

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

ВЛАДИМИР ВОЙНОВИЧ. Монументал тарғибот. *Роман*.....3
ХЕРМАН ХЕССЕ. Чўл бўриси. *Роман*.....59

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Б.БРЕХТ. Бахти борда — қудрат бор.....48

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

ЯКОВ РАПОПОРТ. “Шифокорлар иши” юзасидан эсдаликлар.....117

АДАБИЙ ТАНҚИД

У.НОРМАТОВ, У.ҲАМДАМ. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи.....142
ҚУВОНЧБОЙ УРОЗИМБЕТОВ. Шеърят ва анъана.....167

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

КАРЕЛ ЧАПЕК. Новеллалар.....172
АБУ АЛИ АТ-ТАНУХИЙ. Марокли ҳикоятлар.....194

Декабр 2002

МАДАНИЙ ҲАЁТ

Ўзбек романи немис тилида.....203

2002 йилда “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарлар.....205

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир хайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болшев
Жамолiddин Бўронов
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Пўлат Ҳабибуллаев
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайипбергенов
Саидаҳроп Ғуломов

Жаҳон адабиёти, 12. 2002

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛАЕВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теринга берилди 10.10.2002 й. Босишга рухсат этилди 17.12.2002й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. К-9490 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида териблиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2002 й.

Владимир ВОЙНОВИЧ

Монументал тарғибот

Роман

Бешинчи қисм

БИЗНИНГ КЎЧАМИЗДА БАЙРАМ

1

Аглая яна оғир кунларга қолди — фақат нафақасига кун кечира бошлади. Нафақа курғур эса ҳеч балога етмас эди. Кузнинг бошланишида болалар унинг ётоғидаги ойнанинг кўзини футбол тўпи билан синдиришган эди. Нафақа ҳатто шу кўзни қўйишга ҳам етмасди. Аглая дераза кўзига газета тутиб қўйди, лекин газета бир зумда йиртилиб кетди, ётоқни зах босди, ҳамиша елвизак ўйнаб турадиган бўлди. Аглая ётоғини меҳмонхонасига кўчирди, каравот-диванда ётадиган бўлди. Каравотни кундузлари ҳам йиғиб қўймасди. Диван жуда қаттиқ, худди туяга ўхшаган икки ўрқачли эди. Унинг иккала томони чиқиб қолган, Аглая кечалари сирғалиб диваннинг ўртасига келиб қоларди. Адёли иссиқ бўлса-да, икки ўрқачнинг оралиғига тушиб қолгандан кейин Аглая кечалари совуқ қотиб чиқар эди. Диваннинг ўртасида ёриғи бор эди, шу ёриғдан ҳамиша совуқ кириб турарди. Кейин бош оғриқ дардига мубтало бўлди. Боши қаттиқ оғриганидан ухлаёлмай чиқарди. Бир амаллаб, кўзи илинган кезларда эса ҳар хил курт-қумурсқалар, суварак, сичқон, кўршапалаклар шундоққина тумшугининг тагига келиб, унинг устидан кулаётгандай иржайиб, тишларини кўрсатишарди. Баъзан бу махлуқлар Политбюро аъзоларига ўхшаб кетарди. Баъзан шу махлуқларга ўхшаган Сиёсий бюро аъзолари тушларига кириб чиқарди. Улар ғойиб бўлишганда Аглая ўзига келар ёки уйқуси бутунлай очилиб кетмай уйқусирарди ҳамда ҳар қандай об-ҳавода ҳам бутун баданни жунжикиб шилимшиқ тер билан қопланарди.

Баҳорда ўн қовурғасининг тагида оғриқ пайдо бўлди. Чидашнинг иложи бўлмай қолганда Аглая врачни уйига чақирди. Ёши ўтинқираб қолган участка врач келди. У анча ғамзада қиёфада эди. Кема шкиперлариникига ўхшаган қалин соқоли икки тутам бўлиб, кўксида икки томонга ажралиб турарди. У эски пальтосининг устидан халат кийиб олганди. У Аглаянинг у ёқ-бу ёғини кўрди, нафас олишини эшитди, қон босимини ўлчади, иштахаси қанақа эканини суриштирди, кўнгли айнишини, қайд қилиш-қилмаслигини, кекиришини сўради.

— Иштахам йўқ, холос, — деди Аглая. — Қолганларининг ҳаммаси бор.

— Кафтингизни кўрсатинг-чи, — деди у ва Аглаянинг кафтларини ёғуққа солиб кўрди, юмшоқ бармоқлари билан эзгилади. — Кафтларингиз пушти ранг экан. Жигарингиз церроз бошланганидан хабар бериб, қизил чироғини ёқипти.

— Бу нима деганингиз? — деб сўради Аглая.

— Бунинг маъноси шуки, ичшини дарҳол бас қилмоғингиз керак. Парҳезни қаттиқ ушламоқ зарур. Бироқ қовурилган нарсга мумкин эмас. Туз ва ёғни камроқ истеъмол қилинг. Кўпроқ витамин ичиб туринг. Агар шуларнинг ҳаммасига риоя қилсангиз, ҳали яна анча яшайсиз.

Доктор кетганидан кейин Аглая анча ўйланди, лекин унга яшамоқнинг нима ҳожати борлигини ўйлаб ҳам кўрмай ароқ олгани магазинга жўнади.

Охири. Боши ўтган сонларда.

Магазинда ёғи чиқиб кетган костюм кийиб олган Диваничга рўпара келди. Сочини попкинига ўхшатиб узун қилиб ўстириб олипти. Яна орқасига кокил қилиб ўриб қўйипти. Устидаги серямоқ сариқ пиджаги худди ёғочга илиб қўйгандай. Оғзида биронга тиши қолмапти. Аглая уни сўнги марта қачон кўрганини — бултурми ё кечами — эслай олмади, лекин нима учундир уни ўлиб кетган деб ўйлаб юрар экан.

— Ҳа, энди, ўлиб кетишимга сал қолганди, — деди Диванич. — Касалхонада ёғиб чиқдим. Йўғон ичакда ўсма бор экан. Агар кесиб олиб ташлашмасам, ёмон нарсага айланиб кетади дейишди. Утган гал даббамни олдириб ташлаганимда у ерда бир жарроҳ бор эди. Семен Залманович Кацнельсон деган. Лекин ўзи ҳам доктормисан доктор эди-да. Қўллари олгин. Мен илгари ўзимизнинг докторларга қаратмас эдим, ҳамиша яҳудийларга қаратишга ҳаракат қилардим. Нега десангиз, яҳудий доктор — бамисоли заргар. Керак жойини олиб ташлайди, ортиқча бир грамм нарсангизга тегмайди. Бу гал борсам, у ерда доктор Иван Трофимович Богданов ўтирипти. Бўйи икки метр келади, елкалари мана бундай, қўлларини малла жун босган, ҳамма ёғига сепкил тошган. Қушхонада мансабидан пастлатиб, бу ерга олиб келиб қўйишипти-да, деб ўйладим. Семен Залманович қани, деб сўрадим. У киши Исроилга кетди дейди. Раиса Моисеевна-чи? Раиса Моисеевна Америкада, Чикагодалар. Богданов нима дейди денг — бунақа шароитда, бунақа маошга ишлагунча, менга қолса, ўзим ҳам Исроилга кетар эдим, аммо шу маллалигим билан ким ҳам мени у ерга кўяр эди? Лекин у ҳам тузук экан, менинг операциямни ёмон қилгани йўқ.

— Пул бердингизми? — деб сўради Аглая.

— Э-э, менда пул нима қилади, Аглая Степановна. Ахир, ҳоқимият бизни неча марта талади? Гоҳ бошимизга қора сешанбани солишди, гоҳ қора жумани. Биз нафақахўрлар давлатга ҳаддан зиёд малол келамиз, шекилли. Шунинг учун улар бизни таг-тугимиз билан қириб ташлашмоқчи.

— Улар деганингиз ким? — деб сўради Аглая.

— Ким, дейсиз-а? Ким бўларди? — деди Диванич. — Яҳудийлар-да. Ҳамма жойда шулар ўтиради. Ҳукуматда ҳам, думанда ҳам ҳаммаси яҳудий, тўғрими?

— Шунақа, — деди Аглая ва уни тасдиқлаш учун бошини ирғади. Ҳолбуки, бу масалада унинг ўз фикри йўқ эди.

Диванич магазинга пулсиз келипти, лекин ёнида стакани бор экан — уни ижарага бериб тураркан. Сал бадавлатроқ пиёнисталар пишанинг тагида қолганини ичиб қўйишни илтимос қилинади, жиндай қўйиб беришади. У ерда бир кулгум, бу ерда бир кулгум деганларидек... унга бундан ортигининг кераги ҳам йўқ, организми заиф, бундан ортигини кўтара олмайди. Аглая ҳам унга жиндай қўйиб берди-да, судралганча уйига йўл олди.

Ҳовлида гилдираклари баланд-баланд хорижий жип турган экан. Аглая уни гайришшурий тарзда айланиб ўтди. Бир қанча вақтдан бери ҳовлида ҳамиша жиплар, “мерседес”лар, “волво”лар ва бошқа хорижий машиналар турадиган бўлиб қолган эди. Улар “Феерверк” ширкатига келган буюртмачиларнинг машиналари эди. Аглая кўрган машинанинг ҳайдовчиси бир сўхтаси совуқ нусха эди. Аглая ўтиб кетаётганда у башарасини газета билан тўсиб олди, газетанинг четларидан чиқиб турган иккита қулоқнитина кўриш мумкин эди, холос. Бу одам афтини яшириб ўтирмаса ҳам бўлаверар эди. Аглая анчадан бери ўзига керак бўлмаган нарсага эътибор бермайдиган бўлиб қолганди, мабодо, бирон нарсени кўриб-негиб қолгудай бўлса, зум ўтмай, уни эсидан чиқариб юборарди.

Аглая уйига кирди. Халтасини аввал ўчоқбошига олиб кирди, аммо у ер супурилмаган, жуда файзсиз эди. Меҳмонхонада тамадди қилишга қарор қилди. Газета-журналиларга аталган столча устига “Долгов ахбороти”ни ёзди. Унинг устига чоракта арақ, стакан, қора нон, иккита пишган тухум, пиёз ва туз қўйди. Тухумларни эрталабоқ пишириб қўйган эди. Ўрнашиб ўтириб олди, стаканинг учдан бир қисмига арақ қуйди. Стаканга қаради. У чанг босган ҳолда турарди. Устини ўргимчак уялари қошлаган эди. Аглаянинг назарида,

Сталин унга тама билан қараб турарди. “Индамай туравермайсанми”, — дея қўлини силтади Аглая. Биринчи ва тўртинчи саҳифалари очиқ ётган газетада юқори томонда ғалати гаплар босилганди. Биринчи бетда Москвадан хабарлар: президент адлия министри билан учрашиб, сиёсий экстремизм масалаларини муҳокама қилипти. Москва мэри пойтахтда ичига гексоген билан тротил аралашмаси тўлдирилган портловчи қурилма топилди. Маҳаллий ахборотлардан — район маъмуриятига сайловларга тайёргарлик. Арзимаган амал, борйўғи ҳукми бир районга ўтади, холос. Лекин шу амалга ҳам қанча одам тиштирноғи билан тармашиб ётипти. Бу амалга эришиш йўлида улар ҳеч нарсадан тоймайди. Аглая сиёсий партиялар рўйхатини кўриб, кўзлари жимирлашиб кетди. Коммунистлар, социалистлар, монархистлар, либераллар, демократлар, кадетлар, социал-демократлар, либерал демократлар, эркинлик учун кураш иттифоқининг аъзолари, оқлар, яшиллар, кўклар ва бошқа яна турфа хил ранглардаги тўдалар... Бу партиялар, иттифоқлар, ҳаракатлар, уюшмалар ёки блокларга кирадиган одамлар ажралиб турсин учун устларига ҳар хил сиёҳ суртиб қўйилган. Долгов товукларичалик ҳам бир-бирларидан фарқ қилмасдилар. Устига қарасанг, турфа рангдаю, зоҳиран, мақсадлари бир — имкони борича, охуркинг яқинидан жой олиб қолмоқ, иложи бўлса, охурни эгаллаб олмақ. Айтанча, маҳаллий сиёсатчиларни маҳаллий товукларга биринчи бўлиб таққослаган одам Адмирал бўлган эди. Бу инсон муаллифнинг хотирасидан буткул кўтарилиб кетипти. Адмирал биз ҳозир тасвирлаётган вақтга келиб, анча мункиллаб қолганди. У сиёсатчиларнинг ҳаммаси битта инкубатордан чиққан деганида фақат маҳаллий сиёсатчиларнигина кўзда тутмаган эди.

Бироқ гарчи битта инкубатордан чиққан бўлса-да, ўзларини коммунист деб аташда давом этаётганлар Аглаяга яқинроқ эди. Улар ўзларининг раҳбари Александр Жердик билан бирга сайловда ютиб чиқиш учун қатта имкониятларга эга эдилар. Тўғри, уларнинг рақиблари ҳам унча анойи эмас эдилар. Конституцион демократларни жангга бошловчи раҳнамо КГБнинг собиқ терговчиси Короткишкин эди. Федор Булкин ўзини мустақил номзод деб атади. Матбуотда уни гоҳ йирик тadbиркор деб, гоҳ жиноят дунёсининг нуфузли раҳнамоси деб аташарди. Шуниси қизиқки, “жиноий авторитет” деган нарсани бошқа унвонлардан ҳеч қанақа кам жойи йўқ унвон сифатида расман тилга олишарди. Ёғ заводининг собиқ парторги Пижов “Ватан” блокининг маҳаллий бўлимининг раҳбари сифатида сайловда иштиради. Уларнинг ҳаммаси сайловчиларга бир хил нарсани ваъда қилишарди: маош ва нафақаларни ошириш, квартираларни арзон қилиш, тиббиётни текин қилиш, коррупцияга қарши кураш ва тартиб ўрнатиш. Коммунистлар ижтимоий адолат ўрнатамиз деб ўзларига оғдириш пайида эдилар. Булкин эса нафақахўрларни текин шўрва билан таъминлашга, ҳар бир аёлга биттадан эркак топиб беришга ва ҳар бир эркакка бир шишадан арақ етказиб беришга ваъда қилмоқдайди.

Сўнги саҳифада спорт янгиликлари, астрологик календар ва эълонлар берилган. Аглая эълонларга лоқайдгана кўз югуртирди. “Шифтларни оқлайман, гулқоғозлар ёпиштираман”.

“Опель-кадет” машинаси сотилади, бир сидра янги филдираклари билан”.

— Ҳинди мўъжизакори Бенджамин Иванов — олия сеҳру жоду...”

— Вуду-Зомбилаш усули билан севган одамингизни дарҳол сизга иситиб берилади. Эрингизни ўйнашидан бутунлай халос қилиб, уйингизга қайтараман. Кафолоти — 100”.

“Арзон. Итларнинг жунини тараштайман”.

“Иморатлар, турар жойлар, офислар, участкалар, мебел ва автомобилларга дуо соламан. Роҳиб ҳазрат Диониссий”.

“Доктор Плешаков пиёнистларни даволайди. Бир йилгача бир култур ҳам ичилмайди”.

Аглая доктор Плешаковга борсаммикан деб ўйланиб қолди. Бироқ бир йилгача ичмай юриш қандоқ бўларкин? Бунинг иложи бормикин? Аглая қўлини силтади-да, бошқа эълонларни ўқий бошлади. Кейинги эълонлар сотиладиган пўстинлар, деразага ойна солиш, қудуқлар бургилаш, тир суғуриш, паркетларни қириш, бокираликни тиклаш тўғрисида эди. Бокираликни мутлақо маҳфий равишда, арзон баҳода ишонарли қилиб тиклаш ваъда қилинганди.

3

Диванда ўтириб Аглая мудраб кетди ва тушида яна сувараклармией ёки сичқонлар ёхуд икковининг чатишишидан ҳосил бўлган бошқа бирон жониворлар ўйин кўрсата бошлади. Улар афтларини бужмайтирар, иржайиб тишларини кўрсатардилар. Аглая улардан “сизлар кимсизлар?” деб сўраса, кичик жуссали Диванич пайдо бўларди-да, “булар — жухудлар” деб жавоб берарди. Шундан кейин суварак-сичқонлар ўта сурбетлик билан кулишга бошлашар, Диванич эса стаканни столга уриб, “Риголетто” операсидаги герцог ариясини хиргойи қила бошларди.

Суварак-сичқонлар ғойиб бўлди, Диванич ҳам ҳавога сингиб кетгандай йўқ бўлиб қолди, аммо тақиллаш давом этарди. Аглая оёқ учида босиб, эшик олдида борди-да, паст овозда сўради:

— Ким у?

Эшик ортидан жавоб келди:

— Жухудлар.

— Ким?! — деб сўради Аглая ҳайрон бўлиб.

— Жухудлар, — деб такрорлади эркакча овоз.

Аглая илгакни туширди. Унинг қаршисида устига драп пальто кийиб олган, веллор шляпасини қўлига ушлаб олган ёшроқ йигит турарди.

Аглая унинг елкаси оша кўз ташлаб, сўради:

— Қолганлар қани?

— Ким? — деб сўради келган одам тушунмай.

— Ўзингиз айтдингиз-ку... биз деб... — деди у лудмалланиб. У ҳар қалай, бу сўзни нуқтида қўллашдан доим қочар эди, ҳозир ҳам тилга олмади.

— Жердик, — деб ўзини танишгирди келган одам. — Александр Петрович Жердик, райком партия котибиман.

— Қанақа партиянинг? — деб сўради Аглая сергак тортиб.

— Албатта, коммунистик партия-да, Аглая Степановна. Партиямиз ўсяпги, кучайиб боряпти. Ижозат берсангиз, ичкари кирсам.

— Наҳотки, ҳозир ҳам коммунистик партия бор бўлса?

— Албатта, бор-да, — деди Жердик мамнуният билан.

Аглая меҳмонхонага кирди, Жердик унинг ортидан эргашди. Уйдаги бесаранжомлик учун Аглая хижолат чеккандай бўлди. Сталинни кўриб, у ҳам бошқалар каби ҳанг-манг бўлиб қолди, эҳтиром билан ҳайқални айлалиб кўрди, унга қараб энгилгина таъзим қилди, кейин Аглаяга ўтирилиб, унга ҳам таъзим қилди.

— Раҳмат, — деди у паст овозда, лекин чин юракдан. — Раҳмат. Ҳадемай биз ўртоқ Сталинни қонуний ўрнига қайтарамиз.

Ҳатто бу сўзлар ҳам Аглаяга ҳеч қанчалик таъсир қилмади. У диваннинг бир чеккасига ўтирди-да, шляпасини тиззасига кийгизиб, андиша билан гап бошлади:

— Аглая Степановна, биз сизнинг тўғрингизда ҳамма гапдан хабардормиз.

Аглая бу гапга ҳам ҳеч нарса деб жавоб бермади.

— Биз сизнинг қаҳрамонона ўтмишингизни ҳам, принципиаллитингизни, матонатингизни ҳам яхши биламиз.

— А-ҳа, — деди Аглая бош ирғаб.

— Эҳтимол, бутунги кунда сиз бир оз букилиб қолгандирсиз, лекин бунда мутлақо сизнинг айбингиз йўқ, — деди Жердик жўшқинлик билан. — Замонлар шунақа бўлиб кетди. Ҳар қандай одамнинг ҳам ишончидан путур кетади, Россияга ёт одамлар ҳокимиятни босиб олди. Бу ҳокимият учун биз бутун ҳаётимизни бағишлаб курашган эдик, улар қўлимиздан тортиб олишди. Хўш, энди биз нима қилмоғимиз керак?

— Хўш, энди биз нима қилмоғимиз керак? — дея такрорлади Аглая.

— Бизнинг қиладиган ишмиз тайин, Аглая Степановна, — деди Жердик қатъият билан. — Нима қилмоқ кераклигини жуда яхши биламиз. Мана, ўзингиз кўринг. Биз ҳокимият теласида турганимизда одамлар бизни ёқтиришмасди. Бугун улар таққослаб кўришяпти, коммунистлар вақтида нима бўлган эди-ю, ҳозир нималар бўляпти, ҳаммаси манаман деб кўриниб турипти. Қашшоқлик,

фоҳишабозлик, ишсизлик, хароб бўлган армия, иш ташлаётган шахтёрлар, оч-юпун ўқитувчилар... Ўғирлик авжида, коррупция, қайноқ нуқталар, терроризм... Халқ бизга қайтпти, Аглая Степановна.

— Яхши, — деди Аглая лоқайдлик билан.

— Бизга сизнинг ёрдамингиз керак.

— Менинг ёрдамим? — деб сўради таажжуб билан Аглая.

— Ҳа, сизнинг ёрдамингизга муҳтожмиз, Аглая Степановна. Сизда жуда катга ҳаётий тажриба бор, сиёсий тажриба бор, букилмас гайратингиз бор.

— Гайрат дейсизми? — деб эътироз билдирди Аглая. — Гайрат қасқдан бўлсин? Кампир бўлиб қолдим. Мункиллаган, заиф. — Шундай деб меҳмоннинг кўзларига қаради, бир оз ўйланиб тургач, тан олди. — Пиёнистаман.

Жердик маъюслик билан бош ирғаб ўтирарди.

— Ҳа. Эшитиб эдим. Бир оз суиистеъмол қилар экансиз. Бизга қўйиб беринг, сизни ўзимиз даволаймиз. Тўғри, бу масалада сизнинг ўз хоҳишингиз, ғалабага ишончингиз керак бўлади. — Шундай деб Жердик сапчиб ўрнидан турди-да, Сталиннинг ёнига югуриб борди ва гўё буни ҳам гурунга жалб қилаётгандай, олдида туриб гапиришда давом этди. — Аглая Степановна, ҳушингизни йиғиб олинг. Карахтлигингизни улоқтириб ташланг ва сафимизга келиб қўшилинг. Ватан, партия сизни кутмоқда.

— Мен нима қилишим керак бўлади? — деб сўради Аглая лоқайдлик билан.

— Меҳнат жамоалари олдида нутқлар сўзлайсиз, митингларда, намоёишларда иштирок этасиз. Сизни Москвага юбориб турамиз, бутун Россия қўламидаги тadbирларда, кўча намоёишларида иштирок этасиз. Розимисиз?

— Билмадим-ов, — деди мужмал оҳангда Аглая. — Бунақа таклифни сира кутмаган эдим, бунинг учун мени қамаб қўйишмайдим?

— Нима? — деб ажабланиб сўради Жердик. — Аглая Степановна, сиз, ахир, партизан бўлгансиз-ку. Жасур аёлсиз. Кечирасиз-у, сизнинг ёшингиздаги хизмат кўрсатган одамни қамашга кимнинг ҳадди сигади?.. Нима сабабдан қамашар экан? Ҳарҳолда, ҳар нима деганингизда ҳам, демократия-ку?

— Демократия дейсизми? — Аглая унинг гапига ишонқирамай қаради. — Хўш, нима бўпти? Ҳеч кимни қамашаётгани йўқми?

— Аглая Степановна, — деб жилмайди Жердик. — Бу гап учига чиққан сафсата-ку.

4

1995 йилнинг 16 апрел куни доктор Плешаков ўз беморларини рўйхат қиладиган дафтарга қўйидагиларни ёзиб қўйди: “Ревкина Аглая Степановна, 80 ёшда, сурункали алкоғолизм масаласида мурожаат қилди. Умумий қувватсизликдан, бош оғриғидан, жигарининг оғриғидан шикоят қилади. Шунингдек, оғзида ҳамиша нордон таъм сезади, иштаҳаси йўқ, уйқусида босинқираб чиқади, ҳаётта қизиқиши қолмаган. Ёши ўтинқираб қолгани учун психотерапевтик йўл билан даволаш тўғрисида тўхтамга келинди. Организм ичига физиологик эритма киритилди. Яқин йиллар ичида ҳатто жуда арзимас миқдорда қабул қилинган алкоғол жуда ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлиги тўғрисида бемор огоҳлантирилди”.

Доктор Плешаковга мурожаат қилишнинг оқибати шу бўлдики, Аглая ичинни ташлади. Бир йўла чекишни ҳам ташлади. Ичкиликни ҳам, сигаретани ҳам мутлақо оғзига олмай қўйди ва бунга осонгина эришганига ўзи ҳайрон бўлди. Бир неча кун ўтмасданоқ сездики, соғлом ҳаёт кечириш тарзида кўпгина яхши томонлар бор экан. Авваламбор фикри тиниқлашди. Тушга сувараклар, сичқонлар ва Политбюронинг бошқа майда-чуйда аъзолари кирмай қўйди. Вақт билан фазонинг паст-баландига ақли етадиган бўлиб қолди. Ҳаётнинг маъносини қайтадан англай бошлади, нималардир қилиш истаги пайдо бўлди, яна ўзини халққа, партияга, Ватанга керак одам деган туйғу пайдо бўлди. Ва у янги куч билан Сталинни яхши кўра бошлади ҳамда авваллари ёмон кўрган одамларини яна янги куч билан ёмон кўра бошлади.

Ўзининг янги ҳолатидан мамнун бўлган Аглая мунтазам равишда овқатла-

нишга ҳаракат қилди, нонуштадан олдин ва тушлиқдан кейин ярим соат-ярим соат сайр қила бошлади, муздек душга тушишни одат қилди. Топшириқ билан партия ҳисобига Москвага қатнаб, митингларда, намойишларда, пикетларда қатнаша бошлади. Уларнинг ҳаммасида Аглая Сталиннинг сувратини кўтариб чиқарди. Албатта, уйда турган ҳайкалнинг сувратини эмас, рангли сувратни кўтариб чиқарди. Бу сувратда Сталин бошида фуражка, елкасида поғони, кўкраги тўла орден-медаллар билан тасвирланган эди.

Бу унинг онадан иккинчи туғилиши бўлди десак ҳам унчалик хато бўлмас.

5

Комсомол боши берк кўчаси, 1-а уйга оқшом ғира-ширасида билиниб-билилмаётган бир одам кириб келганида оқшом тушиб қолган эди; унинг устида сичқонранг пальто, бошида мўйна шапка, қўлида рақамли иккита кулфи бор дипломат.

— Холажонлар, Иван Григорьевич Жуков шу ерда турадимиз? — деб сўради у ҳовлида скамейкада ўтирган кампирлардан.

— Иван Григорьевич? — деб қайтариб сўради кампирлардан бири. — Ванья — бомбачини айтмасизми?

— Бом-ба-чи? — деб қошини чимирди келган жаноб. — Нима бало, унинг бомбачи экани ҳаммага маълумми, дейман?

— Билмай ўлибмизми? — дейишди кампирлар. — Ҳаммамиз шу ерда тура-миз, бир-биримиз билан қўшничилик қиламиз. Бир-биримизнинг ҳолимиздан хабардормиз-да.

— Шунақами? — деб таажжубланди келган одам. — Бу биланларингдан кимларгадир жуда катта фойда етиши мумкин эди, бувижонлар.

— Нима деяпти? — деб иккинчи кампир эгри кафтини кар қулоғига тутди.

— Сизларнинг бомбачиларинг қайси квартирада туради деб сўраярман?

Саволга жавоб беришдан аввал кампирлар шу ернинг ўзида бир-бирларига гап бермай, келган одамга Ваньканинг ярим ертўла уйда яшашини, зинадан тушиш билан ўнга бурилиш кераклигини тушунтиришди ва йўл-йўлакай келган одамга Ваньканинг бутун биографиясини гапириб беришди. Қачон, қанақа шароитларда туғилган, ота-онаси ким бўлган, армияга қадар одоли, чиройли бола бўлгани, кейин қанақа бадбашара, хунук бўлиб қолганини айтишди. Унинг ота-оналари ҳам қолмади. Бувиси-ку, бутун жону-жаҳонини унга бағишлаган, уни жон-дилидан парвариш қилади, овқатини қилади, кирини ювади, унинг ишлари билан катта халтасини кўтариб қаерларгадир бориб-келиб туради, ҳатто унга анақа... ҳаҳ, нима ҳам дерди? Ҳар хил эҳтиёт қисмлари ҳам олиб келиб туради.

— Демак, бувиси ҳам у билан бирга экан-да? — деб сўради келган одам.

— Ҳозир буви уйда йўқ, — деди биринчи кампир. — Бувиси Москвага кетган. Эҳтиёт қисмлар олиб келгани. Кетганига уч кун бўлди — ҳали дараги йўқ.

— Нима, ҳозир унга ҳеч ким қараб тургани йўқми? — деб сўради келган одам.

— Нега энди, — деб жавоб берди яна ўша кампир. — Биз хабар олиб турибмиз. Магазинлик иши борми, кир-чири борми, қараб тура-миз. Бунинг учун у бизга ҳақ тўлайди.

— Бадавлатми? — деб сўради келган одам.

— Бадавлат бўлиб қаёққа борарди? У ўша ясаган бомбалари учун тузук-кина ҳақ олади. Унинг олдига мижозлари анақа машиналар миниб келишади. Ҳаҳ, нима дерди?

— Сердинесларда келишади, — деди иккинчи кампир.

— Сердинес эмас, мерседесларда...

— Нима фарқи бор — хўжа али — али хўжа эмасми? — деди иккинчи кампир.

— Жинларда ҳам, каликаларда ҳам келишади, — деб аниқлик киритди биринчи кампир. У жипларни ва қадиллақларни назарда тутанди, шу гап билан иккинчи кампирни жойига ўтказиб қўйди.

Келган одам батафсил маълумотлари учун кампирларга миннатдорлик билдириб, йўлида давом этди. Ярим ертўла уйга олиб тушадиган зиналар қинғир-қийшиқ, сирпанчиқ эди, лампочка йўқ. Келган одам эҳтиёткорлик билан, гадир-будир нам деворни ушлай-ушлай пастга тушди.

Пастга тушиб, кўли билан тимирскиланиб, йиртиқ кигиз қопланган эшикни топти, аммо уни тақиллатишдан аввал чап кўлидаги дипломатни ўнг кўлига олди, папка билан кўшиб, ўнг кўлида телпагини ҳам ушлаб олганди. Кейин эшикдаги шиша ўрнатилган тешикка кўзини тақаб, ичкарини кўрмоқчи бўлди. Лекин бирон-бир диққатга лойиқ нарсани кўролмади. Кўргани фақат зах хона, гулқоғозлари йиртилиб кетган девор, стол, унинг устида осилиб турган қизғиш абажурли лампочка, сочлари оқариб кетган бошу, стол устига эгилган букчайган орқани кўрди.

Келган одам тешикчадан кўзини олмаган ҳолда эшикни икки марта, кейин уч марта ва яна бир марта қоқди, сўнг стол ёнида ўтирган одам, эшик томонга ўтирилиб, аравачасида шу ёққа кела бошлаганини кўриб, ўзини эшикнинг ёнига олди.

Ванькани бор бўй-басти билан кўрган замониёқ келган одам ўзини орқага ташлаб, келган томонига жўнаб қолишни ҳам ўйлади, лекин унга ҳар қандай шароитда ҳам ўзини йўқотмасликни ўргатишган эди.

Меҳмон томонга пластмасса оёғини чўзиб олган Ваньканинг ёлғиз кўзи чақнаб турар ва бу чақнашда меҳмонга нисбатан алланечук гумонни уқиш мумкин эди.

— Сизни Иван Иванович юбордимми?

— Йў-ўқ... — деди номаълум одам. — Мен ўзимча келдим десам ҳам бўла-веради. Кирсам майлими?

— Сизни менинг олдимга бирор одам юбордимми?

— Нега мени бирорта одам юбориши керак деб ўйлаяпсиз? Наҳотки, менинг ўзимча келишим мумкин бўлмаса?

— Менинг эшигимни шартлашилган тарзда қоқиш кераклигини бирор ким-сиздан эшитгандирсиз, ахир?

— Э-э, буни айтяпсизми? Ахир, бу сирингиз мутлақо ечиб бўлмайдиган жумбоқлар сирасига кирмайди. Хуфия иш қиладиган ҳаваскорларнинг ҳаммаси эшик тақиллатишнинг бир хил усулинигина ўйлаб топишади. Аввал тук-тук, кейин тук-тук-тук, сўнгра яна бир марта тук... Тамом. Буни ҳеч ўзгартиришмайди, унга ҳеч нарса қўшишмайди. Кирсам майлими? — дея такрорлади у.

Ванька бир оз ўйланиб, аравачасини стол томонга гилдиратди ва унинг олдига етганидан кейингина деди:

— Киригиз. Эшикнинг иллагини солиб қўйингиз. Бўлди. Шу жойда тўхтангиз. Ким бўласиз?

— Ҳозир айтаман. — Айтилмаган меҳмон бошидан телпагини олди — тепакал экан. — Фақат сиз қўриқиб кетмангиз. Шошиб бирор иш қилиб қўймангиз. Мен Федерал хавфсизлик хизматининг ходимиман. Сизнинг тилингизда КГБдан. Маҳаллий бўлимнинг бошлиғиман.

— Мени қамоққа олгани келдингизми? — деб сўради Ванька паст овозда.

— Йўғ-е, нега ундай дейсиз? — деб жилмайди келган одам. — Қамоққа оладиган бўлсам, битта ўзим келмаган бўлардим. Айниқса, бунақа жойга. Сизнинг лабораториянгиз бизнинг ҳисобимизда. “Кичик Хиросима” деган номда қайд этилган. Қалай, бу ном сизга ёқадими? Хулласи калом, сизнинг масаланингизда менда ҳеч қанақа ёмон ният йўқ. Аксинча...

— Сизга миждоғларим тўғрисида гапириб беришимни истайсизми?

— Яширмайман, чакки бўлмас эди. Лекин бу гал мен сизга бизнинг миждоғларимиз тўғрисида баъзи бир гапларни айтиб бермоқчиман. Лоақал улардан бири тўғрисида. Узингиз яхши биласиз, яқинда бизда район маъмуриятига сайлов бўлиб ўтди. Районимиз аҳли гоётада аҳиллик билан, бир ёқадан бош чиқариб, ёш, ғайратли бир йигитни маъмурият бошлиғи қилиб сайлади.

— Санькани назарда тутяпсизми?

— Ҳа, энди, собиқ дўстингиз, шундай бўлгандан сўнг бизнинг раҳбаримизни Санька деб аташга ҳаққингиз бор. Мен учун эса у энди Александр

Петрович. Ҳолбуки, олис ёшлик йилларида мен ҳам у билан учрашиш шарафига ноил бўлганман. Ҳай, бу гапларнинг ҳаммаси беҳуда гаплар. Мен сиздан фақат бир нарсани сўрамоқчиман, холос. Сиз Москвада диссидент кампининг уйида ижарага турган вақтларингизни яхши эслайсизми? Ушанда Жердик сизниқига қанақа қилиб келиб қолган эди?

— Нима бало, мен унинг тўғрисида чақимчилик қилмоғим керакми?— деб сўради Ванька пичинг билан.

— Хўп бемаза сўзни айтдингиз-да. Лекин бу сўз тилингизда ўрнашиб қолди. Мен ўзим баъзи бир одамлар тўғрисида сизга чақимчилик қилмоқчиман. Ҳар қалай, олдингизга яқинроқ боришимга ижозат беринг.

— Майли, берироқ келақолинг, — деб ижозат берди Ванька. — Лекин шуни билингки...

— Биламан, — деб шоша-пиша ишонтирди меҳмон.

Меҳмон унга яқинроқ бориб, кўзлари билан стулни излади, стулни тополмагач, шу ерда турган зангори яшиқнинг устига ўтирди. Бу яшиқ ўқ солинадиган яшиқка ўхшарди. Қалпоғини стол устига, портфелини тиззасига қўйди, шиқирлатиб унинг кулфини очди, ичидан бир қизил картон папкани олди, унинг ипак тасмасини ечиб, папканинг ичидан яна бир сариқ папка олди ва “бу сизни қизиқтирса керак” деган сўзлар билан уни Ванькага узатди. Бу — эски бир кўлэзма матндан ксероксда кўчирилган нусха эди. “Соҳибжамолнинг қалби” деган ёки қисқартириб айтилганда “СҚ” деган айғоқчи тахминан кўйидаги маълумотларни етқизган эди:

“... менга Орвеллнинг “1984” деган китобини ўқишга берди. Китобни унга қайтариб берганимда “хўш, қалай экан?” деб сўради. Мен китоб зўр экан, дедим, лекин унда тасвирланган даҳшатлар, назаримда, ҳаддан зиёд сохта ва тўқиб чиқарилганга ўхшади, дедим. У мендан Совет Иттифоқидаги ҳаёт Орвелл тасвирлаган ҳаётга ўхшаб кетмайдими, деб сўради. Мен, йўқ, ўхшамайди, дедим, бизда ҳар бир одамнинг устидан бунақа ялпи назорат ўрнатилмаган ва ўрнатилиши ҳам мумкин эмас, дедим. Бундай назорат — Германияда ёхуд Англияда ўрнатилиши мумкин, лекин бизда бўлиши мумкин эмас, чунки халқимизнинг характериға тўғри келмайди. Унинг характери шунақаки, шу характер туфайли бизнинг ҳаётимизда ҳеч қачон тартиб ўрнатиб бўлмайди. Ана шу бошбошдоқлик англанилмаган саботажнинг энг самарали шаклидир дедим. У бу фикрга қўшилди, лекин Орвеллнинг башорати чинакамига доҳиёна башоратдир, деб туриб олди. У менга “ГУЛАг архипелаги” деган китобни ўқишга берди ва у тўғрида ҳам фикримни сўради. Мен бу китоб ҳам жуда ажойиб экан, ҳужжатли экан, лекин баъзи бир фактлар, менинг назаримда, ҳақиқатга унча тўғри келмайди, дедим. У мен билан баҳслаша бошлади. Бу китоб бағоят зўр бадиий қувватта эга, эҳтимолки, бутун жаҳон адабиётида қудрати бунга тенг келадиган асар топилмас, деди. Мен, нима, бу асар ҳатто “Уруш ва тинчлик”дан ҳам яхшими? — деб сўрадим. У бўлса “Уруш ва тинчлик”дан яхшироқ, деб жавоб берди. Мен, жуда ошириб юбординг-ку, дедим. У бўлса, “ҳали шунақами?” Жуда ошириб юбордимми? Ундай бўлса, мен сенга иккинчи ҳеч қандай китоб бермайман, — деди. Лекин орадан ярим соат ўтмасданок у менга югослав муаллифи Милован Жиласнинг бир китобини қўлимга тутқазди, “буни ўқиб кўр, бу ҳатто “ГУЛАг архипелаги”дан ҳам зўрроқ, деди...”

Ванька ўзи ҳақидаги чақувни ўқир экан, яккаю-ягона кўзига ишонишни ҳам ишонмасликни ҳам билмай қолди. Унда Ваньканинг ҳамма кирдикорлари бирма-бир саналган эди. У Би-би-си билан “Немис тўлқини”ни тинглайди. Брежневни мияси айнаб қолган чол дейди, Брежневнинг китобларини ўзи ёзмаган, бировлар ёзиб берган деб ҳисоблармиш, Брежневга адабиёт соҳасидаги Ленин мукофоти берилганидан ва уни “Галаба” ордени билан мукофотлашганидан норози бўлипти, Рейганнинг “Советлар Иттифоқи ёвузлик салтанатидир” деган гапини тўла маъқуллар экан, “Леви Страус” фирмасининг жинсиларини мақтармиш, колхоз тузумига салбий муносабатда экан, Ленин заҳм касалидан ўлган эмиш, Сталин генерал Пржевальскийнинг ғайриқонуний ўғли бўлган эмиш, Сталин Пржевальский билан Пржевальский отининг чатишмаси деб ҳазиллашар экан, у икковларита ҳам жуда ўхшармиш.

Кейинги чақувномаларда — Ванька ўзининг Чапаев тўғрисида латифалар айтиб юрганини, академик Сахаровнинг фотосувратини кўрсатганини, у билан шахмас муносабатда бўлганман деб мақтанганларини, бизнинг хоккейчиларимиз устидан канадаликлар галаба қозонганига хурсанд бўлганини ва энг муҳими — нусха кўчирадиган машина ихтиро этгани ҳамда бу машинада “Жорий ҳодисалар йилномаси”ни кўпайтириб берганларини билиб олди.

Ванька оч сочли бошини пастга эгиб, маттни бошидан охиригача ўқиб, яна охиридан бошигача кўз югуртириб чиқаётганда бошини сарак-сарак қилиб ўқиши. Чақувнинг ўртасига етганда у ўқишни тўхтатди, кўлёмадан тескари ўтирилиб, бир неча муддат қимир этмай қотиб ўгирди, кўзларини юмиб олди, ҳатто ухлаб қолгандай кўринди.

Меҳмон бардош билан кутиб ўтирарди. Ванька кўзини очиб, нигоҳини меҳмон томонга қаратди.

— Буларнинг барини нега менга кўтариб келдингиз? — деб сўради у.

— Дўстингизнинг қанақа одам эканини ўз кўзларингиз билан кўриб қўйинг дедим, — деди келган одам ва ўзи ҳам кутмаганида негадир хижолатта тушди, бир кўзи йўқ одамга “кўзларингиз” деб гапириб бўлмайди деб ўйлади.

— Бор гап шуми? — деб сўради Ванька.

— Яна баъзи гаплар ҳам бор. Энди сиз амин бўлган бўлишингиз керак — Жердик жуда ёмон одам. Аммо у сиз билгандан кўра ўн чандон ёмон. Даҳшатли одам, — деди меҳмон ҳаяжонланиб. — У сизнинг устингиздан чақув ёзган. Сизнинг урушга бориб қолганингизга ҳам, ногирон бўлганингизга ҳам шу одам сабабчи. Бу одамда на принцип бор, на номус, на виждон. Тўқсон биринчи йилда у одамларнинг кўз ўнгиди партибилетини ёқиб юборган эди. Орадан уч йил ўтмай, тўқсон тўртинчи йилда яна қайтиб партияга кирди, сизнинг районингизда етакчи мавқени эгаллади ва эндиликда янада юқорироқ мартабаларга интилмоқда. Мен сизга демократ сифатида айтмоғим керакки...

— Сиз демократмисиз? — деб ишонмади Ванька.

— Ҳа, — деди меҳмон сиполик билан. — Умуман, мен демократман. Аммо мен демократияни заиф қўллар билан ўрнатиб, сақлаб қолиш мумкин эканлигига ишонмайман. Коммунистлар бизга қарши ҳамма усулларни қўлаб, кураш олиб боришмоқчи, агар бизлар уларга қарши оқ кўлқопларда курашсак албатта, енгиламиз. Хулласи калом, Ванья, ёрдам беришингизни ўтиниб сўрайман.

— Назаримда, мен сизни илгари аллақерда кўргандайман, — деди Ванька.

— Кўргансиз, — деб бош ирғади меҳмон. — Жуда ҳам кўргансиз. Бир марта эмас, бир неча марта. Менинг фамилиям Том. Игор Сергеевич Том.

Хонага сукут чўкди. Кутилмаган кашфиётдан ҳанг-манг бўлиб қолган Ванька индамай қолди.

— Р... — деди у ниҳоят тилга кириб. — Нима учун сиз... КГБданман деяпсиз? Яъни анақа идорадан...

— Алдаётганим йўқ, — деди Том. — Мана, кўринг.

У Ванькага ҳужжатини очиб кўрсатди. Фотосувратдан Ванькага ўша Томнинг ўзи бақрайиб турарди, фақат сувратдагиси ҳарбий кийимда — майорлик поғонида эди.

— Мартабангиз улуг экан-ку, — деди бошини чайқаб Ванька.

— Катта имкониятлар замонида яшамоқдамиз, — деди истеҳзо билан Том. — Бандитлар чекист бўла бошлади, чекистлар кўриқчилик қиляпти, комсомоллар банкир, обкомларнинг котиблари губернатор, Жердик эса мэр бўлмоқчи. Ундан каттароғидан ҳам умидвор.

— Нима, у ҳали ҳам “Риголетто”даги герцог ариясини айтиб юрадимми?

— Ҳа. Бирон нарсадан хурсанд бўлиб кетган чоқларида.

— Тез-тез хурсанд бўлиб турадимми?

— Ҳа, энди тез-тез хурсанд бўлиб туради. У сайловда ютиб чиқди, у Сталиннинг ҳайкалини жойига қайтармоқчи бўляпти...

— Қачон?

— Билмадим. Ҳарҳолда 21 декабрни мўлжаллаётган бўлса керак. Золимнинг туғилган кунидан...

— Дуруст, — деди бир оз ўйланиб Ванька ва нигоҳини меҳмонга қаратди.
— Мен, умуман, меҳнатим учун катта ҳақ оламан, лекин бу буюртмани бепул бажараман. Менга фақат магнитофонга герцог ариясини қандай куйлашни ёзиб бериш керак. Буни қилса бўладими?

— Буни нима қиласан?

— Эсдалик учун.

— Бажарамиз, — деб ваъда берди Том.

6

Москвадагилар коммунистлар Октябр байрамига жуда катта намоёниш ўтказмоқчи режалаштирдилар, бутун мамлакатдан ўз тарафдорларини йиғмоқчи бўлишди. Эринмаган одамки бор, ҳаммаси йиғилмоғи керак эди. Уларнинг орасида Аглая ҳам бор эди. Бу байрам маҳаллий сайловларга тўғри келиб қолди, лекин Аглая шунга қарамай, пойтахтга жўнади. Ҳамма сўровларга қараганда, сайловларга коммунистлар биринчи бормоқда эдилар. Аглая, албатта, уларнинг ғалабасини кўриш иштиёқида эди.

Аммо намоёнишни ҳам қолдириб бўлмасди.

— Майли, бораверинг, — деди Жердик. — Борақолинг. Биз бу ерда йўқлигингизни билдирмай турамиз.

У Аглаяга плацкартали билет олиш учун пул берди.

Поезд Кавказ республикаларидан қочган қочоқларга тўла эди. Уларнинг бари кўндан бери сув тегмагани учун ачиб-бижиб кетган эди. Уларнинг кўришлари одамнинг раҳмини келтиришдан кўра, кўпроқ ҳазар қилдирадди. Улар босқинлардан ва талонлардан омон қолган буюмларининг ҳаммасини ўзлари билан олиб олишганди. Чемоданлари, бўхчалари, картон қутилари, кўк тасмалар билан сириб боғланган елим халталари полкаларнинг юқори қаватларини ҳам, уларнинг оралиқларини ҳам тўлдириб юборган эди.

Аглаянинг жойи ён томондаги юқори қаватдаги полкада экан, паст қаватдаги полкада кетаётган солдат йитиб эса жойини алмаштиришга сира кўнмади. Унинг виждонига хитобан айтилган гапларга у анчагача парво ҳам қилмади, кейин Аглаяга шивирлаб, лекин унчалик хижолат чекмай, ичкетар бўлиб қолганини, госпиталга даволанишга кетаётганини айтди.

— Кечаси бир гап бўлиб қолса, ўзингизга қийин бўлади, бувижон, — деди у. Шундай деб Аглаяга юқори полкага чиқиб олишга кўмаклашди. Аглая у ерга бир амаллаб чиқиб, чалқанчасига ётиб олди-да, уйқусида кулаб тушишдан кўрқиб, анча вақтгача ухлаёлмади.

Солдат хавотир олганига қарамай, тун беғалва ўтди, унинг ичи безовта қилмади, лекин тун беғалва ўтгани билан, барибир, унча енгил бўлмади. Вагон жуда дим эди, аммо елвизак бор эди. Кўшни купенинг деразаси ёпилмас экан. Унга фанер қоқиб кўйишипти, шунинг учун шамол уриб турарди. Айниқса, ҳожатхонага борибми ё кўшни вагонга ўтиб кетаётибми биров тамбурга эшикни очса, шамол кучаярди. Бундан ташқари, вагон шовқин-сурон эди. Болалар йиғлаган, қариялар хуррак отган, кимдир инқиллаган, нарироқда тўрт киши баланд овозда бақаришиб-чақаришиб қарта ўйнаган. Қартабозларнинг бирортаси ножўяроқ юриш қилиб қолса, қолганлари баланд овозда уни чангитиб сўкишарди.

Ярим кечадан ўтгандан сўнг вагон тинчиб қолди, аммо соат иккиларга бориб яна шовқин кўтарилди — СВ вагонда кимдир буюмларини ўғри уриб кетибди. Ўғирлик содир бўлишидан аввал ўша одам купесининг олдида иккита кавказликни кўрган экан, шулардан гумонсирабди. Аввал поезд бошлиғи, милиционер ва жабрдийданинг ўзи вагонлар оралаб ухлаб ётган эркакларни уйғотиб, гавдаларини ўзлари томон буриб, юзларига қўл чироқ тутиб кўришяпти. Поезд бошлиғи ҳар гал жабрдийдадан “Шуми? Шуми?” деб сўрайди. Уйғотилган одамларнинг аччиғи келади, нима учун уйғотяписизлар деб сўрашади, аммо ҳақсиз одамлар янглиғ ўзларининг норозилиklarини кўрқа-писа ва зўрга баён қилишади. Ўз-ўзидан аёнки, бу йўл билан ўғриларни тополганлари йўқ, сабабки, уларни топиладиган жойдан қидирганлари йўқ эди. Аглаяга бир вақтлар Диванич айтиб берган эди — кимни тўнаш кераклигини ва-

гон ўғриларига проводниклар кўрсатиб беришар экан. Бундан поезд бошлиғи ҳам хабардор бўларкан. Шунинг учун жабрдийда одам ғавво кўтарса, ўғриларни бутунлай бошқа жойдан излашар экан.

7

Савёлев вокзалида Аглаяни бошига Шириновскийникига ўхшаган чарм фуражка, оёғига кўнжи баланд этик кийиб олган эллик ёшлардаги бир одам кутиб олди. У ўзини оддийгина қилиб “Митя” деб таништирди. У Аглаяни пиёда бошлаб кетди. “Унча узоқ эмас, Марина роццага борамиз” деди. Ҳаво совуқ, изғирин эсиб турибди, ёмғир майдалаб савалаяпти. Ёмғир юзларига урилади, кейин асфальт устига тушиб, музга айланади. Аглаянинг тиззаси азоб беряпти, боши оғрияпти, томоғи безилаяпти. Сирғанчик тротуарлардан оёқлар тарвақайлаб тойиб кетяпти, Аглая қадам босишга қўрқяпти, ёнидаги одамга этишиб юролмаёпти, ўқтин-ўқтин тўхтаб қоляпти. Митя оғирлигини бир оёғидан иккинчисига ташлаб кутиб туради, чекади, ғудраш кафти билан юзларини ишқалайди.

Юра-юра уч қаватли ёштин иморатга етиб боришди. Унинг зангори темир эшигида камсукумгина “Пахлавон” АЖ нинг китоб омбори” деган вивеска бор экан. Ёштин зиналардан юқорига кўтарилишди, кейин худди шунга ўхшаган зиналардан пастга — ярим ертўлага тушишди, ерга тўшаб қўйилган эгрибутри тахтадан юриб, яна бир эшикнинг олдига боришди. Бу эшик ҳам темирдан экан. Уни очиб, кенгина хонага киришди. Бу хона кундузи чироқлар билан ёритилган экан. Бу жой ҳеч қайси томондан китоб омборига ўхшамас экан. Ундан кўра бу жой бирон-бир ошхонагами ёки ўқув хонасигами ўхшаб кетарди. Унда бир неча қатор узун зангори столлар турар, улар сунъий матолар билан қопланган, столлар ёнида эса дала ҳовлилар учун қулай пластмасса стуллар қўйилганди. Эшикнинг рўпарасидаги деворда қора синф доскаси осиелик турар, унга бўр билан аллақандай фамилиялар рўйхат қилиб ёзиб қўйилган эди. Уқ отганд мўлжал ролини ўтайдиган қоғоз ҳам доскага тўгнагич билан қадаб қўйилганди.

Стол устида жинси шим ва пушти жемпер кийган малла сочли қизнинг олдида “Делегатларни қабул қилиш” деган ёзувли дафтар турарди. Митя Аглаянинг ўрнига янги келган вакиланинг фамилияси ва исм-шарифини айтди, қиз ҳаммасини журналга ёзиб олди-да, “Қайси ташкилотдан?” деб сўради. “Долговдан, Жердикдан” деб жавоб берди Митя. Малла қизнинг ёнида унга тенгдош бир малла йигит китоб сотиб ўтирарди. Энг кўринадиган жойда партиянинг етакчиси Альфред Глуховнинг китоби ётипти. Китоб камсукумлик билан оддийгина қилиб аталган: “Бир сафда”. Лекин муқоваси рангдор, ичида рангли фотосувратлари бор, уларнинг орасига сувратлар суркалиб кетмаслиги учун юпқа папирос қоғози қўйилган.

Бу ерда ҳамма нарса аралаш-қуралаш эди. Маркснинг “Капитал”и, ҳозир ҳамманинг эсидан чиқиб кетган Юлиус Фучикнинг “Дор остидан репортаж” деган китоби, Лениннинг иккита титилиб кетган жилди, Виктория Токареванинг ҳикоялари, луғатлар, қўлланмалар, “Мерган бўл” деган рисола, детективлар, спорт ҳақидаги китоблар. Аглая шу ернинг ўзида Марк Шубкиннинг ўрмон кесувчилар тўғрисидаги романини ҳам кўрди. Аглая уни қўлига олиб, у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди, китоб янги нашр қилинган экан, муаллиф томонидан тўлдирилган экан. Уни харид қилмоққа қарор қилди.

Пешпахтанинг ёнида иккита ёш рассом йигит полга ёниб қўйилган қалин оқ қоғознинг устига ётиб олиб, Президентнинг тахтада ўтирганини масхара қилиб суврат ишлашмоқда. Президентнинг бошида масхарабозлар киядилар қалпоқ, афти-башараси ғирт аҳмоқ одамнинг башарасини эслатади. Унинг икки қулоғига лаганбардорлик билан энгашган, қирра бурун икки олигарх ниманидир шипшитиб турипти, олигархларнинг қулоғига эса Исроилнинг бош министри ва АҚШ президенти бир нарсаларни пичирляпти. Бир нечта одам рассомларнинг тепасида туриб, улар ишлаётган сувратни кўздан кечиришяпти ва пичингли изоҳлар айтишиб, қиқир-қиқир қулишяпти.

Залга анча-мунча одам йиғилиб қолди. Улар бу ерга Агладан аввал ке-

лишган экан. Уларнинг кўпчилиги кекса одамлар эди, у ёқ-бу ёқдан келишган эди. Ёнларида чемоданлари, тугунлари, халгалари. Кўплар чой ичиб ўтиришибди. Ўзлари кўйиб, ўзлари дамлаб ичаверишади. Никелланган электр самовар шақиллаб қайнаб турипти. Суворийлар киядиган узун шинел кийиб олган икки казак бир-бирига рўпарама-рўпара ўтиришиб, мудрашяпти, уларнинг бошларида папаха, биқинларида қилич, елкаларида погон. Погондаги белгиларни Аглая тушунмади. Казаклардан бирининг кўкрагида тўғридан-тўғри шинелига Аглаяга маъкул бўлмаган орденлар қалаб кўйилганди. Улар бир қараганда консерва кутисидан қийиб олинганга ёхуд қишлоқ печкасида пиширилганга ўхшарди.

Бурчақда “Сталин Боку намоёйишида” деган сувратдан кўчирилган нусха остида бир одам ўтирипти. Аглая бу одамни яқинда телевизорда кўрган эди. Бу одам яқинда хорихдан келган атоқли ёзувчи бўлиб, у яқин-яқинлардагина коммунистларга қарши фаол кураш олиб боргани билан донг чиқарган эди. Энди у тавба қилган. У ўзининг асарларига жуда катта баҳо берарди, шунинг учун совет ҳокимияти фақат ва фақат менинг асарларим туфайли кулади деб ҳисобларди. Аммо эндиликда ҳокимият тепасига қанақа кучлар келганини кўриб, у ўзининг аввалги китоблари учун, гапириб юрган гаплари ва хатти-ҳаракатлари учун уялиб кетди, совет тузумини ағдарганига пушмонлар еди, тавбалар қилди ва янги асарлар ёзиб, бу тузумни ўрнига қайтариб қўйишга ваъда берди.

Ёзувчи ёлғиз эмас эди, у тутмалари қадалмаган, олди очиқ шинелдаги поғонида учта юлдузи бор бир генерал билан ўтирганди. Аглая бу генерални дарров таниди — у Федор Федорович Бурдалаков эди. Ҳа, ўша курорлда кўргани ва ораларида қисқа муддатли курорт ишқи ўт олган генерал эди. Ахир, уни танимасликнинг иложи ҳам йўқ эди-да — уни кўп марталаб телевизор орқали кўрсатишар, ҳар хил коммунистик тadbирларнинг ташаббускорларидан бири деб таништиришар эди. Лекин у жуда ҳам ўзгариб кетибди. Ўша қишда — Сочида денгиз соҳили бўйлаб югуришган кезларида у ҳали анча бакувват эркак эди — орқалари текис, билаклари мускулдор, оёқлари чайир эди. Энди бўлса, унинг қаршисида мункиллаб қолган озғин бир чол бобой ўтирарди. Оппоқ оқарган сийрак сочлари ҳар томонга диккайиб турибди, оппоқ мўйлови қалта қилиб тарашланган. Федор Федоровичнинг олди очиқ шинели тагида Совет Йггифоқи Қаҳрамонининг иккита Олтин юлдузи ярқираб турибди (иккинчи юлдузни у кўп йиллик хизматлари учун олганди), кўкрагининг чап томонида қатор-қатор орденлар, ўнг томонида эса атиги иккитасига орден. Генералнинг ёнида чиппа филоф ичида соябонга ўхшаган бир нарса столга суяб кўйилганди. Аглая бу ёғочни ҳам, бу чиппа филофни ҳам дарҳол таниди.

— Яхшимисиз, Федор Федорович, — деди у генералнинг олдига келиб.

У Аглаяга кўзини кўтариб қаради-да, минғирлаб алик олган бўлди ва яна ёзувчига ўтирилиб олди. Бироқ шу лаҳзанинг ўзида яна Аглаяга ўтирилди-да, ишонқирамай сўради:

— Аглая Степановнамисиз? Глаша. — Шундай деб у сапчиб ўрнидан турди. Турди-ю, икки кўли билан белини чангаллади. — Буни қаранг-а. Сира кутмаган учрашув. Ҳеч қанча ўзгармабсиз.

— Кўйсангиз-чи. Ўзгармаган эмишман, — деб унинг хушомадини қабул қилмади Аглая.

— Нега унақа дейсиз? Нега унақа дейсиз? — дея ўзиникини маъқуллашда давом этди Федор Федорович. — Сочингиз бир оз оқарипти, тўғри. Лекин уни бўяб олсангиз бўлаверади...

Федор Федорович ёзувчидан узр сўраб, бутун диққат-эътиборини Аглаяга кўчирди. Адиб эса бир зумда зерикиб қолди ва тумтайиб олди. Кимки унга бутун диққат-эътиборини бермаса, у ҳаммадан хафа бўлаверарди. Уларнинг ёнида бир оз зерикиб ўтирди-да, ўзининг совет халқи олдидаги тарихий гуноҳини ва уни тузатиш йўллари айтиб берса, эшитадиган одам бормикин деб қидириб кетди.

Аглая билан Федор Федорович у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди, Сочини эслашди. Федор Федорович, нега ўшанда тўсатдан жўнавордингиз, деб сўради. Аглая “ўзим, шундоқ” деб жавоб берди.

— Мен бўлсам, — деди Федор Федорович, — тасаввур қиласизми, келдим. Айтиб кўяй, куруқ қўл билан келганим йўқ эди. Сизга соат олиб келувдим... — Бир дақиқа дудуқланди. — Тилла соат, атир... — яна муболага қилди. — Француз атири. Шу десангиз, эшикни қоқдим. Биласизми, кейин нима бўлди? Эшик очилди-ю, остонада шахсан Вячеслав Михайлович Молотовнинг ўзлари турипти-да. Тасаввур қиласизми? Молотовнинг ўзи-я.

Кексалик ҳақида, хасталиклар тўғрисида гаплашишди. Аглая генералга жуда нокулай аҳволда қийналиб келганини айтиб берди. Дим, елвизак, шамоллаб қолганга ўхшаяпти. Томоғи ачишиб турибди, кўкраги санчяпти, орқаси оғри-япти. Федор Федорович шу заҳотиёқ уни шакар ва лимон солинган иссиқ чой билан даволай бошлади. Чой ичишиб ўтиришиб, халқ табобати тавсия қиладиган ҳар хил дори-дармонлардан, қайнатмалардан гаплашишди, лекин суркаладиган дориларга етиб бормасларидан, залда қандайдир саросималик сезила бошлади. Эшик ланг очилиб, ундан қадди-қомати спортчиларниқига ўхшаган бир гуруҳ йигитлар хунук важоҳат билан аста кириб келдилар-да, девор бўйлаб қатор туриб олишди. Уларнинг юз ифодаларидан нима гаплигини англаб бўлмасди. Уларнинг ортидан эса гўё ғойибдан пайдо бўлгандек эллик ёшлар атрофидаги тўладан келган одам кириб келди. Унинг бўғриққан юзида бурнининг устида иккита сўтали бор эди. Аглая, уни дарҳол таниди, албатта. У партиянинг етакчиси Глухов эди. Уни танимасликнинг имкони ҳам йўқ эди. Чунки уни ҳар кун телевизорнинг ҳамма каналларида кўрсатишарди. Раҳнамонинг кириб келиши шовқин-сурон билан кутиб олинди, одамлар стуллари ни тарақлатиб ўринларидан туришди, қарсақлар чалинди. Бошқалар билан бирга Федор Федорович ҳам ўрнидан турди, лекин раҳнамо дарҳол унинг олдига югуриб келиб, икки қўли билан елкасидан босиб, ўрнига ўтказиб кўйди. Шундай қилар экан, “Ие, ие, нима қиляпсиз, Федор Федорович? Бушдай қилишингиз менинг унвонимга муносиб эмас. Сиз, ахир, генералсиз, мен эса бор-йўғи катта лейтенантман” деди. Бунда Федор Федорович ёввошлик билан, лекин ичида мамнун бўлиб жавоб берди:

— Бугун катта лейтенант бўлсангиз, эртага Олий Бош Қўмондон бўласиз.

— На илож, — деб камтарлик билан жавоб берди у, лекин унга раво кўриладиган мартабани рад қилмади. — Агар зарур бўлса, ҳокимиятни оламиз. Албатта, оламиз. Моҳиятан олганда, зиммамизга жуда катта тарихий масъулият юклатилган ва ҳеч ким бизни ундан озод этгани йўқ. Сиз ҳам партия аъзосиз-а? — деб у Аглаяга эътиборини қаратди.

— Аъзо бўлганда қандоқ? — деди жўшиб Федор Федорович. — Олтин кадрларимиздан. — Шундай деб шу топдаёқ Аглая Степановна Ревкинанинг урушдан аввалроқ партия аъзоси бўлганини, райком котибаси бўлганини, уруш йилларида партизан отрядига командирлик қилганини гапириб берди.

— Уҳ-хў, — деб унинг гапини бўлди раҳнамо. — Ҳоятда мамнунман.

Аглая раҳнамомиз кўлимни дўстона тарзда қаттиқ қисиб кўришса керак деб кутган эди, бироқ унинг қўли юмшоқ ва нимжон, бунинг устига, терлаган экан. Бу Аглаяга жуда нохуш таъсир қилди. Ўқиган социалистик реализм асарларидан Аглаянинг эсида шу нарса ўрнашиб қолган эдики, фақат жуда ярамас одамларнинг, бизга ёт бўлган кимсаларнинггина қўллари терлаган ва кўзлари бежо бўлади. Бизнинг одамларимизнинг кўз қарашлари ўқдай, қўл қисиллари мустаҳкам, кафтлари куруқ. Лекин Аглаянинг бу туйғуси бир зумликкина эди. Бу туйғу қандай пайдо бўлса, шундай ғойиб бўлди, айниқса, раҳнамо Аглаянинг яллиғланган кўзларига эътибор қаратиб, шамоллаб-негиб қолганингиз йўқми, деб ҳол-аҳвол сўраши биланоқ унинг кафти терлагани хаёлидан кўтарилди. Буни эшитиб Аглая ийиб кетди. Ажойиб одам экан. Зиммасида шунча иш, шунча масъулият турипти. Қанчадан-қанча одамлар унга мурожаат қилади, мулоқотга киришади. Буни қаранг, шунга қарамай, Аглаянинг кўринишидан бетоб эканини пайқайди-я. Аглая “йўқ, йўқ, ҳечқиси йўқ, соғлигим ёмон эмас” демоққа оғиз жуфтлаган эди ҳамки, бирдан ўзини тутолмай, акса уриб юборди, кетидан йўтал тутди. Йўтали қаттиққина эди, анча давомли бўлди. Федор Федорович бундан фойдаланиб, раҳнамога гаплашадиган бир гап бор эди, деди:

— Муаммо борми? Нима экан? — деб сўради раҳнамо.

— Гап шундаки, — деб тушунтирди Федор Федорович, — бу кекса аёл деразаси синган вагонда ён томондаги полкада ётиб келибди.

Раҳнамо бу гапни қовоқларини уюб эшитди.

— Ана шу-да, — деди у зарда билан. — Пиёниста президент ва халққа қарши бўлган раҳбарият мамлакатни қандай аҳволга солиб қўйди? — Хизмат кўрсатган одам, фахрий, уруш қаҳрамони, бунинг устига аёл киши шунақа шароитда юрадимми? Майли, майли, — деди у. — Сабр қилинг, барча қулайликлар билан қайтиб кетасиз. Бунга қатъий ваъда бераман.

Бу гапларни айтиб, у “қарс” этказиб қарсак чалди-да, паст овозда чақирди:

— Митя.

Митя ҳам шиша ичидан чиққан жиндай дарҳол пайдо бўлди.

— Менга қара, Митя, — деди раҳнамо паст овозда. — Аглая Степановна Ревкинага билет олиб бер. СВ вагонга бўлсин... Тушундингми? Плацкарта эмас. Купе ҳам бўлмайди. Фақат СВ бўлсин. — Шундай деб тайинлади-да, бошқалар эътибор қаратсин учун шошмай нари кета бошлади. — Эслаб қолдингми? Купе эмас, СВ бўлсин.

Аглаянинг ёнидан кетиб, у залнинг ўртасидан тез-тез одимлаб кета бошлади. Бир қараганда, у шунчаки, мақсадсиз одимлаётгандай кўринарди, аслида эса ким биландир қўлини қисиб кўришиб, кимдандир ҳол-аҳвол сўраб, бир-икки жумла айтиб, ҳазиллашиб, хитоб қилиб, эшик томон йўналган эди. Шу тарзда эшикдан чиқиб, у ҳам қаёққадир ғойиб бўлди.

8

Овози гижирлаб чиқадиган радио карнай орқали автобусларга чиқиш кераклиги эълон қилинди.

— Марҳамат қилгайсиз, — деди Федор Федорович Аглаяга хушомад қилиб, унинг тирсагидан тугар экан. Лекин буни у Аглаяга кўмаклашиш учун қилдимми ёхуд ўзининг оёқда мустаҳкамроқ турмоғи учунми — маълум эмас эди. У анчагина оқсоқланадиган бўлиб қолипти. Оқсоқланиши ҳам қизиқ эди — чап оёғини аста, авайлаб босар, ўнг оёғини эса миҳ қоқайтгандай зарб билан ташларди.

— Эски яралар азоб берипти, — деб тушунтирди у Аглаяга. Ҳолбуки, унинг ҳеч қанақа яраси йўқ эди. Бутун уруш мобайнида унинг бирон жойи қирилгани ҳам йўқ, оёғининг оғриши эса кексалиқдан эди.

Омбордан чиқаверишда малла қиз билан ёш йигит истаганларга улар ўзлари “ташвиқот материаллари” деб атаган нарсаларни тарқатишмоқда эди. Булар Ленин билан Сталиннинг сувратлари эди, лекин кўпроқ Сталиннинг сувратини тарқатишмоқда. (Ленинни ҳеч ким олаётгани йўқ), ёшроқ ва бақувватроқларининг қўларига эса коммунистик руҳдаги инқилобий шиорлар ёзилган транспарантларни тутқазиларди. Уларга “Меҳнатта шон-шарафлар” ёки “Коммунизм — муқаррар” деган сўзлар ёхуд салбий мазмундаги “Йўқолсин халққа қарши тузум”, “Йўқолсин сионистлар ҳукумат таркибидан” деган хитоблар ёзилганди. Федор Федоровичга ҳеч қанақа шиор керак эмасди. Байроғи ҳаммиша унинг ёнида эди, Аглая эса ўзининг портретини унутиб қолдирганди, шунинг учун ҳозир тарқатишайтган сувратлардан фойдаланишга тўғри келди. Бу сувратда Сталин кўкрагида ҳамма орденлари билан, мундирида, фуражкада тасвирланган эди, лекин улғуворлигидан асар ҳам йўқ эди. Тасвирдаги одам шухратли генералиссимусга эмас, нафақага чиқиш арафасида турган участка сардорига ўхшарди.

9

Ҳовлида “Икарус русумли тўртта катта автобус кутиб турарди. Венгрияда ишлаб чиқарилган бу автобусларга Ярославл номерлари тақилганди. Автобус тўртта бўлса-да, йиғилганлар бемалол битта автобусга жо бўлди. Аглая билан Федор Федорович биринчи қатордаги ўриндиққа ўтиришди. У одатланиб қолганидек тиззалари орасида байроғини қисиб олганча ўтирар ва ўша вақтларда

Сочида Аглаяга хушомад қилиб юрган чоғларида нияти жиддий бўлганини, чунки бўйдоқ эдим ва жанговар дугонага муҳтож эдим деб гапириб берди. Ушанда Аглая билан мулоқоти қутилмаганда хотима топди ва у бошқа бир аёлнинг номзодига мурожаат қилишга мажбур бўлди. Бу орада жанговар дўсти генерал Вася Серов вафот этиб қолди. Федор Федорович ана шу генерал дўстининг беvasита уйланиб қўя қолди.

Сушчевский вал деган жойга боришганда машиналар жуда қўпайиб кетиб, уларнинг автобуси тикилинчга тўғри келиб қолди. Федор Федорович Аглаяга президент Москвадан юрадиган бўлса, шаҳарда шунақа транспорт тикилинчлари пайдо бўлишини тушунтирди.

— Демак, у шу атрофдан бирор ёққа ўтиб кетибди-да? — деб сўради Аглая.

— Шу ўртадан ўтган бўлиши шарт эмас, — деб эътироз билдирди Федор Федорович. — У Москванинг қаеридан ўтса ҳам, барибир, шаҳарнинг ҳамма жойида транспорт тикилиб қолаверади. У бу кўчадан юрадиган бўлса, қўшни кўчаларни ёпиб қўйишади. Қўшни кўчалар ёпилгандан кейин бошқа кўчаларда тикилинч бошланади. Бу тикилинч важдан яна тикилинч пайдо бўлиб, қарабсизки, бир зумда бутун Москва тикилинчда қолади. Ҳаракат тўхтайдди. — Бу тикинлар бамисоли тромбозга ўхшаган нарса.

— Бизнинг президентимиз халқни ана шунақа ўйлайдиган одам, — деб гапга аралашди орқа ўриндикда ўтирган казак. — Мен ҳам Брежневнинг қўриқчиси бўлиб хизмат қилганман, биз ҳам кўчаларни ёпиб турар эдик. Лекин ҳеч қачон бир-икки соат олдиндан ёпиб қўймасдик. Ёпганда ҳам фақат Президент юрадиган йўлдаги ҳаракатни тўхтатар эдик.

— Албатта-да, ҳаракатни тўхтатмаса бўлмайди, — деди Федор Федорович. — У, ахир, битта ўзи юрмайди-ку. Олдинда йўлбошловчи машина, унинг кетидан соқчилар, ундан кейин президентнинг ўзи, орқасидан кузатиб борувчилар. Энг охирида реанимация машинаси. Ҳар нима қилганда ҳам, деб кўнглидаги гапларни чиқарди генерал. — Ёши ўтиб қолган одам. — Генерал бундай дер экан, ана шу ёши ўтиб қартайиб қолган одам ундан камида йигирма ёшлар кичик эканини паққос унутган эди.

Автобус “Россия” кинотеатрининг чап қанотида тўхтади. Автобуснинг эшик-лари очилди ва йўловчилар бирин-кетин ташқарига сакраб туша бошладилар. Улар сакраб тушишлари биланоқ бошлари узра соябонларини очишар ва ҳам-малари осмондан тушган парашют десантга ўхшаб қолишди. Муздай ёмғир шивалаб ёғишда давом этарди. Аглаянинг эса соябони йўқ эди.

Устидаги мовут пальтоси намиқиб кетган, ҳўл тепакали ҳам ялттираб турган, бурни билагига боғлаб олган тасмасидай қип-қизил мутасадди одамларни Пушकिनнинг ҳайкали ёнига тўпланишга таклиф қилди.

Ҳайкалнинг ёнида митингга келган икки тўп одам ва милиционерлар бор эди. Устларига шалвираб турган шинел кийиб олган милиционерлар майдоннинг бир бурчагида — “Известия” газетасининг тахририятига яқинроқ жойда туришар ва оғизларидан сигареталарини олмай, митингга тўпланганларга лоқайдгина қараб туришарди. Гўёки улар бу ерга шунчаки ўзлари — ёмғирда намиққани келишгандай эди.

Аглая қизиқиш билан теvarак-атрофни кўздан кечирди. Гарчи у кейинги пайтларда бот-бот Москвага келиб турган бўлса-да, теvarакка қараб, ажабланишдан тўхтамасди. Ҳаммаёқда бегона ҳаётнинг нишонлари кўзга ташланади. “Макдональдс” ресторани, “Рено” фирмасининг автомобиллари рекламаси, “Москва янгиликлари” газетасининг рекламаси, маънос бир кампиришонинг суврати — у “Марҳамат, солиқларни тўланг” деб ёлбориб турипти. Қиялаб ёғётган ёмғир шлакати ҳўл қилиб юборган. Кампирнинг кўзёшлари ростак-кам томчилар билан юзидан жилгадай оқиб тушмоқда.

Митингни ҳадеганда бошлай қолишмади — Глуховни кутишмоқда эди. Митингнинг мутасаддиси уяли телефонида кўли билан ёмғирдан паналаб туриб, қаёққадир кўнғироқ қилди, унга ўртоқ Глухов тикилинчга тушиб қолди, лекин сизларга яқинлаб қолди, деб жавоб беришди. Ниҳоят, “мерседес”-да доҳий етиб келди. Машинанинг тепасида липиллаб ёниб-ўчадиган кўк чироғи бор эди. Глуховни тўртга соқчи қўриқлаб келарди. Хос соқчилардан бири

машина тўхтаб улгурмай, машинадан сакраб тушди-да, гўё Глухов ногирон ёхуд аёл кишидай, машинанинг орқа эшигини очиб берди. “Мерседес”нинг орқасидан келаётган иккита “Волга”дан ҳам яна бир неча киши тушди. Улар ҳам партиянинг раҳбар ходимларидан бўлиб, уларнинг ҳам ҳар бирининг бир нечтадан хос қўриқчиси бор эди. Улар қўшилгандан кейин митингга йиғилган оломоннинг қатори хийла тўлишгандай бўлди.

Глухов боши устида “Кока-кола” рекламаси туширилган соябонни кўтариб олган одам билан бирга оломоннинг орасига суқилиб кирди, лекин шунда ҳам митингни бошлашмади. Бир неча муддатдан кейин “Мишубиси” русумлик кичик автобус келди, унинг ичидан қизил байроқлар кўтарган бир гуруҳ одамлар тушди. Улар ҳам ҳеч қаерда ишламас, фақат “ишчилар тўсиғи” ҳаракатининг аъзолари эди, холос. Уларнинг лаби тиртиқ раҳбари Сиропов одамларни ёриб ўтиб, Глуховнинг ёнига борди, у билан нималарнидир гаплашишга уннаб кўрди, жон-жаҳди билан унинг тирсагидан ушлаб олиб, алланималарни унга тушунтиришга киришди. Глухов унга тескари бурилиб, қўлини бўшатиб олишга ҳаракат қиларди. Ниҳоят, унинг соқчилари Сироповни суриб, бир чеккага чиқариб қўйишди.

Федор Федорович мутасаддидан нима кутяпмиз деб сўради. У журналистларни кутяпмиз деб жавоб берди. Воқеаларни ёритиш учун телевидениенинг икки канали ўз командаларини юборишга ваъда беришган экан. Уларни кам деганда бир соат кутишди.

Ниҳоят, оператор, режиссёр, овоз режиссёри ва продюсердан иборат тўрт кишилик команда етиб келди. Улар музокара олиб бориш учун Глуховни бир чеккага таклиф қилишди. Глухов уларнинг ёнига келди, фақат ёлғиз эмас, соябон тутган одам билан бирга келди. Улар унча узоқ гаплашишгани йўғу, лекин жуда жигибийрон бўлишди. Аглая уларнинг гапларини бошдан-оёқ эшитгани йўқ, лекин Глухов бир неча марта “Муаммо нима эканини мен тушунмаяшман. Яна қайтариб айтаман, орамизда муайян келишув бор, сиз эса уни бузясиз. — Мен сизларнинг раҳбарларингиз билан гаплашаман. Сизнинг раҳбариятингиз жинояткорона тузумнинг кўрсатмаси билан халқни сўздан маҳрум қилмоқчи бўляпти”.

Телевизорчилар унинг гапни охиригача тинглаб ҳам ўтиришмади-да, “Рафик”ларига ўтириб жўнаб қолишди. Глухов шашги қайтгани учун хижолат тортаётганга ўхшаб қолди. Федор Федорович унга саволчан назар билан қараган эди, телевизорчилар ўн минутлик сюжет учун эллик минг доллар талаб қилишганини, унинг ярми ҳақидаги гапни эшитишни ҳам истамаганларини айтди.

— Майли, ҳечқиси йўқ, — деди Глухов. — Бизнинг ўзимизнинг операторимиз бор. У ҳаваскорлар камераси билан сувратга олади. Уни кейин каналга жўнтаймиз.

Глухов шундай деб, Пушкиннинг ҳайкали пойидаги зиналардан кўтарилди-да, тўпланганларга қараб нутқ ирод қила бошлади. Нутқда бутун бутун халқ байрамни нишонлаётгани, бу байрамни меҳнаткашлар аввалгидай ўзининг энг асосий байрами деб ҳисоблашлари айтилган эди. Сохта демократлар томонидан йўлдан урилган, миясини ичиб қўйган президент томонидан, унинг жинояткорона оиласи ва олигархлар томонидан алданган халқ социализм идеалларидан бир оз чалғиди, бироқ чалғигани сари у бажону дил яна социализм ғояларига қайтмоқда. Бизнинг бутунги тадбиримиз ҳам ана шундан далолат беради. Бу тадбиримизда меҳнаткашларнинг кенг оммаси ишгирик этмоқда.

Меҳнаткашлар оммаси нотикқа хурматан жиндай қарсақ чалишди ва бир замонлар ота-боболари жангларда қўлга киритган аъмол учун бутун янгидан жангга отланаётганларини билиб олдилар.

— Одамлар, — деб давом этди Глухов, — бизнинг байроғимиз остига тўпланяптилар. Биз собиқ Совет Иттифоқининг бутун худудлари бўйлаб улар учун бажону дил коммунистик ячейкалар ташкил қиламиз.

— Келгувси Совет Иттифоқи учун, — деб қичқирди кимдир одамлар орасидан.

— Келгувси Совет Иттифоқи учун, — деб унинг гапни маъқуллади Глухов.

— Қрим ва Севастопол билан бирга, — деб қўшимча қилди Глуховнинг ёнига келиб қолган Сиропов.

— Албатта, биргаликда, — деб унинг гапини маъқулади Глухов. Шундай деб у ўз нутқини авваллари одат тусига кириб қолган тавалло билан тугатди: — Маркснинг таълимоти қудратлидир, чунки у тўғридир, коммунизм муқаррар галаба қозонажак, чунки унинг галаба қилмаслиги мумкин эмас.

Бу сўзларни айтиб бўлгач, Глухов зинадан ерга тушди, унинг ўрнига эса одамларга бошчилик қилиб турган мутасадди чиқди. У метафон орқали тушунтирди:

— Намойишчилар олти кишидан саф тортадилар. Байроқдорлар олдинда боришади. Шошмасдан оҳиста юрамиз. Ифвогарликларга учмайлик. Уртоқлар, яна бир марта махсус огоҳлантираман: на сўлдан, на ўнгдан бўлган ифвогарликларга учмайлик. Владимир Ильич Лениннинг мақбарасигача борамиз, мақбарага гул қўямиз, сўнгра қисқагина якунловчи митингдан кейин оҳиста, тинчлик билан тарқаламиз. Уртоқлар, мен алоҳида таъкидлаб айтмоқчиман, ҳозир бу ерда милиция ходимлари анчагина. Шаҳар мэри билан келишиланга биноан улар тартибни кузатиб борадилар. Бироқ, улар, албатта, масалани куч билан ҳал қилишга ҳаракат қилишлари ҳам мумкин. Ҳамма ишгирокчилардан илгимос — уюшган ҳолда, тинчликни сақлаб қолишга ҳаракат қилайлик. Ҳаммамиз интизомга риоя қиламиз.

10

Ҳамма нарса жуда жойида эди. Ҳатто табиат ҳам намоишчиларга табассум ато қилишга жазм қилгандек. Ёмғир тинди, булутлар парчаланиб кета бошлади, уларнинг ораларидан қуёш нурлари кўрина бошлади. Қуёш нурларидан бронзадан куйилган Пушкиннинг ҳўл боши ялтираб кетди. “Макдональдс” фирмасининг белгиси бўлмиш “М” ҳарфи нурланди, “Рено” фирмасининг рекламасидаги югурик сатрлар хира торғди. Фақат солиқларни тўланглар деб ёлбориб турган кампиргина, кўзёшлари қуриган бўлса-да, юзидаги маъюс ифодаси йўқолмади. Энди у ўз ватандошларига қуёш чиқиб кетди-ю, сизлар бўлсангиз ҳали ҳам солиқларни тўлаганингиз йўқ, деб эслатиб турганга ўхшарди.

Кимдир қаердадир бир нарса деб қичқирди. Лекин Аглая уни англаб ололмади, фақат йиғилганларнинг умумий ҳаракатига қараб, команда берилганини тушунди. Шу командага мувофиқ одамлар ҳаракатта келди ва саф тортиб Твер кўчасининг ўртасига чиқа бошлашди. Твер кўчаси транспорт ҳаракати учун ёпиб қўйилган эди.

— Уртоқлар! — дея хитоб қилди тепакал ялтираб турган мутасадди. — Қани, олти кишидан бўлиб сафга турайлик. Қаторлар ораси бир қадамдан кам бўлмасин. Қаторлар орасида ҳаво кўпроқ бўлсин. Ҳов портрет ушлаган онажон, нега тортишиб турибсиз? Қани, мана бу жойга туриб олинг-чи! Йўқ, йўқ, ўртага эмас. Қаторнинг четига турунг. Қўлингиздаги суврат йўлкадагиларга кўриниб турсин.

Аглая кўрсатилган жойга турди, аммо шу пайт боядан бери йўқолиб қолгандай кўринган Федор Федорович уни кўриб қолди. У анча оқсоқланиб, Аглаянинг ёнига келди.

— Сизга нима бўлди, Глашенка? Сизнинг жойингиз шу ердами? Юринг мен билан, юринг.

Одамлар аста-секин сафланди ва текисланишди. Қаторнинг бошида иккита полвонсифат одам қўлида кенг ёйилган қизил алвон кўтариб туришарди. Алвонга оқ ҳарфлар билан “Халқ биз билан. Биз халқ билан” деган сўзлар ёзилган эди. Уларнинг орқасида Альфред Глухов ва партиянинг бошқа раҳбарлари, учинчи қаторда эса Федор Федорович, Аглая ва бошқа фахрийлар бормоқда. Федор Федорович қаторнинг марказига — Альфред Глуховнинг шундоққина орқасига турди. Аглаяни ўзининг ўнг томонига қўйди, чап томонига эса яна бир кампирни қўйди — у ҳам Сталиннинг сувратини кўтариб олган эди. Кейинчалик аляқайси нигоҳи ўткир журналист пайқаб қолибди — сафда Сталиннинг ўнтача суврати бор экан, лекин Лениннинг биронта ҳам суврати йўқ экан.

— Ана, кўряпсизми, — деди Федор Федорович байроғининг чипта гило-

фини ечар экан, — айтиш мумкинки, об-ҳавонинг ўзи ҳам бизга қулайлик яратмоқда...

Энгил шабада эсиб турипти, аммо Бурдалаков учун шу шабаданинг ўзи ҳам кифоя эди. Генерал байроғини ёйиб, боши узра кўтарди, байроқ шабадада ҳилпиради ва унга ёзилган “Даешь Берлин” деган сўзлар худди югурик реклама сатрларидаги каби жонланиб, эгилиб, буралиб ҳаракатта келди. Айни шу пайтда Глухов паст овозда полвонсифат байроқдорларга “қани, кетдик” деб буйруқ берди. Улар қўлларидаги алвон дасталарини ғурур билан яна баландроқ кўтардилар-да, олдинга одимладилар, уларнинг орқасидан эса бутун саф ҳаракатта келди.

Бу орада ҳаво янада юришиб кетди. Куёш астойдил қизита бошлади, нам асфальтдан буғ кўтарила бошлади. Аглая биринчи қадамлариданоқ тегиклашди, исиб кетди ва ўзини анча яхши ҳис қила бошлади.

Сафлар унча тезлаб кетганлари йўқ, лекин сафдагилар кекса одамлар бўлсалар-да, сафда юриб ўрганган одамлар экани кўриниб турарди. Федор Федорович чап оёғини зўрға судраб босар, ўнг оёғини эса асфальтга шахдам-шахдам ташларди, лекин шунга қарамай, байроғини маҳкам чангаллаб олган кўйи орқада қолмай келарди. Унинг пешонасидаги, кўкрагидаги ва оғзидаги темир-терсақлар куёш шуълаларида ярқираб борарди.

Аввалига индамай боришди. Аглая беихтиёр тарзда ортидан келаётган казак билан устига қора илаш ва бошига шляпа кийиб олган қариянинг суҳбатига қулоқ солди. Казак мақзалиб, Туапседа яшаганида соҳил бўйида лангар ташлаб турган эгасиз теплоходни олиб, таъмирлаб, унда чорбозорчиларни Туркияга олиб бориб, олиб келиб юриб қандай бойиб кетганини сўзларди. Кейин эса каттагина дизел — электроход сотиб олиб, туристларни Оврўпа атрофини айлантириб сайр қилдира бошлапти.

— Энди менинг иккита дизел-электроходим, соҳил яқинида сайр қилиш учун учта теплоходим ва бешта катерим бор.

— Ундай бўлса, нечук бизнинг сафларимизга келиб қолдингиз? — деб сўради қария қизиқиш билан. — Бу ердагиларнинг ҳаммаси ҳокимиятдан азият чекканлар. Ҳаммаси қашшоқ. Сиз эса бадавлат экансиз...

— Ҳа, тўғри айтасиз. Давлатмандман. Мулким бор. Аммо бу бойликдан менга нима наф? Бирон нарсадан мамнуният, қаноат деган нарса йўқ. Уйланмоқчи бўлдим, кейин ўзимга-ўзим шошма, дедим. Ҳозир — давлатим борида уйлансам, хотиним мени севиб тегдими ёки давлатимга учдими — буни билолмайман. Мен қурилишда муҳандислик қилардим. Ўшанда Лодка менга тегмади, чунки ойига юз эллик сўм маош олардим, холос. У мени қўйиб, магазин директорига тегиб олди. Директор юз сўм маош оларди-ю, минг сўмни ўғирларди. Энди нима дейди денг: энди кўзи очилганмиш, кимни яхши кўриш-кўрмаслигини энди билиб олганмиш. Лекин мен ўйлайманки, кимни яхши кўриши-яхши кўрмаслигини билиб олишга менинг дизел-электроходларим ёрдам берган.

Колонна собиқ Совет майдони томон аста силжиб борарди.

Кўққисдан Глухов орқасига ўгирилиб, деди:

— Бу нимаси, ҳаммамиз азага келганмизми? Келинлар, биронта инқилобий қўшиқни айтайлик. Аглая Степановна, инқилобий қўшиқлар ёдингизда бўлса керак?

Аглая Степановна хижолат чекди, кейин жиндай ўйланди-да, қўшиқлар ёдида эмаслигини айтди, негаки, Октябр инқилоби содир бўлганда Аглая бор-йўғи икки ёшда эди, унинг бешигини тебратган бувиси Аглаяга инқилобий қўшиқларни эмас, қадимий халқ аллаларини айтиб берган.

— Шунақами? — деб ажабланди Глухов. Бу мункиллаган кампир бир вақтлар ёш бола бўлганини у тасаввурига сиедир олмади. Бироқ шу ондаёқ, ҳуши жойига келиб, ўзи хижолат чека бошлади. — Ҳа, — деди у маънодор оҳангда — олис болалик йиллари... Уни қайтариб бўлмайди. У шу қадар олиски, бир замонлар чиндан ҳам ялангоёқ бола бўлганинга, капгарбоз бўлганинга, пионерлар гулхани теварагида жўшқич қўшиқлар куйлаганинга ўзинг ҳам ишонмайсан...

Ўзининг ўтмишини у ҳозирнинг ўзида шу ерда калласидан тўқиб чиқарди. Унинг назарида халқ раҳнамосининг болалиги айни шунақа — пролетарча, ялангоёқ, қаптар қувиб ўтказилган болалик бўлмоғи керак эди. Аслида эса партия қатталарининг оиласида дунёга келгани сабабли ҳеч қачон очлик ва муҳтожлик нималигини билмаган, егани олдида, емагани кетида, икки бети қип-қизил, дуркунгина бола бўлиб улғайган эди, лекин гулхан теварагида ўтирган бўлса ўтиргандир ҳам.

Алмо бир хотираларга берилгандан кейин у ўзини тўхтатолмай қолди.

— Хўп яхши замонлар бўлган эди-да. Романтик замонлар эди. Одамлар орасидаги муносабатларни айтмайсизми. Нурли, покиза муносабатлар. Ҳар битта одам дўсти учун ҳаётини беришга тайёр эди. Ҳолбуки, Аглая Степановна, турмушимиз оғир эди. Шундай кунлар ҳам бўлардики, уйда егани бир бурда нон топилмасди, — деб яна ёлғон аралаштирди у ва маънос тортди. — Хайр, майли. Бу кунлар ўтди-кетди... Қани, келинг, ҳарна бўлганда ҳам, бир қўшиқ айтайлик.

— Айтсак айтаверамиз-да, — деб садо берди дизел-электроходларнинг эгаси ва кашанданинг хирилдоқ йўғон товуши билан қўшиқ бошлади. Ўз вақтида Аглая инқилоб тўғрисида ўйлаганида керагидан кўра кечикиброқ туғилганига армон қиларди — у партиянинг хоризм тузумига қарши курашининг романтик даврларини кўролмай қолган. У пайтларда ёш коммунистлар казакларнинг қамчилари ва полициячиларнинг ўқлари остида қўшиқлар айтиб митинглар қилишган, намойишларга қатнашишган. Албатта, Аглая ҳам қизиқарли ва қийин замонларда яшаган, лекин унинг замонида ўша инқилобий романтика ортиқ йўқ эди. Мана, эндиликда... Албатта, ёмон нарсалар етарли. “Қаёққа қарасанг, бирон нохуш нарсага рўпара келасан. Албатта, ҳокимиятни коммунизм душманлари босиб олишди. Тақдирни қарангки, авжи қариган чоғида унга ўтмиш замонлардаги инқилобчилар бошидан кечирган ҳолатларни кўриш насиб этди. Аглая шу бугун кўрган “Сталин Баку намойишида” деган сувратни эслади. Унда Сосо Жугашвили большевиклар сафининг олдинги қаторида бормоқда. Устида симёқа кўйлак, ёқаси очик, ёш, навқирон, сочлари тимқора, очик нигоҳи келажак сари йўналган... Тарих такрорланмоқда. Мана энди Аглая Степановна Ревкина ўз ҳаммаслақларининг сафида севимли доҳийнинг портретини кўтариб одимлаб бормоқда.

Орқасига ўтирилиб, у намойишчилар сафи қаергача чўзилиб кетганини кўролмади. Очиғини айтганда, сафнинг чўзилиброқ кетадиган ҳоли йўқ эди, аммо Аглаяга шундай туюлдики, у умумхалқ намойишининг биринчи қаторларида кетиб бормоқда. У йўлдака йўл бошлаб қатор турган одамларни кўрди. Улар кўчадан кетиб бораётган намойишчиларни томоша қилиб туришарди. Аглаянинг назарида уларнинг кўзлари завқ-шавқдан чақнаб турибди. Аслини олганда эса, улар бор-йўғи тасодифий йўловчилар эди, холос. Улар бунга ўхшаган томошаларга шу қадар ўрганиб қолишган эди, лоақал уларга бурилиб қарагилари ҳам келмас эди. Лекин йўловчиларнинг баъзи бирлари эса намойиш қилаётган ана шу телба, аламзада, ночор ва кулгилик қарияларга ачиниш билан қарашар, уларнинг олдида алланечук ноқулайлик туғуларини кечирар эдилар. Улар янги авлод одамлари эди ва уларга шундай туюлардики, улар мутлақо буларга ўхшамайди ва ҳеч қачон бундай бўлолмайдилар ҳам. Аслида эса, бунақа эмас эди. Авлодлар на яхши, на ёмон бўладилар, уларнинг эътиқодлари, адашишлари ва феъли атворлари ўзлари ўсиб чиққан тарихий ва майишй шароитларга боғлиқ бўлади. Одамлар ҳали яна бир эмас, бир неча мартабала бирон-бир сохта таълимотларнинг ёлғон нурларидан кўзлари қамашиб, ҳеч нарсани кўрмай қолишларини айтиб бермоқ учун, баъзи бир шахсларни ғайриинсоний сифатларга ўраб-чирмаб, бошларига кўтаражагини, шоҳ-супа устига чиқариб қўйиб, кейин ўзлари уларни у ердан улоқтиражакларини айтиб бермоқ учун одам назаркарда — пайғамбар бўлмоғи шарт эмас. Навбатдаги авлодлар улар тўғрисида “бу авлод фирт аҳмоқ эди”, дейишади, ҳолбуки, уларнинг ўзлари ҳам ўша қоралаётган авлодларидан аъло бўлмайди.

Собиқ Моссоветнинг рўпарасидаги Твер майдонида отлик милиция отряди турар ва Юлий Долгорукий бу суворийлар орасида уларнинг раҳнамосидек юксалиб турарди. Тўсатдан кимдир:

— Қаранглар, қаранглар, — деб ҳайқирди.

Аглая олдинга қаради ва нарида Твер кўчаси Охотний ряд билан кесишган жойда яшил каска кийган, бир қўлида елим қалқон, иккинчи қўлида резинка тўқмоқлар ушлаб олган одамлар йўлини тўсиб турганини кўрди. Улар букимас девордай қотиб туришар, қовоқлари солиқ, қошлари чимирилган, башаралари тунд эди. Уйлаш мумкин эдики, бир тўда қари-қартанглар эмас, уларнинг устига душманнинг бир юз йигирмата энг аъло дивизияси бостириб келяпти. Намойишчилардан баъзи бирлари жиндай кўрқиб кетишди ва қадамларини секинлатишди. Аммо Аглая аввалги қўшиқни бўлиб, Совет Иттифоқининг мадҳиясини куйлаб юборди. Унинг овози хириллаган, кекса одамнинг овозидай нимжон эди. Бироқ Федор Федорович ҳам ўзининг ғижирлаган овози билан унга жўр бўлди. Уларга электроходнинг хўжайини қўшилди. Нақаротни эса ҳамма биргаликда айта бошлади.

Нақаротни айта-айта, улар ОМОНнинг тўсиғига яқинлашдилар, улар билан юзма-юз келиб тўхтадилар, лекин қўшиқ айтишни тўхтатмадилар. Аглая иккинчи банднинг бошланишини ҳам эслади-да, қўшиқни давом эттирди.

— Ҳақлар, — деб қичқирарди саф бўйлаб юрган мутасадди. — Ҳаммадан илтимос. Сафдан чиқманглар. Қаторлар бузимасин.

Шунга қарамай, сафлар секин-аста бузила бошлади, қаторлар тўсиқ бўйлаб ёйилиб кетди. Аглая йигирма ёшлар чамасидаги милиционер йигит билан рўпарама-рўпара келиб қолди. Кулча юзидаги кўзлари қисик бу йигит кўринишидан қишлоқига ўхшаб кетарди. Намойишчилар қўшиқ айтишда давом этишарди. Аглая ҳам милиционер йигитнинг юзига қараб қўшиғини айтаверди. Йигит эса Аглаяга мижжа қоқмай ажабланиб қараб турарди. Аглая нигоҳини бошқа милиционерларга қаратди — улар бир-бирларига қараб-қараб жилмайишсаётган бўлсалар-да, турган жойларида қатъий туришарди. Аглая туйғулари қоқ иккига ажралиб кетганини ҳис қилди. Бир томондан — бу йигитлар совет йигитлари, рус халқининг фарзандлари эди. Аглая бу йигитлар билан бир сафда гаддор душман устига ҳужум қилиб бориши мумкин эди. Иккинчи томондан эса, шу йигитларнинг ўзи ҳозир гаддор душманлари эди. Буйруқ берилса, улар Аглая билан жанг қилишга тайёр туришарди.

Бу орада Глуховнинг ёнига милиция полковниги келди — у ҳам каскада, лекин қалқонсиз эди. У нималардир демоқчи бўлди, лекин Глухов уни гапиргани қўймади. Глухов ҳам қўшиқ айтишда давом этаверди. Фақат қўшиқни айтиб бўлгандан кейингина, полковникка эътиборини қаратди.

— Нима гап, полковник? Муаммо нимада?

— Жаноб Глухов, — деди полковник паст овозда. — Менга шуни маълум қилиш топширилганки, шу ерда сизнинг ҳаракатингиз тамом бўлади. Бу маълумотни одамларингизга етказинг, улар тарқалишсин.

— Қанақасига тарқалар эканмиз? — деб сўради Глухов. — Биз мэр билан қатъий равишда келишиб олганмиз.

— Сиз ким билан нима тўғрисида келишиб олганингиздан хабарим йўқ, лекин менга буйруқ берилган.

— Ким томондан берилган? Ким буйруқ берган?

— Ким томондан берилганининг аҳамияти йўқ. Менга йўлни бўшатиш ва транспорт ҳаракатини тиклаш буюрилган. Мен бу буйруқни бажараман.

— Сиз буйругингизни бажараверасиз, аммо аввал биз Мавзолейга ўтамиз ва у ерга гулчамбар қўямиз.

— Битта-битталаб, марҳамат. Лекин саф тортиб бормаёсизлар.

— Йўқ, — деди Глухов қатъий оҳангда, — биз саф тортиб борамиз.

— Жаноб Глухов, — деди полковник ҳорғин кайфиятда, — менинг сиз билан айтишиб ўтиришга заррача иштиёқим йўқ, бироқ сизнинг намоёйишингиз тамом бўлди. Агар сиз айтилган гапни бажармасангиз, сизга қарши куч қўлланилади.

— Нима? Куч ишлатамиз? — деб тўсатдан байроғини кўтариб, қатордан сапчиб чиқди Федор Федорович. — Сен ким билан гаплашаётганини била-санми? Сен менинг олдимда қанақа турибсан? Сен генералнинг олдида ту-рибсан-а. Смирно.

Подковник унга бир оз ажабланиб қаради ва деди:

— Ўртоқ генерал, ўзингизни одоб доирасида туғишингизни сўрайман. Мен бу ерда Москва ҳокимиятининг фармоишини бажараяпман. Сиз ҳозир мен учун генерал эмассиз, балки жамоат тартибини бузаётган шахссиз.

— Мен тартиб бузаётган шахсманми, ҳали? — деб ғазабланиб Федор Фе-дорович. — Вой мишиқи-ей. Вой, аблаҳ-ей. Мен Берлинни олганман. Мен сен учун қон тўкканман. Мен сенинг погонингни олиб ташлайман.

У ҳатто полковникнинг погонлари томон талпинди, лекин Глухов унинг кўлидан ушлаб қолди.

— Федор Федорович. Зинҳор-базинҳор бунақа қилакўрманг-а. Биз уюшган кучмиз. Биз ҳеч қанақа иғволарга учмаймиз.

Генерал бир оз ўдағайлаб турди-ю, кейин гапига киргандай ёввош тортиб қолди.

Намоёнишчиларнинг сафлари тўлқинланди, аралаш-қуралаш бўлиб кетди, иштирокчилардан баъзи бирлари фалокатдан нарироқ деб ўзларини четга ола бошлади, бошқа баъзи бировлари эса, аксинча, олдинга сурилдилар. Глухов оломонни тинчитишга уринди ва боши узра кўлларини силкитиб, қичқира бошлади:

— Ўртоқлар. Тартибни сақланглар. Тинчланинглар. Сафларда ўз ўрнингизни эгалланг.

Шу пайт унинг ёнида яна Сиропов пайдо бўлиб қолди. У Глуховнинг кўкра-гидан итарди, унга қараб туфлади ва бақира бошлади:

— Ўртоқлар! Дўстлар! Сафдошлар! Хоиннинг гапига кулоқ османг! Глухов — хоин. Ўтқиқодидан қайтган! Биз, ахир, рус кишиларимиз-ку! Биз Ленин, Ста-лин, Минан ва Пожарский авлодларимиз! Кремль сари олға! Олға — Кремлга!

Унинг теварагида қаёқдан келиб қолгани номаълум бўлган бир гуруҳ ёш йигитлар пайдо бўлиб қолди. Улар кўзларини чақчайтириб, хор бўлиб қичқи-ра бошладилар:

— Сталин. Берия. Гулаг.

Яна бир гуруҳ бошқа шиорларни бақириб айтарди:

— Кремлга! Кремлга!

Кимдир Аглаянинг орқасидан тургди. Аглая башараси қишлоқиникига ўхша-ган омончига урилди. Лекин йигит ҳеч нарсага парво қилмай, аввалгидай мижжа қоқмай, Аглаяга тикилганча тураверди.

Аглая тўсатдан ҳозирги воқеаларнинг бари қайси вақтда содир бўлаётгани-ни унутиб, ўзини ёш, шаддод ва серғайрат ҳис қилди. У ҳам ҳайқирикларга кўшилди.

— Ватан учун!

— Сталин учун — олға!

— Даешь Берлин, — деб чинқирди унинг ёнида турган Бурдалаков ва бай-роғининг дастасини найзадек ўқталди-да, бу найзани қаршисида турган пол-ковникнинг кўкрагига санчмоқчи бўлгандай, ҳамла қилиб олдинга ташлан-ди. Лекин полковник ҳамлага чап бериб қолди, ҳаракатларини аниқ мўлжал-га ололмаган генерал йиқилиб тушди-да, ётган жойида типирчилай бошлади.

— Улдирди. Улдириб кўйди, — деб қичқирди кимдир.

— Генерални ўлдириб кўйишди, — деб илиб кетишди нарироқда турган-лар.

— Ўртоқлар! Тартиб сақлансин, — деб бўғилиб хитоб қиларди аллақерда Альфред Глухов, лекин унинг гапига ҳеч ким кулоқ солмай кўйган эди. На-моёнишчилар бебошбоқ оломонга айланди-қолди. Улар омончиларга ҳужум қила бошладилар, уларнинг елкаларига мушглаб, кўкракларидан итардилар, лекин улар чаққонлик билан қалқонларини тутиб, зарбалардан сақланиб қоларди-лар. Аглая Сталиннинг сувратини чап кўлига олди-да, ўнг кўли билан ўзи-нинг омончисини турта бошлади. У қалқонни тўсиб, енгилгина итарди. Аглая-нинг газаби жўшиб кетди. У қалқоннинг устидан эгилиб, кўлидаги суврат

билан унинг каскасига туширди. Сувратнинг рамкаси синди, қоғози йиртилиб кетди. Аглаянинг фиғони фалакка чиқди — у буқачага ўхшаб бошини эгиб, омончи йигитга ташланди — уни сузиб ағдарилшдан ҳам тоймас эди. Аммо у қалқонини яна тўсиб олди ва Аглаянинг яланг боши худди бетон деворга урилгандай қалқонга урилди.

Агар Аглая қирқ ёшларда бўлганда, эҳтимол, бу зарб унча қор қилмаслиги мумкин эди, аммо саксон яшар кампир учун зарб ҳаддан ташқари кучли бўлди. Унинг боши унча оғригани ҳам йўқ, лекин негадир ўтириб олгиси келиб қолди. У ҳўл асфальтга чўкди. Унинг теварагида бақир-чақир, ур-сур давом этар, кимдир инқиллаб-синқиллар ва оғзини пештаҳам қилиб сўкинарди. Аглаянинг устига бегона одамлар эгилди. Уларнинг чехралари навқирон, чиройли, ёмғирдан ҳўл бўлган эди. Аглая тўхтовсиз куларди. Ундан нега куляпсиз деб сўрашди, унинг учун бошқа биров жавоб бериб, “бу киши алаҳсирапгити” деди. Кейин Аглая хушидан кетди ва аллақандай хонада хушига келди. Стол ортида оқ халат кийган, кўзойнак таққан аёл ниманидир ёзиб ўтирарди. Унинг ёнида яна бир оқ халат кийган хотин Аглаяга номаълум тилда телефонда сўзлашмоқда.

— “Пицца хат”. Менюси зўр — омар, ростбиф, фрикасе. Креветкалар, пудинг. Кьянти — олтмиш бакс. О’кей. Пейджерга ташла. Ё факс жўнат. Ивейд ҳозирча йўқ, провайдерни алмашгирдик”.

Эшик олдида деворга суяниб, қўлларини кўкрагига қовуштирганча ҳеч нарсага пинагини бузмайдиган Митя турарди.

— Қаердаман? — деб сўради Аглая.

— Тиббиёт пунктида, — деди Митя.

— Бу қайси мамлакатда? — деб сўради Аглая.

Митя ҳайрон бўлиб, стол ортида ўтирган аёлга қаради. Аёл тушунтириш берди:

— Одатдаги амнезия... — Шундай деб юзини Аглаяга ўтирди. — Сиз Москвадасиз. Сизнинг миянгииз чайқалган. Яна бир оз ётиб турасиз, кейин сизни уйингизга жўнатамиз.

— Туринг, — деди Митя. — Туринг. Сиз жўнаб кетмоғингиз керак.

У Аглаяни таксида вокзалга олиб бориб қўйди ва ваъда қилинганидек, уни СВ вагонга жойлаб қўйди.

12

Бошдан кечган можаролардан кейин йўлда Аглаянинг уйқуси келмади, бундан ташқари боши оғриб, юраги санчиб-санчиб турипти. У валидол излаб сумкасини титкилади. Сумкасидаги китобга кўзи тушди. Уни олди, сарлавҳасини ўқиди ва шундан кейингина уни қаерда харид қилганини эслади. Вақтни ўтказмоқ ва ташвишлардан бир оз чалғимоқ учун ўқишга тугинди.

“Тагидан арраланган қарағай қанақа кулашини кўрганмисиз?” деб ўқиди у биринчи жумлани ва ўйланиб қолди. Берилган саволга Аглая “ҳа” деб жавоб бермоғи мумкин эди. Ўттиз бешинчи йилда у партиянинг чақириги билан уч ой ўрмон кесишда иштирок этган эди ва у ерда баъзи бир нарсаларни хўб кўрган эди. У ерда халқ душманлари, зиёлилар ишлар эди. Улар бу ерларга келиб қолишларидан олдин қўлларида қаламдан оғирроқ нарса ушлаган эмасдилар, шунинг учун ҳам совуқдан, ҳам оғир жисмоний меҳнатга кучлари етмаганидан жуда қаттиқ азоб чекишарди. Тахминан мана шу китобдагидек. Бундан анча вақтлар олдин ҳам Аглая бу романни ўқишга бир уннаб кўрган эди, бироқ аслида чиқмаган бўлса, унинг бошланиши бир оз бошқачароқ эди. Аниқроқ айтганда мана шу ханти-мансий тайғаси бор эди, қаҳратон совуқ, зэklar, соқчилар ҳам бор эди. Ҳатто кулаган қарағай ҳам эсида. Бироқ Аглаянинг эсида қолгани яна шу эдики, қарағай Алексей деган бир большевикни босиб қоларди. Бу китобда эса ҳазрат Алексей — руҳоний бўлгани учун қамоққа тушган роҳиб қарағайнинг тагида қолади. У ёнига югуриб келган баёнчига “Муқаддас Инжилни ўқинглар” деб хириллайди. “Бизнинг эгамиз Исо Масихни ўқинглар. Боринг, Худонинг каломини тарғиб қилинг. Худодан сизга қайтади...” дейди.

Қизиқ, роман Аглаяни ўзига жалб қилиб олди. У ўқишга шу қадар берилиб кетдики, ўзининг бекатидан ўтиб кетишига сал қолди.

У ер-бу ерини қор босган перронда ҳеч ким йўқ эди. Унда кексайиб қолган, устига эскириб кетган, тирсақлари титилган мовут пальто кийган ширакайф Пухов бор эди, холос.

Поезд бекатда белгиланган тарзда икки минут турди. Пухов ҳуштагини чалди, сариқ байроқчасини қинидан чиқариб ёйди-да, ҳавода бир-икки чайқалди, чайқар экан, юриб кетаётган поездга бир қараб ҳам қўймади. У Аглаяга қаради-да, бўш қўли билан ишора қилиб, кутиб туришни илтимос қилди. Аглая кутиб турди. Поездни кузатиб бўлгач, Пухов байроқчасини қўлтиғига суқди-да, Аглаянинг ёнига келиб, унга қўлини узатди.

— Табриклайман.

— Нима билан?

— Нима, сиз эшитганингиз йўқми? — деб сўради у ва қўли билан бурнини артди.

— Йўқ, — деди Аглая гаши келиб. — Эшитганим йўқ. Гапир.

— Айтман, айтман, — деди у оёқларини бир-бирига уриб, совуққотган бармоқларини оғзининг ҳовури билан иситар экан. — Кеча район думаси... Сизнинг коммунистларингиз... Кўпчилик овоз билан... Тарихий адолатни тиклаш мақсадида ва маданий қадриятларни сақлаб қолмоқ учун... сизнинг санамингизни... сизнинг алвастингизни яна жойига ўрнатиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Шу сўзларни айтиб бўлгач, Пухов бир-икки қадам тисарилиб, Аглаянинг жунбушга келишини кутди. Бу сўзларни эшитиб, биз ҳам уни жазавага тушадим деб ўйлашга ҳақли эдик. Чиндан ҳам Аглая ёшроқ ва соғломроқ бўлганида, унинг организми, албатта, бу янгиликка тегишли равишда акс-садо берган бўларди — ана унда унинг томирларидаги қайноқ қони қанчалик жўш урарди, улардан бир зумда қанча адреалин ажралиб чиқарди, қулоқлари тагида қанақа тантанавор музика садолари янтраган бўларди — буларнинг барини ҳатто тасаввур ҳам қилиб бўлмасди. Аммо унинг организми қартайиб қолганди, ишлаши ҳам кўнгилдагидек эмас эди, шунинг учун бу янгилик унга тузукроқ таъсир кўрсата олмади.

— Сен нимага хурсанд бўляпсан? Шунақа гап бўлган бўлса, сенга нима? — деб сўради Аглая. — Сен Сталинни қадрлаган эмасдинг-ку?

— Мен-ку уни қадрлаган эмасдим, — деб эътироф этди Пухов. — Лекин менда эстетик мулоҳаза бор-да. Унинг шоҳсупаси майдоннинг ўртасида бекордан-бекорга қаққайиб турипти. Бутун шаҳарнинг хунугини чиқариб турипти. Шаҳар меҳмонлари олдида одам номусларга ўлай дейди. Шунақа бўлгандан кейин шоҳсупага биронтасини чиқариб қўйиш керакми-керак эмасми?

— Керак, — деб унинг гапини маъқуллади Аглая лоқайдгина ва шаҳарга чиқмоқ учун равона бўлди. Навбатчи эса нима деб ўйлашини билмай гарангсиз турган жойида турганича қолаверди.

13

Вокзал ёнидаги хиёбонда Лениннинг ҳайкали ёнидаги скамейкада кайфи тароқ бир дайди ўтирарди. Соқоллари сийрак бу дайдининг устидаги хом теридан тикилган пўстини эскириб, ялтиллаб кетганди. Унинг бошида қўлда тўқилган жун қалпоқ. Устини қор босиб қолипти. У бармоғи билан имлаб, Аглаяни қандайдир хуфия бир ишни қилишга даъват қилаётгандай ёнига чақирди.

— Нима дейсан? — деб сўради Аглая унга яқин келиб.

Дайди гўё ортиқча кўзлар билан қулоқлар йўқлигига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлгандай, теварак-атрофга аланг-жаланг кўз ташлади.

— Инқилобда яна сузмоқлик учун, — деб хабар қилди у шивирлаб ва кўзини қисиб, бармоғи билан юқорига ишора қилар экан, — мен созлайман ўзимни Ленинга қараб...

— Тушунарли, — деди Аглая. — Сен ўзингни созлашдан ташқари бир чўмилиб олсанг ёмон бўлмасди.

Ҳазили Аглаянинг ўзига ёқиб кетди, дарров кайфияти кўтарилди, ўзини яхшироқ ҳис қила бошлади. У қадамларини тезлатди.

Қилг этган шабада йўқ, нам қор учқунлаб турипти.

Аглаянинг йўли Шон-шухрат хиёбонидан сал четроқдан ўтарди. Аммо у хиёбондан юришга қарор қилди — бу ерда нималар бўлаётганини кўрмоқчи бўлди. “Тақдир филдираги” казиносининг биноси яқинда таъмирланган ва бўялган бўлиб, байрамона қиёфа касб этган эди. Бир вақтлар бу ерда райком бўлган пайтлардаги ғариблиқдан асар ҳам қолмаган эди. “Шунақа-да, — деб ўйлади Аглая казино эгалари тўғрисида хушламайгина. — Таъмирлашга озмунча пул кетмагандир? Бу пуллардан бир қисмини райкомга харжла деса, бу ҳеч кимга ёқмайди”.

Аглая ҳақ эди. Бу одамлар икки дунёда ҳам ўзларининг казинолари, ресторанлари, гастронимлари, тунги клублари ва бошқа шунга ўхшаш муассасаларига харжлайдиган пулнинг мингдан бирини-да на КПСС райкоми, на КПСС обкоми ва на ҳатто КПСС Марказқўмига сарфламас эдилар.

Ҳар қанча ғалати бўлмасин, казино олдидаги майдон ҳозирча илгариги аҳволида қолиб келмоқда эди. Тўғри, ўзгаришлар шамоли бу ерда ҳеч нарсага даҳл қилгани йўқ десақ ҳам тўғри бўлмас эди. Райкомнинг Ҳурмат тахтаси жойида турипти, лекин ундаги думалоқ рамкаларда илгаригидек ишлаб чиқариш илгорларининг суврати эмас, балки квартираларни олиб-сотиш тўғрисидаги, зотдор кучуқлар ёхуд ортиқча ёғни йўқотадиган дармон дорилар ҳақидаги эълонларга тўлиб кетган эди. Шухрат хиёбонида эса инқилоб, фуқаролар уруши ва Улуғ Ватан уруши қаҳрамонларининг қабрлари қаторига алгача-мунча янги замон қаҳрамонларининг қабрлари ҳам қўшилган эди. Етмишинчи йилларда бу ерга гастроним директорини кўмишди, саксонинчи йилларнинг бошида эса Афғонда қатнашган иккита йигитнинг қабри қўшилди, уларнинг бири Ванька Жуковнинг қалбаки қабри эди, энг сўнгги пайтдаги ўзгаришлар натижасида уларнинг ёнида “Муносиб кексалик” жамғармаси расининг қабри қўшилди. Бу одам жинойтчилар дунёсида Валидол лақаби билан танилган эди. Унинг билан бирга банк президенти Мосолнинг жасади ҳам шу ерга қўшилди. Валидолни Мосол портлатиб юборган эди. Мосолнинг суробини ким тўғрилаб қўйгани эса органлар учун жумбоқлигича қолаверди. Қолбуки, органларда хизмат қилмайдиган одамлар бу ишни Феликс Булкин қилганини, у Вабо лақаби билан маълум бўлганини, ҳозир эса бизнес ва сиёсат соҳасида муваффақият билан фаолият кўрсатаётганини аниқ билишарди. Авторитетларни черков маросимларини бажо келтириб, дабдаба билан дафн этишди. Маҳаллий биродарлар “тадбиркор идораларнинг вакиллари, ижодий зиёдиларнинг вакиллари иштирок этди. Москвадан уларнинг бир қанча ҳамкасабалари “Жип” ва “Мерседес”ларда етиб келишди, Вабо эса “ЗИЛ-114”да келди. Одамларнинг миш-мишига қараганда, айни ана шу машинада Брежнев юрган экан. Валидолнинг қабри устига мрамар лавҳа қўйишди, унинг теласига “мерседес”нинг радиаторини цементлаб қўйишди. Мосолнинг қабри тепасида эса Прометейнинг бронза ҳайкали қад кўтарди — ҳайкалга пайвандланган бронза бургут унинг жигарини чўқиб турарди.

Бу ерга дафн қилинган комиссар Розенблом, капитан Миляга ва Андрей Ревкинларнинг қабрлари қаровсиз ҳолда жуда хароб бўлиб ётарди. Лекин ҳозир устларини қор босиб ётани учун, кўринишлари унча чакки эмасди.

Аглая олисланоқ майдонда оломон тўпланиб турганини кўрди. Бу манзара унинг хаёлида эллик йиллик бир хотиротни уйғотиб юборди. Ушанда ёдгорлик очилган эди. Ҳозир нима бўлаётганикин? Одамлар нега тўпланди экан?

У одамларга яқинроқ борди. Одамлар шоҳсупа теварагида ярим доира бўлиб бир неча қатор саф тортиб туришарди. Орқадагилар олдинда нималар бўлаётганини кўриш мақсадида оёқларининг учига кўтарилиб бўйинларини чўзиб олишганди. Аглая ёнида турган, рўмолга ўраниб олган, елкалари букчайган бир аёлнинг орқасига қўлини теккизиб, бу ерда нима бўлаётганини сўради.

— Ажина чўчкага уйланыпти, нима бўларди, — деб аёл Аглаяга ўтирилди. Аглая телба Шурочкани дарров таниди.

— Бемаъни гапни қўйсанг-чи, — деб шивирлаб, Шурочкага танбеҳ берди унинг ёнида турган эркак ва Аглаяга ўзи тушунтириб берди. Эртага шоҳсупаннинг қонуний эгаси ўз жойига қайтарилар, шунинг учун бутун шоҳсупага фотиҳа ўқиб, муборак қилишмоқда экан. Аглая одамлар ичидан суқилиб нари-

га ўтди ва поп Редискани кўрди. У тўла маросим либосида эди, чап қўлида — бут, ўнг қўлида ҳўл чётка. У девор оқлайдиган усталар ишлатадиган чёткага ўхшарди. Роҳибнинг ёнида пошналарини бир-бирига уриб, қартайиб қолган дьякон турипти. У отахон Петр Поросянинов эди. Унинг қўлида тунука челақ. Ҳазрат чёткасини челақка тикиб, шоҳсупага муқаддас сувдан сепар экан, банд овозда қўшиқ айтаётгандай қилиб дуо ўқимоқда:

— Ота ва ўғил ва Муқаддас руҳ ҳақиқа Худонинг бандаси Иосиф ҳайкалининг тагида турадиган шоҳсупага оқ фотиҳа берилипти. Бундан буён унинг ҳайкали бу ерда дунё тургунча турсин. Омин.

Маросимда район маъмуриятининг бошлиғи Жердик, шаҳар думасининг раиси, район милиция бошқармасининг бошлиғи ишгирок этмоқда эди. Шунингдек, Федерал хавфсизлиги хизмати, прокуратура ходимлари, район судининг бошлиғи, маҳаллий гарнизон бошлиғи, агробанк президенти ҳам маросимда ҳозир эдилар. Булардан ташқари Вабо билан яна иккита ўғрибоши ҳам бор эди. Уларнинг ёнида эса аллақандай бир одам, устида эскириб кетган пальто, ўзи ўлпудай озғин, башараси заҳил, кўзлари катта-катта, оппоқ сочлари патила-патила бўлиб, абжағи чиқиб кетган шляпасининг четларидан кокила-кокила бўлиб осилиб турипти. Аглаянинг назарида бу одамни қачонлардир қаердadir кўргандай бўлди, ким билсин — ўтмиш ҳаётда кўрганми? Тушланганлар попнинг ваъзини мутъелик билан сабр-тоқат қилиб тинглашарди. Бир вақтлар улар режаларининг бажарилиши ва тез орада коммунизмнинг кириб келиши тўғрисидаги партиявий маърузаларни ҳам худди ҳозиргидай жон қулоқларини бериб тинглар эдилар. Фақат фарқи шундаки, авваллари ҳар қайси рақам айтилгандан кейин улар қарсақлар чалишарди, ҳозир эса керакли жойларда бошларини буриб, апил-тапил ва бесўнақай чўқинишарди. Ранги заҳил қария бошқаларга қараганда берилибоқ ва кўпроқ чўқинарди.

Маросимни тугатгач, роҳиб қўлидаги чёткани челақка солиб бутни Поросяниновга узатди ва ўзи йиғилганларга гаъбирасмий ваъз билан мурожаат қилди. Ваъзда у Сталиннинг қисқача биографиясини айтиб берди.

— Бу, — деди роҳиб, — мураккаб инсоннинг мураккаб биографиясидир. Ёшлигида у ўзини Худо хизматига бахшида этишга жаҳд қилган эди, шу мақсадда у диний семинарийга ўқишга кирди, бироқ кейинчалик шайтон васвасасига учиб, сохта иблисона таълимотга берилди ва Худодан чекинди. Аммо айтмоқ керакки, шайтон уни бутунлай йўлдан оздира олмади ва уни энгмо олишга кучи етмади. Сизнинг эсингизда бўлса керак — уруш вақтида ватанимиз боши узра жуда катта хавф пайдо бўлганида шахсан Сталиннинг ўзи черковга кенгроқ эркинликлар бериш тўғрисида кўрсатма берди. Худонинг ишлари биргина Эгамнинг ўзига маълум, бандасининг Худога борадиган йўлини ҳам олдинроқ айтиб бериш қийин. Агар унинг умри узоқроқ бўлганда эди, бу гуноҳкор банда қандай оқибатларга келиши мумкин эди — буни биз билолмаймиз.

Ҳазрат яна дедик, ҳайкал ўрнатиш ва ҳатто унга оқ фотиҳа бериб, муборакбод қилиш ҳайкали қўйилган одамни гуноҳларидан фориғ қилишни билдирмайди.

— Ҳайкалга оқ фотиҳа бериш уни дин учун муқаддас бир нарсага айлантириш деган маънони билдирмайди, бироқ ҳайкал тарихий обидадир. Черков унинг тарихий обида сифатида узоқроқ ва мустаҳкамроқ турмоғи учун қўлидан келган ҳамма ишни қилади. Биз гувоҳи бўлган мудҳиш ишлар бошқа такорланмасин.

Ваъзининг охирида ҳазрат қўлидаги бут билан шоҳсупани яна бир марта алқаган бўлди. Буни кўриб одамларнинг бари яна чўқинди, сўнг ҳазрат ридосининг этагини йиғиштириб олиб, Поросянинов билан бирга ўзининг машинаси томон йўл олди. Жердик Аглаянинг ёнига келиб, Москвада нималар бўлаганини сўради, кейин ифтихор билан деди:

— Ана, кўрдингизми, Аглая Степановна, кўрдингизми? Сиз бўлсангиз бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлишга ишонмаган эдингиз. Байрам бўлади. Эртага. Ҳеч ким ва ҳеч нарса уни бекор қилолмайди, — деб ишонтирди Жердик ва нари кетар экан, ярим овозда Риголетто ариясини хиргойи қилди.

Жердик гапираётганда, заҳил юзли қария унинг орқасида туриб, ўзига навбат тегишини пойлади.

— Танимадингизми? — деб сўради у. — Мен Макс Огородовман, ҳайкал-тарошман.

Шундоқ деди-ю, у алланималарни бидирлаб гапира кетди. Аввалгита унинг гапларини илғаб бўлмади, кейин аста-секин сўзларининг маъноси ойдинлаша бошлади. У жуда оғир бетоб экан, бу ерга зўр-базўр келипти. Ўзи яратган асарлар ичидаги энг яхшиси билан видолашишга ўзида жуда катта руҳий эҳтиёж сезилпти. Вафоти олдида шу ҳайкалнинг ёнига бориб, уни силаб-сийпашини жуда-жуда хоҳлар экан.

— Шунақа истагингиз бўлса, бажо келтирамиз-да, — деди Аглая. — Эртага ҳайкални ўрнатамиз. Кейин бемалол силаб-сийпайверасиз.

— Йўқ, — деб эътироз билдирди ҳайкалтарош. — Эртага бўлмайди. Эртага уни анави ерга, шоҳсупага ўрнатишади. У баланд бўлади. Мен эсам шоҳсупага кўйилмасдан олдин кўрсам, уни бемалол кучсам дегандим.

Аглаяга Огородовнинг нияти унчалик ёқмади — кучоқлаб нима қилади? Бу унга нима учун зарур бўлиб қолди? Ахир, ҳар бир одам кучоқлашиб кўришаверадиган бўлса, охири нима бўлади?

— Ахир, уни мен яратганман-да, — деб уқтирди Огородов.

— Майли, — деб рози бўлди Аглая. — Юринг, бўлмаса.

Огородов итоатқорлик билан унинг кетидан эргашди. Икковлари ҳам зинадан иккинчи қаватга анча қийналиб чиқишди. Аглая халтасини икки поғона юқорига қўяр, кейин ўзи сумка ёнига кўтарилиб, уни яна юқорига кўчирарди. Шу тарзда бир амаллаб иккинчи қаватга чиқиб олди.

— Уйини йиғиштириб улгурганим йўқ, — деб гуноҳқорона оҳангда огоҳлангирди у. Кейин ичида ўйлади: бу ердан кетаётганинда уйни йиғиштирдими-йўқми ва бу тўғрида ким нима деб ўйлайди — унга барибир эди. Энди барибир бўлмай қолпти.

Ҳайкалтарош ҳеч нарса деб жавоб бермади — у худди ташна бўлган итдек хансираб нафас оларди.

Аглаянинг ҳам кўллари қалтирарди, у калитни тешигига сололмай анча уринди. Эшикни очгандан кейин эса ундан жуда секин ўта бошлади. Огородовнинг сабри чидамади ва дағаллик билан Аглаяни бир чеккага суриб қўйиб, меҳмонхонага кирди ва ҳайкалнинг қошида тиз чўкканича қотиб қолди.

— Қани, бормисан, — деди ҳайкалтарош ва гўё юқоридан бирор нарса унинг кучоғига ташланадигандай, кўлларини кенг ёйди. Аглая даҳлизга кириб, халтасини оёғи тагига қўйиб, ўзи деворга суянганича туриб қолди. Огородов ҳайкалнинг ёнига келди, уни кучоқлади ва аста йиғлаб юборди.

Аглая бўлар-бўлмасга кўзларининг ёшини оқизадиган одамларни ёқтирмас эди. Уларга ҳеч қачон раҳми ҳам келмас эди. Нафрати жўшиб кетарди. Аммо ёши ўтиб, қариб қолгандан кейин, кўнгли ҳам юмшаб қолган кўринади, шунинг учун ҳозир большевикка ярашмайдиган туйғуга берилди.

— Нима кераги бор бекорга кўзёши қилиб, — деди Аглая ўзининг одатдаги дағал оҳангида. — Бу дунёга устун бўладиган одам йўқ. Ҳатто у ҳам... — деди ҳайкалга ишора қилиб. — Қанақа инсон эди, барибир у ҳам ўлиб кетди. Биз бўлсак... Дунёда одам тикилиб кетган. Агар биз ўлиб турмасак итбалиқдай уруғлаб кетмаймизми? Шунча одамга ерда жой етказиб бўлармиши?

Огородов ўзини девор ёнига олди, ени билан юзидаги терни артди ва ҳайкалга қараб деди:

— Нима, мен ўз ҳаётимга йиғляяпманми. Мен дунёга келганимни тўла оқладим. Мен туш кўрдим. Унга қўлимни теккизишим билан ҳамма касалларим йўқ бўлиб кетармиш. У, албатта, мени асраб қолмоғи керак. — Огородовнинг тўсатдан томоғи ачишди, овози хириллаб қолди, йўтал тутди, бир-икки тўлганиб, кўкрагини чангаллаб қолди. Оғзининг чеккаларидан пуфакланиб қора кўпик чиқа бошлади.

— Ҳой, ҳой, нима бўлди сенга? Бу нимаси?! — деб хитоб қилди Аглая ва унинг теварагида гирдикапалак бўла бошлади. — Сен ҳали шошма. Бу ерда улақа қилма... Қўй... Мен ҳозир доктор қақираман.

Унинг ўзининг мажолли йўқ эди, лекин шундоқ бўлса-да, ҳайкалтарошни суяб диванга олиб борди. У юзтубан диванга йиқилди ва кўзлари ярим юмуқ ҳолатда озини очганича қимир этмай қотиб қолди. У бир неча секунд бошини қийшайтириб, ҳаракатсиз ётди. Унинг бундай ётганини кўриб Аглая янада кўрқиб кетди. Унинг бахтига, ҳар қалай, Огородов ўлмай қолди. Меҳмон ҳушита келди. У ҳатто шунчалик жонландики, Аглая уни ўчоқ бошига таклиф қилиб, чой дамлаб “РККАнинг XX йиллиги” деган ёзуви бор чашкада ичирди.

Аглая унинг лабини чўччайтириб, кружкага пуфлай-пуфлай, мутлақо иштаҳасиз ҳолда чойни ичаётганига қараб ўтирди.

— Сиз ҳозир нима билан шуғулланыпсиз? — деб сўради Аглая.

— Ҳозир ҳеч нарса қилаётганим йўқ... Баъзи бир майда-чуйдалар билан бандман. Доҳийларнинг ҳайкалини ишладим. Хрушчев, Брежнев, Андропов, Черненко.. Ҳаммавақт бизнинг шаҳарча тўғрисида ўйладим. Шоҳсупанинг бўш туриши яхши эмас-да...

— Яхши, — деб унга эътироз билдирди Аглая. — Ўзининг ҳақиқий хўжайинини кутган эди-да. “Бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлажак” деб бекорга айтилган эмас эди.

— Ҳа, бекорга айтилмаганди, — деб унинг гапини маъқуллади Огородов. Уни яна йўтал тутди. У кўкрагини чангаллади.

— Мени кенчирасиз-у, сизни қанақа хасталик қийнаётти? — деб сўради Аглая яна “сизлаш”га ўтиб. — Рак-пак эмасми?

— Ундан ҳам бадтар, — деди у йўталиб.

— Ундан бадтароғи нима экан?

— Бадтари бор-да... У ғалати бир тарзда совуқдан-совуқ тиржайди ва Аглаянинг кўзига тик қаради. — Мен СПИДман. Эшитганингиз борми бу тўрида?

— СПИД? — деб қайтариб сўради ўзини йўқотиб қўйган Аглая. — Қанақасига СПИД бўларкан? СПИД фақат... анақаларда... бўлади дейишади-ку? Ҳа-я, — деди тусмоллаб Аглая, — сиз ҳам ўшанақаларданми?

— Ҳа, мен гомосексуалистман, — деди Огородов гердайиб. — Мен бу билан ифтихор қиламан. Эндиликда бутун маданий дунё тан оляпти — бунинг ҳеч қанақа айби йўқ экан. Бунинг устига, мен санъаткорман. Мен ижод кишисиман. Ҳамма санъаткорлар шунақа...

— Нега унақа дейсиз? Нечук ҳамма санъаткорлар шунақа бўлса? — деди унинг гапига ишонмай Аглая. — Ҳамма рассомлар бир-бирини орқасидан ясаб юрганми? Репин ҳам, Шишкин ҳам, Кукриниксилар ҳам-а?

— Чайковский тўғрисида эшитмаганмисиз? — деб сўради Огородников. — Ҳамма билади — мовийлар ҳам истеъдодли одамлардир. Бошқалар эса — истеъдодсиз одамлар. Бошқаларга тупураман. — Шундай деб у тупурди. Тўғри. Аглаяга қараб эмас, бошқа томонга қараб тупурди, лекин, барибир, Аглаянинг аччиғи келди.

— Нима қиялпсан? — деб ўшқирди у. — Бировнинг уйига кириб олиб, нега ҳамма ёққа тупурияпсан? Бунинг устига, ўзинг юқумли касал бўлсанг. Бу ёққа бер, — деб Аглая унинг қўлидан чашкани тортиб олди. Унинг ичидаги совиб қолган чой чайқалиб тўкилди. Аглая унчалик ўшқириб бўлмаса-да, жуда қатъий оҳангла деди: — Қани, йўқол-чи, бу ердан.

— Нима бўлди ўзи? — деб сўради ҳеч нарсага тушунмай Огородов. — СПИД чашка орқали юкмайди.

— Мен сенга “йўқол” дедим. Башаранга қарасам, кўнглим айғинияпти. Шўринг кургур, ҳезалак. Чик. Йўқол бу ердан.

Шундай деб уни даҳлизга итариб олиб чиқди-да, қўлига пальтоси билан қалпоғини тутқазди, у кийиниб бўлгунча, зўрға тоқат қилиб турди, кейин у ташқарига чиқиб, зинанинг панжарасидан ушлаб, пастга тушаётганда, орқасидан қичқирди:

— Лаънати кўт. — Ва шу заҳотиёқ унга жавобдай янгради:

— Соҳибжамолнинг қалби хиёнатга мойилдир.

Бу Жердикнинг овози эди.

Хиргойи қилаётган одамни кўраманми деб Аглая панжарадан эгилиб пастга қаради, аммо зинанинг устида ҳеч ким йўқ эди, фақат Жердикнинг овози эшитиларди. Бу овоз ертўладан — Ванька Жуков яшайдиган уйдан келаётган-

дай туюларди. Лекин, барибир қандайдир галати бир нарса сезиларди — Жердик қўшиқни тўла айтаётгани йўқ эди, балки ҳамма вақт бузилиб қолган пластинкадай битта мисрани узлуксиз такрорламоқда эди. “Сохибжамолнинг қалби хиёнатга мойил.”, “Сохибжамолнинг қалби хиёнатга мойил”... шу тарзда яна кўп марталаб такрорланади.

“Қанақа бемаънилик-а бу?” — деб ўйлади Аглая. Лекин бу бемаъни нарса эмас эди. Ванька Жуков Жердикнинг сўзлари ёзилган кассетани узлуксиз айлантириб, фақат шу овозгагина акс садо берадиган ускунасини унга мосламоқда эди. Унинг ясаётган портлагичи фақат шу овозга, шу оҳантга, шу сўзларгагина акс садо бериб, ишга тушарди.

15

Навқирон, келишпан, кучга тўла бир йигит бадбашара, хунукдан- хунук, ҳатто ўзини ҳам эплаёлмайдиган, табиий ҳожатларини ўзи эплаб қилолмайдиган, қўлсиз, оёқсиз бир махлукқа айлантириб қўйилса, у қандай ҳаёт кечирмоғи мумкин эди? Тўрт мучали бут, соғлом одамлар бунини тушунолмайди. Бунақа майиб, ногирон одамнинг ҳис-туйғулари бошқа бўлади, унинг қувончлари ҳам бўлакча, дунёни англаши ва тушуниши ҳам бизникига ўхшамайди — ҳаёт ҳам унинг кўзига қимматбаҳо неъмат бўлиб кўринмайди. Иван Георгиевич Жуков телевизор орқали эски бир кинокомедияни томоша қилиб ўтирипти. Бош ролларни унда Миронов билан Никулин ижро этмоқда. Ванька дам олмоқда эди. У ўзига дам беришга тўла ҳақли эди. У жуда мураккаб бюртма устида ишлади ва, охир-пировардида, кўзлаган мақсадига эришди. Бунақа нарсани ясаётганининг ўзи бўлмасди. У фақат битта одамнинг айтган қўшиғига, унинг сўзлари ва кўйига акс садо беради, бошқа биронта одам ҳарчанд бақириб-чақирса ҳам муглақо ишламай тураверар эди. Бу, эҳтимол, эртага — 21 декабрда Сталин туғилган куни рўй беради. Сталинни Жим “Жо амаки” деб атади. Эртага чўян ҳайкал ўзининг аввалги ўрнига қайтариб қўйилади. Шундан кейин баъзи бир одамлар бу воқеани нишонлаш кўйига тушиб қолади. Улар “Олтин булоқ” ресторанига йўл олишади. Ресторанга боргандан кейин, албатта, ичилади. Ичгандан кейин кўнгилини хуш қиладиган бирон қўшиқни кўйлашни ихтиёр этадилар. Фильмни бўлиб реклама берилди бошлади. Кир ювадиган порошокни реклама қилишди — у ҳамма нарсани ювар экан-у, ҳеч нарсани бузмас эмиш. Кейин қазғоқни йўқотадиган дори реклама қилинди. Шоколад рекламаси ҳам зўр бўлди — рекламадаги қўшиқнинг сўзларига қараганда, бу шоколад “муваффақиятни баҳам кўриш”га ҳақли эмиш. Шоколад рекламасидан кейин жиноятлар ахбороти эфирга чиқди. Кўринишидан қаҳри қаттиқ милиция ходимаси сўнгги бир сутка давомида Москвада рўй берган жиноятлар тўғрисида гапира бошлади. Бозорлардан бирида портлаш рўй беришти. Соат механизми ўрнатилган бомба бир қоп картошканинг ичига қўйиб қўйилган экан. Тўққиз киши нобуд бўлди, ўн уч киши жароҳат олди. “Бу — меники эмас” — деб ўйлади Ванька. Ўн тўққиз яшар толиба қиз курсдоши билан биргаликда кир ёядиган арқон билан ўзининг онасини бўғиб ўлдирибди — унинг қадимги иконасини қўлга киритишмоқчи бўлишипти. Уч яшар бола бешинчи қаватдан тушиб кетибди-да, ўлмай қолипти. Меҳмонхонада ёнғин чиқипти. “Ауди-6” русумли машинанинг ҳайдовчиси ғирт маст экан, у қаршидан келётган машина йўлга чиқиб кетишти ва “Таврия” билан тўқнашишти. “Таврия”нинг ҳайдовчиси билан унинг хотини ўша жойнинг ўзида ҳалок бўлишипти, “ауди”нинг ҳайдовчиси эса омон қолипти. Қўққисдан кутилмаганда Ванька Валбуни кўриб қолди. У, афтидан, милиция участкасида ўтирипти. Унинг халгаларини тафтиш қилиш вақтида икки килограммга яқин гексоген, тўрт юз грамм тротил ва тўртта танкка қарши граната топилди. Қўлга олинган аёл бу нарсаларнинг ҳеч қайсиси уники эмас, лекин улар унинг чемоданига қандай тушиб қолганини тушунтириб беролмайди. Бу аёлнинг ҳеч қанақа ҳужжати йўқ экан, лекин ўзининг номини айтишдан бош тортишти. “Бу аёлни ким таниса, бизнинг телефонимизга қўнғироқ қилиши сўралади...”

— Ана холос, — деди ўзига ўзи Ванька ва телевизорни ўчириб, ўйланиб қолди, ҳолбуки, бу ўринда ўйлаб кўрадиган нарсанинг ўзи йўқ эди. Бувиси-

ни қўлга олишипти. Қўйиб юборишлари амримаҳол, албатта. Демак, ҳадемай бу ерга қадам ранжида қилишади. Нима қилмоқ керак? У ўтирган ўриндигида бир айланиб, хонани кўздан кечирди, асбоб-ускуналарига қаради, портлатгич молдаларни ёзиб қўйган дафтарларини кўриб чиқди ва тушундики, унингча погирон, майиб бир одамнинг қўлидан буларни яшириш келмайди. Уни олиб кетиш учун келишларини кутишдан бошқа илож йўқ. Келишганда эса...

Унинг лабораторияси нимаики зарур бўлса, ҳаммаси билан жуда яхши жиҳозланган эди. Бу ускуналар бирор қутилмаган одам келиб қолса, бу ерни унинг учун чинакам дўзахга айлантиришга мўлжалланган эди. Ванька истеҳзо билан кулди. У ҳаётининг хотимаси қандай бўлиши тўғрисида тез-тез ўйла-ниб турарди ва ўзи уни эсда қоладиган бирон таъсирчан тарзда тутатишни ҳам чамалаб қўйган эди. Бирок буни қандай қилмоқ керак? Бунинг қандай бўлиши тез-тез тушларига ҳам кириб чиқарди. Кўзни қамаштирадиган аланга ёлқинлари осмонга ўрлайди ва бу ёлқинлар ичида одамлар қушдек парвоз қилиб юришади.

Ванька компьютерни ёқди ва Интернет орқали Жим билан боғланди.

— Салом, — деб хабар қилди унга Ванька.

— Салом, — деб жавоб берди Жим. — Ишлар қалай?

— Охирлаб қоляпти, — деб маълум қилди Ванька.

— Тушунтириброк гапирсанг бўлмасмикин?

Ванька тушунтириб берди.

— О'кей, — деб жавоб берди Жим. — Мен сени бундай қилма деб қайтармайман, лекин мен учун сенинг йўқлигинг доим билиниб туради.

Ванька бу гапга ҳеч нарса деб жавоб бермади.

— Менга жавоб бергинг келмаяпими? — деб сўради Жим.

— Нима деб жавоб беришни билмаяпман, — деб ёзди Ванька. Худди шу пайт эшик тақиллаб қолди.

— Ким у? — деб сўради Ванька ўрнидан силжимай.

У ёқдан кўшиқ овози эшитилди:

— Соҳибжамолнинг қалби...

Ванька қотиб қолди. Энди уни ортиқ ҳеч нарса ҳаяжонга сололмайдиган-дай туюлган эди, ҳозир эса юраги шунақа ўйнаб кетдики, ҳатто ўзи ўзига ҳайрон қолди. Эшикнинг иллагини туширар экан, кўллари қалт-қалт титрар эди. Эшикни очиб, узун пальто кийиб олган одамни кўрди. Пальтонинг тугмалари қадалмаган эди. Унинг бўйнида қизил пахмоқ шарф, қўлида эса хор-жидда чиққан шишада ичимлик. Унинг кайфи тароқ эди.

— Сенмисан? — деб сўради Ванька.

— Шахсан ўзимман, — деб Жердик баланд овозда кулиб юборди ва ашуласини қолган жойидан олди: — Соҳибжамолнинг қалби...

— Тўхтат, — деб унга бақириб берди Ванька. Айтганча, ўзи ясаган қурилмага у ҳали батареялар ўрнатганича йўқ эди, шунинг учун қурилма ҳозирга-ча хатарсиз эди.

— Нима қилди? — деб сўради Жердик Ваньканинг нега безовта бўлаётганининг сабабини тушунолмай. — Менинг ашула айтганим сенга ёқмаяпими?

— Ёқади, — деди Ванька. — Лекин иложи бўлса, кейинроқ айтсанг.

— Куйлама, гўзалим, менинг қошимда ва бошқалар ҳузурда ҳам, — деди Жердик шодонлик билан. — Эҳ, сен менинг қадрдон дўстим-ай. — Шундай деб у Ваньканинг ёнига жилди. У Ванькани кучоқлаб, елкасига қоқиб қўймоқчи бўлган эди. Аммо, мулоҳаза юригиб, ўйлаб қараса, икковини бирваракай амалга оширишнинг иложи йўқдай кўринди. — Мен сенинг ҳаётлигингни шу бугун билдим. Ахир, мен сени шахсан ўзим дафн қилган эдим-а. Лекин иззат-ҳурматингни жуда ўрнига қўйиб кўмган эдик. Қахрамон сифатида. Сен, ярамас эса, ҳаммамизни лақиллатган экансан-да? Вой муғамбир-ей.

Жердик қувноқлик билан гап сотарди. Агарда унинг сўзни ҳис қилиш қобилияти зўрроқ бўлганида, гапларининг анча-мунчаси сохта чиқаётганини ўзи сезган бўларди. У ҳисчан эмас эди, шунинг учун ўнг келган-келмаган гапларни жаврацда давом этди ва Ванькадан мени дарров танидингми-йўқми деб сўради.

— Сен мени-чи?

— Менми? Сеними? — Жердик ўзини ҳайрон қолган ёки жаҳли чиққан қилиб кўрсатмоқчи эди. Шу ҳам савол бўлди? Нечук у ўзининг қадрдон дўстини танимас экан? Кейин бирдан тушуниб қолдики, шундай деса, бу ҳақиқатдан жуда йироқ бўлар эди.

— Ҳа. Кечир мени, — деди у. — Лекин нима бўлганда ҳам, мен сени танидим. Қачон бўлса ҳам тағир эдим. Сен яхши биласан... шундай одамлар борки, уларнинг ташқи қобилидан ўзга ҳеч нарса йўқ. Кейин шахслар бор. Шахс эса, Ванька, ҳаммаша бирон тарзда намоён бўлади. У ўзидан алоҳида бир нур таратиб туради ёки... билмадим, буни нима деб атаса бўлади... Ванька, қадрдон дўстим, биродарим, менинг қанақа хурсанд эканимни тасаввурингга ҳам сиздиrolмайсан.

— Кир ичкарига, — Ванька аравачасини компьютер олдига ҳайдади. — Стулни ол. Ўтир. Мен ҳозир Интернетдан чиқаман.

“Кечирасан, — деб ёзди у Жимга. — Эски дўстим келиб қолди”.

“О кей, — деб жавоб берди Жим. — Мен уни танийманми?”

“Биласан, — деб ёзди Ванька. — “Соҳибжамол қалби”.

“О, — деб ташвишга тушди Жим. — Нега келипти у сенинг олдинта?” “Ичкиси келипти-да”.

“Сен у билан бирга ичишасанми?”

“Ичсам, ичишарман”, деб жавоб ёзди Ванька.

“О.к.” — деб ёзди Жим ва бу икки ҳарф Ваньканинг кўнглида гумон уйғотди. — Биз сен билан яна боғланишимиз ёки?...

“Ёки” деб жавоб берди Ванька.

Шундай деб, у Интернетни ўчириб, меҳмонга ўтирилди. Жердик пишани тиззасига қўйганича студда ўтирарди.

— Зўрсан-ку. Сен бизнинг шахримизда Интернетни эгаллаган ягона одам бўлсанг керак...

— Ягона эмасман-у, биринчи одамман, — деди Ванька.

— Шунақам? Бўлса бордир. Айтганча, мен ҳам Интернетдаман. Аммо... — У қўлини силтади. — Ванька, бу нимаси, боядан бери нима балоларни гаплашяпмиз-у, керакли гаплар қолиб кетяпти... Ахир, асосий гаплар булар эмас-ку? Энг муҳими — сенинг омон қолганинг. Сен яшайсан, сен нафас оляпсан, сен ижод қияпсан. Уҳ-хў, уйинг лаборатория бўлиб кетипти-ку. Бу лабораториянг нима деб аталади?

— Унинг номими? Ҳа, унинг номи бор, — деб унинг гапини тасдиқлади Ванька. — Унинг номи “Кичкина Хиросима” деб аталади. Сен ҳеч эшитган эмасмидинг?

— Эшиттандим, — деб тан олди Жердик. — Менга районимиздаги чекист маълумот берганди. Унинг кимлигини биласанми? Билмайсан. Икки дунёда тополмайсан ҳам. Мен ўзим айтаман сенга. Сал туриб. Ҳозирча сен менга ўзининг “Хиросиманг”ни кўрсат-чи...

— Сен мени сотиб қўймайсанми? — деб сўради Ванька.

— Менми? — деди довдираб Жердик. — Сеними? — У жони бўғзига келди, қизариб кетди, лекин уятдан эмас, аламдан қизарди. Менга қара, Ванька, агар бу гапинг ҳазил бўлса...

— Ҳазил... — деди Ванька.

— Жуда бемаъни ҳазил бўлди.

— Майли, хафа бўлма, — деди Ванька. — Мана, кўр. Манави порошокни кўряпсанми? Бу — худди қанд упасининг ўзи. Агар шу қанд упасини кўмир кукунига аралаштириб, консерва қутисига тўлдириб, устидан желатин қуйса, кейин шу қутини болга билан бир урса... Нима бўлишини кўришни истамайсанми? Истамайсан-а? Тўғри айтган эди Пушкин — биз ялқовмиз, биз тен-так ёки... Шунақа эдимиз?

— Ҳеч нарсага қизиқмаймиз биз... деганди, — деб уни тўғрилади Жердик.

— Ҳа, шунақа. Ҳеч нарсага қизиқмаймиз. Бу ерда эса тайёр маҳсулотлар омбори... Эсингда борми, мен нусха кўчирадиган машина ясаган эдим.

— Бўлмаса-чи. Албатта, эсимда, — деди Жердик.

— Эсингда бўлса, билиб қўй. Бу ердаги ишларнинг ҳаммаси жуда юксак техник даражасида.. Мана бу нарса автомобилга жойланади. Тезлик маълум

даражага етганда бу ишлаб кетади. Мен бир аҳмоққа “мерседес” учун ясаб бергандим. Машинанинг тезлиги 120 километрга етганда ишламоғи керак эди. Машина шаҳардан ташқари чиққанида бирор жойда шу тезликка етади деб ўйлабман. У аблаҳ бўлса тўғридан-тўғри шаҳарнинг қоқ ўртасида ўнқир-чўнқир йўлларда...

У ўзининг болалик йилларидаги дўстига маккорона тарзда ясалган ҳар хил қурилмаларни кўрсатди. Улар қандай мақсадларга аталганига боғлиқ равишда бири консерва қутисига, яна бири кострюлкага, учинчиси гижжакнинг фило-фига, тўртинчиси эса моторнинг цилиндрига жойланмоғи керак эди. Уларни ҳаракатга келтириш усуллари ҳар хил эди. Радиосигналлар, бармоқларидаги чизиклар муайян шаклга эга бўлса, уларни қурилмага тегишиш, канифол-нинг ҳиди, белгиланган баландликка кўтарилиш ёки келишилган шартли белги сифатида айтилган сўз бу қурилмаларни ҳаракатга келтирарди. Ванька уларни кўрсатар, Жердик эса қойил қолиб уларни томоша қиларди. Ва унинг кўрсатганларига жавобан, ўзи хизмат пиллапояларидан қанақа кўтарилганини ва бу йўлда қандай мақсадларни кўзлаганини гапириб берди.

— Эсингдами, биз қачонлардир сен билан диссидентлар тўғрисида гап-лашган эдик. Мен ўшанда уларни нотўғри ҳаракат қилишяпти деб ўйлардим. Ҳозир ҳам ўзимни ҳақ бўлганман деб ҳисоблайман. Улар ўша пайтлардаёқ ўзларининг фош қилишлари билан одамларни порлоқ келажакка ишончдан маҳрум қилишганди, нима деган жоизроқ бўлар — жамиятнинг маънавий им-фраструктурасини барбод қилишди. Хўш, оқибати нима бўлди? Ҳаёт, унинг бутун пойдевори узил-кесил вайрон бўлди. Лекин, барибир, одамларда умид сўнмайди, уларда ҳамини бирон яхши нарсага ишониш эҳтиёжи яшайди.

— Коммунизмгами? — деб сўради Ванька.

— Коммунизм дегани шартли бир ном. Энг муҳими — озми-кўпми адолатли бир жамият қуриш. Ҳозирги ҳукмдорлар одамлар тўғрисида ўйламайди, биз эса ўйлаймиз. Фақат ўйлаш эмас, улар учун нималардир қиламиз ҳам. Масалан, сенга электр қувватида юрадиган аравача олиб берамиз — бу масала аллақачон ҳал қилинган. Махсус жиҳозланган квартира берамиз. Имкони борича нормал ҳаёт кечиришинг учун шароит яратиб беришга ҳаракат қиламиз. Умуман олганда, биз кўп иш қилишимиз мумкин, лекин бизга халақит беришчанди-да...

— Ким халақит беради? — деб сўради Ванька.

— Халақит берадиганлар озми дейсан? Кеча телевизордан бир олигарх гапирди. Мулкни қайтадан тақсим қилиш бошланади, фуқаролар уруши бўлади деб халқни қўрқитди.

— Нима, бўлмайдимми?

— Ким ким билан урушадиган? Миллионлаб одамлар олигарх уларнинг бор-будини шипшийдан қилиб кетди деб ҳисоблайди ва улардан ўғирланган нарсаларни қайтариб олишни истайди. Ким кимга қарши? Олигархнинг ўзи қояпти. Хўш, ким нима учун жанг қилади? Уларнинг хос соқчиларими? Шу соқчиларнинг ўзи биринчи бўлиб уларнинг қўл-оёғини боғлаб беради.

— Демак, сизларнинг асосий душманларингиз олигархлар экан-да?

— Нафақат улар. Бизнинг душманларимиз — жамики разил одамлар. Турли-туман фашистлар. Бу ерда ҳам битта ўтакетган даҳшатли одам бор. У сенинг эски ошанг, танийсан уни...

Бу даҳшатли одам ким эканини билиб олиш унча қийин эмас эди. — У Том эди.

— Безори эди, безорилигича қолган. Фақат энди у гоё йўлида курашувчи безорида айланган. Сен “Оқ лочин” тўғрисида эшитганинг борми?

— Йўқ.

— Фашист ташкилоти. Мафкураси аниқ, темир интизом, бутун мамлакат бўйлаб маҳаллий ташкилотлари бор.

— Том шу “Оқ лочин”га аъзоми?

— Аъзо ҳам гапми, унинг раҳбари-да.

— Долговда-я?

— Унинг штаб-квартираси Мосевада. Аммо бу ердан туриб раҳбарлик қилиш қулайроқ. Унчалик кўзга ташланиб турмайди.

- ФСБ, МВД, прокуратура қасққа қарайди?
- Кўп содда одамсан-да, дўстим. Қасққа қарашар эди? Унинг ўзи ўшаларнинг ичидан чиққан. Жуда даҳшатли одам, — деб такрорлади Жердик. — Агар уни тўхтатмаса...
- Тўхтатамиз, — деб уни умидвор қилди Ванька.

16

Айни шу вақтда эшик белгиланган тарзда тақиллаб қолди ва ҳозиргина гап бўлаётган одамнинг ўзи бир шиша арақ кўтариб кириб келди. Бунақа ишларнинг ҳадисини олган одам сифатида Том хижолатга тушганини билдирмай Жердик билан кўришди, фақат Ванька билан саломлашар экан, унга диққат билан синчиклаб қаради — бу қараш билан у яқиндагина сайловда ютиб чиққан одамни бу ерга нима олиб келганини тусмоллаб билишга ва унинг тўғрисидаги баъзи бир бадниятларни уй эгаси ошкор қилиб қўйган-қўймаганини сезишга интилиш бор эди. Жердик ҳам ўз навбатида гумонсираган нигоҳ билан Томни кўздан кечирди, баъзи бир белгиларга қараб, унинг бу ерга биринчи марта келиши эмаслигини фаҳмлади. Лекин шунга қарамай, уларнинг иккови ҳам кўнгилларидаги гумонни бир-бирларига заррача ошкор қилишмади, лекин уларнинг иккови ҳам Ванянинг иккиюзламачилик қилаётганини сезиб турарди. Шунга қарамай, уччовлари ҳам бир-бирларига нисбатан дўстона муносабатда бўлишга ҳаракат қилишди ва бир неча муддатдан кейин четроқда омонатроқ турган стол теграсига ўтиришди. Ичишди, газак қилишди, ичганлари сари бир-бирларига меҳрлари кўпроқ товлана борди. Орадан бир соат ўтди, кўпроқми — улар шунақа иноқлашиб кетишдики, қўяверасиз — ўтмиш ҳаётларидаги ҳар хил воқеаларни эслашди, дўстликлари учун чўқиштириб ичишди, бир-бирларига ҳар хил ширин гаплардан гапирди. Уларга четдан қараган одамлар буларнинг бир-бирларига душман эканликларини ақлларида сиздирилмас эди. Лекин шуниси ҳам борки, Россияда дўстлик билан душманлик ўртасидаги масофа ҳамisha жуда яқин бўлган. Ҳозир биз бир-биримизни кучишиб ичишяймиз, сен мени ҳурмат қиласанми, мен сени ҳурмат қиламан деб бир-биримизни ишонтираемиз, аммо бир лаҳза ўтар-ўтмас қарабсизки, кўлимизда пичоқми, болтами ёки бошқа бирон ўқотар қуролми — бир-биримиз билан сўқишишга бошлаймиз.

Ташқарида изгиринли совуқ тун, тўлин ой ҳаммаёқни ёритиб турипти, томда мушуклар миёвлаб бир-бирини излайди, ертўлада бўлса, учта эркак нотекис овозда эски ашулаларни куйлаб ўтиришипти.

— Йигитлар. Дўстларим! — нурли туйғулар тўлқинида эриб кетган Жердик хитоб қилди: — Ҳаёт нақадар гўзал-а! Бу ҳаётда ўзингни инсон деб ҳис қилиш нақадар яхши! Сен туғилгансан...

— Ҳа, гапир, нимага туғилгансан? — деб сўради Ванька.

— Яхши ишларни қилишга, савоб ишларни қилишга туғилгансан. Короленко айтган “Кўёш парвоз учун туғилганидек, инсон бахт учун туғилади”.

— Шу гапни жиндай ўзгартирсам, майлими? — деб кўнгилчанлик билан эътироз билдирди Том. — Мен бу масалага жўнроқ қарайман — Инсон — узлуксиз ишлайдиган бир фабрика — табиат маҳсулотларини қайта ишлаб, нажосат қилиб чиқаради.

17

Бу орада Фарбданми ёки Шарқданми ёхуд яна бошқа бирор томонданми — бунини аниқлаб ўтирмай қўяқолайлик — Долгов шаҳрининг бошига катта фалокат ўрмалаб келмоқда эди. Бу фалокат баҳайбат, қилшникига ўхшамаган, момақалдиरोқли, махсус бир гўзалликка эга бўлган булут эди. Шаҳар аҳли унинг силжиб келаётганини ҳали пайқагани йўқ, лекин ҳар томонлама танаси калта қилинган Ванька бутун вужуди билан унинг яқинлашиб келаётганини ҳис қилмоқдайди. Гарчи сюжетнинг қизиқарлироқ чиқмоғи учун айтмай турганимиз маъқулроқ бўлса-да, бир гапни китобхонга дарҳол маълум қилиб қўймоғимиз зарур. Ҳар қандай момақалдироқ Ваняни жуда оғир аҳволга

солиб кўярди. Бунинг сабаби, эҳтимол, шу бўлсаки, унинг ҳамма асаблари қирқиб қўйилган, баъзи бирларининг учи ташқарига чиқиб турарди. Об-ҳавода жиндай ўзгариш содир бўладиган бўлса, Ваньканинг танаси уни ҳар қандай барометрдан сезгирроқ бир тарзда билар эди. Об-ҳаво кескин ўзгарган пайтларда эса, Ванька баъзан акйдан озби қолгандай бўларди ва унинг балбашара қиёфали калласига бири биридан мудҳишроқ фикрлар келарди.

Уша оқшомда осмонга қараган одам кўриши мумкин эдики, осмоннинг бир чеккаси қонгалаш тўқ-қизил рангда, иккинчи томони эса тип-тиниқ, булутсиз эди. Осмоннинг бир томонидаги қора булутлар аста-секин очиқ томонга ўрмалаб келмоқда. Осмоннинг очиқ қисми ҳам гўё қора булутлар сари ўрмалайди. Ниҳоят, улар Долгов шаҳрининг қоқ марказида учрашдилар ва бир-бирларининг қўнига киришди. Кейин буни иккита атмосфера фронти тўқнашди деб аташди. Битта фронт жуда илиқ ва нам циклон эди, иккинчиси эса қуруқ ва совуқ антициклон эди. Улар тўқнашди ва бирдан ҳаммаёқда қиёмат қойим бўлиб кетди. Шаҳар устига қуюн ёпирилди. Кўкдаги булутлар айқаш-уйқаш бўлди, чанг-у тўзон кўтарилди, гир-гир айланаётган қуюннинг бир учи ерда, иккинчи учи осмонда — космос томонга қўзилиб кетганди. Бу қуюнда аллақандай қудрат бор эди — у чанг-тўзонларни чирпирак қилиб айлантлар, улар бир ёйилиб, бир гужгон бўлиб, ўз домига учраган нарсани тортиб, ҳаракатланарди. Қуюн бир жойда туриб қолмасдан, шаҳар марказида катта доира ҳосил қилиб қутурмоқда. У гўё айни шаҳар марказини вайрон қилишни мақсад қилиб олгандай. У дарахтларни ергача эгар, йўгон-йўгон дарахтлар бу шиддатта дош беролмай қарс-курс синарди. Қуюн ўйларнинг томларидаги шифер-у тунуқаларини кўчириб, чирпирак қилиб ўйнади. Қуюнда қолган автомобиллар оёқлари осмондан келиб ағдарилди, кўчаларда бочкалар тарақ-туруқ думалади, реклама лавҳалари осмон-у фалакка чиқди. Қуюн киноскаларни ағдариб ташлади, ҳатто бир аравани оти билан юқорига олиб чиқди ва худди шиширилган пуфакдек уни аллақайларга учириб кетди. Шўрлик от оёқларини силкитиб пишқирарди, холос. Ҳамма томон гувуллаш, чийиллаш, шовуллаш овозларига тўлиб кетган. Осмондан шаҳар устига ёмғир, қор ёға бошлади, муштумдай-муштумдай дўл ёғди. Хуллас, осмондан тасаввур қилиш мумкин бўлган ёнғинларнинг ҳаммаси ёғди, ёғганда ҳам шунақа миқдорда ёғдики, унга ақл бовар қилмас эди. Осмонда кўзларни кўр қилар даражада чақнаган чақмоқ бир зумда найзаддек ерга санчиларди. Чақмоқнинг чаршилаши, момақалдиروқнинг гумбурлашидан кулоқлар қоматта келарди. Ҳамма одамлар ўйғониб кетган ва ваҳима билан деразаларидан кўчага қарашади, баъзилар эса аксинча, деразаларини беркитиб, кўзларини юмиб, кулоқларига пахта тиқиб олган. Кўплар билган-билмаган дуоларини ўқиб, Худога тавалло қилади. Ҳеч ким ҳеч қачон йилнинг бунақа фаслида бунақа момақалдироқни кўрган эмасди, йилнинг бошқа фаслида ҳам кўрган эмасди ва ҳеч ким ҳеч қачон ҳеч қайси фаслда бунақасини кўришни истамас ҳам эди. Баъзи бир одамлар ваҳимага тушиб, бутунлай бошқа нарсаларни ўйлай бошладилар — улар, эҳтимол, бу момақалдироқ эмас, балки уруш бошлангандир, уруш бўлганда ҳам оддий уруш эмас, термоядро уруши бошлангандир деб ўйлашди. Ёки охир замон бўлди деган хаёлга боришди. Қиёмат-қойим бўлса, ер ёрилади-ю, ҳамма қабрлар очилиб кетади, унда ётган сон-саноксиз мурдалар тишларини такиллашиб, ер юзига тарқалиб кетишади. Бу тўс-тўполондан Ванька жуда қаттиқ ҳаяжонга тушди ва у ўзини ана шу ваҳший қудратнинг узвий қисми деб ҳис қилди.

Лекин зоҳиран ҳеч ким бундай деб ўйламасди. Маълумингизким, унинг хонаси ертўлада эди. Деразанинг туби бетондан ясалган чуқурча ичида бўлиб, йўлқадан ярим метрча пастда эди, деразанинг тепаси эса йўлқадан тахминан бир метрча юқори эди. Осмондан ёғётган ёмғир худди йўгон қувурдан қуйилаётгандай тўғри деразага урилмоқда эди. Бетон чуқурча бир зумда ёмғир сувига лик тўлди, сув дераза ойналарига босим кўрсата бошлади ва хавфли тарзда дераза ёриқларидан ичкарига сирқиб оқа бошлади. Бир чақмоқ тўғри бетон чуқурчага тушди ва унинг ичидаги сув бир зумда қайнаб кетди, лекин дераза ойналари ёрилмади. Иккинчи чақмоқ унинг томига тушганга ўхшайди — гўё уйга катта бомба тушгандек бўлди.

Уч оғайни ҳали ҳам улфатчиликни давом эттирмоқда эдилар. Дераза томонга қараб, Ванька яна Кандихордаги жангни эслади. Ушанда уларнинг батальони дарада тутилиб қолган ва моҳиятан ҳимоясиз аҳволда эди. Муждаҳидлар жамики қуроллардан уларнинг устига ўқ селини ёғдиришганди. Том ҳам афғон тажрибасини эслади ва президент Амин саройига ҳужумни гапира кетди.

Жердик бунақа нарсаларни эслай олмас эди. У столнинг тагига кириб олди.

— Ҳа, сенга нима бўлди? — деб сўради Ванька клеёнканинг бир четини кўтариб.

— Кўрқиб кетяпман, — деб қичқирди Жердик столнинг тагидан.

— Ҳамма ҳам кўрқяпти, — деди унга Том, — лекин столнинг тагига киргандан нима фойда? Чик бу ёққа. — У Жердикнинг бўйнидан бўғиб олиб, ташқарига тортқилай бошлади, у бўлса чиқишга кўнмас, йиғлаб ёлборарди.

— Биродарлар. Қўйинглар. Мени шу ерда қолдиринглар. Кўрқиб кетяпман. Сизлар кўрқмайсизлар, сизлар қахрамонсизлар, мен кўрқаман.

— Сен кўрқма-да... Бунинг кўрқадиган жойи йўқ, — деди Ванька. У ўзини гўё жуда хотиржамдек тутарди.

— Сен учун кўрқадиган жойи йўқ-да, — деб мингирлади Жердик. — Чунки сен чўлтоқ, яримта одамсан. Сен яшамай кўяқолсанг ҳам бўлади, менинг эса авжи навқирон пайтим.

Ваньканинг юзига қараб, унинг ичида нималар кечаётганини билиб олиш жуда қийин эди.

— Чик бу ёққа, Саня, — деди у Жердикка худди эркалатгандай. — Тинчлан. Нима, момақалди роқ кўрмаганмисан? Қани чиқақол, гурунглашамиз.

Ҳар қанча ғалати бўлса-да, бу сўзлар Жердикка таъсир қилди ва у Томнинг қўлини итариб ташлаб, стол тагидан чиқди ва хижолат ичида уст-бошини қокди.

— Ана, кўрдингми? — деди Ванька. — Жуда яхши-да. Қани, манавини ичиб ол, тинчланасан.

Жердик унга узатилган стаканни олиб, бир қултум ичди. У ичар экан, тишлари тақилиб стакан шишасига тегди ва арақнинг бир қисми кўкрагига тўкилди.

— Биласанми, — деди унга Ванька, агар жуда кўрқиб кетсанг, бирор чалғитадиган нарсани ўйлаш керак. Дарада устимиздан ўқ сели ёғилганда мен негадир бир шеърни эслаган эдим. Билмайман, қачонлардир нима сабабдан-дир мен бу шеърни ёдлаб, эсимда олиб қолгандим.

Ванька кўзларини юмиб, шеърни айта бошлади. У шеърни худди қўшиқ айтаётгандай қилиб ўқирди.

— Мен бўлсам, — деди Том, — бунақа пайтларда сафда айтиладиган қўшиқларни эслайман.

У шунақа қўшиқлардан бирини айта бошлади. “Жангларда ғалаба нашъасин тотган” дея унга жўр бўлди Жердик ўзига ўзи далда бериб. Сўнг у деразага қаради. Бўрон тина бошлаган эди.

— Бу қўшиғингни кўй, — деди Ванька илтимос оҳангида. — Сен, яхшиси, бирон лирик қўшиғингни айтиб бер.

— Нимани айтай? — деб сўради Жердик ва ташқарида чақнаган чақиндан яна ларзага тушди.

— Истаганингни айтавер. Масалан, Герчоғнинг қўшиғини яхши кўрасан, шекилли.

Том Ванькага саволчан назар ташлади.

— Ҳозир ўрни эмас, шекилли, — деди Жердик таралдуланиб.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Ванька. — Яхши қўшиқ ҳаммавақт ўринли бўлади. Қани, айтавер.

— Шунақа дегин, — деди Жердик. Қўшиқ айтишга кўннандан кейин қўлини кўкрагига қўйиб, оғзини очди. Бироқ шу пайт яна чақмоқ чақнади — бир марта, икки марта, учинчи марта.

Жердик қўллари билан бошини тутамлаб олди, чўкка тушди-да, яна ўзини столнинг тагига урди. Яшин бу гал ҳам яна бетон чуқурчага тушди. Бу гал деразанинг ойнаси чатнаб кетди ва қайнаб турган сув хонага ёпирилди. Қайноқ буғ ҳаммаёқни қоплаб олди.

— Ўляпман. — деб бақирди стол остидан Жердик.

— Унда қўшиқни мен сизларга айтиб бераман, — деди Ваня ва магнитофонга чўзиди.

Том бу гапнинг маъноси нима эканини дарров фаҳмлади, лекин у Ванькани кўролмади қолган эди.

— Шошма, — деб қичқирди у ва буг оралаб Ванька томонга ташланди. У қоплондай сакради. Ваньканинг қўлидан ушлаб қолиш учун қўллари олдига узатиб сакрар экан, у баайни торпедога ўхшарди. Ясама бомба поргланганда у ҳали парвозда эди.

Ванька магнитофоннинг тутмасини босди. Магнитофондан Жердикнинг ингичка овози янгради:

— Соҳибжамолнинг қалби...

Шу лаҳзада ташқарида эмас, ичкарида олов чақнади ва Том Ваньканинг устига йиқилгани йўқ, балки шифтга қараб учди ва мангулик бағрида парвозини давом эттирди.

18

Момақалдироқ бошланишидан бир оз олдин Аглая Степановна Ревкина стол ёнида қотган нон билан чой ичиб, деразага қараб-қараб ўтирар эди. Деразанинг ташқарисида сокинлик ҳукм сураб эди — ҳеч нарса ҳеч нарсадан дарак бераётгани йўқ.

Аглая Москвага қилган сафарини, генерал Бурдалаков билан учрашганини, милиция билан мушгулашувни, ҳайкалтарош Огородов билан можарони эслаб ўтирарди. Вой беҳаё-ей. Вой сурбет-ей. Шунақа касал бўла туриб, яна видолашгани келипти-я. Мана, Аглая учун ҳам уйдаги меҳмони билан хайрлашиш фурсати келди. Эртага уни олиб бориб аввалги жойига ўрнатадилар, шу билан тамом. Кейин ҳеч ким уни у ердан жилшира олмайди.

Аглая ҳайкалга қаради, лекин на унинг қоматида эртага бўлажак воқеага бирон муносабат ифодасини кўрмади. Қўққисдан унинг кўнглига бир фикр келди, эҳтимол, у ўзининг эски жойига боргиси келмаётгандир? У ер совуқ бўлса, зах бўлса, каптарлар бемаза ишларини қилса, бундан бошқа ҳам турли-туман суиқасдлар бўлиб турса... Қайси бир шаҳарда Николай Иккинчининг ҳайкалини портлатиб юборишипти. Бу ҳайкални ҳам портлатиб юборишлари ҳеч гап эмас. Яна бир ўй унинг ичини кемирарди: ҳайкални уларга бериб юборсам, мен ўзим ким билан қоламан?

Бўм-бўш, ҳувиллаган квартирада ўзи ёлғиз қолади. Авваллари ҳам бўлганидек, Аглия бу хилдаги мулоҳазаларида бир нарсани — унинг тирик одам эмаслигини бутунлай назардан соқит қилиб қўярди. Йўл-йўлакай миясидан яна бир фикр лип этиб ўтди: ҳайкални бутунлай бермай қўяқолса нима бўлади? Бу одамлар ундан юз ўтиришганди — деб ўйлади у. Бундай деб ўйлар экан, Аглая ундан юз ўтирганлар замони ўтиб кетганини, ҳозир бошқа замонда яшаётганини паққос унутиб қўярди. Бу янги авлоднинг уни ардоқлашга ҳақлари борми?

Чой ичиб бўлгандан кейин уйқута ётишга тайёрлана бошлади. Ўрнини тўшадди, телевизорни қўйиб қўйди. Маҳаллий каналда сайловларнинг якуни ҳақида гап бормоқда эди. Коммунистлар қатта галабага эришипти. Журналист аёл Долгов маъмуриятининг янги бошлиғи Александр Жердикдан интервью олмақда.

— Мен бизнинг галабамизни табиий деб ҳисоблайман. Қашшоқликда мужмал ҳаёт кечириб одамларнинг жонига тегиб кетди. Улар энди аён кўриб туришипти — фақат коммунистларгина уларнинг ҳаётларини хотиржам ва муносиб қила олар экан. Шахсан менинг ўзим масаламга келадиган бўлсак, мен янги лавозимимни қандайдир имтиёзлар, устунликлар манбаи деб ёки шунга ўхшаш бирор нарса деб қабул қилмайман, — деб илова қилди у анча маъюс оҳангда. — Меним учун бу оғир меҳнатдан иборат бўлади. Кундалик машаққатли меҳнат. Бироқ биз халқимизни яхши кўрсак, Ватанимизни севсак, биз ҳатто энг қийин ва ёқимсиз ишдан ҳам бўйин товлашга ҳаққимиз йўқ.

Реклама учун танаффусдан кейин “бизнинг эски киномиз” туркумидан фильм кўрсата бошладилар. Фильм чиндан ҳам жуда эски, оқ-қора тасвирда,

уруш тўғрисида эди. У “Райком котиби” деб аталарди. Фильмда Ванин, Жаров, Астангов каби артистлар иштирок этишган. Албатта, фильм жуда жўн, содда, лекин ғоявий жиҳатдан тўғри эди. Уша пайтларда фильм яратишга ҳўб устаси фаранглар бор эди-да. Сюжети ҳам жуда ўткир, актерлари ҳам ғоятда яхши, мафкуравий замини пишиқ. Эҳтимол, Жердик ҳақдир. Ҳамма нарса айланиб, аслига қайтмапти. Бу фильмларни ёшлар кўришади, албатта, унинг қай бир жиҳатлари уларнинг қалбига ўрнашиб қолади. Охир-пировардида, улар аввалги авлодларнинг юксак аъмоллар йўлида яшаганларини тушуна бошлайди. Ҳозирги янги русларга уларга етишишга йўл бўлсин — бу янги русларнинг аъмоли йўғон бўйинларидаги олгин занжирнинг вазни билан ўлчанади.

Хона иссиқ эди, ҳатто керагидан ортиқ иссиқ эди. Лекин шунга қарамай, Аглаянинг суяклари зирқираб, аъзойи бадани сал-пал қақшаб турипти. Аглая пахталик кўрпани ёпинди.

Деразининг ортида яна тўлин ой нур сочарди. У жуда осуда ва тинч эди. Шунақа ойдин эдики, ҳатто газета ўқиса бўларди. Аглая анча исинди ва кайфияти яхшиланди. У телевизорни тамоша қилишда давом этди, яна ойга қаради ва бу гал аниқ-таниқ кўрди: оға-инилар бир-бирини қир-пичоқ қилмоқда. Телевизорда немисларга хизмат қилган ва партизанлар томонидан қўлга туширилган оқсоқол “Мен — русман” деб қичқирди. Райком секретари эса унга қараб, “Сен хоинсан. Сен биз учун немисдан ҳам бадтарсан, аблаҳ”, деб ўшқирди. Аглая сюжет ривожини кўздан қочирмасликка интилди, бироқ ҳар хил фикрлар уни чалғитарди. У ҳатто бу фильм тугаб, бошқа кўрсатув бошланганини пайқамай ҳам қолди. Бу кўрсатувда нечундир кўққисдан Валентина Жуковани кўрсатишди ва уни таниган одамлардан бу аёл ҳақида маълумот беришни сўрашди. Унинг нимаси тўғрисида маълумот беради? Унинг кимлиги ҳаммага маълум-ку. Аглая тушунмади ва телевизорнинг мурвагини буриб, бошқа каналдаги кўрсатувни олди — у ерда бутунлай бошқача кўрсатув бўлаётган экан. Қандайдир зални кўрсатишяпти. Унда аллақандай одамлар ўтирипти. Улар партизанларга сира ҳам ўхшамайди, уларнинг орасида қатор оралаб кўлида микрофон ушлаган бир аёл айланиб юрипти ва ҳар хил саволлар берапти.

— Бир саволга жавоб беринг-чи — сиз эрингиздан ажрашганингизни айтмапсиз — у сизни шахвоний жиҳатдан қаноатлантирмас экан. “Қаноатлантирмайди” деган сўзингизни қандай англамоқ керак? Унинг маъноси нима? У бутунлай ишга ярамасмиди? Унда эрекция бўлмасмиди?

— Йўқ, — деб жавоб бера бошлади аёл саволга, — жисмоний жиҳатдан олганда унинг ҳамма томони жойида эди. У фақат бу борада ҳаёлат оғушига берилишни истамайди. У ўзи тўғри деб ҳисоблаган усулдан бир энлик ҳам четта чиқишни хоҳламайди.

— Қани, бирон мисол келтиринг-чи?

— Мисол дейсизми? Масалан, у бошқа томондан алоқа қилишга қарши. Бир куни бўлса, “анави дўстинг билан бир ётиб кўрмоқчиман, десам, шунақа тутақиб кетдики, қўяверасиз. Ҳатто менга қўл кўтаришгача бориб етди. Охир-пировардида, бўлмади, мен ундан кетдим ва бошқа одамга турмушга чиқдим.

— Бу янги эрингиз шахвоният бобида сизга кўнглингиздаги ниятларни амалга оширишга ёрдам берадими?

— Ҳа, албатта.

— У сизга ўзининг дўсти билан ётиб туришга ижозат берадими?

— Нафақат ман қилади, аксинча, рағбатлантиради ҳам. Биз кўпинча уччовимиз бирга секс билан шуғулланамиз.

— Ундай бўлса, кўпчиликлашиб амалга ошириладиган секс сизга ёқар экан-да?

— Жуда ҳам.

— Кўпчиликлашиб қилинадиган сексда сизга айнан нимаси ёқади?

— Менга ҳаммадан ҳам ёқадигани — қўш минет.

— Қўш минет? — деди таажжуб билан қошини чимириб бошловчи. — Буниси яна нима бўлди?

— Иккита аъзо барабар оғизга олинади.

— Шунақами? Буниси чиндан ҳам жуда қизиқарли бўлса керак. Учтасини бараварига олишга уннаб кўрмадингизми?

Аглая каравотдан сапчиб тушиб, телевизорнинг олдига югуриб бориб экранга устма-уст тупуришдан эринмади. У экранга тупурар экан, беихтиёр ичидан шандай ҳайқиреқ отилиб чиқди:

— Аҳмоқ, Аҳмоқ, Иккитасини бирваракай эмиш. Отиш керак бундайларни. Отиш керак.

У газабидан қақшаб титрар ва узлуксиз тупурарди. Экранны бошдан-оёқ тупук қошлади. Телевизорни ўчирди, ўрнига бориб ётди. Анча вақтгача ўзига келолмади. Нималар бўляпти ўзи? Наҳотки, ана шу текинхўрларни деб у — Аглая ва унинг авлоди ўзларининг ҳаётлари ва саломатликларини қурбон қилишган? Бошқа канални кўйди. Ҳар қалай унда аллақайси таниш кўрсатувни намоёиш этишаётган эди. Ҳа, эски “Голубой огонек”ни такрор кўрсатишяпти. Космонавтлар, ишлаб чиқариш илғорлари, сахна ва сўз усталари. Шоир Роберт Рождественский “ўша йигит тўғрисидаги” шеърини ўқиди. Людмила Зикина кўларини кўксига босиб туриб, “Олислардан оқиб келар Волга” деган кўшиқни кўйлади.

Бир йили Аглая Волга бўйлаб пароходда сузган эди. Ўшанда бу пароходда областларо партиа конференцияси ўтказишган эди. Обком секретарлари, райком секретарлари, партиа фаоллари ва улар билан иккита Политбюро аъзолари — Каганович билан Ворошилов ҳам бирга сузишган эди. Бу саёҳатдан хотирада унчалик кўп нарса сақланиб қолгани йўқ — эсда қолганлари поёни йўқ адирлар, ўрмонли соҳиллар, “Волга-Волга” кинофильмидаги кўшиқ, капитан каютасида ёзиладиган саҳий очил дастурхонлар, “Олмача” рақсини ижро этган матрослар ва кема панжарасидан энгашиб туриб, дарёга қайди қилган Ворошилов. У сувга тушиб кетмасин деб, иккита чекист йигит икки қўлтигидан ушлаб олган эди. Улардан бири палубада Аглаяни кўриб қолиб, шунақа ўқрайиб қарадики, Аглая шоша-пиша кўздан ғойиб бўлиб кўяқолди. Ворошиловни эслагандан кейин у Сталин тўғрисида ўйлай бошлади. Сталин... Уни ўйлаш биланоқ Сталин дарҳол кўз ўнгидан намоён бўлди. У Аглаянинг ёнига қарама-қарши томондаги тик соҳидан аста тушиб келди. Узун почали оқ иштонини бошига салла қилиб ўраб олишти, иштоннинг тасмачалари кокила-кокила бўлиб икки чеккасида осилиб турганмиш. Енгил шабада уларни ҳил-пиратармиш. Аглая Сталинга “эҳтиёт бўлинг, қоя ҳам тик экан” демоқчи бўлди, бироқ бунақа тик қоя Сталинга мутлақо писанд эмас экан — у тошдан тошга енгил-енгил сакраб тушиб келаверди. Бир сакраганда эса ҳатто бир неча сония ҳавода муаллақ туриб қолди, ҳатто қуш каби қанот қоқмай сузди ҳам, шундан сўнггина оёғи остидаги навбатдаги тош устига қўнди. Аглая аввалига Сталиннинг қандай қилиб шундай қилаётганига ҳайрон бўлди, кейин ўзи ҳам шундай қилишга уришиб кўрди. Қараса, Аглаянинг ўзи ҳам осмонда қушдек суза олар экан. У унча баланд кўтарилгани йўқ, кўтарилган бўлса, у ердан бир қарич кўтарилгандир, аммо шу баландликда ҳам жиндай ҳаракат қилиб у Сталин томон сузиб бора бошлади ва унга яқинлашгач, хурсанд бўлиб шундай деди: “Ўртоқ Сталин, кеча бизнинг магазинимизда ун беришди”. Бу гапни эшитиб, Сталин майин табассум қилди ва деди: “Мен кичкиналигимда “Иосиф Сталин” пароходида сузишни яхши кўрадим”. Шундай деб у кеманинг зинасидан кўтарилди ва ўнг қўли билан кема тутқичини ушлаб, иккигичи қўлини орқага ташлаб, чиройли овозда кўшиқ айтиб юборди:

— Сохибжамолнинг қалби хиёнатта мойилроқ...

Аглая ўртоқ Сталиннинг шунақа ашула айтаётганига ҳайрон бўлди — кавказликларда шунақа ашула бор эканми? Кейин ҳайронлигидан уйғониб кетди.

Дераза ортидаги ой кўринмас эди. Ой ботиб, ҳаммаёқ зулматга чўмибди. Ҳаммаёқда сукунат. Ҳаммаёқ хотиржам. Жуда ҳам хотиржам. Душманнинг кўққисдан бўладиган хужуми олдидаги жимжитликка ўхшайди. Бирдан унинг юраги сезди — ҳозир бир бало рўй бермоғи керак. Лекин шу заҳоти у ўзидан ўзи сўради — нима рўй бермоғи мумкин? Ўзи-ўзига жавоб берди — ҳеч нарса рўй бериши мумкин эмас. Аглая яна кўзларини юмди.

Ёзнинг чароғон куни эди. Куёш авжи забтга олаётган пайт. Аглая қарагайзорда баланд ўсган майсалар ичида ўтлоқда турар. Дала гуллари очилган, ка-

палаклар ва ниначилар учиб юришипти. Ўртоқ Сталин эса каттакон тунука тоснинг ичида турипти. Унинг бошдан-оёқ бутун гавдасини совун кўпиги қоплаб олган. Аглая унинг баданини мочалка билан ишқалаб, сирланган катта кружкадан сув қўйиб юва бошлади. У бўлса, бирдан жуссаси кичрайиб қолди, худди беш яшар боланинг гавдасига ўхшайди, мўйлови ҳам йўқ, у чўянданми ёки тирикми — буни ҳам билиб бўлмайди. Устида мундири борми ёки яланғочми — бу ҳам маълум эмас. Аглая кружкадан узлуксиз сув қўйиб ётипти, совуннинг кўпиги эса камайиш ўрнига кўпайиб кетяпти. Кўпиклар унинг гавдасини тўқилпан тўрлардай ўраб олган. Сталин тўрнинг ичида гоҳ кўринмай кетади, гоҳ тўрдан сагчиб ташқарига чиқиб кетади. Кўпик бунақа кўпайиб кетганда нима қилиш кераклигини Аглая бировдан сўрамоқчи бўлади, қараса — Владимир Ильич Ленин. Ленин пиджагини елкасига ташлаб олган ҳолда тўнка устига ўтирипти. Тўнка шундоққина чайланинг ёнида, Ленин иолнинг ўртасида ўтириб олиб, тез-тез ўзининг апрель тезисларини ёзмоқда. Унинг боши узра бир қовоғари гўнғиллаб учиб юрипти. Аглая ўртоқ Сталиннинг гавдасини қоплаб олган кўпикни нима қилай деб сўраш ниятида Лениннинг ёнига яқин келмоқчи бўлади, бироқ доҳий эшитмайди, у соқолини силкитиб ёзишда давом этади, соқолининг учини чимдиб қўяди, Аглая унинг елкасига қўлини тегизади, доҳий бошини кўтаради. Лекин Аглая қараса, бу Ленин эмас, Шубкин экан. Шубкин уни кўриши биланоқ ёзиб ўтирган нарсасини қўли билан яширади. Лекин Аглая дарров унинг Сталин устидан чақувнома ёзаётганини фахмлайди. “Йўқ, чақувнома эмас, — дейди Шубкин. — Бу ҳажв. Бу уч чўчка бола ҳақидаги эртақ. У “Ўрмон кесиш” деб аталади. “Барибир-да, — дейди унга Аглая. — Исроилда биз “Ўрмон кесиш”ни бошимизга урамизми? Ахир, у ерда ҳеч қанақа ўрмон йўқ-ку”. Аглая орқасига қайтиб, Сталиннинг олдига кетади. Лекин ҳозиргина Сталин турган жойда на унинг ўзи, на тос бор, у ерда байрогини кўтариб генерал Бурдалаков турипти. Тиқ этган шабада бўлмаса-да, байроғи ҳилпирамоқда. Унда гвардиячиларнинг нишони ва “Дўстни асрайди, душманга жароҳат етказади”, деган ёзув кўришиб турипти. Байроқда ҳеч қанақа тешик йўқ. Аглая генералнинг ёнига бориб, у билан саломлашди ва сўради: “Сиз Берлинни олиб бўлганмисиз ёки энди олмоқчимисиз?” “Олдим, — деб жавоб берди унга Бурдалаков, — Ҳозиргина олдим ва бу тўғрида шахсан Леонид Ильич Брежневга хабар қилдим”. “Нима учун ўртоқ Сталинга хабар қилмадингиз?” — деб сўради Аглая қаҳр билан. “Ўртоқ Сталин ортиқ бу ерда турмайди. У таътилга чиқиб, Сочига жўнаб кетди”. Аглая хурсанд бўлиб кетди, чунки у ҳам айни Сочига жўнамоғи керак эди, чунки у ҳали бутунги кефирини олгани йўқ эди. Аглая “раҳмат” деди ва чўл бўйлаб йўлга тушди, кетиб борар экан, йўлнинг шундоққина ёқасида ташландиқ аравани кўрди. Араванинг иккала шотиси ҳам ерда ётипти. Араванинг устига бир боғ похол тўшалган. Унда яланғоч бола ётипти. У — Марат. У икки ёшда. У ўлиб ётипти. Бир кўзи юмуқ, иккинчиси эса паққос йўқ. Аглая унинг бутунлай ўлганига, қайта тирилтириб бўлмаслигига сира ишонмади. У бирорта одам бормикин деб теварак-атрофига аланглади ва яна Сталинни кўрди. Энди у оқ халат кийиб олган, бўйнига эса стетоскоп осиб олганди. “Ўртоқ Сталин, — деди Аглая. — Бошимга оғир мусибат тушди. Ўғлим вафот этди, эрим эса ватан учун қаҳрамонларча ҳалок бўлди...” “Мен сизга ёрдам бераман, — деди Сталин ва унинг кўкрагига стетоскопини қўйиб, кўшиқ айтиб юборди: “Соҳибжамолнинг қалби...” Сталин кўшиқ айтишга бошлаши билан Аглаянинг эри Андрей Ревкин портлатгичнинг симларини бир-бирита улади ва осмондан қоп-қора булутлар ичидан ерга шўнғувчи бомбардимончи самолётлар шўнғиди. Осмондан бомбалар дўлдай ёғилди ва улар кўзни қамаштирувчи ёруғлик чиқариб, қулоқларни қоматта келтирувчи даҳшатли овозлар билан портлай бошлади.

Аглая буларнинг бари тушида содир бўлаётганини англади. Тезроқ уйғониш керак. Уйғонса, буларнинг ҳаммаси ўтиб кетади. У иродасини ишга солиб, зўр-базўр кўзини очди, кўзини очди-ю, ўнгида содир бўлаётган воқеалар тушидагидан юз чандон мудҳишроқ ва қўрқинчироқ эканини кўрди. Деразанинг ортида нимадир ялтирар, гумбурлар, чийиллар, тарақларди. Нефт базаси ўт ичида, ёниб турган каттакон қарағай қулади, симёғоч ағанади. Электр

Портлашдан кейин Долговга Москвадан турли-туман ҳакамлар, тафтишчилар, экспертлар ёғилиб кетди. Улар ҳар хил синиқлар ва бўлақларни елим қопларга жойлаб, ўзлари билан олиб кетишди. Бири биридан гаройиб тахминлар олдинга сурилди. Кўллари ақл бовар қилмайдиган тахминлар эди. Ҳатто шундан бошлашдики, жуда катта зилзила бўлган эмиш. Гапни қаранг — ахир, бизнинг юртларимиз зилзилага энг бардошли жойлар ҳисобланади-ку. Кейин чечен изларининг белгиларини излай бошлашди. Мутлақо куракда турмайдиган тахминларни айтиб, текшириб бўлишгач, “Феерверк” ширкати эсларига тушиб қолди. Лекин, охир-пировардида, биринчи портлашларга сабаб бўлган ҳақиқатга энг яқин сабаб — момақалдироқ деган тўхтамга келишди. Чақмоқ зарбаларидан бирини Ваньканинг қурилмаси масофадан туриб бошқаришнинг радиосигнали сифатида қабул қилган бўлиши ҳам мумкин. Биринчи қурилма портлаган, кейин қолганлари бир-бирига уланиб кетаверган. Занжирли реакция натижасида бомбалар, миналар, гранаталар, қоғоз қопдаги селитра, яшиқлардаги динамит, балонлардаги газлар портлаган. Бу ертўлага “Кичкина Хиросима” деб ном берилиши бежиз бўлмаган-да.

Лекин ўт ўчирувчиларга қойил қолиш керак — улар вақтида етиб келишди. Бир зумда брезент шлангаларини чўзиб тайёр бўлишди. Аммо сўнгги дақиқада маълум бўлдики, бочкалардаги сув музлаб қолибди (ўт ўчириш бочкаларидаги сув одатда атрофдаги ҳарорат нўлга тушмасданок музлаб қолади). Брезент шланглариинг ҳам анча-мунча жойи илма-тешик бўлиб кетган экан, сув ҳайдайдиган помпа ҳам ишдан чиққан экан. Шунинг учун ўт ўчирувчилар олов теварагида югуриб юришдан нарига ўтишмади. Аланга шуъласи уларнинг чипнидек артилган каскаларида ялт-юлт ўйнарди. Улар қўлларидаги узун илгаклари билан ўт тегмай қолган ёки чала ёнган нарсаларни тортиб ола бошлашди. Чала ёнган ходалар, тўсинлар, эшиклар, столлар, стулларнинг синиқлари — шу буюмлар билан бирга яна битта нарсани ўт ичидан тортиб олишди — у ҳам чала ёнган, хомага ўхшаган чўзинчоқ бир нарса эди. Ўт ўчирувчилар уни илгак билан судраб, оловдан нарироқ олиб боришди. Қарашса, бу чўзинчоқ нарса хомага эмас, балки ҳали жони узилмаган, оёқлари ва қўлининг қолдиқлари бор гавда экан. Албатта, шу ондаёқ тез ёрдамнинг ҳамма ходимлари ҳали тутаб, бурқсиб турган ва бир нималар деяётгандай қўринган тананинг устига ёпирилишди. Доктор Синельников қўлуғини яқин-яқингача оғиз бўлган тешикка тутди ва ундан чиққан гўлдираш орасида қўлидаги сўзларни эшитди:

— Бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлажак деб, у тўғри айтган, э...

Шу гапни айтди-ю, чала ёнган тана тортишиб, жимиб қолди.

Уйда ёнадиган нарсадан нимаики бўлса, ҳаммаси ёниб битди, темир-терсақлар эриб, майишиб кетди. Ҳайкал ҳамма томони куйиб эриб тушган шаклсиз чўян гўлага айланиб қолишти. Тирик жонзотлардан Шура — тентак шлангнинг мушукларини қўшганда, шунингдек Ванька Жуков билан унинг меҳмонларидан ҳам ҳеч нарса қолгани йўқ, фақат бу уйнинг устида ва шу теварак атрофда яна анчагача жизгинак бўлган гўшгнинг ҳиди келиб турди. Воқеа содир бўлган жойдан икки маҳалла нарида икки томондан ҳам куйган ясама оёқ топилди. Ясама оёқнинг сони ва болдирларига лотинча ёзувда турли кимёвий формулалар, электрон адреслар, турли рақамлар ёзиб ташланганди. Шунингдек, катта ҳарфлар билан рус тилида “Афгон учун қасос оламан” деган ёзув ҳам бор эди.

ХОТИМА

Мен ёзнинг бошидагина Долговга бора олдим. Бу ерда кўп нарсалар яхши томонга ўзгариб кетгани ва кўпгина нарсалар эскича ҳолида қолгани дарров кўзимга ташланди. Перронда кампирлар ҳали ҳам йўловчиларга ўзларининг майда-чўйдаларини сотиб ўтиришарди, лекин эндиликда улар сотаётган нарсалар анча хилма-хил бўлиб қолган эди. Энди уларнинг сотаётгани фақат пиширилган картошка-ю, тузланган бодрингдан иборат эмас эди, уларнинг ёнига беляши, пиво, кока-кола ҳам қўшилган эди. Таомлар ёнида, асосан, бир хил йўналишдаги матбаа маҳсулотлари: “Плейбой”, “Пентхауз” журнали ва “Кек-

салар учун секс техникаси” деган рисола ҳам бор эди. Унда ҳар хил тавсиялар, маслаҳатлар, диаграммалар берилганди.

Перрон жуда озода эди, унда бир қанча палатка бўлиб, уларда музқаймоқ, резинка сақич, гамбургер, чизбургер, “ходдог”лар, сникерслар (уларнинг тановул қилинадигани ҳам, оёққа кийиладигани ҳам бор), таниқли сиёсатчиларнинг тасвири туширилган матрешкалар, ҳарбийлар киядиган фуражка, қайишлар, ҳарбий даражаларни кўрсатадиган нишонлар, уйда кийиладиган шиппаклар, кўзойнақлар, мохер иллар ва умуман, яна аллақанча бало-бадтарлар сотиларди. Менинг йўқлигимда шаҳар жаҳон цивилизациясига эш бўлипти. Бу тўғрида инглиз тилида ажнабийлар учун ёзиб қўйилган иккита эълон ҳам гувоҳлик берарди.

“Пуллик ҳожатхона бурчақда. Нархи келишилган ҳолда”.

Нариги томонда хиёбонда Лениннинг ҳайкали олдида (анча-мунча моғорлаб кетган Ильич ҳозирга қадар шу жойда ўтирипти) инглизча ёзилган яна бир эълон: “Гулиар узилмасин. Майса устида юрилмасин”.

Гарчи мен сўнгги ўн беш йил ичида Россияда содир бўлган жамики ҳодисаларнинг шоҳиди ва қатнашчиси бўлган бўлсам-да, Долгов ҳатто менга ҳам жуда галати шаҳар бўлиб кўринди. Янги ва эски ҳаётнинг белгилари аллақандай ғайритабиий тарзда аралаш-қуралаш бўлиб кетишти. Ўша-ўша қинғир-қийишқ кўчалар. Уларнинг номлари ҳам ўша-ўша: Ленин кўчаси, Совет кўчаси, Марксист кўчаси, Алексей Стаханов, КПСС XXII съезди номидаги кўчалар, уларнинг оралигида қинғир кўча, Кўндаланг почта кўчаси, Моноастир кўчаси, Жомеъ кўчаси. Мен осонгина Комсомол боши берк кўчасини топдим, бу кўчада Аглаянинг уйи турган жойни ҳам осон топдим. У ерда, афтидан, қўшни уйлар ҳам бузиб ташланган кўринади. Уларнинг ўрнига бир неча жуда ҳашаматли иморатлар тушипти. Булар, очигини айтганда, район маркази учун увол. Олти қаватли корпуслар, ташқариси гранит билан безатилган, деразалари катта-катта. Марказий бинонинг олди майдонига кумушсимон арчалар экилган, дарвозаси олдида тўртта устун қурилган. Афтидан, асосий корпус шу ерда, шекилли. Бу жойларнинг ҳаммаси учлари зарҳалланган темир панжаралар билан ўраб олинган. Уларнинг дарвозалари автоматик тарзда ёпилади. Қўриқчилари бор. Дарвозада пешлавҳа бор: “Долгов маъданли сувлари” номидаги бальнеологик мажмуи. Ҳовлидаги машиналар турадиган жойда мен кўпдан-кўп қимматбаҳо хорижий машиналарни кўрдим. Мен қоровулдан бу мажмуа нимадан иборат, қанақа мажмуа эканини сўрадим. У менга бу жой сув билан даволайдиган шифохона эканини, бу ерда жуда бадавлат одамлар даволанишини айтди.

— “Янги руслар” учунми? — деб сўрадим мен.

— Ажнабийлар учун ҳам, — деди дарвозабон. — Кимёвий таркибига кўра бизнинг сувларимиз Карлови Вари сувларидан қолишмас экан. Даволаниш жуда қиммат туради, лекин, барибир, Карлови Варидагидан арзонроқ. Ичимлик сувимизни эса биз бутун Россияда сотамиз. Ҳатто Москвада ҳам.

— Буларнинг бари кимники? — деб сўрадим мен.

— Кимникилиги маълум, — деди у. — Феликс Филиппович Булкинникида.

— Булкинники дейсизми? — деб ҳайрон бўлиб сўрадим яна. — Демак, буларнинг барини у қурганми?

— Унинг кўргани фақат шу эмас. У янги черковга ҳам пойдевор қўйди. Янги клуб қурди, казинони сотиб олди, иккита ресторан очди, иккита супермаркети бор. Жуда бадавлат одам. Лекин жуда меҳрибон, яхши одам. Ана, анави болалар майдончасини кўряпсизми? Уни ўзи қуриб, шаҳарга совға қилди. Узининг шахсий пулларини харжлаб, кексалар уйини очган.

— Демак, шу ерлик олигарх экан-да...

— Шунақароқ, — деб маъқуллади қоровул.

Болалар майдончаси бошқа миллионлаб болалар майдончасидан ҳеч нарса-си билан фарқ қилмас эди. Мабодо фарқи бўлса, фақат битта нарсада эди — бу майдончада “кавказ миллатига мансуб” бир қора алвастининг тасвири туширилган плакат бор эди. Унда ҳалиги алвастининг бир малла болани қопта тикаётгани тасвирланган бўлиб, тагида ота-оналарга хитоб ҳам бор эди: “Ота-

оналар! Бола ўғриларидан эҳтиёт бўлинг.” Ундан нарида узун ва баланд бетон девор бошланади. Деворнинг ортида эса мен меъморчилик санъатининг ҳақиқий мўъжизасини кўрдим. Тўрт миноралик, қизил гиштдан қурилган бу қаср нимаси биландир Москвадаги Петр қасрига ўхшаб кетарди.

Мен шу ердан ўтиб кетаётган бир аёлдан бу қаср кимники эканини сўрадим.

— Вабоники, — деди аёл.

— Ия, у шу ерда яшайдими?

— Йўқ, яшамайди, у бу ерда ишлайди. Яшаш жойи Москвада.

Кейин мен цемент заводини, бензоколонкани ва яна алланималарни кўрдим. Бу ерда турадиганларнинг гапига қараганда, буларнинг ҳаммаси Вабоники эди. Бу тўғрида баъзилар лоқайдлик билан, бошқа тоифа одамлар эҳтиром билан ва ниҳоят, учинчи хиллари ёқтирмасдан гапирар эдилар.

Шон-шухрат хиёбони менга кичрайтирилган Новодевичье қабристонини эслатарди. Бу ерда ўсиб кетган ўт-ўланлар орасидаги ўтган замонлар қаҳрамонларининг қабрлари ва янги авторитетларнинг дабдабали ёдгорликлари орасида соддагина бир қабрга зўрға кўзим тушди. Бу қабрнинг устида авваллари оддий бир тош қўйилган эди, ҳозир уни олиб ташлаб, ўрнига гранит плита қўйишипти. Унга зарҳал ҳарфлар билан қаҳрамонларча ҳалок бўлган Андрей Еремеевич Ревкиннинг ҳамда фожиали равишда ҳалок бўлган унинг беваси Аглая Степановнанинг исми шарифлари, таваллуд саналари билан вафот этган саналари ёзиб қўйилганди. Унинг жиндай пастроғида эса “Унутилмас ота-онамга уларнинг ўғли Маратдан” деган ёзув бор эди. Мен қабр теласида бир дақиқа ҳаётнинг бебақолиги тўғрисида ўйланиб турдим-да, йўлимда давом этдим.

Долговда кўп нарсалар ўзгариб кетипти, лекин Фалаба майдонининг ўрта-сидаги шоҳсупа авваллари қандоқ бўлган бўлса, шундайлигича турипти. Гуё уни бирор кун керак бўлиб қолар деган мақсадда эҳтиёт шарт сақлаб қўйишгандек. Лекин бу гапни гумон тарзида айтмаса ҳам бўлаверади. Уни олиб ташлашмаганига ҳақиқий сабаб шунда эдики, мен кейинчалик билиб олганимга қараганда, маҳаллий доираларда доимий равишда бу ўринга Сталиннинг ўзини қайтариб ўрнатмаганда ҳамки, улар халққа яқинлаштирмоқчи бўлган ёки аниқроқ айтганда, халқни уларга яқинлаштирмоқчи бўлган бирон одамнинг ҳайкалини ўрнатиш фикри пайдо бўлиб турган. Турли йилларда бундай одамлар ўрнида маршал Жуковни, академик Сахаровни, ёзувчи Сольженицинни, Петр Столипинни ва Николай Иккинчини кўришган. Феликс Булкиннинг сурбетлиги ва андишасизлиги шу даражага етдики, ҳар қанча харажат бўлса-да, пулни аямай бу ерга ўзининг ҳайкалини ўрнатиб, хотирасини абадийлаштиришни ўйлай бошлаган эди. Ахир, у ўзини янги замонларнинг рамзи деб биларди-да... Бу замонларда эса дунёни доҳийлар ва саркардалар эмас, балки тадбиркорлар бошқаради. Район миқёсидаги қонун чиқарувчилар, ҳарқалай ўзларининг донолиги ва довораклигини намоён этиб, бу таклифни битта ортиқ овоз билан рад этишди, лекин яқин ўртада шоҳсупага бирортасининг ҳайкалини, албатта, кўндиражакларига одамларда заррача ҳам шубҳа йўқ эди. Лекин кимни кўндиришаркин? Бу савол ҳамон очик қолмоқда эди, аммо шоҳсупа теварагидаги чорбурчак жойни чолиб, тупроғини юмшатиб, чиройли гуллар экиб қўйилган, уни ўраб турган пастаккина чўян панжара эса яқиндагина бўяб қўйилганди.

Бу ерда бироз нима тўғрисида экани номаълум бўлса-да, ўйланиб турганимдан кейин соатимга қарадим — тушлик вақти бўлиб қолипти — меҳмонхонадаги ресторан томон йўл олдим. Буни қарангки, мени бир ғаройиб инсон билан учрашув кутиб турган экан. Мен аллақачон бу одам билан шу дунёда учрашувдан умидимни узиб қўйгандим. Мен яшил панжара билан ихоталанган икки қаватли иморатнинг олдидан ўтиб кетаётиб, унинг дарвозаси ёнидаги пешлавахга эътибор қилдим. Унда “Дом презрения престарелых” деб ёзиб қўйилган эди. Уни ёзганлар “пир” ва “пре” деган олд қўшимчаларнинг ўрнини алмаштириб қўйишипти. Натижанда “Кексаларни парваришлаш уйи” деган маъно ўрнига “Қариялар қошидагилардан нафратланиш уйи” деган маъно чиқиб қолипти. Менингча, буни бирортаси шумлик билан атайин шундай қил-

ган бўлмоғи керак. Кейин ўша қарияни кўрдим. Анча залварли, хумкалла, бошидаги опшоқ сочларининг қолган-қутгани ҳар томонга парижон тарвақайлаб ётипти. У ногиронлар аравачасида ўтирарди. Устига аёл ўраб қўйилган. Чап қўли билан кўзойнагини тутиб аллақандай китобни ўқимокда. Мен уни дарров танидим ва унинг ёнига югуриб бордим.

— Адмирал! — дея хитоб қилдим қувонч билан. — Ўзингизмисиз?

У китобдан бошини кўтарди, кўзойнагини пешонасига чиқариб қўйди, лабларида табассумга ўхшаш ифода пайдо бўлди.

— Ие, сизмисиз? — деди у гидирлаган овози билан. Унинг гапида савол оҳанги эмас, тасдиқ бор эди. — Менинг ҳали ҳам ҳаёт эканимга ҳайрон бўлаётгисизми? Ҳайрон бўлманг. Ночор организмлар узоқ яшайди, чунки улар ёнмайди, балки тутади.

Буни қарангки, у шунчаки ҳаёт эмас, ақли-хуши жойида, хотираси ўрнида, ҳамма нарса эсида экан. У мендан бунинг учун ҳам ажабланмаслигини илтимос қилди.

— Мен бутун умрим мобайнида фикрловчи бир ўсимлик бўлдим. Қариб маразга ботаётганлар — мияси узоқ вақт ишламай туриб қолган одамлар бўлади. Мен эса ҳаммиса бирор нарсани ўйлаб юрганман — ҳужайраларимга қон келиб турган.

Биз ўтганларни эслашдик, Аглая тўғрисида, Шубкин ҳақида гаплашдик.

— Ҳа-я, — деб сўрадим мен, — билмайсизми, Шубкин қандай юрипти? Мен ўтган йили ундан мактуб олган эдим. У хатида ҳақиқий имонни — ота-боболаримиз имонини топиб олганини ёзган эди. У ўзининг янги эътиқодига мослаб романини қайта ишламоқчи экан.

— Таассуфлар бўлсин, — дея хўрсинди Адмирал. — Энди у бу ниятини рўёбга чиқара олмайди. — Сўнг у менинг саволчан нигоҳимга жавоб берди: Суннат қилдираётганда заҳарланиб қолиб, вафот этди.

Биз икковимиз ҳам хўрсиндик, маънос тортдик, аммо иложимиз қанча? Ўйлашиб бир тўхтамга келдик — Шубкин узоқ умр кўрди, мураккаб ҳаётни бошидан кечирди, лекин кўпчилик одамлардан бахтлироқ эди, негаки ҳаммиса жон-жаҳди билан бирор нарсага астойдил ишонарди.

— Сиз-чи? — деб сўрадим Адмиралдан. — Сиз ҳам диний эътиқодни тутдингизми ёхуд ҳали ҳам атеистлигингизча қолдингизми?

— Мен ҳеч нарсага келганим йўқ, ҳеч нарсадан воз кечганим ҳам йўқ. Мен Худонинг борлигига ишонмайман. Унинг йўқлигига ҳам ишонмайман.

— Ие, қизиқ бўлди-ку? — деб ажабландим мен. — Агар сиз бу гапларнинг бирига ишонмасангиз, иккинчисига ишонмоғингиз керак-ку? Шунга мажбурсиз.

— Мен ҳеч нарсага мажбур эмасман. Менинг ҳеч кимдан қарзим йўқ, — деди у ўжарлик билан. Мен Худонинг мавжудлигини исбот қиладиган ҳеч қандай далилини кўрмайман, айни чоқда, унинг йўқлигини исбот қиладиган далилларни ҳам кўрмайман. Лекин менинг имоним бор — мен бизнинг мавжудлигимизга ақл бовар қилмаслигига имоним комил.

— Йўғ-е, нега бунақа деяпсиз, — деб эътироз билдирдим мен, — ўзимиз кўриб турибмиз, илм-фан жуда ривожланиб кетди, шундоқ бўлгач, нечук ақлимиз бовар қилмасин.

— Илм-фан қанча кўп нарсани кашф этгани сари, — деб гапни бўлди Адмирал, — шу нарса аён бўлиб боряптики, бу масаланинг жуда муҳим эканига у ҳеч қачон етиб боролмайди.

Мен унинг баъзи бир гапларига қўшилдим, лекин осмонлардан ерга тушишни таклиф қилдим-да, унинг фикрига кўра бугун Долговда одамлар қандай яшаётганини сўрадим.

— Қандай яшаган бўлса, шундай яшашяпти, — деди Адмирал. — Кимнинг ўғирлайдиган нарсаси бўлса, ўғирлаяпти. Кимнинг ўғирлайдиган нарсаси бўлмаса, ишляяпти. Ишляётган одам тишлаётгани йўқ...

— Сиз-чи? — деб сўрадим мен.

— Менми? Мен ишламайман-ку? Демак, мени кимдир боқади. Ҳозирги лақиқани оладиган бўлсак, менинг валинесъматим жаноб Булкиндир. У мени боқяпти. Бошқаларни ҳам боқяпти, бугун халқни боқяпти. Одамлар ҳазил қилишиб юрипти: агар Вабо бўлмаса, биз бу ерда ҳаммамиз аллақачон қирилиб кетардик, дейишади.

— Менга бир нарсани тушунтириб беринг, Адмирал. Яқин-яқинларда-ку, биз жуда даҳшатли бир тоталитар тузумда яшаган эдик. Бизнинг эркимиз йўқ эди, биз ўзимиз истаган китобларни ўқий олмасдик, бизга Худого ишонишимизга халақит беришарди, ҳужуматни танқид қилишимиз тақиқлаб қўйилганди, бир-биримизга латифа айтолмасдик, хориж радиосини эшитишимизга рухсат йўқ эди, ўлим тўғрисида, шаҳвоният ҳақида гаплашмоқ, бирор нарсамизни сотмоқ, чет элга сафар қилмоқ мумкин эмас эди. Биз битта номзоддан битта депутат сайлар эдик ва ҳаммамиз озодликни орзу қилардик. Мана ниҳоят, эркин замонларга ҳам эришдик, лекин энди у бизга ёқмай қолди. Жуда кўп одамлар эски тартиблар қайтиб келишини хоҳлашяпти. Одамлар ҳатто Сталинни қўмсашяпти. Нима гап ўзи? Нега бундай бўляпти?

— Саволингизга мен бундай деб жавоб бераман, — деди Адмирал, — Яқин-яқинларгача биз ҳайвонот боғида яшаган эдик. Ҳар қайсимизнинг қафасимиз бор эди. Йиртқичларда — ўз қафаслари, ўт еювчиларда — ўз қафаслари. Табиийки, ҳайвонот боғининг ҳамма аҳли эркинликни орзу қиларди ва қафасларини тарк этишга интиларди. Эндиликда қафасларимизни очиб қўйишди. Биз эркинликка чиқдик. Эркинликка чиқиб қарасак, майсазорда югуриб юриб мазза қиламан десангиз, бунинг учун ўз ҳаётингиз билан ҳақ тўлаш керак экан. Бу эркинликда гап-сўзсиз энг яйраётганлар, энг мазза қилаётганлар — йиртқичлар холос. Улар эндиликда бизни мутлақо чекланмаган миқдорларда еб битириш эркинлигига эга. Бунақа эркинликни кўрганимиздан кейин, юрагимиз роса кўрқувга тўлиб бўлгандан кейин биз ўша эски қафасимизга қайганимиз яхши эмасми деб ўйлаб қолдик. Лекин йиртқичларни ҳам биз билан бирга қайтаришадими? Уларни, барибир, бизнинг гўшгимиз билан боқишадди, лекин ҳайвонот боғида йиртқичларга лоақал норма билан беришадди-ку. Шунинг учун биз теварак-атрофимизга аланг-жаланг қараб, изляяпмиз.

— Кимни? — деб сўрадим мен.

— Кимни бўларди? Айтайлик, ҳайвонот боғининг директорини. Бу директор тартиб ўрнатарди, ҳаммамизни ўз қафасларимизга қайтарарди, йиртқичларнинг қорин тўйдиришларидан бохабар бўлиб турарди, бизга ҳам вақти-вақти билан олдимизга хашак-пашакми, карам-парамми ташлаб турарди. Агар шўхлик қилмасак, ўзимизни яхши тутсак, баъзан сабзи-пабзи билан сийлаб ҳам турарди.

— Директор деганингизда сиз Сталинни назарда тутяпсизми?

— Шунга ўхшаган бирортасини-да...

— У коммунист бўладими?

— Менинг ўйимча, у ўзини бошқачароқ атаса керак. У биз учун ўйлаб топадиган БТИД аввалгисидан кўп ҳам фарқ қилмайди. Унинг асосидаги нарса — ҳаммани баббаравар бахтиёр қилиш ҳақидаги орзудир. Унга қандай эришмоқ керак? Бунинг йўли маълум: бадавлат одамлардан давлатини тортиб олиб, қашшоқларга бўлиб бериш, амалдорларни жазолаш, душманларни маҳв этишдир.

— Лекин аллақачон маълум бўлди-ку — бу орзу эришиб бўлмайдиган орзу экан, негаки...

— Э-э, биз ҳаммамиз нима учунлигини жуда яхши биламиз. Алоҳида олинган ҳар бир одам яхши билади. Аммо алоҳида олинган одамлар бир жойга йиғилса, халқ бўлади. Халқ деганлари эса жуда анойи, лақма бўлади. У битта ёлгон гапга минг марта лаққа тушишга тушаверади, лекин минг биринчисига яна чишша-чин ишониб кетаверади.

— Бироқ фақат бирорта гапга ишониш керак эмас, балки биронта кимсага ҳам ишонмоқ керак.

— Тўғри мулоҳаза юрипяпсиз, — деб истеҳзо билан кулди Адмирал. — Ўша кимсангиз ҳадемай келиб қолади. У ҳозир кўзгу олдида туриб, қанақа қилиқлар қилишини, қўлини қанақа силкитишларини машқ қияпти.

— Унинг афти-башараси, ташқи қиёфаси қанақа эканини сиз, албатта, билсангиз керак?

— Ҳа, албатта-да. Биламан, — деди Адмирал. — У камсукумлик билан кийинади. Кийимлари ярим фуқароча, ярим ҳарбийча. Турмушда хокисоргина. Моддий қадриятларга, мол-дунёга ўч эмас. Даблаба-ю, ҳашамга унча иши йўқ. Бўйи ўрта бўй, лекин миқти гавдали. Қадди-қомати сизникига ўхшаб кетади.

— Нима бало, бу одамни биз аллақачон топиб олганмизми, дейман? — дедим мен илҳом билан.

— Йўқ, — деди Адмирал. — Сиз бу рольга ярамаймиз. Сиз ўзингизга ўзингиз мутлақо ишонмайсиз. Шошиб гапирасиз, қўлларингизни кўп силкитасиз. Мен айтган одам бўлса, жуда сипо, овозини кўтармай, бидирламай, дона-дона қилиб гапиреди, лекин ҳаммаша ишонч билан гапиреди. Қўл ҳаракатлари кам, лекин жуда маънодор. Бир қарашининг ўзида эркакларни така-пука қилиб қўяди, аёлларни бошқача ҳолатга солиб қўяди, лекин ўзи аёлларга ярамайди.

— Аёлга ярамайдиган бўлиши шартми?

— Шарт. Халқнинг чинакам раҳнамоси бўламан деган одам ҳар қандай эҳтиромлардан узоқ бўлиши, ҳеч қанақа нафс йўлига юрмаслиги керак. У фақат танлар ва жонлар устидан ҳокими мутлақ бўлишни ўйлаши керак.

— Чизиб берган тимсолингиз чакки эмас-ку.

— Оддий тимсол, — деди Адмирал. — Золимнинг оддий тимсоли. Бунақа одамларнинг ҳаммаси одатда турфа хил бўлмайди.

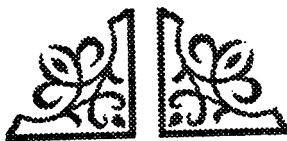
Сўнги кечаси мен меҳмонхонада деярли ухламай чиқдим. Аниқроқ айтганда, мен дарҳол уйкуга кирдим-у, лекин кўзим илинар-илинмас, Адмирал айтган одам тушимга кирди. У шоҳсула тепасида туриб, менга қўлларини силкитар ва истехзо билан куларди. Мен унинг бу тиржайишидан даҳшатта тушиб, уйғониб кетдим. Шундан кейин яна кўзимни юмишга юрагим белламади. Тўлганиб чиқдим. Охири чироқни ёқдим. Китоб ўқишга уриниб кўрдим. Уқиб ўгириб, мудраб кетардим. Мудрашим билан яна ўша нусха шоҳсупадан менга тиржайиб қараб турган бўларди. Эрталабга бориб, у тушимда шунақа аниқ кўриндики, ҳатто унинг ўнгимда пайдо бўлиб қолиши ҳам ҳеч гап эмасдек кўринди.

Эрталаб Долговни тарк этар эканман, таксида Галаба майдонини кесиб ўтдим. Қалин туман тушган эди. Унинг қўйнида уйлар, дарахтлар, симёғочлар ва бошқа йирик буюмлар кўринмай кетар, кейин яна сапчиб чиққандек пайдо бўлиб қоларди. Шоҳсула ҳам туман ичида ирғиб чиққандек бўлди. Албатта, унинг устида ҳеч нима йўқ эди. Унинг устида бирорта ҳайкалнинг бўлиши ҳам мумкин эмас эди, негаки, ҳали бирорта одамнинг ҳайкалининг бу ерда пайдо бўлмоғи учун фурсат етиб келгани йўқ эди. Шоҳсула бўм-бўш эди. Мен реалист бўлсам, мистикага жиндай ҳам мойиллигим бўлмаса, қандай қилиб шоҳсупанинг бўшлиғига шубҳа қилишим мумкин эди?

Тунги алаҳсирашимни ҳам қўшиб, ўзимнинг устимдан ўзим кулиб борар эканман, яна бир бора орқамга ўтирилиб қарадим. Мен орқамдаги манзара қандай кўриниши керак бўлса, шу қиёфада эканига яна бир марта ишонч ҳосил қилмоқчи эдим. Шоҳсула ҳали ҳам кўриниб турарди. Унинг пастки қисми туман ичида эди, шунинг учун юқори қисми ҳавода муаллақ турганга ўхшаб кўринарди. Шоҳсула устида эса туман зарраларидан ва менинг мажруҳ хаёлотимдан туғилган бир нарса турарди. Унинг қай бир жиҳатлари одамга ўхшаб кетарди. У юқорига кўтарилган ўнг қўлини сермаб, истехзо билан менинг орғимдан қараб турарди.

Тамом.

Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.

Бертольт БРЕХТ

Бахти борда — қудрат бор

САХОВАТ — САОДАТ

Дуч келса бир муҳтож ё майиб,
Унга эҳсон қилганинг онда,
Сен жуда ҳам кетма талгайиб,
Бўлмасин ҳеч бошинг осмонда.

Кафтин очиб ўша ногирон,
Эҳсонингни қабул қилган чоғ—
Дардли, ҳорғин юзи ногаҳон
Гулдай яшнаб кетишига боқ!

Одам яйрар, бир-бири билан
Саховатда ўйнаб басма-бас.
Тошганини ўзи еб ўтган
Хасисга ҳеч қилмайман ҳавас.

Хусниддин ШАРИПОВ
таржимаси.

Бертольт Брехт 1898 йил 10 февралда Бавариянинг Аугсбург шаҳарчасида ўзига тўқ савдогар оиласида дунёга келди. Ақлини танигач, у ижоднинг ҳалол ва машаққатли сўқмоқларига қадам қўйди. Шеърлари 1914 йилдан матбуот саҳифаларида мунтазам босила бошлади. Йигирма ёшида ёзган "Аскар ўлими ҳақида қисса" шеъри уни мамлакатга танитди ва кейинчалик гитлерчилар Брехтни Германия Фуқароси ҳуқуқидан маҳрум қилишларига сабаб бўлди. 1918 йилда унинг дастлабки пьесалари ҳам сахна юзини кўриб, Клейст мукофоти соҳиби Брехт ўз асарлари изидан аввал Мюнхенга, 1924 йили Берлинга кўчиб ўтади. 1927 йилда шоирнинг "Хонаки амри маъруфлар" номли биринчи китоби босилиб чиқди. Ундаги шеърлар худди ҳаётнинг ўзидагидай ранго-ранг: очлар ва тўқлар, безори ва руҳонийлар, фирромлар ва миршаблар ҳақидаги дилида тугён урган ҳисларни Брехт гоҳ кулиб, гоҳ куйиб, гоҳ қочирим, гоҳ заҳарханда билан баён этади. Шоир 1934 йилда "Кўшиқлар, шеърлар, хорлар", 1939 йилда "Свендборг шеърлари" номи билан босилган янги китобларини янги жило ва гоёлар билан бойитди. Шеърлари ҳавойи ва чучмал безаклардан ҳалос бўлди, ҳалол ва содда ҳақиқат кўшиғи сифатида қайта туғилди, юксалди. Унинг 50-йиллар бошида Берлин яқинидаги Буков қишлоғида яшаб яратган "Буков байтлари" туркумини ташкил этувчи нафис шеърлари қисқа ва ёрқинлиги билан, айниқса, диққатга сазовордир. Брехт шеъриятининг яна бир ўзига хос хислатини эслатиб ўтиш лозим. У шеърларининг жуда кўпчилигида ўз тимсолий ҳис ва фикрларини тўғридан-тўғри ифода этиб ўтирмай, ҳаётда учратган ва кунглининг бир четида жой олиб қолган қаҳрамонлари тилидан, уларнинг феъл-атворидан

БОРЛИҚ ЎЗГАРИШДА

Борлиқ ўзгаришда. Сўнги нафасинг балки
 Қайта туғилишинг дебочасидир.
 Бўлганича бўлди. Шаробга ўзинг
 Аралаштирганинг сувни ҳеч қачон
 Қила олмагайсан шаробдан қатрон.

Бўлганича бўлди. Шаробга ўзинг
 Аралаштирганинг сувни ҳеч қачон
 Қила олмагайсан шаробдан қатрон.
 Борлиқ ўзгаришда. Сўнги нафасинг балки
 Қайта туғилишинг дебочасидир.

ХАННА КАШ ҚИССАСИ

1

Кўзлари қудуқнинг тубидай қора
 Ва лекин юбкаси эди минг ямоқ,
 Бирор касбу корсиз, пулсиз бечора,
 Соч деганинг эса, худди шаршара,
 Товонинг ўпарди чайқалиб қувноқ.

Худди шундай эди Ханна Каш, бўтам,
 Бизга бўлганида дастлаб намоён,
 Ел каби келди-ю, чарх уриб бир дам,
 Яна учди-кетди бутазор томон.

келиб чиқиб сўзлайди. Бунга мисол қилиб "Ханна Каш қиссаси"даги руҳоний ҳикояси ёки "Қароқчи ва қарол"даги баённи кўрсатиш мумкин. Худди шундай ҳолни "Менинг оғам ботир учувчи" ва "Голливуд" сингари қатор назмларда ҳам кўрамиз. Бунинг боиси Бертольт Брехтнинг табиатан драматург, улкан сахна устаси эканидadir.

Унинг драматурглик фаолияти ҳам ёшлигидан бошланган. Ўша давр театршуносларидан бирининг ёзишича, "Тунда янграган ноғоралар" пьесаси қўйилгач, "Йигирма тўрт ёшли Бертольт Брехт бир куннинг ичида Германиянинг бадий қиёфасини ўзгартириб юборди". "Уч пуллик опера"си (1982 йил) сахналаштирилганидан кейин унинг номи ватанидан ташқарида ҳам янграй бошлади. Асарларига эса жаҳоншумул мавзулар кириб келди. "Хушчақчақбуви ва унинг фарзандлари" (1939 йил) асарида уруш орқасидан тирикчилик қилиб юрган ва уруш туфайли фарзандларидан жудо бўлган Она сиймосини яратади.

Ижодкорнинг ҳаёти ҳам, худди қаҳрамонлариники каби, чуқур драматизм билан тўла. Унинг номини фашистлар ўзларининг ашаддий душманлари рўйхатига киритган эдилар. У 1933 йил 28 феввалида Германиядан қочиб, фақат 1948 йил 28 октябрида ватанига қайтди.

Германияга қайтгач, Брехт "Берлин ансамбли" номли театр тузади. Санъат академиясига вице-президент этиб сайланади. Швейцариялик машҳур ёзувчи Макс Фриш тириклигидаёқ унга "Брехт — классик" деб баҳо беради. Брехт ўткир режиссер, театр ислохотчиси эди. 1956 йил бошида, "Галилей ҳаёти" пьесасини ўз театрида сахналаштиришга киришар экан, унинг саломатлиги ёмонлаша бошлайди. Ўша йил 14 августида, Бертольт Брехт ҳаёт билан видолашади.

2

На бир жуфт кийими, на туфлиси бор,
 Ҳатто билмас эди дуо ўқишни,
 Ахлатга беланган шаҳар чор-ночор
 Ўз бағрига олди уй-жойсиз, абгор,
 Бир ғариб мушукдай у боёқишни.

Идиш-товоқ ювди сариқ чақа деб,
 Бўтам, Ханна Каш ҳеч қилмасдан оҳ-воҳ.
 Ювина олмаса ҳамки у ҳадеб,
 Эди ўзгалардан юз карра покроқ.

3

Қора кўз қизимиз дов денгизчилар
 Қовоқхонасига кирди бир оқшом.
 Унга ногоҳ Ж.Кент, яъни Ж.Ханжар
 Нигоҳи ботдию қалбига қадар,
 Жилвини тутқизди унга батамом.

Бирга қайтарканлар қовоқхонадан,
 Ҳатто у безори бош қашлаган чоғ,
 Ҳаяжонга тушиб, бўтам, Ханна Каш
 Қалтирай бошларди мисоли япроқ.

4

Уларнинг излари туташган чоғда
 Гувоҳ бўлди фақат балиқ ва қушлар.
 Ётоғим йўқ дея юрмаслар доғда,
 Фарзанд ҳам қолмагай номсиз, бу боғда
 Ҳар ким ўз кўнглини билганча хушлар.

Майли бугазорни тўфон босса ҳам,
 Майлига қутурса бўрон ила қор,
 Барибир, то абад Ханна Каш, бўтам,
 Фақат ўз эрига бўлгай вафодор.

5

“Мараз” дер, “Исқирт” дер йигитни миршаб,
 Сугфуруш: — Охири бахайр бўлмас, — дер.
 Бўтам-чи: — Маразми, исқиртми, ажаб,
 Минг шукр, у билан турибман яшаб,
 Сизга ёқмаса — хўп, менга маъқул эр.

Ўғрими — тўғрими, ёлғончимми ё,
 Бўлса нима бўлти, дер у беғараз.
 Ханна Кашга, бўтам, керакмас дунё,
 Эрини аввало ўзи севса бас.

6

Бешик теграсида на том, на девор,
 Турмуш турткилари эса беомон.
 Лекин, канда қилмай, ҳар йили такрор
 Уларга бағрини очар бугазор,
 Ғалвирлаб турса-да чарх уриб бўрон.

Маҳрамлар қалбини қила олмас гаш
 На шамол, на тутун, на совуқ туман.
 Чалкаш сўқмоқлардан бўтам Ханна Каш
 Ўтиб бораверар ўз эри билан.

7

Бирор кун ҳордигин ёзолмас ҳамон,
 Бир гўзал либосни қилар у ҳавас,
 Ширин кулчалар-ку ҳозирча армон,
 Қошқийди етарли бўлса буғдой нон,
 Қанийди сибизга чалиб турса вальс...

Булутлар ортида офтоб тортиб нам,
 Ҳар кун тунд манзара карахт этади.
 Шундай бўлса ҳамки, Ханна Каш, бўтам,
 Гоҳида қуёшдай порлаб кетади.

8

Гоҳ туз “ўмаради” бўлмасдан ўсал,
 Балиқ “шилиб” келса эри башарти.
 У ловия шўрва пиширган маҳал
 Ўғли тиззасига қўнволиб дангал,
 Унга “Илоҳнома” ўқиб берарди.

Бирининг тафтига бири исинди,
 Эллик йил эрига бўлди у посбон.
 Э худо, Ханна Каш бўтамнинг энди
 Ўзинг мушкулларин айлагин осон.

БАХТ ҲАҚИДА

Бу дунёда бахт керак омон яшамоқ учун,
 Бахтинг кулиб боқмаса,
 Қочиб кутулолмассан
 На очлик, на яланғочлик, на одамлардан.

Бахт — таянч.

Мен жуда бахтли эдим.
 Тирик юришим шундан.
 Лекин эртамага боқсам, юрагим шув этади:
 Ўҳ-ҳў, ҳали менга жуда кўп бахт керак, наздимда.

Бахт — таянч.

Бахти борда — Қудрат бор.
 Ҳа, чайғир курашчи-ю, доно устоз атарлар
 Фақат бахти борларни.

Бахт — таянч.

МАЙКА АТАЛГАН КҰМИР

1

Менга айтишларича,
Асримизнинг бошида,
Огайо штатининг
Бидуэл шаҳарчасида
Майк Мак-Кой деган темирйўлчининг
Мэри Мак-Кой деган хотини
Ғарибона кун кечираркан.

2

Ҳар тун унинг уйига
“Уилинг Рэйлрод”га қарашли
Юк поездин кондукторлари
Девор оша, гумбурлатиб, кўмир отиб ўтаркан:
— Бу Майкнинг ҳаққи! — деб
Ҳайқирганича.

3

Қампир ҳам ҳар кеча
Ўз Майкига аталган
Кўмир гурсиллаганда,
Аста ўрнидан туриб ва оҳиста кийиниб,
Ўлса ҳамки дўстлари унутмаган Майкига
Аталган кўмирларни
Қилар эди саранжом.

4

Яна туриб эртароқ, саҳарнинг калласида
Кўмирнинг изини ҳам қиларди қатрон
Раҳмдил кондукторлар танбеҳ эшитмасин деб
“Уилинг Рэйлрод” компаниясидан.

5

Ушбу шеърни бахш этдим собиқ кондуктор
(Огайолик кўмиркаш, сил бўлиб ўлган)
Майк Мак-Койнинг ёр-дўстларига
Ҳамда ўша ёр-дўстларнинг
Одамгарчилигига.

ДАРБАДАР ШОИРЛАР

Гомернинг ўз уйи бўлмаган.
Данте мажбур бўлган ташлаб кетмоққа бошпанасини.
Ли Бо билан Ду Фу эса ўтди дарбадар
Ўтгиз миллион жонни гумдон айлаган
Ўзаро урушнинг гирдобларида.
Еврипид яшади қозидан қўрқиб.
Шекспир оғзини боғлаб турдилар
Жони чиқаётган чоғда ҳам.
Франсуа Вийонни фақат илҳом париси эмас,
Миршаблар ҳам қувлаб юрарди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

52

Лукреций “Ошиқ” деб аталса ҳамки,
 Умри ўтди саргардонликда.
 Гейне шу тахлит... Брехт ҳам шундай —
 Даниянинг сомон томларидан излади паноҳ.

ҚЎЛТИҚТАЁҚ

Мен жуда кўп йиллар яшадим абгор,
 Арз-дод қилиб бордим дўхтирга охир.
 — Қўлтиқтаёқ, — дер у, — сенга не даркор?
 — Профессор, — дейман, — чўлоқман, ахир!

У дейди: — Тузалмоқ истасанг, рост гап,
 Ҳадеб дўхтирларни қилмагин хуноб.
 Бекордан бекорга юрибсан оқсаб,
 Қани, тур, қани, юр, югур, қани, чоп!..

Шундан сўнг, хахолаб антиқа ҳаким,
 Қарс этиб синдирди қўлтиқтаёқни.
 Парчаларин эса отди бераҳм,
 Мўлжаллаб ловуллай ётган ўчоқни.

Ҳа, ўша кулгидан топдим мен даво,
 Мана, эл қатори юрибман дадил.
 Қўлтиқтаёқ кўрсам қайдадир, аммо,
 Оёғим сал оқсаб қўяр негадир.

АГАР ТОШ ТИЛГА КИРСА....

Ҳаволатиб отган тошинг мабодо:
 — Ерга қайтиб тушгим келяпти, — деса,
 Унга ишонмоқ даркор.
 Тўлқинга оёғинг қўяр чоғингда:
 — Ҳўл бўласан, ҳей, — деб огоҳ этса сув,
 Бунга ҳам ишон.
 Борди-ю, муҳбубанг: — Ёнинга кетяпман, —
 Дея хат йўлласа, ишонма унга.
 Негаки, табиат қонуларининг
 Бу ишга заррача алоқаси йўқ.

ЯХШИЛИКДАН НЕ ФОЙДА?

1

Яхшиликдан не фойда,
 Яхшилик қилганларни
 Ё улардан яхшилик кўрганларни
 Ўлдирсалар пайдарпай?

Эркинликдан не фойда,
 Ўзини ҳур деганлар қуллар аро яшаса?

Не фойда бор ақдан,
 Ҳамма-ҳамма муҳтож бўлган озуқа онгсизликдан яралса?

2

Фақатгина ўзингиз меҳрибон бўлмай,
Барпо этинг меҳр-шафқат яшнайдиган бир муҳит,
Токи
Унга ҳеч ким муҳтож бўлмасин!

Фақатгина ўзингиз озод бўлгандан кўра,
Барпо этинг ҳамма озод яшайдиган бир муҳит,
Шунда ҳурлик ишқига ҳам
Ҳеч ким муҳтож бўлмагай!

Фақатгина ўзингиз доно бўлгандан кўра,
Шундайин бир муҳитни барпо этингки,
Ҳамма билсин онгсизликдан
Фойда йўқлигин!

ЎЧОҚ ЁНИДАГИ ГАЗЕТХОНЛИК

Ҳар саҳар, варақлаб газеталарни,
Папа ҳамда қироллар, саррофлар ва нефтфурушларнинг
Оламшумул режаларига югуртаман кўз.
Кўзим қири эса чойгумда:
Сувнинг хира тортиб, қайнаб чиқшини,
Яна тиниқлашиб, чойгумдан тошиб,
Ўтни ўчиришин ҳам кўриб тураман.

МЕНИНГ ОҒАМ БОТИР УЧУВЧИ

(“Болалик қўшиқлари”дан)

Менинг оғам ботир учувчи.
Чақирилди хизматга бир кун.
Йиғиб ашқал-дашқалларини,
Жўнаб кетди жанубга мамнун.

Менинг оғам довюрак зобит.
Афсуски, тор бизларнинг ватан.
Элим яшар ўзга юртларни
Қўшиб олиш орзуси билан.

Ўзга юртнинг бир парчасини
Забт айлади охир ботирим:
Узунлиги — сал кам икки метр,
Чуқурлиги эса — бир ярим.

СУДРАЛГАН ЙЎЛДОШ

Жанг битди. Голиблар, ана — дастурхон!
Ҳар зол замоннинг ҳам ниҳояси бор.
Қани, қошиқ олинг, омон қолганлар!
Фақат бақувватлар қоландир омон,
Заифларни эса ит талар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Сен тур, ҳоргин ўқчи: зўр деб аталар
 Фақат йўлдошини йўқотмаганлар.
 Қайтиб бор. Қайтиб бор такрор ва такрор,
 Ҳурмала, ёриб ўт, бўшашма... Фақат
 Тоғиб қайт судралган қуролдошингни.

НИМА ОЛДИ АСКАР ХОТИНИ...

(“Швейк Иккинчи жаҳон урушида” пьесасидан)

Нима совға олди аскар хотини
 Кўҳна Прагадек шаҳри азимдан?
 Бошмоқ юборибди аскар боламиз:
 Ёрнинг ҳам вақти чоғ
 Олиб гўзал бошмоқ
 Кўҳна Прагадек шаҳри азимдан.

Нима совға олди аскар хотини
 Польшанинг пойтахти гул Варшавадан?
 Бир ўрам газлама йўллабди йигит:
 Бир ўрам матони
 Олибди жонони
 Польшанинг пойтахти гул Варшавадан.

Нима совға олди аскар хотини
 Зунд соҳилидаги Осло шаҳридан?
 Ослодан телпакбоп мўйна келибди:
 Ҳаммага ҳам бундоқ
 Мўйна келмас, оҳ-оҳ,
 Зунд соҳилидаги Осло шаҳридан!

Нима совға олди аскар хотини
 Бадавлат Роттердам — мағлуб шаҳардан?
 Голибдан ёрига қалпоқча келди:
 “Маде ин Роттердам”
 Олганлар жуда кам
 Бадавлат Роттердам шаҳридан.

Нима совға олди аскар хотини
 Брюссель — Бельгия пойтахтидан?
 Брюсселдан келди жимжимдор тўр:
 Ҳайитда тўр келди,
 Жудаям зўр келди
 Брюссель — Бельгия пойтахтидан.

Нима совға олди аскар хотини
 Афсонавий, гўзал Париждан?
 Сунгий атлас келди Париждан ёрга:
 Атласни кийди-ю,
 Парпираб кетди у
 Нурлангандай гўзал Париждан.

Нима совға олди аскар хотини
 Триполи бандаргоҳидан?
 Ёрга тилла тумор йўллабди жангчи:
 Салом келди кулиб
 Тилла тумор бўлиб
 Триполи бандаргоҳидан.

Нима совға олди аскар хотини
 Олис ва сераёз Рус диёридан?
 Русиядан келди бева либоси:
 Бева либосини
 Йўллабди лочини
 Ўз таъзиясига, — Рус диёридан.

ОЛЧА ЎФИРЛАГАН БОЛА

Ҳали тонг бўзармасдан, хўроз қичқирмай туриб,
 Ҳуштакдан уйғондим-у, ташқарига қарадим.
 Гира-шира боғ аро, менинг олчам шохида
 Менинг олчаларимни узар эди шод-хуррам
 Ямоқ шимли бир бола. Менга кўзи тушди-ю,
 Иккала қўли билан олчаларимни узиб,
 Қўйинини тўлдираркан, бошини ирғаб қўйди.
 Мен қайтдим ўз кўрпамга, лекин яна анча вақт
 Давом этди боланинг шўху шавқли хуштаги.

ОФИР ЗАМОНЛАРДА

“Ёнғоқзор шамолда мавж урган маҳал”, дейилмас,
 Дегайлар: “Бўёқчи меҳнат аҳлини топтаган пайтда”.

“Анҳорнинг юзида бола отган тош сакраб учган лаҳза”, дейишмас,
 Дегайлар: “Зўр урушларга ҳозирлик бошланган чоғ”.

“Хонага бир гўзал аёл кирган он”, демаслар,
 Дегайлар: “Буюк давлатларнинг раҳнамолари раиятга қарши бирлашганида”.

“Кўп оғир замонлар бўлди”, дейишмас,
 Дегайлар: “Не учун уларнинг шоирлари индамай турди?”.

ГОЛЛИВУД

Ҳар тонг тирикчилик ташвишин ўйлаб,
 Чиқаман йўлга
 Ёлғонфурушларнинг бозори томон.
 Сотувчилар аро эгаллайман жой,
 Омадим кутиб.

БОҚҚА СУВ ТАРАБ...

Боғни суғор, кўкатлар енгилроқ нафас олсин!
 Суғор ташна дарахтларни ҳам!
 Сувингни аямагин ҳаттоки буталардан,
 Ҳатто қисир, эзилган, очкўзни ҳам унутма.
 Унутма гуллар аро ўсган чақиртиканни,
 Унинг ҳам сув ичгиси келар.
 Ям-яшил майсаларнинг чанқоғини қондириб,
 Жизғанақ бўлиб ётган ўт-ўланга тараб сув,
 Яланғоч ва қақшаган заминни ҳам суғор.

ТУТУН

Кўл бўйида, дарахтзор аро бир уй бор.
 Мўрисидан тутун ҳаволар аста.
 Агар ўша тутун бўлмаса,
 На уй, на дарахтзор, на кўлда
 Бўлармиди заррача виқор?..

ДЎСТИ СОТГАН ЁЗУВЧИ ЎЗИН ҚАНДАЙ ҲИС ЭТАР

Онаси ўзга билан кетган фарзанд сингари.
 Томда боши айланиб, қариганини ногоҳ сезган дурадгор каби.
 Тимсолчи кечикканда, асари битмай турган ҳайкалтарош мисоли.
 Шунча илмий ишлари бошдан нотўғрилигин сезган физикка ўхшаб.
 Самолёти тоғ узра беҳосдан нишаб кетган ожиз учувчи янглиғ.
 Бирор фирт маст учувчи ҳайдаган самолётдек
 самолёт ҳис этмоққа қобил бўлса мабодо...

ҚАЙТИШ

Мен қайтган кунларда сочим ҳали ҳам
 Оқармаган эди,
 Шод эдим ғоят.

Тоғларнинг заҳмати орқада қолди.
 Кутмоқда текис йўл азоби энди.

ҚУВҒИНДАГИ П. Л. ДЕГАН АКТЁРГА

Менга қара, қайт энди орқангга!
 Қайтмоқ вақти етди, қувғинди дўстим.
 Анҳорида суг ва асал оққан
 Юрдан сени бир вақт қувган эдилар,
 Бугун биз чорлаймиз вайрон диёрга.
 Сенга ваъда қилмас ҳеч ким ҳеч нарса.
 Сен унга кераксан — шуни бил фақат.
 Бой бўлсанг ҳам, ночор бўлсанг ҳам,
 Соғ бўлсанг ҳам, бемор бўлсанг ҳам,
 Унут энди ҳамма нарсани
 Ва қайт.

ФИЛДИРАК АЛМАШТИРУВ

Ўлгирибман йўлнинг четида.
 Филдиракни янгилар шофер.
 Борган жойим ёқмади менга.
 Борадиган жойим ҳам ёқмас.
 Унда нечун гижинмоқдаман
 Имиллаган шоферга қараб?

ҚАБР ТОШИ КЕРАКМАС МЕНГА

Қабр тоши керакмас менга,
Лекин шуни кўрсангиз раво,
Майли, унга ёзиб ҳам қўйинг:
“Бизга фикр айтар эди у.
Биз ҳам маъқул кўрар эдик” деб.
Бундай ёзув ҳаммамиз учун
Эҳтиромнинг белгиси бўлмай.

БОҒ

Яккам-дуккам терак, арчалар аро,
Кўл бўйида боғ бор баланд деворли.
Шундай экишганки гулларин танлаб,
Мартдан яшнаб ётар октябрғача.

Дам олгани кирсам бу ерга гоҳ-гоҳ,
Орзу тугилади дилимда ҳар гал:
Яхши-ёмон кунда кошқийди мен ҳам
Қувонч бахш этолсам барчага шундай.

Херманн ХЕССЕ

Чўл бўриси

Роман

Уйғонганимда, тушим эсимдан чиқиб кетган эди, кейинроқ яна эсимга тушди. Шундай сершовқин мусиқа ва ғала-ғовур ичида, устол атрофида ўтириб, бир соатча ухлабман, бунга ишонгим ҳам келмасди. Мен учун азиз бўлган қиз олдимда, бир қўлини елкамга қўйганича турарди.

— Менга икки ё уч марка бериб тур, — деди қиз, — нариги тарафда бир оз харажат қилиб қўйдим.

Қизга картмонни узатдим, у бир оздан сўнг қайтиб келди.

— Хўш, ана энди сен билан бир оз ўтиришим мумкин, ундан кейин эса, яна боришим керак, ваъдалашганмиз.

Қўрқиб кетдим. — Ким билан? — сўрадим дарҳол.

— Бир жаноб билан, Ҳарривой. У мени Одеон-барга таклиф қилган.

— О, мени ёлғиз ташшамасанг бўларди-да...

— Ахир ўзинг мени олдинроқ таклиф қилишинг керак эди. У сендан кўра аввалроқ отни қамчилаган. Ҳечқиси йўқ, пулинг ёнинга қоладиган бўлди. Одеон-барни биласанми ўзи? Ярим кечадан сўнг фақат шампан бўлади, ором-курсилар, негрлар капелласи, э, жуда зўр.

Буларни мен илгарироқ ўйламаган эканман.

— Эҳ, — дедим ўтинч билан, — сени ўзим таклиф қилиб қўяқолсам бўлмайдим! Ахир биз энди дўст бўлдик-ку. Йўқ дема, қаерга десанг олиб борай, ўгинаман сендан.

— Сен ҳам лутф қилдинг. Бироқ биласанми, гап — гап, мен сўз берганман, бормасам бўлмайди. Энди мени ҳадеб қистайверма, ундан кўра, кел, озгина отиб ол, шишада ҳали шаробимиз бор экан. Уни ичиб тулатгин-да, ўйинга бориб, маза қилиб ухлагин. Хўпми?

— Йўғ-е, нималар деясан, мен уйга боролмайман.

— Эҳ, сени қара-ю, ҳамон эски ашулангни чўзясанми? Ҳалиям Гётедан қугуладингми? (Шу лаҳзада Гёте билан боғлиқ тушим яна эсимга тушди). Ҳақиқатан ҳам уйингга боролмасанг, унда шу ерда қолақол, бу ерда мусофирхоналар бор. Битгасини сенга гаплашиб берайми?

Мен бундан хурсанд бўлиб, яна учрашиш учун уни қаердан топа олишим мумкинлигини сўрадим. Унинг қаерда яшашини ҳам билмасдим. Бунга ўзи менга айтмади. Айтганда, бир оз излаб бўлса ҳам, ўзим топиб борардим.

— Сени ўзим таклиф қилсам бўлмайдимми?

— Қаерга таклиф қилмоқчисан?

— Қаерни хоҳласанг, ўша ерга, қайси куни десанг, ўша куни.

— Яхши. Бўлмаса, сешанба куни кечкурун, “Кекса францисклик роҳиб”-да, иккинчи қават! Хайр!

Қиз қўлини узатди, шундагина мен унинг қўллари ҳам овозига монанд гўзал ва бўлиқ, юмшоқ ва майин эканлигини сездим. Унинг қўлидан ўпдим, қиз эса масхараомуз кулиб қўйди.

Охирги дақиқада у мен томонга яна бир бор ўтирилиб, деди:

— Мен сенга яна бир нарсани айтмоқчийдим, Гёте хусусида. Бунга қара, сен Гётенинг суврати билан чиқиша олмаганингдек, мен ҳам авлиёлар билан баъзан шунақа чиқиша олмайман.

Охирги. Боши ўтган сонда.

— Авлиёлар билан дейсанми? Шунчалик художўймисан?

— Йўқ, художўй-ку эмасман, бироқ афсуски, бир пайтлар бўлганман ва яна қачонлардир бўлсам керак, эҳтимол. Художўйликка вақт ҳам йўқ-да.

— Вақт йўқ дейсанми? Шунга ҳам вақт керак бўларканми?

— О, бўлмасам-чи. Художўйлик, тақводорликка вақт керак бўлади, ҳаттоки кўпроқ: вақт мустақиллиги керак бўлади! Сен жиддий художўй бўлмаслигинг мумкин, айни пайтда эса, воқеликда яшашинг ҳамда уларнинг барчасини: вақт, пул, Одеон-бар — барча-барчасини жиддий қабул қилишинг мумкин.

— Тушунарли. Аммо авлиёлар билан бўёги энди қандоқ бўлади?

— Ҳа, мен ўзим жуда яхши кўрган айрим авлиёлар бор: Стефан, авлиё Франц ва бошқалар. Уларнинг суратлариниям, Нажоткорнинг ҳамда Биби Марямнинг¹ суратларини ҳам баъзан кўриб тураман, улар энди шунақаям сохта, расво, бузиб ишланган расмларки, худди сен ўша Гётенинг суратини кўрганда қандай ҳолатга тушган бўлсанг, мен ҳам уларни кўрганда, аранг чидаб тураман. Мана шундай дудмал, аҳмоқона ишланган Нажоткор ёки авлиё Францнинг расмини кўриб туриб, ўзимча ўйлайман: одамлар бу расмларни зўр деб баҳолашади, бу ахир ўша ҳақиқий Нажоткорни таҳқирлаш эмасми, одамларга унинг шундай аҳмоқона расми ҳам етиб ортар экан, унда у яшаб, шунча азоб тортиб, изтироб чекиб нима қиларди! Бироқ мен аминманки, мендаги Нажоткор ёки Франц сурати аслида одам расми, холос ва албатта, унинг асл нусхасига етмайди, ваҳоланки, ўша Нажоткорнинг ўзига менинг у ҳақидаги ботиний тасавурум, менга ўша кўчирилган нусхалар қандай бемаза, дудмал туюлган бўлса, худди шундай бўш, асосиз ва аҳмоқона кўриниши мумкин эди... Буни мен сенга, Гётенинг суратига нисбатан ўкинч ва ғазабингга ҳақ эканлигини тан олиш учун айтаётганим йўқ, аксинча, сен бу ўринда адашяпсан. Буни сенга, сени тушуна олишим мумкинлигини кўрсатиш учунгина айтишман, холос. Сиз, олимлар ва санъаткорларнинг мияларингиз турли-туман ғайриоддий нарсалар билан тўла, бироқ сизлар ҳам бошқаларга ўхшаган одамсизлар, ва биз — бошқаларнинг калласида ҳам ўзига яраша орзу-ният, ҳаракат бор. Гёте ҳақидаги ҳикоянгни айта бошлаганиндаёқ, бироз довдираб, хижолат торганингни пайқаганим, сен — жаноби олим, бунинг ўрнига, ўзининг омон нарсаларингни содда қизга мундоқ ётиги билан тушунтиришинг лозим эди. Бу билан демоқчиманки, энди бунинг ҳожати йўқ. Мен сени тушуниб бўлганман. Ана шунақа, энди бас. Бориб ухла.

Қиз кетди ва мени кекса уй хизматчиси зинапоядан юқорига олиб чиқди, шундан сўнггина юкларимни сўради, ҳеч вақом йўқлигини айтиб, у тилга олган “уйку кира”ни олдиндан тўлаб кўйдим. Кейин у мени эски, қоронғи зинахонадан олиб ўтиб, юқоридаги кичикроқ хонага бошлаб борди. Бу ерда куруқ ёғоч каравот бўлиб, у калга ва қаттиқ эди. Деворда қилич ҳамда Гарибалдининг рангли портрети ва яна аллақайси уюшма ўтказган тантанали байрамдан ёддорлик — сўлиб қолган гулчамбар осиелик эди. Қани энди ҳозир ич кийимим бўлганида, сув, сочиқ бор, ювинсам бўларди. Кўйлагим билан ўринга чўзилдим, чироқни ўчирмадим, ўй суриш учун вақтим бемалол эди. Шундай қилиб, Гёте масаласи ижобий ҳал бўлди. Унинг ўзи тушимга кирганини қаранг, қойил! Анови ажойиб қиз эса — қани энди унинг исмини билсам эди! Тўсатдан бир одам, тирик бир одам, қарахт жонсизлигимнинг хира тортган шиша қалпоғини уриб синдириб, менга кўлини — юмшоқ, гўзал, илиққина кўлини чўзиб турса-я! Ўзимга оз-моз тегишли бўлган, мен қувонч-ташвишлар билан қизгин ўйлай оладиган нарсалар бирданига яна қайтадан пайдо бўла бошласа-я! Кутилмаганда эшик очилиб, ундан ҳаёт нафаси оқиб турса-я! Мен, эҳтимол, энди яна яшаб кета оларман, балки яна қайтадан одам бўла оларман... Совуқда мудраб, деярли музлаб қолаётган кўнглим қайтадан яна илиб, нафас олар, мудроқ бир тарзда ўзининг ожиз, полапон қанотларини қоқиб кўярди. Кимсан Гёте хузуримда бўлганди. Бир қиз мени едириб, ичириб, ухла деб, меҳрибончилик қилди, устимдан кулди, мени тентак болакай деб атади. Бу ажойиб қиз яна менга авлиёлар ҳақида сўзлаб, ғалати, ғайриоддий

¹ Б и б и М а р я м — насронийларда: Исо пайғамбарнинг онаси.

қилиқларимга қарамасдан, менинг ёлғиз-якка эмаслигимни билдириб, тушунилмаган, тан олинмаган, дард-изтиробга тўла фавқулудда бир шахс эканлигимни айтиб, ўзини сингилдек яқин олиб, мени тушунишини, тушуна олишини изҳор қилди. Уни яна кўра олармикинман? Ҳа, албатта, у — ишончли қиз. “Гап — гап, сўз — сўз”.

Мен яна ухлаб қолдим, тўрт-беш соатча ухлабман. Уйғонганимда, соат ўндан ошган, кийимларим эзилган, ўзим ҳориган, миямда эса кечаги воқеалар билан боғлиқ аллақандай жирканч, қўрқинчли хотира ғувулларди, бироқ ўзим тетик ва бардам эдим, кўнглим яхши фикрлар, орзу-умидларга тўла эди. Уйга қайтаётганимда, кеча мени таъқиб этган қўрқув-даҳшатлардан деярли ҳеч нарса қолмаганди.

Зина устида, уй эгаси — ижара кўювчи “холам” билан учрашиб қолдим. У киши билан онда-сонда кўришардик, шундай бўлса-да, унинг очиқ чеҳраси менга жуда ёқарди. Бироқ бугунги учрашув мен учун ёқимсиз эди, чунки ўзимга қаролмаган, тунги бедорликдан чарчаган эдим. Сочларим таралмаган, соқолим тарашланмаганди. Салом бериб, ўтиб кетмоқчи бўлдим. Одатда, у менинг ёлғизликка ва кўзга ташланмасликка бўлган интилишимга ҳурмат билан муносабатда бўларди, бироқ бугун мен билан атроф-муҳит ўртасидаги парда, тўсиқ, ғов олиб ташланганми, ҳар қалай, кулиб тўхтади.

— Қарларда қолиб кетдингиз, жаноб Ҳаллер, бугун уйда кўринмадингиз. Ўзиям роса ҳориганга ўхшайсиз?

— Ҳа, — дедим, аранг кулимсираб, — оқшом жуда файзли бўлди, уйингиздаги мавжуд одатни бузгим келмай, меҳмонхонада ухлаб кўяқолдим. Уйингиздаги тинчлик-осойишталик ва одамшавандаликка ҳурматим баланд, баъзан ҳатто унда ўзимни ёт, бегона кишидек ҳис қиламан.

— Масҳара қилманг, жаноб Ҳаллер!

— О, йўқ, ўзимни ўзим масҳара қилияпман.

— Буни ҳам қилмаслигингиз лозим. Ўзингизни менинг уйимда бегонадек ҳис қилмаслигингиз керак. Сиз кўнглингизга ёққан ишни қилишингиз, қандай маъқул бўлса, шундай яшашингиз лозим. Мен одамшавандаликнинг дурдонаси бўлган, шунақанги ҳурмат-эътиборга сазовор бўлган ижарага ўтирувчиларнинг кўпини кўрганман, бироқ уларнинг ҳеч қайси бири сизчалик беозор, вазмин эмасди, ва бизни сиздан кўра кўпроқ безовта қилишган бўлса қилишганки, асло кам эмас. Ҳа, майли. Хўш, чой ичишни хоҳлайсизми?

Мен йўқ демедим. Ота-боболарининг гўзал суратлари ва мебеллари билан жиҳозланган меҳмонхонасига таклиф қиларкан, бу очиқ чеҳрали аёл олдимга чой келгириб қўйди, ва биз у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Сўхбат асосида эркакларнинг ғалати доводирликларини оналарга хос тарзда бутунлай, тўлиқ жиддий қабул қилмайдиган ақлли аёлларга ўхшаб, мени ҳам диққат билан тинглаб ўтириб, ҳаётимдан ул-бул нарсани сўрамасдан билиб олишга муваффақ бўлди. Гапдан гап чиқиб, жияни ҳақида сўз очиб қолди ва кўнни хонада турган радиоаппаратни кўрсатди, бу унинг ишдан сўнгги бўш вақтларида ясаган нарсаси экан. Симсиз алоқа ғоясига муккасидан берилган тиришқоқ йиғитча кечалари ўтирволиб, йиллар давомида шу нарсаларни, ўта номукамал бўлса-да, кашф қилган (буни билган ҳар бир олим, мутафаккир ўз навбатида бундан ақл билан фойдаланган) техника худосига чўк тушиб сажда қилган қўйи темир-терсақни ковлаштириб, шуни яратибди. Холагинам бир оз тақводорликка берилган, художўй аёл эмасми, диний мавзудаги сўхбатларни берилиб тинглайди. Мен унга, Тангрининг куч-қудрати ва ишлари қадимги ҳиндуларга жуда яхши маълум бўлганлигини, техника бу далилнинг кичкинагина булагини одамлар онгига сингдириб, чунончи, товуш тўлқинларини қабул қилиш ҳамда узатиш учун, даставвал, ўта номуккамал бўлган радиоприёмник ва радиостанцияни яратганлигини гапириб бердим. Уша қадимги хулосанинг моҳиятини, замоннинг ноҳолислигини техника шу кунга қадар “пайқамай” келган, аммо барибир у албатта “кашф этилади” ва бир кунмас бир кун тиниб-тинчимас, сергайрат муҳандислар кўлига тушади. Балки жуда яқин орада шу нарсани ҳам кашф этишар, яъни худди ҳозиргидек Франкфурт ёки Цюрихда туриб, Париж ва Берлиндан мусиқа тинглаётганимизга

Ўшаб, бизни нафақат ҳозирги, шу лаҳзадаги манзаралар ҳамда воқеа-ҳодисалар доимий равишда ўраб туради, балки барча ҳар бир рўй берган воқеа худди шундай қайд этилиб, у билан танишиш имкони туғилади ҳамда кунлардан бир кун сиз билан биз, симли ёки симсиз алоқа орқали, ортиқча ноқерак шовқинлар билан ёки уларсиз қирол Саломо ёки Валтер фон дер Фогелвайде билан ҳам гаплаша олишимиз мумкин бўлади. Лекин энди буларнинг барчаси, радионинг худди бутунги ибтидосига ўхшаб, одамларни ўз-ўзларидан чалғитиб, ишларидан қўйиб, уларга доимий равишда эрмак-овунчоқ ҳамда бефойда куймаланиш манбаи бўлиб қолмаса эди... Мен ўзимга маълум ва таниш бўлган бу нарсаларни замонга ҳамда техникага нисбатан одатдаги аччиқзарда ва киноя билан эмас, балки ҳазил-мутоғйиба қилиб гапириб бердим, хола гапларимни эшитиб жилмайди ва биз чой ичиб, бирор соатча гурунглашиб ўтирдик, бундан икковимиз ҳам мамнун эдик.

Сешанба кунига ўзим “Чўл бургути”да учратганим ўша гўзал ва ажойиб қизни таклиф қилиб қўйган эдим ва ўша кунгача бўлган вақтни бир амаллаб ўтказиш мен учун осон бўлмади. Ниҳоят, сешанба кун итиб келгач, менинг бу нотаниш қизга бўлган муносабатимнинг нечоғли муҳимлиги ўзимга даҳшат-ла аён бўла бошлади. Мен нуқул уни ўйлардим, ҳамма нарсани ундан кутардим, қизнинг ўзини заррача севмаган ҳолда, унинг учун ҳамма нарсани қурбон қилишга ва унинг оёқлари остига ташлашга тайёр эдим. Мен фақат бир нарсани: қиз шартномамизни бузиш ёки унутиб юбориши ҳам мумкинлигини тасаввур қилиб кўришим керак эди, ана унда ҳолим не кечилишини мен аниқ-тиниқ кўриб турардим; унда олам-жаҳон мен учун яна бўм-бўш бўлиб қолар эди, кунлар бир-биридан беқадр ва беҳузур бўлар, атрофимда яна қайтадан қўрқинчли сукунат ҳамда маҳдудлик ҳукм сурарди, ва менга мана шу жимит жаҳаннамдан кутулишим учун устарадан бошқа нажот қолмаган бўларди. Устара мана шу уч-тўрт кун ичида менга яна ҳам қадрлироқ бўлиб қолганди, у дилимга қўрқинч, ваҳима солиб турарди. Энг ёмони ҳам шу эди-да: ўзимни ўзим бўғизлашимни ўйласам, этим жимирлаб кетарди, вужудимдаги қандайдир ёввойи, саркаш, ўжар ва қайсар куч ўлимдан шунақанг қўрқар, ва унга шунақанг қаршилиқ кўрсатардики, гўё мен дунёда энг соғлом одамману, ҳаётим ҳам худди жаннатнинг ўзгинаси бўлган. Мен ўзимнинг ҳозирги ҳолатимни тўлиқ ва қатъий аниқлик билан кўриб турардим ва шунга амин эдимки, ҳаёт билан ўлим ўртасидаги чидаб бўлмайдиган ана шу танглик ўша нотаниш қиз — “Чўл бургути”да учратганим кичик гўзал раққосага бўлган муҳим муносабатим билан боғлиқ эди. Қиз менинг қоронғи, маъюс ва ғамгин, қўрқинчли унгуришни ёритган кичкинагина ойна, жимитдеккина нурли дарча эди. У мен учун нажот эди, кенг, очиқ ҳаво, эркинлик сари йўл эди. Қиз мени ё яшашга ўргатиши керак эди, ё ўлима, у ўзининг кучли ва дундиққина қўллари билан музлаган, тош қотган юрагимни ушлаб кўриши керак эди, ҳаёт нафаси тегиши билан балки у яна гупиллаб ура бошлаши ёки, аксинча, кунпаяқун бўлиши ҳам мумкин эди. Қиз бунча куч-гайратни қаердан оларкин, унга мағия қаёқдан келади, қайси сир-синаотли сабабларга кўра у мен учун бу қадар чуқур аҳамиятга эга бўлиб қолди, булар ҳақида ўйлаб кўра олмасдим ҳам, қолаверса, бу нарсалар менга барибир эди; буни билишнинг мен учун ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди. Ҳеч қандай билимнинг, бирор нарсани англаш, тушунишнинг менга энди ортиқ заррача аҳамияти қолмаганди, чунки улар менга керагидан ортиқча эди, мен учун оғир бўлган ва мазах бўлиб туюлаётган азоб-уқубат ҳамда иснод ҳам худди шунда эдики, мен ўзимнинг ҳолатимни шу қадар аниқ кўриб, шу қадар чуқур англаб турардим. Бу йигит, бу ҳайвон — Чўл бўриси кўз олдимда тўр ичидаги пашшага ўхшарди, ва мен унинг тақдири нима бўлишини кузатардим, у чалғиган, гангиган, ҳимоясиз, ожиз бир ҳолатда тўр ичида муаллақ учар, уни ўргимчак чанг солиб, гиппа бўғиши ҳам, нажоткор қўл кутқариб қолиши ҳам мумкин эди. Мен ўз изтиробларимнинг, руҳий хасталигимнинг, чигаллик ва мушкулот ҳамда диққатвозликларимнинг алоқадорлик, боғлиқлик сабаблари тўғрисида энг ақлли ва мулоҳазали гапларни айтсам бўларди, бу механика менга аниқ, очиқ-ойдин ва равшан эди. Бироқ менга керак бўлган, мен умидсиз ҳамда тушкун бир ҳолатда қўмсаётган, ингилаётган нарса билим ва тушу-

ниш, англаш эмас, балки бошдан кечириш, бир қарор-хулосага келиш, рухий ларза ҳамда портлаш эди.

Гарчи мен ўша кутган уч-тўрт кунларимда қиз ўз сўзида туришига ҳеч қандай шак-шубҳа қилмаган бўлсам-да, охириги куни негадир диққатим ошиб, жуда асабий ва ҳардамжаёл бўлиб қолдим; ҳаётимда ҳеч қачон бирор куннинг оқшомини бу қадар сабрсизлик билан кутмаган эдим. Ана шундай сабрсизлик ва безовталиқ роса кучайиб, чидаб бўлмас даражага етгач, айна пайтда ажойиб бир тарзда хуш ёқа бошлади ҳам: узоқ вақтлардан буён ҳеч бир нарсани кутмаган, ҳеч бир нарсдан шодланмаган, қайтанга ҳафсаласи пир бўлган, кўнгли қолган, ихлоси қайтган мендек бир одам учун бутун кун бўйи бесаранжом-безовталиқ, ваҳима-ҳадик ҳамда зўр интиқлик билан у ёқдан-бу ёққа зир югуриб, бўлажак учрашув ва суҳбатларни ҳамда оқшомги дийдорлашув натижаларини олдиндан ўйлаш, тасаввур қилиш, бунинг учун соқол олиш ва янги кўйлак кийиб, янги бўйинбоғ, янги ботинка боғичини боғлаб, алоҳида, пишиқ-пухта тайёргарлик кўриб кийиниш ақл бовар қилмайдиган даражада ажойиб, гўзал ва янгилик эди. Бу ақли ва кичкинагина сеҳрли қизча ким бўлишидан қатъи назар, у мен билан қай йўсинда боғланиб қолган бўлмасин, бу нарса менга барибир эди; энг муҳими, у шу ерда эди, мўъжиза рўй берганди, мен янги бир инсонни, ҳаётимда янги бир қувончни топиб олган эдим! Муҳими, бу нарса давом этарди, мен бу жозибадорликка берилиб, у юлдуз кетидан эргашардим.

Қизга кўзим тушган ўша лаҳзани сира унутолмайман! Мен кўҳна, шинамгина ресторанда, кичкинагина устол ёнида ўтирардим, бу устолни зарур бўлмаса ҳам олдиндан телефонда буюртма бериб, банд қилиб қўйган эдим. Қизга атаб харид қилганим икки дона ажойиб орхидеяни¹ истиконга — сувга солиб қўйиб, таомномани ўқиб ўтирардим. Аввалига уни бир оз кутишимга тўғри келди, лекин келишига ишонардим, шунинг учун энди сира ўйламас эдим. Ниҳоят у кириб келди, гардероб олдида тўхтаб, мен тарафга диққат билан қаради, оч кулранг кўзлари билан менга синовчан назар ташлаб, салом берди. Кельнер² қизга қанақа муомала қиларкин, деб қулоқ солиб турдим, йўқ, худога шукур, ўртада ҳеч қандай сир, яқинлик йўқ, фақат у қизга нисбатан ўта хушмуомалали эди, холос. Улар бир-бирлари билан таниш эдилар, қиз унга, Эмил, дея мурожаат қилди. Лолаларни бергандим, хурсанд бўлиб кетди, кулиб:

— Бу ишинг ажойиб бўлибди, Ҳарри! — деди. — Сен менга совға қилмоқчи эдинг, шундайми, лекин нима совға қилишни билмасдинг, мени хафа қилиб қўймаслик учун нималар совға қилишга қанчалик ҳаққинг бор-йўқ, буни ҳам яхши билмас эдинг ва мана энди орхидея харид қилибсан, булар гул бўлгандаям анчагина пул турадиган гуллар. Хўш, бунинг учун катта раҳмат. Аммо-лекин сента айтиб қўяй: менга совға беришингни истамайман. Менку, эркаклар ҳисобига кун кечираман, аммо сенинг ҳисобингга яшамокчи эмасман. Вой-бў, пўрим бўлиб кетибсанми! Сени ҳеч ким таниёлмайди-ку. Куни кеча кўринишинг мурдадан ҳам хароб, рамақижон эдинг, бутун эса бинойидек одам бўлиб қолибсан. Дарвоқе, буйруғимни бажардингми?

— Қайси буйруқни?

— Дарров эсингдан чиқдимми? Фокстротни³ ўрганидингми деяпман? Ахир, ўзинг айтган эдинг-ку, сен учун менинг буйруғимни бажаришдан, менга итоат қилишдан кўра яхшироқ, азизроқ нарса йўқ, шундайми? Эсингдами?

— О, албатта, шундай бўлиб қолади ҳам! Беҳазил.

— Хўш, унда нега энди рақс тушишни ҳалиям ўрганмадинг?

— Уни шу қадар тез, уч-тўрт кун ичида ўрганиб бўларканми?

— Бўлмасам-чи! Фокстротни бир соат, бостонни эса икки соат ичида ўрганса бўлади. Танго кўпроқ вақтни олади, сента унинг мутлақо керагиям йўқ.

— Менга қара, ниҳоят, мен сенинг исмингни билиб олишим керак!

Қиз менга бир зум индамай қараб турди.

— Балки уни ўзинг ўйлаб топарсан. Исмингни ўзинг топа қолганингда жуда

¹ Орхидея — лоланинг бир тури.

² Кельнер — баъзи бошқа мамлакатларда ресторан хизматчиси (тарж.).

³ Фокстрот, бостон, танго — рақс турлари (тарж.).

соз бўларди-да. Кулоқ сол, менга яхшилаб қара! Сенга ҳеч нарса сезилмайтими, менинг юзим баъзан ўсмирларникига ўхшаб кетмайтими? Масалан ҳозир дейлик?

Ҳақиқатан ҳам қизнинг юзига астойдил разм солган эдим, у ўсмир бола-нинг худди ўзи эди. Бир дақиқа шошилмай қараб турсам, у менга гапира бошлади ва биз ўсмирлик чоғларимни, ўша даврлардаги Ҳерман исмли ўртоғим-ни ёдимга солди. Бир зумда қиз бутунлай худди шу Ҳерманга айланиб қол-гандек туюлди.

— Агар ўғил бола бўлганингда, — дедим мен ҳайратланиб, — исминг Ҳерман бўлиши керак эди.

— Ким билади, балки мен ўшадирман, фақат бошқача кийиниб, қиёфам-ни ўзгартириб олгандирман, холос, — деди қиз ҳазиллашиб.

— Исминг Ҳермина, шундайми?

У хурсанд бўлиб, топдинг, маъносида бош қимирлатди. Шу пайт шўрва ҳам келди, ва биз овқатлана бошладик, қиз шод ва мамнун эди. Энг аввало, ундаги менга ёққан ва мени ўзига мафтун қилган ажойиб ҳамда ўзига хос нарса шу эдики, у чуқур жиддийликдан кутилмаганда аломат бир хушчақ-чақликка тез ўта олар ва аксинча, бунда эса афт-ангори сира-сира ўзгармас, бамисоли қобилиятли болаларни эслатарди. Ҳозир у қувноқ эди, фокстротни эсимга солиб, жигимга тегар, ҳатто оёқлари билан туртиб қўяр, зўр бериб овқатни мақтар, яхши кийиниш учун анча-мунча саъй-ҳаракат қилганимни айтиб, ташқи кўринишимдан аллақанча камчилик ҳам топарди.

Бу орада қизни саволга тутдим:

— Менга қара, бирпасда ўспирин болага ўхшаб қолдинг ва мен исмингни ўйлаб топдим. Буни қандай қилдинг, сира ақлим етмапти.

— О, бунинг барчасини ўзинг қилдинг-ку. Шунга ақлинг етмапти-да, жаноби олим: ахир мен сенга ўзига хос кўзгу бўлганим учун, менда сени тушунадиган ва сенга жавоб қайтара оладиган нимадир борлиги учунгина ёқаётганимни, сен учун керакли бўлаётганимни наҳотки тушунмаётган бўлсанг? Ўзи аслида барча одамлар бир-бирлари учун ана шундай ойна бўлишлари, бир-бирларига ана шундай жавоб қайтара оладиган ва мос келадиган бўлишлари лозим, бироқ сенга ўхшаган йигитчалар ғалати-да, улар сеҳр, жоду, жозибага дарров маҳлиё бўлади-қолади ва бошқа одамларнинг кўзларидан ҳеч нарса-ни уқмайди, гўёки бунинг уларга ҳеч бир дахли йўқдек. Агар ўша йигитча кутилмаганда бирортасини учратиб қолиб, унинг ўзига нисбатан яқинлигини сезиб қолгудек бўлса, унда албатта ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетади.

— Сен ҳамма нарса биласан, Ҳермина, — дедим мен ҳайрон қолиб. — Ҳаммаси худди сен айтгандек. Бироқ, барибир, сен менга мулақо ўхшамайсан. Сен менинг бутунлай аксимсан; сенда менда йўқ нарсаларнинг ҳаммаси бор.

— Сенга шундай туюлаётгандир, — деди қиз мухтасар қилиб, — бу, албатта яхши.

Энди унинг менга ҳақиқатан ҳам сеҳрли кўзгу бўлиб туюлган чехрасидан жиддийликнинг вазмин булути ёпирилиб келди, бу чехра бирданга жиддий гапира бошлади; гўё энди ниқобнинг бўм-бўш кўзларидан фақат беҳад фо-жиавийлик нафаси уфурарди. У секин, сўзларни дона-дона қилиб, истар-истамас гапира бошлади:

— Эй сен, менга нималар деганингни асло унутмагин! Сен айтгандингки, мен сенга буйруқ беришим керак ва менинг барча буйруқларимга итоат қилиш сенга қувонч бағишлайди. Буни зинҳор унутма! Шунга билгилки, Ҳарривой: сенинг аҳволинг мен билан қандай кечса, менинг афт-ангорим сенга қандай жавоб қайтарса, мендаги нимадир сенга пешвоз чиқиб, ишонч туғдирса, сен билан ҳам менинг аҳволим худди шундай кечади. Яқиндагина, мен сени ўша “Чўл бургути” да ҳорғин ва паришон бир ҳолатда кириб келаётганингни кўрганимдаёқ, дарҳол сезгандим: ҳа, у менга кулоқ солади, у буйруқ беришимни кутиб турибди, холос! Ва мен буни қиламан ҳам, шунинг учун ҳам мен сенга ёқиб қолдим, шунинг учун ҳам биз бир-биримиз билан дўст бўлиб қолдик.

Қиз шу қадар жиддий, шу қадар юракдан гапирардики, мен унга на гап қўша олдим, на уни тинчлантириб, мавзуни бошқа ёққа бура олдим. У қошларини қоқиб, менга қатъий қараб қўйди-да, совуқ оҳанг билан сўзида да-вом этди:

— Сен ўз сўзингнинг устидан чиқишинг керак, болакай, мен сенга буни айтиб кўйяйман, акс ҳолда, пушаймон қиласан. Мендан ҳали кўп буйруқлар оласан ва уларга амал қиласан, улар ажойиб, ёқимли буйруқлар, уларга ито-ат этиш сенга қувонч бағишлайди. Пировардида менинг охириги буйруғимни ҳам бажарасан, Ҳарри.

— Бажараман, — дедим ярим ихтиёрсиз равишда. — Мен учун сенинг охириги буйруғинг нима бўлиши мумкин?

Ўзим эса уни олдиндан билиб, сезиб турардим, худо билади, нимага. Қиз иситма аралаш қалтироқ тутгандай, бир сесканиб тушди, у гўё хаёл гирдобидан аста чиқиб келарди. Кўзларини мендан узмасди. Бирданита унинг қиёфаси янада ғамгинлашди.

— Буни сенга айтмасам, ақли иш қилган бўлардим. Бироқ бу сафар ақли бўлмоқчи эмасман, Ҳарри. Мен бутунлай бошқа бир нарсани назарда тутяпман. Менга қара, кулоқ сол! Буни эшитгач, яна унутиб юборасан, дам кулгинг қистаса, дам йиғлагинг келади. Менга қара, болакай! Мен сен билан ҳаёт-мамот ўйинини ўйнамоқчиман, акажон ва бу ўйинни бошлашимиздан олдин мен сенга ўз қарталаримни очиқ-ойдин кўрсатиш ниятидаман.

Қиз бу сўзларни айтarkan, унинг юз-кўзлари шунақаям гўзаллашиб, шанақаям ғайритабиий, илоҳий тус олдики! Унинг кўзларидаги мужассам ғам-ҳасрат барча нарсадан огоҳ, вазмин ва сокин сузарди, бу кўзлар бўлиши мумкин бўлган барча изтиробларни кечириб кўрган ва тақдирга тан бергандек эди. У қийналиб гапирарди, гўё қаттиқ аёзда совқотган одамнинг ҳолатини эслатар, бироқ лаблари нигоҳи ҳамда овозига номутаносиб равишда, ширин, енгил, ўйноқи ҳиссиётдан сўйлар, кўнгли хурсандчиликни қўмсаб, соғиниб турганлиги сезилиб турарди. Силлиқ пешонасига тушиб турган калтагина кўнги-роқ сочи ҳар замон-ҳар замон силкиниб, ундан ўсмир, ўспириннинг, икки жинга мансуб мағиянинг жонли, барҳаёт нафаси уфуриб турарди. Нафасим ичимга тушиб, қарахт бир ҳолатда қизнинг сўзларини тинглай бошладим.

— Сен мени яхши кўрасан, — давом этди у, — бунинг сабабини эса боя сенга айтиб эдим; мен сенинг ёлғизлигингни ёриб ўтиб, сени дўзах ёқасида туғиб қолдим ва яна қайтадан ҳаётга қайтардим. Лекин мен сендан ҳали кўп нарса истайман, кўп нарса. Сени ўзимга маҳлиё, мафтун қиламан, токи мени севиб қолгин. Шошма, гапимни бўлмай тур! Сен мени жуда яхши кўрасан, буни сезиб турибман, мендан миннатдорсан ҳам, бироқ мени ҳали севиб қолганингча йўқ. Мен эса шуни қилмоқчиман, бу менинг касб-корим; мен эр-какларни ўзимга шундай жалб қила оламанки, охир-оқибатда улар мени севиб қоладилар, мен шунинг орқасидан кун кўраман. Лекин кулоқ сол, мен сенга жуда мафтун бўлиб қолганим йўқ, буни шунинг учун қилаётганим ҳам йўқ. Мен сени севиб қолганим йўқ, Ҳарри, бироқ сен, мен сенга қандай керак бўлсам, менгаям худди шундай кераксан. Мен сенга ҳозир шу дақиқада керакман, чунки сен тушкун бир кайфиятдасан, сенга биргина туртки зарур бўлиб турибди, у сени сувга итариб юбориб, сенга яна қайтадан жон бахш этади. Мен сенга рақс ўрганишингда, кулишни ўрганишингда, яшашни ўрганишингда керак бўламан. Сен эса менга бутун эмас, балки кейинроқ, жуда муҳим ва гўзал бир ишда керак бўласан. Мен сенга, мени севиб қолганингдан кейин, сўнгги буйруғимни бераман ва сен уни бажарасан, бу эса сену мен учун яхши бўлади.

Қиз жигаранг-бинафшаранг яшил тарам-тарам йўлли лолалардан бирини бироз кўтариб кўйди-да, бир зум унга энгашди ва гулга қараб туриб қолди.

— Сенга осон бўлмайди, бироқ барибир буни қиласан. Сен менинг охириги буйруғимни бажарасан ва мени ўлдирасан. Шу! Ортиқ савол бера кўрма!

Лоладан кўз узмай тураркан, у бирпас жим бўлиб қолди, сўнг юзи жиддийликдан холи бўлиб, гулгунчадек очилиб кетди, кўзлари ҳамон қотиб қолгандек, ҳаракатсиз бўлса-да, лабларида жозибадор табассум кўринди. Ниҳоят, у кўнги-роқ сочли бошини сарак-сарак қилиб, бир қултум сув ичди, олдидаги таомни кўриб, ишгаҳа билан овқат ея бошлади.

Қиз ваҳимали гапларни айтмасиданоқ, мен унинг “сўнгги буйруғи”ни билиб бўлгандим, шунинг учунми, “мени ўлдирасан” деган гапидан унча кўркмадим. Унинг барча айтганлари менга ишонарли ҳамда пешонага ёзилган, тақ-

дирий туюлар ва мен уларни қаршиликсиз қабул қилардим, бироқ шундай бўлса-да, барибир бу гаплар мен учун тўла ҳақиқийлик ҳамда жиддийликдан мосуво эди. Бир кўнглим қизнинг сўзларига чипша-чин ишонса, бир кўнглим шундай ақлли, соғлом ва ишончли Ҳерминанинг эси кирди-чикди бўлиб қолган-у, бу нарсалар унинг хаёлий уйдирмалари, дея мени тинчлантирарди. У охириги сўзини айтиб улгурмасиданоқ, ноҳақиқийлик ва беҳудалик пардаси бутун саҳнани чулғаб олди. Мен Ҳерминанинг эҳтимоллик ҳамда воқелик сари дорбозларга ўхшаб, енгилгина сакрай олишини ҳамон ортга қайтариб, тасаввур қилолмасдим.

— Демак, мен сени бир кун ўлдираман, шундайми? — сўрадим ундан. Қиз эса кулиб, олдидаги парранда гўшгини зўр бериб кесиб, қиймаларди.

— Албатта, — эътиборсизлик билан бош силкиди у, — бас энди, ҳозир овқат пайти. Ҳарри, марҳамат қилиб, мен учун яна бироз кўкат буюртир. Нима, иштаханг йўқми? Уйлайманки, сен бошқа одамлар ўз-ўзидан тушунадиган барча нарсаларни, ҳаттоки, овқат пайтида хурсанд бўлиб ўтиришни ҳам ўрганишинг керак. Менга қара, болакай, манови ўрдак оёқчаси, шундай ажойиб гўштни суяқдан ажратаётганда ҳам худди байрамдагидек, гўё ошиқ йигит маъшуқасининг кофласини илк бор ечишга ёрдамлашаётгандек, шодон ва шукур қилиб, иштаҳа билан ҳаракат қилиш керак. Тушундингми? Йўқми? Эсинг йўқ сени. Қулоқ сол, мен сенга ҳозир манови ажойиб ўрдак оёқчасидан бир бўлак бераман, ўзинг кўрасан. Ана шундай, оч оғзингни! О, қанақа махлуқсан ўзи? Ҳозир у, худо билади, менинг санчқимдан бир тишман гўшт оғзига солганини бировлар кўриб қолмадимкин деган хавотирда бошқа одамларга кўз қири билан ҳам қараб олди. Ташвиш қилмасанг-чи, эй сен, ноқобил фарзанд, мен сени уялтириб қўярмидим... Бироқ сен агар ўз хузур-ҳаловатингга бошқалардан ижозат, изн сўрайдиган бўлсанг, унда сен ҳақиқий шўрпешона экансан.

Ҳозирги саҳна олдингисига ўхшамас, бу кўзлар бундан бир неча дақиқа аввал нақадар оғир ва қўрқинчли боқиб турганига ишонгинг келмасди. О, Ҳермина бамисоли ҳаётнинг ўзи эди: турмушда ҳеч нарсани олдиндан айтиб бўлмайди, лаҳзалар... масалани ҳал қилади. Ҳозир у иштаҳа билан тамадди қиларди, ўрдак оёғи ва салат, торт ҳамда ликёр¹ унга қувонч ва фикр-мулоҳаза, суҳбат ҳамда хаёлот манбаи эди гўё. Ликоплар олиб кетилгандан сўнг, яна бир янги саҳифа очилди. Мени шу қадар мукамал ўрганиб улгурган, ҳаёт ҳақида бошқа барча донолардан кўпроқ биладигандек кўринган бу аёл болаларча феъл-қилиқлар қилиб, лаҳзалик ҳаётнинг майда ўйинларини шу қадар усталик билан ўйнардик, охир-оқибатда мен унинг издошига айлангандим. Бу юксак донишмандлик эдими ё оддий соддадилликми, билмадим: кимки шу лаҳза, шу дақиқа, шу замон билан яшаб ўрганган бўлса, ва ўз йўлидаги ҳар бир кичик гул-чечакни асраб-авайлаб, майда, ножиддий ҳазил-хузуддан иборат ҳар бир дақиқанинг қадрига етса, ҳаётда унга ҳеч қандай зиён-заҳмат етмасди. Иштаҳаси зўр, чучуктомоқ бу қувноқ ва ҳазилкаш болани ўзига ўлим тилаганини кўриб, хаёлпараст ё жазаваси тутадиган аёл дейиш мумкин эди, ёки мени атай, совуққонлик билан ўзига мафтун этиб, ўз асирга айлантириб олмоқчи бўлган сертак, ҳушёр, янглишмайдиган одам дейиш ҳам мумкин эди... Йўқ, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмасди. У шунчаки лаҳза-дақиқага бутунлай берилган, шунингдек, ҳар бир шодон фикрга ҳам, кўнгли тубидан пайдо бўладиган ҳар бир ўткинчи, қайғу-аламти титроқ-ҳаяжонга ҳам кўксини туғиб берадиганлардан эди.

Бугун иккинчи марта кўриб турганим бу Ҳермина тушмагур менинг ҳақимда ҳамма нарсани биларди, ундан бирон-бир нарсани сир сақлашим гоят мушкул эди. У эҳтимол менинг маънавий ҳаётимни бутунлай, тўла тушуниб етмаган, менинг мусиқага, Гётега, Новалис ёки Бодельерга бўлган муносабатларимни балки тўлиқ англаёлмаган бўлиши мумкин эди — бироқ буларни ҳам сўраб билиб олиш унга ҳеч қандай қийин эмасди, гарчи “маънавий ҳаётим”дан ҳам бирон нима қолмаган бўлса ҳам. Ахир буларнинг барчаси аллақачон чил-чил бўлиб, ўз мазмун-моҳиятини йўқотмаганмиди? Лекин менинг бо-

¹ Л и к ё р — ўткир ширин спиртли ичимлик (тарж.).

шқа шахсий муаммоларим ҳамда истак-интилишларимнинг барчасини у яхши тушунарди, бунга шак-шубҳам йўқ эди. Сал ўтмай у билан Чўл бўриси ҳақида, трактат ва бошқа кўп нарсалар ҳақида суҳбат қурмоқчийдим, бу нарсалар шу пайтгача фақат ўзим учунгина мавжуд эди, улар ҳақида ҳали ҳеч қачон ҳеч ким билан гаплашмаган эдим. Сабрим чидамай, бошлаб юбордим.

— Ҳермина, — дедим қизга, — менга яқинда ғалати бир нарса учраб қолди. Нотаниш кимса менга ярмаркаларда сотиладиган кичкинагина бир китобча берган эди, унда менинг бугун тарихим, менга тааллуқли бўлган барча нарсалар аниқ ва равшан баён қилинган. Қани айт-чи, бу ахир гаройиб эмасми?

— Китобчанинг номи нимаиди? — сўради қиз истар-истамас.

— “Чўл бўриси ҳақида трактат”.

— О, Чўл бўриси зўр-ку! Чўл бўриси, бу сен, шундайми?

— Ҳа, шундай. Мен ўша, ярми одам, ярми бўридан иборат, ёки шундай деб ўйлайдиган мавжудотман.

Қиз индамади. У кўзларимга, қўлларимга синовчан назар ташларкан, юз-кўзларида бир зум аввалгидек чуқур жиддийлик ҳамда ғамгин жўшқинлик зоҳир бўлди. Афтидан, унинг “сўнги буйруғи”ни бажара оладиган бўриманми-йўқми, у шунга чамалаб кўрарди.

— Албатта, бу ўзинг ўйлаб топган нарса, — деди у, яна бояги қувноқ ҳолатига қайтаркан, — ёки, истасанг, бу — шеърят. Лекин сал бошқачароқ. Бугун сен бўри эмассан, аммо яқинда залга кириб келаётган пайтингда, сен худди осмондан тушгандек, дурустгина йиртқич эдинг, ўшанда худди шу нарса менга ёқиб қолганди.

Тўсатдан бир нима эсига тушди шекилли, у хижолатомуз деди:

— Ваҳший ёки йиртқич ҳайвонлар деймиз, булар жуда аҳмоқона гаплар! Ҳайвонлар ҳақида бунақа гапларни айтмаслик лозим. Албатта, улар кўпинча кўрқинчли бўлади, аммо улар инсонларга қараганда анча ҳақиқийроқдирлар.

— Ҳақиқий дейсанми? Бу нима деганинг?

— Мана, бирон жониворга, мушукми, итми, қушми, ёки бўлмасам, ҳайвонот боғидаги катта, чиройли ҳайвонлардан бирига, пума¹ ёки жирафага разм сол. Уларнинг ҳаммаси ҳақиқий эканликларини кўрасан, яъни ҳеч қайси бир ҳайвон тушкун ҳолатда эмас ёки бўлмасам, нима қилиши, ўзини қандай тутиши кераклигини билмайди. Улар сента ҳушода қилмайди, сента ёқиб, яхши кўриниш илинжида ялғоқланмайди ҳам. Театр деган нарса йўқ. Улар қандай бўлса шундай, худди тошлар ва гулларга ёки осмондаги юлдузларга ўхшаб. Энди тушундингми?

— Тушундим.

— Кўпинча ҳайвонлар ғамгин бўлади, — давом этди у. — Агар бирорта одам жуда хафа бўлса, тиши оғриётганлиги ёки пул-мул йўқотганлиги сабабли эмас, балки бир кун вақти-соати келиб, ҳаёт нима эканлигини ҳис қила бошласа, у ҳақиқий ғамгин ҳисобланади — ана ўшанда у бироз ҳайвонга ҳам ўхшаб кетади — маъюс, хафа бўлса-да, бироқ кўриниши одатдагидан кўра ҳақиқийроқ ва гўзалроқ бўлади. Шундай. Сен ҳам, Чўл бўриси, дастлаб кўрганимда худди шундай кўринган эдинг.

— Хўш, Ҳермина, мен тасвирланган ўша китобча хусусида нима дейсан?

— Эҳ, биласанми, ҳадеб ўйлайверишни ёқтирмайман. Бу ҳақда бошқа савфар гаплашамиз. Ўша китобчани берсанг, бир ўқиб чиқсам бўларкан. Ёки бўлмасам, мутолаа қилишим учун ўзинг ёзган китоблардан биронтасини берарсан.

У қаҳва сўради ва бирпас хомуш, паришон туриб қолди, сўнг бирдан кулфи-дили очилиб кетди.

— Ҳей! — қичқириб юборди қиз хурсанд бўлиб, — ниҳоят топдим!

— Нимани?

— Фокстротни-да, ўйлаб-ўйлаб, ахийри топдим. Хўш, алоҳида хонанг борми, иккаламиз у ерда бир соат-ярим соат рақс тушиб туришимиз учун? Кичкина бўлса ҳам майли, фақат пастки қаватда ҳеч ким турмаса яхши бўларди, йўқса шовқин-суронга чиқиб, жанжал қилиши мумкин. Демак, яхши, жуда яхши! Сен энди рақс тушишни уйда ўрганишинг мумкин.

¹ П у м а — Америка ёввойи мушуги (тарж.).

— Ҳа-я, — дедим қимгиниб, — мунча яхши. Мен бўлсам, бунга мусиқа ҳам керак бўлармикин, деб ўйлабман.

— Албатта, керак бўлади. Менга қара, мусиқани сотиб олиб қўяқоласан, у нари борса, рақс муаллимасига тўлашинг лозим бўлган пулга тенг туради. Муаллимани эса тежаб қоласан, унинг ўрнида ўзим бўламан. Шунда мусиқамиз ҳам бўлади, патефон эса ёнга қолади.

— Патефон дейсанми?

— Ҳа-да. Уни сотиб оласан, рақс пластинкаларини ҳам...

— Зўр-ку! Агар менга рақс тушишни чинданам ўргата олсанг, унда мен патефонни гонорар тариқасида сенга топшираман. Келишдикми?

Бу сўзларни қатъий айтган бўлсам ҳам, аммо улар юракдан чиқмаганди. Китобларга тўла хонамда бундай матоҳнинг туришини тасаввур қилолмасдим, қолаверса, рақс тушишга ҳам эътирозим кўп эди. Гоҳ-гоҳида, шунчаки бир тушиб қўйиш мумкин эди, уни ўрганишга эса ёшим ҳам ўтиб қолганди, буни ўзим билардим. Кетма-кет, узлуксиз машқ қилишга сира тоқатим йўқ эди, менга — нозик дидли мусиқа билимдонига патефонлар, жаз ва замонавий рақс мусиқалари ёқмаганидек, бу ишга ҳам кўнглим чопмасди. Мен учун тафаккур ҳужраси ҳамда бошпана бўлган хонамда, Новалис билан Жейн Паул ёнида, энди мода бўлган, доврўғи кетган амирқо рақс кўшиқлари янграб, бунинг устига менинг рақс тушишим — буни энди ким талаб қилса ҳам, мен учун ортиқча эди. Бироқ буни “қимдир” эмас, балки Ҳермина талаб қиларди, унинг бунга ҳаққи бор эди. Нимаям дердим, бўйсунидан бошқа иложим йўқ эди.

Эртаси кунни тушдан сўнг у билан қаҳвахонада учрашдик. Борсам, Ҳермина чоғ ичиб ўтирарди, кулиб, менга қандайдир рўзномани кўрсатди, унда менинг номим тилга олинган экан. У Ватанимдаги реакцион газеталардан бири эди, улар каминани ёмонлаб, бадном қилиб, ҳақоратлаб ёзилган мақолаларни бири қўйиб, бири чоп этишарди. Мен уруш пайтида унга қарши чиқиб, одамларни тинчлик, сабр-тоқат, инсонийлик ва ўз-ўзини танқид руҳида бўлишга қаҳирган ҳамда менга нисбатан кундан-кунга кучайиб бораётган миллатчиларга хос таъқиб, игво ҳамда фитналардан ўзимни ҳимоя қилган эдим. Бу ҳам ўшандай ҳужумлардан бири бўлиб, мақоланинг ярмини муҳаррирнинг ўзи тўқиб-бичган, қолган қисми эса унинг ўзига яқин муносабатда бўлган матбуот нашрларидан кўчириб олинган эди. Ҳеч ким қартайган мафкуралар ҳимоячисидек бунчалик ёмон ёзолмаслиги, ҳеч ким ўзининг ҳунар, касб-корини дўстларнинг бу қадар оз ёрдами билан юргизолмаслиги маълум эди. Ҳермина ушбу мақолани ўқиб кўриб, Ҳарри Ҳаллернинг зараркунанда ҳамда беватан, дарбадар, сўққабош одам эканлигини билиб олган ва албатта, шу билан бирга, токи ана шундай игвогарлар тийиб қўйилмас экан, токи ёшлар ашаддий душманга қарши уруш қилиб, ўч олиш васвасаси эмас, балки ҳассос инсонпарварлик ғоялари руҳида тарбияланмас экан, Ватаннинг аҳволи тобора ёмонлашиб бораверишига ҳам амин бўлган эди.

— Шу сенмисан? — сўради Ҳермина, менинг исмига ишора қилиб. — Қара-я, ўзингга тузуккина душманларни ортириб олибсан. Бу ғазабингни келтирмайдими, Ҳарри?

Мен бир-икки сатр ўқиб кўрдим, ўша одатдаги, чайналган, сийқаси чиққан гаплар, бунақа бир қолипдаги ҳақорат сўзларни анчадан буён ўқийверириб, жонимга тегиб кетган эди.

— Йўқ, — дедим мен, — ғазабимни келтирмайди, бунга ҳийла кўникиб қолдим. Мен ҳар бир халқ, ҳатто бир ҳар бир одам, ўзини алдамчи, сохта сиёсий “бурч масалалари” билан алдлаб овутиш ўрнига, ўз-ўзини текшириб, тафтиш қилиб кўриши лозимлиги ҳақида бир неча марта фикр билдирган эдим, зеро шундагина хато, камчилик ва ёмон одатларимиз уруш ҳамда бошқа барча дунёвий офат-қулфатларга олиб келишига амин бўламиз, келгуси урушдан қутулишнинг бирдан-бир йўли ҳам, эҳтимол, шудир. Ана шунинг учун улар мени кечиролмайдилар, чунки албатта улар: кайзер, генераллар, йирик саноатчилар, сиёсатчилар, рўзномалар мутлақо айбсиздирлар — ҳеч кимда ҳеч қандай, заррача айб йўқ! Ўлган бўлса, ўн миллион одам ўлгандир, хўш, нима бўлпти, осмон узилиб ерга тушибдими, дейишлари мумкин. Энди десанг, Ҳер-

мина, мана шундай ғийбат, фиққ-фасод мақолалар газабимни келтирмаса ҳам, мени баъзан шундай хафа қиладики... Юртдошларимнинг учдан икки қисми ҳар тонг ва ҳар оқшом мана шундай газеталарни ўқийди, уларга шу тариқа ишлов берилиб, даъват этилади, гижгижлатилади, домангир ва бераҳм одамларга айлангирилади, булардан кузатилган мақсад эса — яна уруш, янада даҳшатлироқ бўлиши мумкин бўлган келгуси, бўлажак уруш. Бу гапларни ҳар бир одам яхши тушунади, бироқ ҳеч ким келгуси урушдан қутулишни, ўзини, болаларини ва миллион-миллион кишиларни қирғиндан сақлаб қолишни ўйламайди. Жаҳонда рўй бераётган тартибсизликлар ва ёвуз ҳаракатларда ким қанчалик айбдор — бундай саволни ўз-ўзига бериб, бу ҳақда бир зум ўйлаб кўришни ҳеч ким хоҳламайди, қара! Иш шу зайдда кетаверади ва кўпминг кишилар томонидан бўлгуси урушга қизгин тайёргарлик кундан-кунга давом этаверади. Бу нарсалар мени фалаж қилиб, тушкунликка солиб қўйди, мен учун “Ватан тушунчаси йўқ, омололар ҳам ориқ қолмаган, буларнинг барчаси навбатдаги хунрезликка тайёргарлик кўраётган жаноблар учун парда, холос. Инсонларга хос нарсаларни ўйлаш, фикрлаш, айтиш, ёзишдан ҳеч қандай маъно йўқ, каллада яхши фикрлар юритишдан ҳеч қандай маъно йўқ — шундай қилаётган икки-уч кишига эса кун сайин бутунлай бунинг аксини қилишга интиляётган ва бунга эришяётган минглаб газеталар, журналлар, нутқлар, ошқора ва махфий кенгашлар тўғри келади.

Ҳермина мени хайрхоҳлик билан тинглади.

— Ҳа, — деди у ниҳоят, — сен ҳақсан. Албатта, яна уруш бўлиши муқаррар, буни билиш учун газеталарни ўқиш шарт эмас. Албатта, бу жуда қайғули, бироқ қайғурганинг билан фойдаси йўқ. Бу худди шундайки, гўё ўлимга ўхшаб кетади, йиғлаб-сиқтаб, хафа бўлганинг билан бари бир ўлим ҳақ, бир кун ўлиш бор. Ўлимга қарши кураш, азизим Ҳарри, ҳаминша гўзал, олижаноб, ажойиб ҳамда ҳурмат-иззатга сазовор ишдир, бинобарин, урушга қарши кураш ҳам. Бироқ у ҳаминша умидсиз, иложсиз, бедаво Дон Кихотликдир.

— Эҳтимол бу тўғридир, — деди кескин оҳангда, — лекин барчамизга бир кун ўлиш бор экан деб, бепарво ва лоқайд, тек қараб тураверсак, унда ҳаётимиз нотўғри изга тушиб, ҳаммаёқнинг расвоси чиқиб кетмайдими! Нима, энди ҳамма нарсага қўл силтаб, барча ақл-тафаккурдан, барча интилишлардан, барча одамгарчиликдан воз кечиб, пул ва шухратпарастликка жиловни бериб, пиво ичиб, кейинги сафарбарликни кутиб ўтираверишимиз керакми?

Ҳермина менга галати қараб қўйди, унинг нигоҳида эрмак, шумлик, қувлик, муғамбирлик ҳамда ўртоқларча хайрхоҳлик, шу билан бирга, вазминлик, огоҳлик ва чуқур, ўта жиддийлик мужассам эди.

— Йўқ, бундай қилмайсан, — деди у бутунлай оналарга хос оҳангда. — Агарки сен курашинг бесамар, беҳуда эканлигини билсанг, шу туфайли ҳам ҳаётинг аҳмоқоналикдан мосуво бўлади. Агар сен, Ҳарри, бирор яхши ният ва омол учун курашиб, унга, албатта, эришаман десанг, унда янада нотўғрироқ кетган бўласан. Омололар уларга эришиш учунгина яратилганми? Нима, биз — инсонлар ўлимга чек қўйиб, уни бартараф этиш учун яшаймизми? Йўқ, биз ундан қўрқиб ва уни яна севиш учун яшаймиз, худди шунинг учун ҳам бу нажотсиз, рўшнолик йўқ ҳаёт баъзан, гоҳ-гоҳида кўзингга шунақаям чиройли кўриниб, гўзаллашиб кетади. Сен ҳали боласан, Ҳарри. Энди буларни қўй, бутун ишимиз жуда кўп. Мен бугунча уруш ва газеталарнинг ташвишини эсимдан чиқармоқчиман. Сен-чи, сен нима дейсан?

О, албатта, мен ҳам бунга тайёр эдим.

Биз биргаллашиб — бу бизнинг шаҳар бўйлаб илк бор бирга юришимиз эди — ноталар дўконига кирдик, патефонларни кўздан кечириб, бирини қўйиб, бирини очиб-ёпиб, қўйдириб кўрдик, биттасини — нархи арзонроғини маъкул топиб, харид қилмоқчи бўлгандим, Ҳермина кўнмади. У мени қайтариб, иккинчи бошқа бир дўконга бошлади, бу ерда ҳам бир бошидан — энг қиммати-ю энг арзонигача кўриб, ишлатиб, текшириб чиққанзимиздан сўнг, ниҳоят, яна биринчи дўконга қайтиб бориб, боя кўрган патефонимизни сотиб олишга рози бўлди.

— Ана, кўрдингми, — дедим, — бекорга овора бўлдик.

— Сен ҳали шундай деб ўйлаяпсанми? Агар эртага шу нарсани бошқа бир

витринада йигирма франк арзонига учратиб қолсак, унда нима бўларди? Бундан ташқари, нарса харид қилишнинг ҳам ўзига яраша гапги бор, шундай бўлгандан кейин, гаптини суриш керак. Сен ҳали кўп нарсани ўрганишингга тўғри келади.

Патефонни ҳаммол ёрдамида менинг хонамга олиб келдик. Хермина хонамни кўздан кечираркан, печка билан диванни мақтади, ўриндиқларни ушлаб кўрди, китоблар билан танишди, маҳбубамнинг фотосурати олдида эса узоқ туриб қолди. Патефонни комод устига, китоблар уюми ўртасига ўрнатдик. Рақс сабоқларим ҳам бошланди. Қиз фокстрот мусикаси садолари остида биринчи қадамларни қандай ташлашни кўрсатиб, қўлимдан тутиб, бошлаб кетди. Мен ҳам итоаткорона у билан бориб-кела бошладим. Буйруқлар янгарар, мен эса уларни тушунмасдим, ўриндиқларга туртиниб-суртиниб, қизнинг оёқларини босиб олардим, қисқаси, қанча тиришмай, ҳаракатларим шунча кўпол, нўноқ чиқарди. Иккинчи рақсдан сўнг Хермина ўзини диванга ташлади ва ёш болага ўхшаб кулиб юборди.

— Вой худойим-ей, намуноча кўпол бўлмасанг! Худди сайр қилаётгандек қадам ташла-кўй! Кучаниб нима қиласан? Ўзиям, қизиб кетгандирсан? Хўп майли, беш дақиқа танафус! Кўрдингми, рақс тушиш ҳам, агар қўлингдан келса, худди фикрлашга ўхшаган оддий нарса, уни ўрганиш хийла осон. Мана ҳозир одамлар ўйлаб-нетиб ўгирмасдан Харри Ҳаллерни ваган хоини деб атаб, навбатдаги урушга бамайлихотир йўл беришаётганига ҳам чидаб, сабр қилиб ўтирибсан.

Бир соатдан сўнг у кетди, хайрлашаётиб, кейинги гал ишларимиз анча яхши бўлади, деб ишонтирди. Менинг эса бу ҳақда фикрим бошқача эди, ўзимнинг тентаклигим ва кўполлигимдан ҳафсалам пир бўлган, шу ўтган бир соат ичида ҳеч нарса ўрганмагандек эдим, қолаверса, бошқа сафар ҳам ишим юришиб кетишига ишонмасдим. Йўқ, рақс тушиш учун ҳам одамда қобилият бўлиши керак, менда эса улар: қувноқлик, масъумлик, беғам-беташвишлик, завқ-шавқ етишмасди. Бу нарса ўзимга азалдан маълум эди.

Бироқ, буни қарангки, кейинги гал ҳақиқатан ҳам ишимиз юришиб кетди, ҳатто ўзим ҳам анча хузур қиладиган бўлдим. Дарс тугагач, Хермина, фокстротни ўрганиб бўлдинг, деди. Аммо у шундан келиб чиқиб, эртага ўзи билан бирга ресторанга бориб, рақс тушишим кераклигини айтган эди, гапнинг рости, кўрқиб кетдим ва зўр бериб эътироз билдира бошладим. Бунга жавобан қиз совуққина қилиб, итоаткорлик ҳақидаги тантанали ваъдамни эслатди ва эртасига мени “Балансе” меҳмонхонасига чоғга таклиф қилди.

Ўша окшом уйда ўтириб, китоб ўқимоқчи бўлдим, ўқиёлмадим. Нега деса сангиз, эртани ўйлаб, юрагимга гулгула тушганди: мен, қари, юраксиз ва табиати нозик, инжик, одамови, бир камим энди жаз мусикаси янграб турадиган бундай файзсиз, замонавий чойхона ва рақсхоналарга бориб, бегона одамлар олдида рақс тушишим қолувди, ахир, қошки, бу нарса қўлимдан келса... Ишонсангиз, бир ўзим хонамда патефонни қўйволиб, пайпоқчан фокс(трот)ни машқ қилиб, ўйнаганимга ўзимдан-ўзим уялиб, ўз устимдан роса кулдим...

Эртаси куни “Балансе” меҳмонхонасида мўъжазгина капелла¹ ўйнаб турар, дастурхон тузалган, унга чоғ ва виски қўйилган эди. Херминанинг кўнглини овламоқчи бўлиб, уни пирог билан сийладим, тоза вино таклиф қилдим, бироқ у унамади.

— Бу ерга маишат қилиш учун келганинг йўқ, Рақс дарсига келгансан.

Мен қиз билан икки-уч бор рақс тушдим, бу орада мени саксофон чалувчи билан таништирди, у қорачадан келган, келишган ёш йигит бўлиб, асли келиб чиқиши испан ё жанубий африқолик эди, қизнинг айтишича, у барча мусика асбобларини чала олар, дунёнинг барча тилларида сўзлашаоларкан. Кўринишдан бу сенъор² Хермина билан жуда яқин таниш ва дўст эди, унинг олдида турли катталикдаги саксофонлар турарди, уларни галма-галдан чаларкан, чақнаб турган кўзлари рақс тушаётганларни диққат билан мамнун кузатарди. Ажабланарлиси шу эдики, бу беозор, ёқимтой мусикачига нисбатан

¹ Ка п е л л а — хор ёки хор билан мусикачиларнинг биргаликдаги жамоаси.

² С е н ь о р — жаноб, тақсир (исп.).

Ўзимда қандайдир рашкка ўхшаш ҳиссиёт туйдим, бу ишқий эмас, чунки мен билан Ҳермина ўртасида муҳаббат деган нарса умуман йўқ эди, бу кўпроқ дўстона рашкка ўхшаб кетарди, зеро, йигитнинг одамни қизиқтирадиган, алоҳида ажралиб турувчи хусусиятлари кўзга ташланмас, қизнинг унга кўрсатаётган ҳурматига ҳам у қадар муносиб эмасдек туюларди. Ғалати, қизиқ одамлар билан танишишимга тўғри келаркан-да, ўйлардим мен маъюслианиб.

Кейин Ҳерминани оралатиб рақсга таклиф қилишди, мен эса ёлғиз чой ичиб, мусиқа тинглаб ўтирдим, бундайин мусиқаларни азалдан эшитишга тобоқатим йўқ эди. Эҳ, художон, ўйлардим ўзимча, наҳот энди бекорчи ва маишатпараст одамларнинг ўзим учун бу қадар ёт, бегона ва ёқимсиз бўлган жирканч дунёсига, мрамар усталчалар, жаз мусиқаси, ўйнаш ҳисобига кун кечирувчи сууюқоёқ аёллар ҳамда коммивояжёрларнинг¹ силлиқ ва сийқа оламига элакишиб, мослашишимга тўғри келса, ахир мен улардан ўзимни шу пайтгача иложи борича олиб қочиб, чап бериб келардим-ку! Хафа бўлиб чой хўшларканман, ярим башанг оломонга разм солдим. Рақс тушаётганлар ичида иккита чиройли қиз диққатимни тортди, иккалови ҳам яхши раққоса эди, уларга ҳайрат ва ҳавас билан боқдим — силлиқ, равон, гўзал, қувноқ ва дадил рақс тушишарди улар.

Шу пайт Ҳермина келди, у мендан домангир бўлиб, койиб берди; бу ерда хурпайиб ўтириш ўрнига ўзимни қўлга олиб, дадил бўлиб, рақс тушишим керак экан. Нима, ҳеч кимни танимас эканманми? Бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. Ахир бу ерда менга ёқадиган қизлар қуриб кетибдими? Унга шундоққина ёнимизда турган, бошқаларга қараганда гўзалроқ, бахмал юбқачаси ўзига ярашган, калта қилиб қирқилган оқ-малла сочили, қўллари дўмбоққина бир қизни кўрсатдим. Ҳермина ҳозироқ ўша қизнинг олдига бориб, уни рақсга таклиф қиласан, деб туриб олди. Мен мушкул аҳволда қолиб, эътироз билдирдим.

— Ахир, қўлимдан келмайди, — дедим шўрим қуриб. — Келишган, ёшгина йигит бўлганимда бошқа гап эди! Қари, серрайган лақма бўлсам, рақс тушиш қўлимдан келмаса — устимдан қулмайдими!

Ҳермина менга нафрат билан тикилди.

— Мен устингдан қулсам майли, шундайми? Қанақанги кўрқоқ одамсан ўзи? Қиз болага яқин борган ҳар қандай одам таваккал қилади — бошланиши ўзи шунақа бўлади. Сен ҳам таваккал қил, Ҳарри, ҳеч бўлмаганда устингдан кулишсин, майли. — акс ҳолда сенинг итоаткорлигингга бўлган мендаги ишонч тамом бўлди деявер.

У сира бўш келмади. Танг аҳволга тушиб, юрагим ғашланиб ўрнимдан турдим ва мусиқа қайта бошланиши билан гўзал қизга яқинлашдим.

— Аслида бўш эмасман, — деди қиз, қувноқ кўзлари билан қизиқсиниб боқаркан, — йигитим ҳов барда бироз ушланиб қолди шекилли. Ҳа, майли, келақолинг!

Мен қизни белидан кучиб, илк қадамларни ташладим, у менга йўқ деманганига ҳайрон эдим, қиз эса аҳволимни сизди шекилли, ташаббусни ўз қўлига олди. У ажойиб рақс тушарди, мен эса, рақс қоидаларини бир зум унутиб, у билан шунчаки бориб-кела бошладим, унинг таранг сонларини, майин эгилувчан тиззаларини ҳис қилиб турардим, гул-гул очилиб, ёниб турган ёшгина чехрасидан кўз узолмасдим, бугун ҳаётимда илк бор рақс тушаётганимни айтган эдим, қиз жилмайиб, мени рағбатлантирди, мафтун нигоҳим ва мақтов сўзларимга унсиз, нозик ва жозибадор ҳаракатлар билан жавоб қайтарди, натижада биз бир-биримизга янада яқинлашдик. Ўнг қўлим билан қизнинг белидан маҳкам кучиб, оёқлари, қўллари ва елкалари ҳаракатларига монанд равишда масъуд ва ғайрат билан тебраниб, еларканман, унинг оёғини бирор мартаям босиб олмаганимга ўзим ҳам ҳайрон эдим, мусиқа ниҳоясига етгач, икковимиз ҳам турган жойимизда қарсак чалиб турдик, рақс яна бошлангач, биз ҳам завқ-шавқ, муҳаббат билан давом эттирдик.

Рақс жуда тез тутади, бахмалдек майин, гўзал қизни кучоғимдан бўшатдим, тўсатдан ёнимда Ҳермина пайдо бўлди, у бизни кузатиб турган экан.

¹ К о м м и в о я ж ё р — хусусий корхона ёки фирма молларидан нусха кўрсатиб, шаҳарма-шаҳар буюртма тўловчи вакил, гумашта (*тарж.*).

— Хўш, нимани сездинг? — мақтов оҳангида кулди у. — Аёлларнинг оёқлари устал оёқларидан фарқ қилишини энди билгандирсан? Ундай бўлса, баракалла! Худога шукур, фокс (трот)ни ўрганиб олдинг, эртага Бостонга қараб жўнай-миз, уч ҳафта ичида глобус залида бал-маскарад ҳам бошланиб қолади.

Танаффус эълон қилинган, биз ўтирдик, шунда саксофон чалувчи, ёш, ёқимтой жаноб Пабло келиб қолди, бизга бош ирғаб, Ҳерминанинг ёнига ўтирди. Афтидан, у қиз билан қалин дўст эди. Менга эса, очигини айтсам, ўша илк бор учрашганимиздаёқ бу жаноб муллақо ёқмаганди. Тўғри, у келишган йигит эди, бўй-басти, афғ-башараси ҳам ўзига ярашган эди, бироқ унда бундан ортиқ фазилатларни топа олмадим. Кўп тиллилитига келсак, бу борада ҳам у жон койитмасди, яъни марҳамат, раҳмат, худди шундай, албатта, алло, алё сингари сўзлардан бошқа нарсани гапирмасди, худди шу сўзларни бир неча тилда айта оларди, холос. Йўқ, у — сенбор Пабло ҳеч нарсани гапирмасди, бу ёқимтой кабалъеро¹ кўринишдан у қадар кўп ўйламасди ҳам. Унинг қиладиган иши жаз капелласида саксофон чалиш эди, бу касбга меҳр-муҳаббат, завқ-шавқ, иштиёқ-ла берилгани кўриниб турарди, мусиқа чалаётганида эса баъзан кутилмаганда чапак чалиб ҳам кўяр, ёки бўлмасам хурсандлигини бошқача тарзда намоён қиларди, яъни худди қўшиқ айтаётгандай, о-о-о, а-а-а,-алё! деб кўярди. Булардан ташқари, унинг чиройли бўлиб юриш, аёлларга ёқиш, яхши кўриниш, энг янги модадаги ёқа ва бўйинбоғ, бармоқларига кўплаб узуклар тақишдан бошқа дунёда ҳеч бир ташвиши йўқдек эди. Унинг эрмаги шу эдики, олдимизда ўтириволиб, бизга жилмаяр, тез-тез кўл соатига қараб кўяр, қўлида сигареталарни айлангирарди, бу ишларнинг у жуда ҳалисини олган эди. Унинг креолларга² хос бўлган чиройли қорамтир кўзларида, қора патила сочларида на романтика, на муаммолар, на фикрлар мужассам эди — яқиндан яхшилаб разм солинса, бу келишган галати, гайриодатий ярим худо кувноқ ва ёқимли қилиқлар қилувчи бироз талтайган ўсмир эди, бошқа ҳеч нарса эмасди. Мен у билан мусиқа асбоблари ҳамда жаз мусиқасидаги товушларнинг ўзига хос сифатлари ҳақида гаплашдим, мендек ёши улуг мусиқа шинавандаси ва билимдонини ҳам бир кўриб қўйсин, дедим-да. Бироқ у бу ҳақда лом-мим деяолмади, шунда мен унга ёки тўғрироғи Ҳерминага нисбатан одоб юзасидан жаз мусиқаси назарияси хусусида гап бошлагандим, у менга ва менинг бу саъй-ҳаракатларимга жавобан беозор жилмайиб кўяқолди, афтидан, менга шундай туюлдики, бу дунёда жаздан олдин ва ундан ташқари бошқа мусиқалар ҳам бўлганлигини у мутлақо билмасди. У хушмуомала, ширинсўз ва мулоийм эди, кўзлари катта, улар чиройли ва бемаъно кулиб турарди; бироқ у билан ўртамизда ҳеч қандай мушпараклик йўқдек эди — унинг учун муҳим ва муқаддас бўлган нарсалар мен учун ҳам шундай бўлиши мумкин эди, бироқ бизнинг тупроғимиз қарама-қарши дунё қитъаларидан олинган, тилларимиз ўртасида ҳам ҳеч қандай умумийлик йўқ эди (лекин кейинчалик Ҳермина менга галати гап айтиб қолди. Ўша суҳбатдан сўнг Пабло унга мен ҳақимда гапириб, каминанинг гоят бахтсиз одам эканлигини, шунинг учун у билан эҳтиёт бўлиб муомала қилишини айтибди. Буни қаёқдан билдинг, деб сўраса: бечора, ночор одам. Кўзларини қара! Кулолмайди, деганмиш).

Қорақўз биз билан хайрлашиб кетгач, яна мусиқа бошланди. Ҳермина ўрнидан турди:

— Мен билан яна рақс тушмайсанми, Ҳарри? Ё тушгинг келмаяптими?

У билан ҳам, гарчи анов қиз билан тушган пайтдагига ўхшаб у қадар берилиб ва бахтиёр бўлмаса-да, ҳар ҳолда енгилроқ, эркинроқ ва кувноқроқ рақс тушдим. Ҳермина мени бошлаб кетди, у худди гул япроғидек нозик ва енгил ҳаракат қилар, энди ундаги барча ўша дам намоён бўлаётган, дам ғойиб бўлаётган гўзалликларни ҳам кашф этиб, ҳис қила бошлагандим, ундан ҳам аёллик ва муҳаббат нафаси уфуриб турар, унинг тушаётган рақси ҳам аёлликнинг гўзал мафтункор қўшиғи бўлиб янграб — бироқ мен буларнинг

¹ Кабалъеро — кавалер, йигит, хуштор, ошиқ (*исп.*).

² Креол (лар) — мустамлакачи испан ва португалларнинг Лотин Амриқосида туғилган биринчи авлоди; умуман, Лотин Амриқосида туғилган овруполик (*тарж.*).

барчасига бутунлай эркин ва қувноқ жавоб қайтара олмасдим, ўзимни тўлиқ унутиб, бутун вужудим билан берилиб кета олмасдим. Ҳермина менга ниҳоятда яқин эди, у менинг ўртоғим, синглим эди, менга ўхшаган эди, ўзимга ва ёшликдаги дўстим Ҳерманнга, фидойи инсонга, шоирга, менинг маънавий машқларим ҳамда бузукликларимнинг оташин ҳамроҳи, йўлдошига ўхшаб кетарди.

— Буни биламан, — деди у кейинроқ унга бу ҳақда сўз очганимда. — Буни яхши биламан. Мен ҳали сени ўзимга шундай мафтун қиламанки, ўзинг севиб, ошиқ бўлиб қоласан, лекин ҳали бунга вақт эрта. Энг аввало, биз ўртоқлармиз, дўст бўлиб қолишга умидвор одамлармиз, чунки биз бир-биримизни таниб қолганмиз. Энди биз иккаламиз бир-биримиздан ўрганамиз ва бир-биримиз билан ўйнаймиз. Мен сенга ўзимнинг мўъжазгина театримни намойиш этаман, сени рақс тушишга ва бироз қувноқ ҳамда тетик бўлишга ўргатаман, сен эса ўз фикрларинг ва билимларингни мен билан баҳам кўрасан.

— Эҳ, Ҳермина, сенга ниманиям кўрсата олардим, ўзинг мендан кўра кўпроқ нарсани биласан-ку. Қандай ғалати одамсан-а, сен қизгина! Ҳар соҳада мени тушунасан ва мендан илгариди ярасан. Нима, мени қўлидан бирор иш келади, деб ўйлаясанми? Ахир, жонингга тегиб кетмадимми?

У тумшайиб, қовоғи осилиб, ерга қаради.

— Бунақа гапдонлигингни биламаган эканман. Ўша оқшом эсингдами, изтироб ҳамда ёлғизликдан дабдаланг чиқиб, ҳорғин ва тушқун бир кайфиятда ўзинг йўлим устидан чиқдинг ва мен билан дўстлашдинг! Ушанда нима учун сени таниб қолдим ва тушуна олдим, биласанми?

— Нима учун, Ҳермина? Айта қол!

— Чунки мен ҳам худди сендақаман. Чунки мен ҳам худди сенга ўхшаб ёлғизман, ҳаётга, одамларга ва ўзимга ўзим худди сенга ўхшаб, у қадар кўнгил қўяолмайман, буларни у қадар жиддий қабул қила олмайман. Ҳаётдан энг кўп нарсани талаб қилиб, ўзларининг аҳмоқликлари ҳамда қўполликлари билан келишолмайдиган, чиқишолмайдиган одамлар ҳам доимо учраб туради.

— Шу сенмисан? — дедим ҳайратимни яширолмай. — Менгина сени тушунаман, оғайни, ҳеч ким сени менчалик тушунолмади. Бироқ барибир сен мен учун жумбоқсан. Сен ҳаётга шунчаки бир ўйиндек қарайсан, майда нарсалар ва лаззатларни эса атайлаб ажойиб бир тарзда эъзозлайсан, сен ҳаётда шундай бир усталик билан яшайсан. Қандай қилиб сен ҳаётдан изтироб чека оласан? Қандай қилиб тушқунликка туша оласан?

— Мен тушқунликка тушмайман, Ҳарри. Лекин ҳаётдан изтиробланишга келсак, о, бу борада тажрибам етарли. Сен менинг бахтли бўлмаганимга ҳайрон бўлаяпсан, чунки мен рақс туша оламан, ҳаётнинг паст-баландини яхши тушунаман. Аммо, дўстим, сен энг гўзал ва теран нарсаларни яхши била туриб, санъат, ақл-тафаккур билимдони бўла туриб, ҳаётдан шу қадар кўнглинг қолиб, ихлосинг қайтганига ҳайрон бўлаяпман! Шунинг учун ҳам биз бир-биримизга ҳайрхоҳмиз, шунинг учун биз ака-сингилмиз. Мен сени рақс тушишга, ўйнашга ва табассум қилишга ўргатаман, бироқ мамнун бўлишга эмас. Сендан эса билим ва тафаккурни ўрганаман, мамнун бўлишни эмас. Биласанми, иккаламиз ҳам Иблис болалари эканлигимизни?

— Ҳа, биламан. Иблис, бу — Руҳ, биз эса унинг бебахт фарзандларимиз. Биз Табиат бағридан ажраб тушиб қолганмиз ва энди бўшлиқда муаллақ осилиб турибмиз. Ҳозир бир нарса эсимга тушди. Мен сенга ҳикоя қилиб берган Чўл бўриси трактатида шундай гап бор: Ҳарри ўзини бир ёки икки жон, руҳдан, бир ёки икки шахсдан иборат деб ўйлаши, бу унинг ўй-хаёли дейилади. Аслида эса Инсон ўн, юз, минглаб руҳ, жонлардан таркиб топган экан.

— Бу гоят маъқул гап, — деди Ҳермина. — Масалан, сенда маънавий нарсалар, ақл-заковат жуда юксак ривожланган, шунинг учун ҳам турли-туман майда турмуш санъатлари соҳасида ниҳоятда орқада қолиб кетгансан. Мутафаккир Ҳарри юзга кирган, раққос Ҳаррининг туғилганига эса ҳали ярим кун ҳам бўлгани йўқ. Биз энди уни ва унинг ўзига ўхшаган кичкина, ақли қирмаган ва вояга етмаган барча ака-укачаларини ҳам тарбияламоқчимиз.

У менга жилмайиб қараб турарди. Сўнг секин, ўзгача овоз билан сўради:

— Хўш, Мария сенга ёқдимми?
 — Мария дейсанми? Ким у ўзи?
 — Сен билан бирга рақсга тушди-ку, ўша қиз. Ўзиям гўзал, жуда кетворган қиз-да. Қўзим тушгандай бўлди, уни севиб қолдинг шекилли.
 — Уни танийсанми?
 — О, албатта, биз бир-биримизни яхши таниймиз. Унга аҳамият бердингми ўзи?
 — У менга ёқди, менинг рақс тушишимга сабр-тоқат қилиб, кўнгилчанлик қилганидан хурсанд бўлдим.
 — Шутина холосми! Сен унинг бироз кўнгилни овлашинг керак эди, Ҳарри. У жуда дилбар, гўзал қиз, рақсга шунақаям тушадики... балки уни севиб ҳам қоландирсан. Омадингни берсин.
 — Э, йўқ, иззат-нафсимга эрк бермадим.
 — Энди мени алдаясан. Дунёнинг қаеридадир маҳбубанг борлигини, уни ярим йилда бир кўриб туришингни, ўшандаям жанжалдан ортмаслигингни биламан-ку. Агар бу ажойиб аёлга содиқ қолмоқчи бўлсанг, унда зўр марҳамат қилган бўласан, лекин мени кечиргин-у, буни бу қадар, бутунлай жиддий қабул қилмагин! Умуман, сен сеvgини даҳшатли бир тазда жиддий қабул қиласан, деб қўрқаман. Қандай севиш, бу албатта, сенинг ишинг, хоҳлаганингча сев, бу билан ишим йўқ. Мени ташвишга солган нарса шуки, турмушдаги майда, енгил санъат ҳамда ўйинларни ҳам яхшироқ ўрганиб олишинг лозим, бу соҳада ўзим сенинг муаллимангман ва сенга ўша омор маҳбубангдан кўра ҳам яхшироқ муаллима бўламан, бунга ишонавер! Сен гўзал қиз билан бир кеча бирга бўлишинг керак, бу сенга жуда ҳам зарур, Чўл бўриси.

— Ҳермина! — қичқирдим мен изтиробга тушиб. — Нималар деясан, ахир мен қари одам бўлсам.

— Ёш боласан ҳали. Рақсни ўрганишда ана шунақа эринчоқлик қилиб, вақтни ўтказиб юборгансан, севишни ўрганишда эса яна суст бўлгансан. Э дўстим, сен ҳали гўзал ва мукамал, омор ва фожиали тарзда сева оласан, бунга шубҳам йўқ, шундай экан, буни қадрига етмоқ, муносиб равишда қадрламоқ керак! Шу баҳона, одамларга ўхшаб севишни ҳам бироз ўрганиб оласан. Барни-ку, очиб олдик, энди сени балга ҳам бемалол тавсия этиш мумкин. Хўш, ҳали яна бостонни ўрганишинга тўри келади, буни эртагаёқ бошлаймиз. Мен соат учда келаман. Дарвоқе, бу ердаги мусиқа сенга ёқдимми?

— Аъло.

— Кўрдингми, бу ҳам ҳарна ютуқ, ўрганганинг қолади. Шу пайтгача мазкур рақс ҳамда жаз мусиқасига тоби-тоқатинг йўқ эди, у сенга етарли даражада жиддий ва теран эмасдек туюларди, мана, ўзинг кўрдинг, уни жиддий қабул қилишинг сираям кераги йўқ экан, бусиз ҳам у гоят ёқимли ва жозибали бўлиб қолавераркан. Шундай бўлса-да, барибир Паблосиз капеллани тасаввур қилиб бўлмайди. Унга раҳбарлик қиладиган ҳам, уни ҳаракатта келтирадиган, қиздирадиган ҳам ўзи.

Патефон мендек таркидунё қилган бир зоҳиднинг маънавий ҳаётини алғов-далғов қилиб юборгани, амриқо рақслари авайлаб-ардоқлаб келинган мусиқий оламимга суқилиб киргани сингари, шу пайтгача маҳлуд ва бетартиб кечган ҳаётимга ҳам энди ҳар тарафдан нимадандир форигъ этувчи, шу билан бирга қандайдир қўрқув уйғотувчи янгилик кириб кела бошлаганди. Чўл бўриси ва Ҳерминанинг Инсон минглаб жон, руҳлардан таркиб топганлиги тўғрисидаги таълимоти ҳақ эди; вужудимдаги азалий жонлар билан бир қаторда баъзи бир янгилари ҳам кундан-кунга бош кўтариб, шовқин солиб, қандайдир даъво, талаблар қила бошлаган, кўз олдимда ўзимнинг шу пайтгача бўлган шахсиятимдаги васвасалар энди сурат янглиғ аниқ-тиниқ кўриниб турарди. Энди билсам, ўзимдаги бир қанча қобилият ва машқларни ишга солиб, Ҳаррининг суратини чизган ҳамда Ҳарри бўлиб яшаган эканман, у шеърят, мусиқа ҳамда фалсафадан ўтқир ва билимдон мутахассисгина эди, холос, бошқа ҳеч нарса эмасди — шахсимнинг қолган бутун бўлаги, қобилиятлар, ишгиёқ ва интилишларимнинг қолган барча тартибсизлик, чалкашлик-

лари менга ортиқча эди, улар меъдамга теккан ва мен уларни Чул бўриси деб номлаган эдим.

Бироқ барибир бу васвасадан юз ўтириш, ундан қайтиш ва уни ўзгартириш, шахсиятимнинг таназзулга юз тутиши — бу ҳеч қандай ёқимли, мароқли ва қувноқ саргузашт эмасди, аксинча, аччиқ ва аламли, баъзан унга ҳатто чидаб ҳам бўлмас эди. Патефоннинг хонамда туриши чиндан-да, ғалати эди, у бу маъвога маккорона, шайтоний раҳна солаётгандек туюларди. Баъзан, мода бўлган қандайдир ресторанларда, башанг кийинган маишатпараст ҳамда қаллоб-муттаҳамлар даврасида “вонстеп” рақсига ўйнаган пайтларимда, ўзимни ҳаётимдаги ҳурмат-иззатга сазовор ҳамда муқаддас саналиб келган барча нарсаларга худди хиёнат қилаётгандек сезардим. Агар Ҳермина каминани атиги бир ҳафтагина ёлғиз қолдирганда эди, бойваччаларнинг бу зерикарли, майда ва кулгили машғулотларини елкамнинг чуқури кўрсин, дея ташлаб қочган бўлардим. Бироқ Ҳермина уззукун шу ерда эди; гарчи уни ҳар куни кўрма-сам-да, у мени барибир кўздан қочирмасди, у мени бошқарар, пойлар, кўз-кулоқ бўлиб, фикрини мунтазам билдириб турарди, менинг бўйсунмаслик ва қочиш ҳақидаги ўй-хаёлларимни эса кулиб туриб, юз-кўзларимдан билиб оларди.

Мен ўзим илтари шахсиятим деб атаган нарсанинг бора-бора емирилиб бориши билан, барча умидсизлик, руҳий тушқунликларга қарамасдан ўлимдан нега бу қадар даҳшатли тарзда қўрқишимнинг сабабини ҳам тушуна бошладим ва шунда англадимки, шармандали ва жирканч ўлим ваҳимаси ҳам аслида азалий, мешчан ҳамда алдамчи тириклигимнинг, умримнинг бир бўлаги экан. Шу пайтгача мавжуд бўлган бу жаноб Ҳаллер, мазкур истеъдодли ижодкор, Моцарт ва Гёте ни яхши биладиган одам, санъат метафизикаси, даҳолик ҳамда фожиавийлик, инсонийлик ҳақида ўқишга арзигулик ўй-фикр ва мулоҳазалар муаллифи, кулбаси китоблар билан лиқ тўла бу дилгир дарвеш мутасил равишда ўз-ўзини танқидга берилиб кетиб, ҳеч қаерда ўзини кўрсатмай келган. Бу истеъдодли, қизиқ жаноб Ҳаллер ақл-идрок ва инсонийликни тарғиб қилиб, уруш шафқатсизликларига қарши норозилик билдирган, бироқ у ўзини отиб ташлашларини кутиб ўтирмай, аслида унинг тафаккури оқибатлари шунга тақозо этарди, ўта бамаъни ва албатта, олижаноб тарзда вазиятга мослашади, буни муроса-ю мадора йўли дейиш ҳам мумкин эди. Қолаверса, у ҳокимият ва зулмга қарши эди, унинг банкда саноат корхоналари томонидан чиқарилган қимматли қоғозлари бўлиб, улардан келадиган фоиз (даромад) ҳисобита виждон азобисиз кун кўриб келарди. Хуллас, аҳволот шундай эди. Чунончи, Ҳарри Ҳаллер мўъжизавор тарзда хаёлпараст ва дунёдан нафратланувчи, ғамгин қаландар ҳамда кек сақловчи, дарғазаб пайғамбар либосига бурканиб олганди, бироқ аслида у буржуа эди, Ҳерминаникига ўхшаш ҳаётни номуносиб, ахлоқсизлик деб ҳисоблар, ресторанларда беҳуда ўтказилган тунларга, худди ўша жойларда совирилган талерларга¹ ачинар, аччиғи чиқарди. Ўзини покиза, покдомон ҳисобламаса-да, зинҳор баркамоллик, мукамаллик сари интилмас, аксинча, ўзининг руҳий, ақлий эрмаклари билан овунган ва улар унга шуҳрат келтирган ҳаловатли дамларини кўмсар эди. У масхаралаб, майна қилган газетхонлар ҳам урушдан олдинги идеал замонни худди шундай кўмсардилар, чунки аввал-бошдан кечириб кўриб, ундан кейин сабоқ олгандан кўра бу қулайроқ эди. Уҳ, жин урсин, меъдага тегди бу жаноб Ҳаллер! Шунга қарамасдан, мен ҳамон унга ёки унинг кўздан ғойиб бўлаётган шарпасига, ақлини пеш қилиб, мақтанишларига, бетартиблик ва тасодифийлик (ўлим ҳам шунга мансуб эди) олдидаги фуқароларча кўркувита ёпишволиб, янги вужудга келаётган Ҳаррини, рақсхоналарга энди-энди ўрганаётган бироқ уятчан ва ғалати юзаки ҳаваскорни, профессорникидан Гёте расмини кўриб, дили оғриган ўша аввалги сохта омоло Ҳарри сурати билан киноя ҳамда зўр ҳавас-ла солиштирдим. Мундоқ қараганда, ўша азалги Ҳарри ҳам мешчанларча идеаллаштирилган Гётенинг, ясантусан ҳамда ўз кўнгил аристократиясидан ҳаяжонга тушган, юз-кўзида улугворлик, руҳ ҳамда инсонийлик барқ уриб турган, нигоҳида олижаноблик му-

¹ Т а л е р — эски немис кумуш тангаси (тарж.).

жассам даҳо, ақл-заковат соҳибининг худди ўзи эди!.. Оббо, бу гўзал сурат ҳам бузила бошлаганди, омон жаноб Ҳаллер аянчли бир аҳволда қисмларга ажратиб ташланган эди! Кўча қароқчилари томонидан таланган мансабдорга ўхшаб, шимлари йиртилиб, тигилиб кетганди, агар у ҳозир, ҳалиям худди орденлари осилиб тургандек, жулдур кийимларини кийиб юрган ва қўлдан кетган мартаба-мансабини, ном ва унвонини маъюс, ғамгин даъво қилаётган яланғоёқ-жулдурвоқининг ролини ёдлай бошлаганида, ақли иш қилган бўлар эди.

Мен ҳамон мусиқачи Пабло билан тез-тез учрашиб турардим, шунинг учун энди унинг ҳақидаги фикр-хулосамни қайта кўриб чиқиб, ўзимча текшириб олишим керак эди, чунки Ҳермина уни жуда яхши кўрар ва ҳамиша унга томон талпинарди. Паблони ўзимча чиройли нол рақами билан белгилаб қўйдим, у менинг назаримда майда, манман ва ўзига бино қўйган олифта, ярмаркалардаги сингари, пишиллаб карнай чалишдан бошқани билмайдиган қувноқ ва беғам-беташвиш бола эди, уни мақтов, хушомад сўзлар ҳамда шоколад билан бемалол қўлга олса бўларди. Бироқ Пабло менинг фикр-хулосаларим билан қизиқмади, булар худди мусиқий назарияларим сингари унга барибир эди. Мени хушмуомалалик билан мулоғим тингларкан, узлуксиз жилмаяр, аммо-лекин аниқ бир жавоб беришга шошилмасди. Афтидан, уни қизиқтириб қўйдим шекилли, менга яхши кўринишга ҳаракат қилиб, хайрхоҳлик кўрсата бошлади. Бир гал ана шундай натижасиз суҳбатларнинг бирида асабийлашиб, ғазабим ошди, менинг қўполлашаётганимни кўриб, юзимга маъюс ва ҳайратланиб қаради-да, чап қўлимни олиб, уни аста силади, сўнг кичкинагина зарҳалланган тунука қутичадан бир нима олиб, менга ҳидлатмоқчи бўлди. Шунда Ҳерминага савол назари билан қарадим, у майли, дегандек, имо қилди. Олиб, ҳидладим. Ҳақиқатан ҳам сал ўтмай ўзимни тетик ва бардам ҳис қилдим, афтидан у кокаин кукунни эди. Ҳермина менга айтганди, Пабло бунақа воситаларни яширин йўллар билан кўп миқдорда олиб тураркан, гоҳи-гоҳида дўстларига ҳам келтириб бераркан, бунақанги нарсаларни аралаштириш ва дозалашда у устаси фаранг бўлиб кетган экан: оғриқ қолдириш дейсизми, ухлатиш, ширин хаёл сурдириш дейсизми, хурсанд қилиш, севдириш дейсизми, хуллас, ҳамма иш қўлидан келаркан.

Бир кунни уни киргоқда, дарё бўйида учратиб қолдим, у ўзидан-ўзи менга ҳамроҳ бўлди. Ниҳоят, бу гал уни гапиртиришга муваффақ бўлдим. У қўлида ингичка кумуш таёқчани ўйнаб турарди.

— Жаноб Пабло, сиз Ҳерминанинг дўстисиз, шу туфайли сизга бўлган қизиқишим ортаверади. Бироқ айтишим керак, суҳбатингизни олиш жуда қийин бўляпти. Мен сиз билан мусиқа тўғрисида гаплашишга кўп марта уриниб кўрдим, чунки сизнинг бу хусусдаги фикрларингиз, эътироз керак ва хулосаларингиз мен учун гоъят қизиқарлидир, лекин сиз зигирча жавоб қайтаришни ҳам эп кўрмай, бу ишни пайсалга солиб келяпсиз.

У менга қараб кулиб турди-да, лоқайд, совуққонлик билан гап бошлади:

— Биласизми, менимча, мусиқа ҳақида гапиришдан ҳеч қандай маъно йўқ. Мен ҳеч қачон мусиқа ҳақида гапирмайман. Сизнинг ўта ақлли ҳамда тўғри сўзларингизга мен нима ҳам деб жавоб қайтаришим мумкин? Барча айтганларингиз жуда ҳам тўғри гаплар. Бироқ биласизми, мен мусиқачиман, олим эмасман ва мен аминманки, мусиқада тортишишдан зигирча фойда йўқ. Мусиқада ким ҳақ, ким ноҳақ; диди-маълумоти борми-йўқми ва ҳоказо, бу нарсаларнинг мутлақо аҳамияти йўқ.

— Хўш, унда ниманинг аҳамияти бор?

— Гап шундаки, бевосита мусиқа билан шуғулланиш лозим, жаноб Ҳаллер, шуғулланганда ҳам имкони борича ҳўб ва соз, гайрат билан, қизгин шуғулланиш керак! Гап мана шунда, мсье. Агар мен Бах билан Ҳайдн асарларини сув қилиб ичиб юборган бўлсам ва бу хусусда ақл бовар қилмайдиган нарсаларни билсаму, мусиқа чалолмасам, бу билан одамларнинг кўнглини олиб бўладими. Агар мен карнайимни қўлимга олиб, уни ҳаммабоп “шимми”га чала бошласам, “шимми” яхши ё ёмон чиқиши мумкин, бироқ энди у одамларга қувонч бахш этади, одамларнинг вужуд-вужудига сингиб, уларни ҳатто ўйинга ҳам тушириб юборади. Гап мана шунда, холос. Бал залига бориб, узоқроқ

танаффуслан сўнг муסיқа яна бирдан шиддат билан гумбурлаб бошланган лаҳзада одамларга бир разм солинг — юзлари яшнаб, кўзлари чақнаб, оёқлари ўз-ўзидан ўйинга тушиб кетишини ана ўшанда кўрасиз! Муסיқанинг мақсад-вазифаси — мана шу.

— Жуда яхши, жаноб Пабло. Лекин фақат ҳис-туйғу кўзгатадиган, ҳиссий муסיқанинг ўзигина мавжуд эмас-да, маънавий-руҳий муסיқа ҳам бор. Фақатгина шу лаҳзада, шу дақиқада чалинадиган муסיқа эмас, балки мангу яшайдиган ўлмас, умрбоқий муסיқа ҳам мавжуд. Фараз қилайлик, кимдир каравотда ёлғиз ўзи ётибди, шунда у сеҳрли най ёки Матфей¹ ижодидан бирор куйни хаёлан ҳам тинглай олади, мана шу ҳам, гарчи ҳеч ким най ёки скрипка чалмаган бўлса-да, муסיқа, билсангиз.

— Албатта, жаноб Халлер. Ҳар оқшом кўплаб ёлғиз ҳамда хаёлпараст одамлар томонидан Йеннинг ва Валенсия ҳам ана шундай унсиз тарзда тикланади; ёзув машинкаси билан ишловчи бечора котиба қиз ҳам идорада ўтирган кўйи, хаёлида бармоқлари билан тутмачаларни беихтиёр муסיқага монанд боса бошлайди. Сиз ҳақсиз, уларнинг барчаси ёлғиз одамлар ва мен уларнинг унсиз, соқов муסיқаларини, Йеннинг бўладими, сеҳрли най ёки Валенсия бўладими, ҳавас қилмайман! Бироқ бу одамлар ўзларининг унсиз, танҳо муסיқаларини қаердан олишади? Албатта улар буни биздан — муסיқачилардан олишади, кимдир ўз уйчасида ўша муסיқа ҳақида ўйлаб, уни хаёлида тиклаши учун у аввал ижро этилиши ва тингланиши, ана ундан сўнг тингловчининг қон-қонига синган бўлиши керак-ку, ахир.

— Фикрингизга кўпиламан, — дедим совуқгина қилиб. — Лекин Моцарт билан энг янги фокстротни тенглаштириб бўлмайди-да. Одамлар учун илоҳий ва умрбоқий муסיқа ижро этишингиз ёки арзон-гаров, бир кунлик муסיқа чалишингиз — булар бари бир эмас-ку.

Пабло овозимдан асабийлашганимни сезиб, дарҳол мулоиймлашди, кўлимни эркалаб сийпалади-да, гоят майин, юмшоқ овоз билан деди:

— Эҳ, муҳтарам жаноб, бу масалада сиз бутунлай ҳақсиз. Моцарт билан Хайдн ва Валенсияни ўзингиз билиб, ҳар бирини ўз ўрнига кўйишингизга мен мутлақо қарши эмасман! Бу менга бутунлай барибир, буни мен ҳал қилмайман, буни мендан сўрашмайди ҳам. Эҳтимол Моцартни яна юз йил куйлашар, Валенсиянинг эса бор-йўғи икки йил умри қолгандир, ким билади — бу ишни энди марҳаматли Тангрининг ўзига топширсак, Ўзи одил ва барчамизнинг умримиз, шу жумладан, вальс ва фокстротники ҳам Узининг кўлида, Ўзи меҳрибон. Биз, муסיқачилар эса, ўз ишимизни қилишимиз, ўз бурч ҳамда вазифамизни адо этишимиз лозим: одамларнинг кўнгли шу лаҳза, шу дақиқада нимани тусаса, шуни ижро этишимиз, ижро этганда ҳам имкон қадар соз, гўзал ва таъсирчан ижро этишимиз керак.

Мен хўрсиниб, якунлаб қўяқолдим. Бу одамга бас келиб бўлмас экан.

Баъзан янгилик билан эскилик, ҳузур ва азоб, кўрқув ҳамда қувонч ғалати бир тарзда бир-бирлари билан аралаш-қуралаш бўлиб кетарди. Дам осмону фалакда бўлсам, дам жаҳаннамда, кўпинча эса ўзимни бир пайтнинг ўзида иккаласида ҳам юргандек ҳис қилардим. Қари ва ёш Ҳарри бир-бири билан тортишиб, жанжаллашар, гоҳ мураса қилиб тинчгина яшашарди. Баъзида қари Ҳарри гўё жон таслим қилгандай, бутунлай ўлган ва кўмилгандек туюлар, тўсатдан яна пайдо бўлиб қолар, буйруқлар берар ва зулм ўтказар, у ҳамма нарсани яхшироқ биларди, янги, кичкина, ёш Ҳарри эса уялиб-қимтиниб, жимгина турарди. Гоҳида ёш Ҳарри ҳам бўш келмай, қариянинг бўғзидан олар, уни обориб-обкеларди, шунда оҳ-воҳ, дод-фарёд бошланар, жон талвасасида хаёлга яна устара келарди.

Бироқ кўпинча омад ва изтироб бирдай келарди. Худди шундай воқеа рақс тушганимдан сўнг, орадан бир-икки кун ўтгач рўй берди, оқшом уйга кириб борсам, хонамда, ўрнимда... гўзал Мария ётганини кўриб, таажжубдан, ҳайратдан, кўрқув ҳамда хурсандлигимдан донг қотиб қолдим.

Бу энди Херминанинг менга шу пайтгача тайёрлаб келган кутилмаган

¹ М а т ф е й — Инжилнинг тўрт афсонавий муаллифидан бири (тарж.).

туҳфаларининг энг зўри эди. Манови жаннат қушчасини менинг ҳузуримга у жунаганлигига заррача шак-шубҳам йўқ эди. Ўша оқшом Хермина билан бирга эмасдик, мен кўҳна черков мусиқасини тинглаш учун катта бутхонага кетгандим — бу ўтмиш ҳаётимга, ёшлигим ўтган жойларга, омом Харрининг юртига қилинган гўзал ва ғамгин саёҳат эди. Чиройли гумбази камгина чироклар нурида хира ёғду сочиб турган черковнинг готик услубдаги баланд хонасида ўгириб, Букстехуде, Пахелбел, Бах, Хайднни тинглаб, ўзимни мен учун азиз, сеvimли бўлган ўша эски-қадим йўллардан юргандек ҳис этдим, бир пайтлар ўзимга қадрдон дўст бўлган ҳамда кўшлаб фавқуллодда зўр чиқшларининг ўзим шоҳиди бўлган Бах куйчисининг ажойиб овозини яна эшитишга мушарраф бўлдим. Кўҳна мусиқа овозлари, улардаги битмас-туганмас фазилат ва табарруклик ёшлигимнинг бутун завқ-шавқ ҳамда хурсандчиликка тўла дамларини ёдимга солди, мен черковда хаёлга чўмиб маънос ўтирарканман, бир пайтлар ватаним бўлган бу олижаноб, бахт-саодатли оламда атиги бир соат меҳмон бўлдим, холос. Хайдннинг дуэти янграган чоғда тўсатдан кўзимга ёш келди, концертнинг туташини ҳам кутиб ўтирмасдан, ўша таниш хонанда билан учрашувдан ҳам воз кечиб (о, бир пайтлар шунақа концертлардан сўнг санъаткорлар билан қанчадан-қанча ажойиб, чароғон кечаларни бирга ўтказган эдик), бош черковдан секин, сездирмай жунаб қолдим, тун оғушига чўмган тор кўчаларда ҳорғин тентираб юрдим, у ер-бу ерда ресторанларнинг деразаларидан жаз капеллалари кўзга ташланар, улар ҳозирги ҳаётимнинг мунгли оҳангларини чалардилар. О, ҳаётимнинг шундайин бир дилпир гумроҳликка айланишини ким билибди дейсиз!

Тун кўйнида узоқ дийдираб кезарканман, мусиқага бўлган ғалати муносабатимни ҳам ўйлаб кетардим ва ўзимдаги мусиқага бўлган бу қадар таъсирчан, жозибали ҳамда азалий, тақдирий муносабат бутун олмон маънавиятининг тақдир-қисматидек туюларди менга. Олмон руҳиятидаги оналик ҳуқуқи, табиатта боғланганлик мусиқанинг бошқа ҳеч бир қайси халқда учрамайдиган мусиқа гегемонлиги шаклида ҳукм суради. Биз, зиёлилар, бунга мардонавор қаршилик кўрсатиш, Рухга, Фанга, Сўзга қулоқ солиш ва уни тинглашга эришиш ўрнига, барчамиз тушуниб бўлмайдиган нарсани тасвирлайдиган сўзлардан холи Тил ҳақида орзу қиламиз. Ўз мусиқа асбобини сидқидилдан, ҳалол ва виждонан чалиш ўрнига, олмон зиёлиси доимо Сўзга ва Ақл-Идрокка қарши чиқиб, нуқул мусиқа билан овора бўлиб келган. Олмон руҳи мусиқадан, ажойиб оҳангларда яратилган асарлардан, гўзал ҳис-туйғулардан завқланиб кетиб, уларни ҳаётга тадбиқ этиш ўрнига, ўзининг кўпгина ҳақиқий вазифаларини унутиб қўйган. Биз, зиёлилар ҳақиқийликнинг нималигини яхши билмаганмиз, унга ёт, бегона ва душман кўзи билан қараганмиз, шунинг учун ҳам бизнинг олмон воқелигимизда, тарихимиз, сиёсатимиз, ижтимоий фикримизда Рухнинг роли шу қадар ночор-аянчли бўлган. Шундай бўлса ҳам, ушбу фикрни ўйлаётиб, ҳадеб эстетика ва маънавий-руҳий бадиий ҳунармандчилик билан шугулланавериш ўрнига ана шу воқеликни яратишда жиддий ҳамда масъулият билан ишгирок этишга ўзимда кучли бир истак-иштиёқ сезганман. Бироқ бу иштиёқ ҳаммиса умидсизлик билан, аччиқ тақдир-қисмат билан тулаган. Жаноб генераллар ва оғир саноатчилар бутунлай ҳақ эди: биз, “зиёлиларга” жин ҳам урмади, бизнинг жамият ортиқча, кераксиз, ҳаётдан узоқ ҳамда масъулиятсиз хаёлпараст эзма, маҳмадоналардангина иборат эди, холос. Жин урсин! Кани устара!

Ўй-хаёллар ва мусиқа таъсирида юрак ғам-қайғуга тўлиб, тушкун кайфиятда ҳаёт сари, ҳақиқат сари, маъно-мазмун сари, абадий йўқотиш сари интилиб борарканман, ниҳоят уйга етиб келдим, зиналардан кўтарилиб, ичкари кимдим, чироқни ёқиб, бир оз мутолаа қилишга беҳуда уриндим, чунки ваъдалашганимиз эсимга тушиб қолди — эртага кечкурун виски ичиб, рақс тушгани Сесилбарга боришим керак эди, шунда нафақат ўзимга, балки Херминага нисбатан ҳам ўзимда аччиқ ва алам туйдим. Ахир у яхши ва самимий фикр юритганида, ажойиб, мўъжизавор мавжудот бўлганида эди, мени бу ғувуллаётган, жимиллаётган, чалкаш, чигал, бетартиб иш дунёсига олиб кирмаган ва ўз ҳолимга қўйган бўларди, чунки мен барибир у ерда ўзимни ёт, бегоналардек ҳис қилган ва мусибат чеккан бўлардим, ўзимдаги энг яхши фазилатлар эса таназулга юз тутган бўларди!

Маъюсланиб ечиниб, энди чироқни ўчирмоқчи бўлгандим, димоғимга хушбўй ис — енгил атир ҳиди урилди, сергак тортиб қайрилиб қарасам, ўрнимда гўзал Мария ётарди, унинг катта кўк кўзларида табассум жилваланади, шу билан бирга бир оз ҳадик-хавотир ҳам мужассам эди.

— Мария! — қичқирдим саросимага тушиб. Миямга келган биринчи фикр шу бўлдики, агар хонадон бекаси билиб қолса борми, уйдан ҳайдаб чиқарди.

— Мен келдим, — деди қиз секингина. — Хафа бўлдингизми?

— Йўқ, йўқ. Биладан, Ҳермина сизга қалитни берган. Ҳа-я...

— О, сиз хафа бўляпсиз. Мен кетақолай.

— Йўқ, гўзал Мария, қолинг! Мен бутун оқшом жуда асабийлашдим, шунинг учун бутун хурсанд бўлолмасам керак, эртага агар балки...

Мен унга томон бир оз энгашгандим, у бошимни қўллари орасига олиб, ўзига тортиди ва мени узоқ ўпди. Сўнг унинг ёнига чўкдим, қўлини олиб, бизни эшитиб қолмасликлари учун секин гапиришни илтимос қилдим, унинг гўзал, тўла юзига суқланиб боқдим, у ёстиқ устида ажойиб каттакон гулдек очилиб, яшнаб ётарди. Қиз қўлимни олиб, секин лабларига теккизди, сўнг кўрпа остидан ўтказиб, ўзининг илиққина кўксига қўйди.

— Сен хурсанд бўлишинг керак эмас, — деди у, — Ҳермина менга айтган, дардинг борлигини. Буни тушунса бўлади. Нима, сента ёқмаяпманми? Рақс тушаётганимизда жуда бошқача эдинг?

Мен унинг кўзлари, лаблари, томоғи ва кўксидан ўпдим. Ҳозиргина Ҳерминани аччиқ таъна-дашном билан эслаган эдим, мана энди унинг тухфаси қўлимда, ундан миннатдор эдим. Мариянинг эркаланишлари, силаб-сийпашилари, навозишлари мен бутун тинглаган ажойиб мусиқага озор етказмас, улар унга муносиб ва уни тўлдирар эди. Гўзал аёл устидан кўрпани аста оларканман, уни оёқларигача қайноқ бўсаларга кўмиб ташладим. Унинг гулзори янада яшнаб, мента меҳрибонлик ва мойиллик билан кулиб турарди.

Бу оқшом Мариянинг ёнида унчалик узоқ бўлмаса ҳам, лекин ёш боладек донг қотиб ухладим. Уйғоқ пайтимда унинг гўзал, қувноқ ёшлигидан баҳра олиб, суҳбатлашиб, унинг ва Ҳерминанинг ҳаёти ҳақида кўп қизиқ нарсаларни билиб олдим. Мен бунақанги ҳаёт тўғрисида жуда кам нарса билардим, бунақанги инсонларни, эркакларга ўхшаш аёлларни, ярим санъаткор, ярим бойваччалар дунёсига мансуб одамларни илгарилари театрларда, тасодифан, онда-сонда учратар эдим. Мана энди бу галати, гоҳ беғуноҳ, гоҳ бузуқ ҳаётнинг сийратига разм солиб турардим. Бу қизларнинг қўпчилиги ночор оилалардан чиққан, ўта ақлли ва гоят келишган бўлиб, бутун ҳаётларини қандайдир паст ҳақ тўланадиган ёки зерикарли, ғамгин, нохуш ишларга тиккан, дам тасодифан, ахён-ахёнда учраб қоладиган юмушлар билан, дам назокат, латофат, жозоба, ишва ва навозишлар орқасида кун кўришга мажбур эдилар. Улар гоҳ ойлаб ёзув машинкаларини чиқиллатиб ўтиришар, гоҳ давлатманд бойваччаларнинг маъшуқаларига айланишарди, чойчақа ва совғалар олишиб, дам мўйна пўстинларга ўралиб, дам енгил машиналарда, люкс меҳмонхоналарда яшашар, баъзан эса совуқ чордоқларда ҳам тунаб қолишар, қисқаси, ошиғи олчидай кўринса-да, умуман олганда, уларни ҳавас қилиб бўлмасди. Уларнинг баъзилари ишқ-муҳаббат масаласида истар-истамас, кўнгиллари тусамайгина ён беришар, кўпинча баланд нарх сўраб, савдолашиб рози бўлишарди. Бошқалари эса, Мария ҳам уларга мансуб эди, фавқулодда севгига қодир, муҳаббатта ташна эди, кўплари икки жинсли ишқ-муҳаббатта ҳам устаси фаранг эдилар; улар шунинг орқасидангина тирикчилик қилишар, расмий ва ҳақ тўлайдиган дўстларидан ташқари уларнинг бошқалар билан ҳам ишқий муносабатлари доимий равишда давом этарди. Файратли ва тиниб-тинчимас, серташвиш ҳамда енгилтак, ақлли ва онгсиз равишда ҳаёт кечирадиган бу капалакларнинг турмуши болаларча, айни пайтда уддабурон, устомон, айёр ва маккор ҳам эди, улар эркин ва мустақил эдилар, ҳар кимга ҳам сотилавермасдилар, ҳаётга мафтун бўлиб, ундан бахт-омад кутиб яшардилар, бироқ бу ҳаётга фуқароларга ўхшаб боғланиб қолишмаган, эртақлардагидек шахзодалар учраб қолгудек бўлса, уларнинг олдига тушиб кетаверишга ҳам тайёр эдилар, шу билан бирга ўзларини пировардида оғир ва ғамгин қисмат кутаётганини доимий тарзда элас-элас эслаб ҳам кўярдилар.

Мария менга ўша гаройиб биринчи оқшомдаёқ ва бошқа кейинги кунларда ҳам кўп нарсани, нафақат ажойиб янги ўйинлар, онг-зеҳн сурури, балки янгича фикрлаш, янгича англаш, янгича ишқ-муҳаббатни ҳам ўргатди. Рақсхоналар, кўнгилочар жойлар, кино, бар, меҳмонхоналар қошидаги чойхоналар — бу олам мендек дарвиш ва — гўзаллик шайдоси учун ҳамон қандайдир норасо, ҳақоратомуз ва ман қилинган нарса эди, Мария учун, Ҳермина ва унинг дугоналари учун эса шунчаки дунё, на ёмон, на яхши, на маъқул, на манфур эди, бу оламда уларнинг қисқа ғамгин, маъёс ҳаёти гуллаб-яшнаш, бу оламни улар яхши билар, унда ўзларини бемалол ва эркин ҳис қилардилар. Улар, биздақангилар бастакор ёки шоирни яхши кўрганимиздай, шампан шаробидан ичиб, қовурдоқхонада махсус овқат буюриб, тамадди қилишни хуш кўришар, бизга ўхшаганлар Ницше ёки Ҳамсундан завқлангани сингари, улар янги мода бўлган рақс ашуласи ёки қандайдир жаз хонандасининг сентиментал, бачкана, беҳаё кўшигини изтироб, ҳаяжон билан, кўнгиллари эриб тингларидилар. Мария менга ўша келишган саксофончи Пабло ва унинг айтган амриқоча эстрада кўшиғи ҳақида ҳам гапириб берди, у бун шундай берилиб, завқ-шавқ, муҳаббат билан айтдики, бу менга қандайдир ўқимишли, илмли кишининг нафис, гўзал санъат асари олдида чуқур ҳаяжонга тушишидан ҳам ортиқ таъсир қилди. Ўша кўшиқ қандай бўлмасин, уни тинглашга ҳозир эдим. Мариянинг муҳаббатга йўғрилган сўзлари, унинг маъёс жилваланаётган нигоҳи менинг эстетикамга раҳна солиб, уни ёриб ўтганди. Демак, аллақандай гўзаллик, қандайдир нафис, гўзал туйғу бор эдики, у менга ҳар қандай баҳс-мунозарадан ҳам, шак-шубҳадан ҳам улугвор туюлди, у ҳатто Моцартдан ҳам юксак эди, бироқ бунда сарҳад, чегара деган нарса бормиди ўзи? Биз, билимдон ҳамда мунаққидлар, барчамиз ўсмирлик чоғларимизда бугунги кунда бизга шубҳали ва азалий тақдирий туюлаётган санъат асарлари ва санъаткорларни эҳтирос ила севмаганмидик? Лист, Вагнер, Бетховенничи? Мариянинг амриқоча эстрада кўшигини тинглаётганда болаларча ийиб кетиши қандайдир шгудийнратнинг¹ Тристан ҳақидаги ёки дирижёрнинг тўққизинчи симфония ижро этилаётган пайтдаги изтироб, ҳаяжонига ўхшаган худди шундай соф, гўзал, ҳар қандай шубҳадан ҳоли бўлган санъатсеварлик эмасми? Бу эса ўз навбатида жаноб Паблонинг фикр ва қарашларига тан бериш, уларнинг ажойиб бир тарзда тан олиними эмасмикин?

Бу Паблони, ул гўзал йигитни Мария ҳам жуда-жуда севар экан!

— У гўзал инсон, — дедим мен, — у менга ҳам жуда ёқди. Бироқ айт-чи, Мария, сен қандай қилиб мени ҳам сева олдинг, ахир мен қари, тажаниб, зик одам бўлсам, сочларимга оқ оралаган, чиройли бўлмасам, саксофон чалолмасам, муҳаббат ҳақида инглизча кўшиқлар куйлаш кўлимдан келмасан?

— Бўлмағур гапларни қўйсанг-чи! — койиди қиз. — Бундай бўлиши бутунлай табиий. Сен ҳам менга ёқасан, сенда ҳам ўзига яраша чирой, ўзига хослик бор, бундан бошқача бўлишинг мумкин эмас. Бу нарсалар ҳақида гапириш, ҳисобот талаб қилиш шарт эмас. Мана қара, томоғим ва қулоқларимдан ўпаётганингда сезаманки, мени яхши кўрасан, мен сенга ёқипман; сенинг ўзига хос, журъатсизроқ ўпаётганингни кўриб, ўзимга ўзим дейман: у сени яхши кўради, сен гўзал, барносан, бунинг учун у сендан миннатдор. Мана шу нарсани мен жуда, жуда яхши кўраман. Бошқа бир одам бунинг аксини қилиб, менга аҳамият бермаётгандек ўпа бошласан, бу менга гўё унинг илтифотидек туюлади, бун ҳам яхши кўраман.

Биз яна бир оз ухладик. Яна уйғондим, ул гўзал, гўзал гулим ҳамон оғушимда, уни кучиб ётардим. Ажойиб! Ул гўзал гул барибир Ҳерминанинг менга қилган ажойиб совғаси эди! У муттасил шу ерда, гўё парда ортида тургандек эди. Шу аснода мен туйқусдан Эрикани, олисдаги дарғазаб маҳбубамни, бечора маъшуқамни ўйлаб кетдим. У, гарчи бу қадар очилиб-сочилиб юрмаса ҳам, азоблардан қутулолмаган ҳамда майда ишқий ўйинларга унчалик укуви бўлмасан ҳам, ҳарҳолда, гўзалликда Мариядан қолишмасди, унинг сурати кўз олдида бир зум аниқ-тиниқ ва изтироб билан намоён бўлди, гўё тақдири тақдиримга мустаҳкам боғлангандек эди, сўнг яна бирдан йўқолиб,

¹ Ш т у д и й н р а т — Олмонияда тўлиқ ўрта мактаб муаллимининг унвони (тарж.).

уйку орасида унут бўлди, чексиз, бепоён, ярим қайғуга чўмган кенгликлар узра сингиб, кўздан ғойиб бўлди.

Шундай қилиб, мана шу латиф, гўзал кечада ҳаётим лавҳалари кўз ўнгимдан бирма-бир ўта бошлади, шу пайтгача эса турмушим бўм-бўш ва бефайз кечган эди. Энди, ҳиссий муҳаббат таъсириданми, суратлар сарчашмаси бой ва теран тарзда очилиб, бир зум кувончу ғамдан лол бўлиб қолдим, менинг ҳаётим лавҳаларга бу қадар бой, бечора Чул бўрисининг вужуди юксак мангу юлдузларга ҳамда буржларга шу қадар тўла экан! Болалигим ва онам хаёлга чўмган олис, бепоён мовий тоғ бўлаги янглиғ латиф ва бахтиёр қараб туришар, Ҳерминанинг маънавий-руҳий оғаси бўлмиш афсонавий Ҳермандан бошлаб барча дўстларимнинг овозлари хор бўлиб, аниқ-тиниқ ва қатъий жарангларди; сув қаъридан ўсиб чиққан хушбўй ва илоҳий денгиз чечаклари очилиб ётар, мен ўзим суйган, куйлаган ва кўнглим тилаган кўплаб аёлларнинг суратлари оқиб келарди, мен улардан айримларигагина эришган, ўзим ҳам ортиқ уринмаган эдим. Ана, хотиним ҳам кўринди, мен у билан кўп йиллар бирга яшаган эдим, у мени дўстлик, жанжал, можаро ҳамда тақдирга тан беришга ўргатган эди, турмушнинг барча этишмовчиликларига қарамасдан менда унга нисбатан чуқур ишонч илдиз отганди, бироқ кунларнинг бирида, у, мен телба ва хастанни тўсатдан ташлаб кетди — шунда мен уни қанчалик севганлигимни, унга қанчалик ишониб, боғланиб қолганлигимни англадим, ана шу ишончнинг дарз кетиши менга оғир ботган ва дилимни бир умрга яралган эди.

Бу суратлар — улар юзлаб, номли ва номсиз эди — барчаси мана шу ишқ-муҳаббат оқшомининг қайнаб турган булоғидан ёшариб, янгилиниб чиқиб келарди ва мен энди ночорликда унут бўлган нарсаларни қайтадан билиб олаётган эдим, улар ҳаётимнинг бор-бисоти ҳамда қадр-қиймати эди, улар завол топмаган, барҳаёт эди, улар мен унута олмайдиган ва йўқотолмайдиган юлдузли онлар эди, улар умримнинг ривоятлари, тириклигимнинг юлдузлар ёғдуси янглиғ заволтопмас қадр-қиммати эди. Менинг ҳаётим машаққатли, гумроҳ ва бебахт кечган, воз кечиш ва рад этишлардан иборат, бутун башариятнинг қисматидан-да аччиқроқ, шўрли, бироқ бой ва мағрур, ночор бўлса-да, шоҳ умрига қиёс этгудек эди. Йўлнинг қолган қисми то умр охирига қадар шундай беҳуда, беазмун босиб ўтилган тақдирда ҳам, барибир бу ҳаётнинг мағзи тўқ, унинг ўз қиёфаси, насл-насаби бор эди, умр мазмуни сариқ чақалар билан эмас, балки юлдузлар баробарида сарҳисоб қилинарди.

Ушандан буён бир оз вақт ўтди, орада кўп нарса ўзгарди, мен эса ҳамон ўша оқшомнинг айрим тафсилотларини, орамизда бўлиб ўтган айрим гап-сўзларни, теран ишқ-муҳаббат назокатининг айрим ноз-карашма, ишва-ғамзаларини, ишқ-муҳаббат билан шуғуллангандан сўнг ҳолдан тойиб уйғонгандаги юлдузли лаҳзаларни эслайман. Ўша оқшом, ҳа, худди ўша оқшомда тушкунликдан сўнг илк бор кўзларим ярқ этиб очилиб, тасодиф менга яна тақдир бўлиб, хароб бўлаётган умрим яна қайтадан илоҳий бир неъмат бўлиб кўринди. Борлиқ вужудим яна қайтадан нафас ола бошлаган, кўзларим кўра бошлаганди, ана шу лавҳалар оламга ўзим ҳам кириб олишим ва умрбоқий бўла олишим учун сочилиб кетган, тарқоқ суратларни шоша-пиша йиғволиб, Чул бўриси — Ҳарри Ҳаллернинг ҳаётини ҳам бир-бутун сурат ҳолига келтиришим керак эди. Мусибат, кулфат ва кўргиликларга тўла ҳар бир инсон ҳаётининг мурод-мақсади ва муддаоси ҳам аслида шу эмасмикин?..

Эрталаб, нонушта қилиб бўлганимиздан сўнг мен Марияни уйдан сездирмай олиб чиқиб кетдим. Ўша куниеқ шаҳарнинг яқинроқ жойидан битта хонани ижарага олдим, у ерда иккалаамиз учрашиб турадиган бўлдик.

Рақс муаллимам Ҳермина тиришқоқлик билан менга яна “бостон”ни ўргата бошлади. У талабчан, илтимосларга кўнмас, мени бир соат ҳам бўш қўймасди, чунки у билан кейинги бал-маскарадга бирга боришга келишиб олган эдик. У костюм олиш учун мендан пул сўради, бироқ бу ҳақдаги ҳар қандай маълумотни мендан сир тутарди. Уни кўргани боришим, ёки ҳатто қаерда туришгани билишим ҳам менга ҳануз тақиқланган эди.

Бал-маскарадгача бўлган салкам уч ҳафта вақт гоят ажойиб ўтди. Мария ҳаётимдаги барча маҳбубаларим орасида энг биринчиси, ҳақиқийси бўлди,

десам муболага бўлмас. Мен ўзим севган аёллардан, ҳар қандай энг ақли ва нисбатан билимли бўлган аёл ҳам илмимга жавоб қайтармаган, ўз муносабатини билдирмаган, аксинча, унга доим қарама-қарши туриб келганлигини мутлақо сездирмаган ҳолда, улардан ҳаминша ақл ҳамда маълумот, билим талаб қилиб келганман; мен ўзимнинг барча муаммоларим ҳамда фикрларимни ҳам аёлларга олиб келардим, биронта китоб ўқимаган, мутолаа нималигини билмаган, ҳатто Чайковскийни Бетховендан ажрата олмайдиган қизни бир соатдан ортиқ сева олиш менга амримаҳол туюлар эди. Мариянинг маълумоти йўқ эди, унга бу айланма йўллар ҳамда заҳира оламларнинг кераги йўқ эди, унинг муаммолари ўз-ўзидан бевосита, хаёлан пайдо бўлаверарди. Ўзининг келишган қадди-қомати, ранги-туси, сочлари, овози билан, бадани, мижози, жўшқинлиги билан севиш, севилиш бахтига муяссар бўлиш, танасидаги ҳар бир лаёқат, ҳар бир эгри-бутри чизик, гавдасининг нозик, нафис, хушбичимлиги хушгорида жавоб, сезги ва жонли, бахтиёр, шодиёна макр-ҳийла, найранг уйғотишга эришиш — мана шутгина эди унинг санъати, мақсад ва вазифаси! Мен ўшанда у билан биринчи марта тортиниб рақсга тушганимдаёқ, буни сезгандим, юксак даражада авайлаб-асралган жозибадор ҳистуйғунинг хуш бўйидан масрур бўлган эдим. Албатта, барча нарсдан бохабар Ҳерманнинг менга атай Марияни тўхфа қилиши ҳам тасодиф эмасди. Унинг димоғидан қирмизи атиргул янглиғ хуш бўйининг қайноқ нафаси уфуриб турарди.

Мен Мариянинг яккаю ягона ёки имтиёзли ошиқ-маъшуғи эмасдим, улар кўпчилик эди, мен уларнинг бири эдим, холос. Кўпинча у мен учун вақт тополмас, баъзида тушдан кейин бир соаттагина, гоҳ-гоҳ ётиб қоладиган бўлиб келарди. Мендан пул олмасди, албатта, бунинг ортида Ҳермина турарди. Совгаларни бажонидил оларди, унга қизил локланган чармдан қилинган кичкинагина янги катмон совға қилганимда, ичига икки-учта олтин танга ҳам солиб қўйгандим. Ушанда, қизил катмонча совға қилиб роса кулги бўлганман-да! Кейин билсам: у ажойиб бўлишига қарамасдан, дўконда сотилмай туриб қолган, алтақачон модадан қолган мол экан. Мен алтақандай эскимослар тили ҳақида оз-моз билсам билардимки, аммо бунақанги матоҳлар тўғрисида умуман ҳеч нарса билмас ва тушунмас эдим, шунинг учун ҳам Мариядан бу хусусда кўп нарсани ўргандим. Энг аввало, бу майда ўйинчоқлар — атир-упадан тортиб, рақс пойафзалигача, бармоқдаги узукдан тортиб, сигарета кутичасигача, камар тўқасидан тортиб, то аёллар сумкасигача бўлган бу мода ва зеб-зийнат буюмлари нафақат усти ялтироқ, ичи қалтироқ, қалбаки, бемаза нарсалар ёки пулга ҳирс қўйган фабрика эгалари ҳамда савдогарларнинг ўйлаб топган ихтиролари эканлигини, балки ишқ-муҳаббатга хизмат қиладиган, ақлни пешлайдиган, ўлик атроф-муҳитга жон бағишлаб, муҳаббат туйғуларини уйғотадиган сеҳрли, фусункор, ўринли, асосли, серқирра майда-чуйда безак буюмлари ҳам эканлигини билиб олдим. Бироқ сумка сумка эмас, катмон катмон эмас, гуллар гул эмас, елпиғич елпиғич эмасди, буларнинг барчаси ишқ-муҳаббатнинг, мағиянинг гўзал, нафис, майишқоқ матоҳлари эди, уларда безовталиқ, чайқов, қурол, жанговар хитоб мужассам эди.

Мария аслида кимни яхши кўраркин, кўпинча бу ҳақда ҳам тез-тез ўйлаб турардим. Менимча, у кўпроқ анави қора кўзлари олма-кесак терадиган, қўллари адл ва дилгир саксофончи йигитча Паблонини яхши кўрарди. Мен бу Паблонини ишқ-муҳаббат масаласида бир оз суэт деб ҳисоблардим, бироқ Мариянинг айтишича, у секин-аста қизиб, жунбушга келар, ана ундан сўнг унинг олдида унча-мунча боксчи ёки чаваддоз ип эшолмай қоларкан. Шу тариқа мен унисини-бунисини ҳақида, жаз мусиқачисини, актёр ҳақида, ўз муҳит-даврамиздаги баъзи аёллар, қизлар ва эркакларнинг сирларини, сирт-юза остидаги турлитуман алоқалар ва адоват-хусуматларни билиб олдим, аста-секин ўзим (шу пайтгача бутунлай алоқа-муносабатларсиз, ёт, бегона одам эдим) ҳам уларга яқинлашиб, яхши танишиб, киришиб кетдим. Ҳермина ҳақида ҳам кўп нарсани билиб олдим. Мен энди жаноб Пабло билан ҳам тез-тез рўпара кела бошладим, чунки Мария уни жуда севарди. Баъзан унинг сирли воситаларидан истеъмол қилиб, гоҳ-гоҳ бу лаззатлардан каминани ҳам баҳраманд қилиб

турарди, шу тариқа айтиш мумкинки, Пабло доимо менинг хизматимда бўларди. Бир куни у бетимга шартта:

— Сиз шу қадар бебахтсизки... — деса бўладими. — Бу яхши эмас, бундай бўлмаслик керак. Сизга ачинаман. Қорадоридан енгил-енгил чекиб туринг.

Бу қувноқ, ақлли, болаларга ўхшаб кетадиган, айна пайтда сирли, тушуниб бўлмайдиган одам ҳақидаги фикрим муттасил бора-бора ўзгариб, ниҳоят у билан дўстлашиб қолдик ва нарсаларидан мен ҳам тез-тез истеъмол қиладиган бўлдим. Марияга мафтунлигим унга бир оз эриш туюлар, мени ўзича калака қилиб кўярди. Кунларнинг бирида у ўз хонасида, шаҳар атрофидаги меҳмонхонанинг болохонасида “базм” уюшгирди. Хонада фақат битта курси бўлиб, Мария иккаламиз каравотда ўтирдик. У бизни учта шишачадан кўйиб, аралаштирилган, сирли, ажойиб ликёр билан сийлади. Бир пайт, жуда яхши кайфиятда маза қилиб ўтиргандим, кўзлари чақнаб, бир учовлон ишқий айш-ишрат қилмаймизми, деб қолди. Мен унинг таклифини кескин рад қилдим, бунақа нарса қўлимдан келмасди, шундай бўлса ҳам, нима деркин дея, Марияга кўз қиримни ташладим, гарчи у ҳам менга қўшилган бўлса-да, бари бир унинг кўзларида умид учқуни сўнмаган, таклифни рад этганимдан афсуслангандек кўринди. Пабло рад жавобимни эшитиб, ҳафсаласи пир бўлса-да, лекин хафа бўлмади.

— Афсус, — деди у, — Ҳарри кўпроқ ахлоқ тарафини ўйлапти. Нима ҳам дердим. Жуда ажойиб бўларди, жуда ажойиб! Энди бунинг ўрнини босадиган иш қиламиз.

Ҳар биримиз афюндан бир неча мартадан тортдик, жойимизда қимир этмай, кўзларимиз очиқ, учовимиз ҳам у ўтирган ҳолат-ҳодисани бошимиздан кечириб ўтирардик, Мария эса завқланганидан дир-дир қапгирарди. Шундан сўнг ўзимни бир оз нохуш ҳис қила бошлагандим, Пабло мени каравотта ётқизиб, бир-икки томчи дори ичирди, бир неча дақиқа кўзимни юмиб ётдим, шунда мени кимдир қовоқларимдан оҳиста ўтди. Мария бўлса керак, ўйладим ўзимча, бироқ билишимча, у эмас эди.

Бир куни кечкурун у мени янада ҳайратга солди. Хонамга кириб келди-да, йигирма франк зарурлигини айтиб, мендан пул сўради. Тагин нима дейди, бу пул эвазига унинг ўрнига мен бу кеча Мария билан тунашим мумкин эмиш.

— Пабло, — дедим кайфим учиб, — нималар деяётганингизни биласизми ўзи. Маҳбубасини пул учун бошқа бировга ошириш, инъом қилиш бизда энг уят, бемаза иш саналади. Мен сизнинг таклифингизни эшитмадим, Пабло.

У менга раҳми келиб, ачингандек қаради.

— Демак, хоҳламайсиз, жаноб Ҳарри. Яхши. Сиз доим ўзингизни ўзингиз қийнаб юрасиз. Унда кўнглингизнинг кўчасига қаранг, Мария билан бутун бирга бўлмай кўя қолинг, пулни эса шундай бераверинг, қайтариб бераман. Жуда зарур.

— Нимага ўзи?

— Агостиньо бор-ку — билсангиз, иккинчи скрипкада турадиган болакай, ўшанга керак. У саккиз кундан бери касал, қарайдиган одами йўқ, сариқ чақасиям қолмаган, меники ҳам тугаб қолди.

Қизиқиб, у билан бирга Агостиньонинг олдига бордим. У турган болохона ниҳоятда кўримсиз эди. Пабло унга сут ва дори-дармон олиб келди, ётган ўрнини қоқиб, тозалади, хонани шамоллатди, иситмага қарши қондасини келтириб, компресс қўйди, у бу ишларни тажрибали тиббиёт ҳамширасидек, тез ва соз бажарди. Ўша куни кечкурун болакайни Сити-барда кўрдим, у эрталабгача мусиқа чалиб чиқди.

Ҳермина билан кўпинча Мария ҳақида, унинг қўллари, елкалари, хипча бели, кулишлари, ўпичлари, рақсга тушишлари ҳақида гаплашардик.

— Бунга сенга кўрсатдимми? — сўраб қолди Ҳермина бир куни, менга бўса пайтида тил билан боғлиқ галати ўйинни тушунтираркан. Ўзинг кўрсатақол, десам кўнмади. Кейин, деди у, мен ҳали сенинг маҳбубанг эмасман.

Мен ундан, Мариянинг ўпиш санъатини, умуман, яқин хушториагина маълум бўлган бошқа баъзи бир сирларини сен қаердан биласан, деб сўрадим.

— О, ахир биз яқин дўстлармиз. Нима, у билан ўртамизда сир қолган, деб ўйлайсанми? У билан кўп бирга бўлганману, у билан ўйинларни кўп ўйнаганмиз. Ҳарқалай, зўр қизни қўлга киритдинг-да, унинг қўлидан кўп иш келади.

— Мен бўлсам, Ҳермина, ораларингда сир ҳам қолган бўлса керак, деб ўйлаб юрибман. Ё мен ҳақимда ўзинг билган барча нарсаларни унга ҳам айтиб бўлдингми?

— Йўқ, булар бошқа нарса, у буларни тушунолмайди. Мария ажойиб қиз, сенинг омадинг бор экан, бироқ сен билан менинг ўртамиздаги гаплардан унинг мутлақо хабари йўқ. Албатта, унга сен ҳақингда керагидан ортиқроқ гапирворгандирман, ахир у сенга мафтун бўлиб қолиши керак эди-да! Бироқ, дўстим, сени менчалик на Мария, на бошқаси тушуна олади. Мен ҳам ундан айрим нарсаларни ўрганганман — Мария сени қандай билса, мен ҳам сени худди шундай аниқ биламан. Мен сени, гўё иккаламиз бирга ётиб юргандек, шу қадар яхши биламан.

Мария билан яна учрашганимизда, мени галати ва сирли бир ҳиссиёт чулғаб олди — у Ҳерминани ҳам худди мендек эъозлаб, унинг барча аъзоларини, соч ва баданларини худди меники сингари ушлаб, силаб-сийпаб, ўпиб, суйган экан. Кўз олдимда янгидан-янги, билвосита, мураккаб алоқалар ва муносабатлар, янгидан-янги ишқий ҳамда яшаш имкониятлари пайдо бўлаётгани ва мен беихтиёр Чўл бўриси ҳақидаги трактатда баён этилган минглаб жон, руҳлар ҳақида ўйлардим.

Мария билан танишганимдан то катта бал-маскарадгача бўлган қисқа вақт ичида, очиги, бахтиёр бўлсам-да, буни бир нажот, эришилган бахт-саодат, роҳат-фароҳат, ҳузур-ҳаловат деб билмадим, балки буларнинг барчаси ҳозирча бошланиши, тараддуд эканлигини, асл моҳият эса олдиндалигини сезиб, хис қилиб турардим.

Рақс туфайли шунчалик кўп нарса ўргандимки, энди балда бемалол қатнашсам бўладигандек туюларди. Ҳермина бал-маскарадда қандай либосда чиқишини мендан ҳануз сир сақлар, ҳамон бу фикрида қатъий турарди. Унингча, мен уни бемалол таний олармишман, мабодо танийёлмай қолсам, ўзи ёрдан бераркан, лекин ҳозирча буни билишим мумкин эмас экан. Уни бал билан боғлиқ режаларим мутлақо қизиқтирмадям, шунинг учун ясан-тусан қилиб ўтирмасликка аҳд қилдим. Мариюни балга таклиф қилмоқчи эдим, у байрамни хушгори билан ўтказишини, унга ҳатто чипта ҳам олиб қўйганини эшитиб, энди байрамни ёлғиз ўтказарканман-да, деб, ҳафсалам пир бўлди. Ҳар йили шаҳардаги Глобус залда ўтказиладиган бу нуфузли, дабдабали бал-маскарад казо-казо санъаткорлар томонидан уюштириларди.

Шу кунларда Ҳерминани жуда кам кўрардим, у балдан бир кун олдин мен олиб қўйган чиптани олиб кетиш учун келади. Хонамда мўмин-мулойим, хотиржам ўтираркан, у билан суҳбатимиз тез қовуша қолди ва бу суҳбат менда галати, чуқур таассурот қолдирди.

— Кўринишинг чакки эмас, — деди у, — рақс сенга ёқибди. Сени уч-тўрт ҳафта кўрмаган одам танимай қолиши турган гап.

— Ҳа, — қўшилдим унга, — неча йиллардан буён бунчалик маза қилмагандим, булар ҳаммаси сен туфайли, Ҳермина.

— О, гўзал Мария туфайлимасми?

— Йўқ, ахир уни менга туҳфа қилган ким, сен-ку. У жуда ажойиб экан.

— Сенга худди шундай маҳбуба керак эди, Чўл бўриси. Ёш, гўзал, дилкаш, ишқ-муҳаббат бобида жуда ақли, ўз қадрини билади. Агар уни бошқалар билан баҳам кўрмаганимда, агар у сеникида ётиб олганда борми, бунинг оқибати яхши бўлмаган бўларди.

Ҳа, бунга ҳам қўшилишмасдан иложим йўқ эди.

— Демак, энди ўзингга керак бўлган ҳамма нарсага эга бўлдинг, шундайми?

— Йўқ, Ҳермина, ундай эмас. Мен гўзал ва мафтункор, зўр қувонч, кўнгилхуши, овунчоққагина эга бўлдим. Бахтли бўлишим учун...

— Ҳўш, яна нима етишмайди?

— Кўп нарса. Менга бахтли бўлишнинг ўзигина кифоя қилмайди, мен бунинг учун яралмаганман, толеим бугина эмас. Менинг тақдир-қисматим бутунлай бошқа.

— Демак, бебахт бўлишнинг керак экан-да, шундайми? Бу нарса бошингдан кўп ўтган-ку, эсингдами, устарадан кўрқиб, уйингга боролмай қолганинг.

— Йўқ, Ҳермина, у бошқа нарса. Ўшанда, очигини айтишим керак, жуда бахтсиз эдим. Бироқ у аҳмоқона, бефойда, бесамар бахтсизлик эди.

— Нега энди?

— Чунки ўзимга ўзим тилаётган ўлимдан бунчалик кўрқмаслигим керак эди. Мен истаётган, мен ингилаётган бахтсизлик бошқа нарса; у шундайки, мен оташин эҳтиросдан изтироб чекаман, унинг хумори тутса, ўлим ҳам ҳеч гап эмас. Мен кутаётган Бахт ёки Бахтсизлик ҳам мана шу.

— Тушунаман. Шунинг учун ҳам ака-сингилмиз. Лекин мана ҳозир Мария туфайли эришган бахтинга нима хусуматинг бор? Нега энди ундан домангирсан?

— Мен бу бахтга қарши эмасман, о, йўқ, мен уни севаман, ундан миннатдорман. У ёз ёмғиридан сўнг чарақлаб чиққан куёшли кундек гўзалдир. Бироқ сезиб турибманки, узоққа бормади. Бу бахт ҳам самарасиз, беҳудадир. У мамнун этади, холос, мамнуният эса мен учун озуқа бўлолмайди. У Чўл бўрисини аллалайди, тўйдириб юборади. Бироқ шунинг учунгина ўлиш, бу бахт эмас.

— Демак, Чўл бўриси... ўлиши керак, шундайми?

— Шундай деб ўйлайман. Мен бахтимдан гоят мамнунман, бунга яна узоқ чидашим мумкин. Лекин баъзан мана шу бахт бедор бўлишим, иштиёқ-ингилишим учун имконият яратиб берса, менинг барча ингилишларим, мана шу бахтни ушлаб қололмайди, балки яна аввалгидан кўра гўзалроқ, унчалик но-чор бўлмаган изтироблар сари чорлайди. Мен ўзимни ўлимга тайёрлайдиган, мени шунга кўндирадиган изтироблар томон ингиламан.

Ҳермина кўзларимга назоқат билан қаради, бир зумда нигоҳи ғамгинлашди. Нақадар гўзал, кўрқинчли кўзлар!.. Сўнг аста, шу қадар паст овозда гап-ра бошладики, бутун вужудим қулоққа айланди:

— Бугун сенга бир нарса айтмоқчиман, бу нарса ўзимга анчадан буён маълум, уни сен ҳам биласан, балки уни ҳали ўзингга ўзинг гапириб кўрмагандирсан. Ҳозир мен сенга ўзим ва сен ҳақингда, иккаламизнинг тақдиримиз ҳақида билганимни айтиб бераман. Сен Ҳарри, санъаткор ва мутафаккир, қувонч ҳамда ишончга тўла инсон бўлгандирсан, ҳаминша улуғ мақсадлар ва абадият сари интилгансан, гўзал ҳамда майда нарсалардан домангир бўлиб яшагансан. Бироқ ҳаёт сени қанчалик ғафлат уйқусидан уйғотиб, ўз-ўзингга келганинг сайин, мусибатинг шу қадар катталашиб, изтироб, ҳадик-хавотир ва тушкунлик ботқоғига тобора, то қулоғингга қадар ботдинг, сен гўзал ва муқаллас билган, севган ва ҳурмат қилган барча нарсалар, инсонларга ва юксак мақсад-вазифаларимизга бўлган азалий ишончинг ўзингга наф келтирмай, қадр-қимматини йўқотиб, чилпарчин бўлди. Сенинг ишонч-эътиқодинг нафас олиши учун ҳаво етишмай қолди. Бўғилиб жон бериш эса шафқатсиз ўлим билан баробар. Тўғрими, Ҳарри? Ахир, шумиди сенинг қисматинг?

— Албатта, албатта, албатта.

— Ҳаёт ҳақида сенинг ўз тасаввуринг, эътиқодинг, талабинг бор эди, сен улуғ ишлар, изтироблар ва ҳатто қурбонлар беришга ҳам тайёр эдинг — сўнг аста-секин дунё сендан ҳеч қандай улуғ ишлар, қурбонлар ва шунга ўхшаш нарсалар талаб қилмаётганини, ҳаёт қаҳрамонлар ва шу қабилар мадҳ этилган шеърят эмаслигини, балки ейиш-ичиш, қаҳва ва пайпоқ, қарта ўйини ҳамда радиомусиқа билан бутунлай мамнун бўлиб яшаса бўладиган мешчанлар меҳмонхонаси эканлигини сезиб қолдинг. Кимки агар бундан бошқа нарсаларни — қаҳрамонлик ва гўзалликни истаса ва ўзида намоён этса, улуғ шоирларни ёки валийларни ҳурмат қилса, эъзозлаб ардоқласа, у тентак ва ҳақиқий Дон Кихотдир. Ҳа, шундай. Менинг аҳволим ҳам худди шундай кечган, дўстим! Мен тузуккина қобилиятли қиз эдим, яхши инсонлардан ибрат олиб яшаш,

Ўзимга юксак талаблар қўйиб, муносиб вазифаларни адо этиш пешонамга битилган эди. Катта қуръани зиммамга олиб, қиролга малика, инқилобчига маҳбуба, даҳога сингил, мартирга¹ она бўлишим мумкин эди. Ҳаёт эса менга чидаса бўладиган, бир нави, дурустгина таъб-дидли куртизан аёл бўлишни насиб этди — пешонамда шу кўргилик бор экан, нима ҳам қила олардим! Ана шунақа. Бирмунча вақт тасалли тополмай ҳасрат чекдим, узоқ вақтгача айбни ўз-ўзимдан қидириб юрдим. Ҳаёт, дедим ўзимга-ўзим, бари бир ҳақ бўлиши керак, у менинг гўзал орзуларимни таҳқирлабдимми, демак, орзуларимда бир гап бор, улар бемаза, бемаъни бўлиши мумкин. Бироқ бундан ҳам ҳеч қандай наф бўлмади. Кўзларим кўради, қулоқларим эшитади, ўзим ҳам бир оз синчков, ҳар нарсага қизиқувчи одамман, Ҳаёт деб аталмиш маъвога, ён-атрофимга, таниш-билиш ва қўшниларимга, эллик ва ундан ортиқ одамларнинг тақдир-қисматларига мундоқ разм солиб қарасам, биласанми нима, Ҳарри: менинг орзуларим, худди сеники сингари ҳақ экан, минг маротаба ҳақ экан! Ҳаёт, воқелик эса, ноҳақ эди. Мендек бир аёлнинг бошқа йўл тополмай, топармон-тугармон, пултопар одамга қарам бўлиб, ночор ёзув машинкасини чиқиллатиб ўтириши ёки ўша пулдорга пули учунгина хотин бўлиб олиши ё бўлмасам бузуқлик йўлига кириб кетиши, бу энди сенга ўхшаган одамнинг ёлғиз-танҳо қолиб, қўрқа-писа, тушкун бир кайфиятда устарага ёпишишига ўхшаган шу қадар, шунчалик нотўғри иш эди. Менинг мусибатим моддий ва ахлоқий бўлса, сеники — руҳий-маънавий — йўлимиз эса бир хил. Нима, мени фокстротдан қўрқинингни, барлар ва рақс майдончаларини суймаслигингни, жаз мусиқаси ва бошқа барча майда-чуйда нарсаларга қарши эканлигингни тушунмайди, деб ўйлаётсанми? Мен буларнинг барчасини, сиёсатдан кўнглинг айнишини ҳам, матбуот ва партияларнинг олди-қочди гапларидан, масъулиятсиз хатти-ҳаракатларидан ташвиш чекишингни ҳам, бўлиб ўтган ва бўлажак урушни, бугунги одамларнинг тафаккурини, улар нималарни ўқишяпти, нималарни қуришяпти, мусиқаси, байрамлари, таълими ва ҳоказоларни ўйлаб, руҳан тушкунликка, умидсизликка тушишингни ҳам жуда яхши тушунаман! Сен ҳақсан, Чўл бўриси, минг маротаба ҳақсан, бироқ шундай бўлса-да, бари бир ҳалок бўлишинг муқаррар. Сен бу оддий, қулай, озгина нарса билан мамнун бўладиган бугунги дунёга ўта талабчанлик билан ёндошясан, сенинг ўлчаминг унга тўғри келмайди, у сени тупуриб ташлайди. Ким агар бугун яшамокни истаса, ўз ҳаётидан шодланмоқчи бўлса, у сен билан менга ўхшаган инсон бўлмаслиги керак. Кимки динғир-динғир ўрнига асл мусиқани, кайф-сафо ўрнига қувончни, пул ўрнига қалб-кўнгилни, шовқин-сурон ўрнига ҳақиқий меҳнатни, юзаки ҳавас, эрмак ўрнига чин иштиёқни талаб қиладиган бўлса, унинг учун бу дилбар дунё ватан бўлолмайди...

Шундан сўнг у ерга қараб, ўйланиб қолди.

— Ҳермина, — дедим унга аста, — сингилгинам, кўзларинг бирам ажойибки! Келиб-келиб, фокстротни ўргатганингни қара-я! Менга қара: бизга ўхшаган одамлар, ўлчами тўғри келмайдиган инсонлар, наҳотки энди бу заминда яшай олмасак? Нима учун шундай? Сабаби нимада? Бу бизнинг замонамизга келиб шундай бўлиб қолдимми? Ёки ҳамиша шундай бўлиб келганми?

— Билмадим. Бизнинг замонамизда шундай бўлган бўлса керак, бу бир хасталик, ҳозирги куннинг бахтсизлиги бўлса керак. Фюрерлар зўр бериб урушга тайёрланишмоқда, биз бўлсак, фокстротга тушиб, пул топиб, шоколад еб юрибмиз. Бошқа замонлар бундан кўра яхшироқ бўлган ва янада яхшироқ, бойроқ, теранроқ бўлади, деб умид қиламиз. Бироқ бундан бизга фойда йўқ. Балки ҳамиша шундай бўлгандир, ким билади...

— Ҳамиша бугунгидекми? Яъни дунё ҳамиша сиёсатчилар, чайқовчилар, кельнерлар ва бойваччаларники бўлиб келган, оддий одамларга кун йўқ, шундай демоқчимисан?

— Ҳа, шундай, тагин билмадим, буни ҳеч ким билмайди. Бари бир эмас-

¹ М а р т и р — дин-этиқод йўлида ҳалок бўлган насроний.

² К у р т и з а н а ё л — юқори табақалар доирасида ўралашиб юрувчи суюқоёқ хотин (тарж.).

ми. Лекин мен ҳозир, дўстим, арзанданг Моцартни ўйлаяпман, эсингдами, унинг ҳақида менга гапириб, хатлар ўқиб бергандинг. Хўш, унинг аҳволи не кечганийкин? Унинг замонида дунёни ким бошқарган, қаймоғини ким сузган, ким бошчилик қилган, ким обрў-нуфузга эга бўлган: Моцартми ёки корчалонларми, Моцартми ё саёз, сийқа, ўртамиёна одамларми? Унинг ҳаёти қандай яқун топган, қандай дафн этилган? Менимча, ҳаёт, эҳтимол ҳамшиша мана шундай бўлиб келган, “жаҳон тарихи” деб аталадиган, мактабларда ўқитиладиган фан ҳам турли-туман қаҳрамонлар, даҳолар, улуғ ишлар ва ҳис-туйғулар билан тўлиб-тошган — қуруқ ёдлашдан иборат бўлган, болаларни йиллар давомида андармон ва банд қилиб туриш учун мактаб муаллимлари томонидан ўйлаб топилган бу дарслар ҳам аслида фирибгарликдан бошқа нарса эмас. Доим шунақа бўлиб келган ва доимо шундай бўлиб қолади, яъни замон ва дунё, пул ва ҳокимият майда ҳамда саёз одамларникидир, бошқаларга — ҳақиқий инсонларга эса, ўлимдан бошқа ҳеч нарса йўқ.

— Наҳотки ҳеч нарса?

— Нега энди, абадият-чи?

— Келажак авлодларга қоладиган ном, шон-шуҳратни айтяпсанми?

— Йўқ, бўригинам, шон-шуҳратни айтаётганим йўқ — наҳотки унинг қадри бор деб ўйласанг? Нима, барча ҳақиқий ва тўлақонли инсонлар машҳур бўлишган ҳамда уларни келажак авлодлар ҳам билган, деб ўйлаяпсанми?

— Йўқ, албатта йўқ.

— Демак, у шон-шуҳрат эмас. Шон-шуҳрат таълим учун мавжуддир, у мактаб ўқитувчиларининг иши. У шон-шуҳрат эмас, йўқ, йўқ! У — Абадиятдир. Мўминлар уни Худонинг мулки деб атайдилар. Узимча ўйлайман: биз, талабчан, ўткир дилли, қайғу-ҳасрат, изтироб чекадиган, кенг кўламли инсонлар, агар бу дунёнинг ҳавосидан ташқари яна бир бошқа ҳаво бўлмаганида, агар Вақтдан ташқари яна Абадият, яъни Чин Дунё бўлмаганида, умуман яшай олмас эдик. Моцарт яратган мусиқа ҳамда сенинг улуғ шоиринг қаламига мансуб шеърлар ҳам, мўъзикалар яратган, мартирларча ўлим топиб, инсонларга буюк ибрат намуналарини кўрсатган валий, авлиёлар ҳам Чин Дунё — Абадиятта даҳлдордирлар. Лекин ҳар бир улуғ мардонавор иш тимсоли ҳам, ҳар бир чин, ҳақиқий ҳис-туйғу куч-қудрати ҳам, гарчи уларни ҳеч ким билмаган, кўрмаган, ёзиб олмаган ва келажак авлодларга етказмаган бўлса ҳам, бари бир улар Абадиятта мансубдир. Абадиятта ҳеч қанақанги келажак авлод бўлмайди, у ерда ҳақиқий, чин дунё ҳукм суради.

— Гапларинг рост, — дедим унга.

— Дин-диёнатли одамлар, — хаёлчан сўзида давом этди у, — бу нарсаларни жуда яхши билганлар. Улар шунинг учун валий, авлиёларни кўтариб чиқиб, “валийлар жамоати”ни тузганлар. Авлиёлар, улар — ҳақиқий инсонлар, Нажоткорнинг кенжа авлодларидир. Биз бутун умримиз бўйи, ҳар бир яхши ишимиз билан, ҳар бир дадил фикримиз билан, ҳар бир меҳр-муҳаббатимиз билан улар томон йўлда давом этамиз. Валийлар жамоатини илгариги замонларда рассомлар заррин осмонда — чарақлаб турган, гўзал ва тинч, сокин, осойишта маконда тасвирлашган — бу мен боя айтиб ўтган “абадият”дан ҳеч бир ўзга нарса эмас. Абадият, у — Вақт билан Борлик, Замон ва Макон ортидаги Салтанатдир. Биз ўша ерга мансубмиз, бизнинг Ватанимиз ўша ерда, қалбимиз ўша ёққа талпинади, Чул бўриси, шунинг учун ҳам биз ўлимни кўмсаймиз. У ерда сен яна Гёте, Новалис ҳамда Моцарт билан топиласан, мен эса азиз-авлиёларим — Кристофер, Филипп фон Нери ва бошқалар билан. Аввал ашаддий гуноҳкор, осий бўлган кўплаб авлиёлар бор, гуноҳ ҳам, гуноҳ ва иллат ҳам табарруклик сари йўл бўла олар экан, сен устимдан кулишинг мумкин, бироқ мен ўзимча кўп ўйлайман, дўстим Пабло ҳам яширин, пинҳоний авлиё бўлиб чиқса ажаб эмас. Эҳ, Ҳарри, чин ўйимизга етиб олгунга қадар қанчадан-қанча нопокликлар ҳамда бемаънигарчиликлар узра тентираб, йўл босишимизга тўғри келади! Ва бизни бошлаб борадиган ҳеч кимимиз йўқ, бизнинг бирдан-бир йўлбошчимиз — Ватан соғинчидир.

Охирги сўзларни айтаятганда унинг овози ниҳоятда паст эшитилди, шундан сўнг хонага бадгар жимжитлик чўкди, ботаётган кўёшнинг заррин нурлари кутубхонадаги кўплаб китоб жавонларига тушиб, уларда жилваланарди.

Мен Ҳерминанинг бошини қўлларим орасига олиб, уни пешонасидан ўпдим, туғишган ака-сингиллардек, юзини юзимга босдим, биз бир зум шундай туриб қолдик. Менга қолса, мана шу лаҳзалар давом этаверса дердим, кўчага ҳам чиққим келмасди. Лекин катта бал бошланиши арафасидаги бу кечада Мария билан учрашишга келишган эдик.

Йўлда бораётиб Мария ҳақида эмас, балки Ҳерминанинг гапларини ўйлардим. Менга шундай туюлардики, буларнинг барчаси унинг ўз фикрлари эмас, балки гўё меники эди, у ақлли, зийрак эмасми, мендан ўқиб олган-у, яна ўзимга қайтарган, улар мана энди янги қиёфа касб этиб, олдимда пешвоз турарди. Айниқса, Абадият ҳақидаги фикри учун ундан бениҳоят миннатдор эдим. Менга бу керак эди, мен усиз яшай олмас, усиз бу дунёни ташлаб ҳам кетолмас эдим. Муқалдас, илоҳий у Дунё, Охират, Вақтта боғлиқ бўлмаган Абадият, абадий Қадрият дунёси, илоҳий моддий олам менга бугун дўстим ва рақс муаллимам томонидан яна қайтадан туҳфа этилган эди. Мен Гёте ҳақидаги тушимни эслаб, ғайриинсоний кулиб, мен билан унутилмас ҳазил қилган кекса донишманднинг суратини кўз олдимга келтиришим керак эди. Гётеннинг кулгисини, умрибоқий инсоннинг кулгисини мана энди тушундим. Бу кулги қуруқ, фақат нурдан, ёруғликдан иборат эди, у изгириблар, иллатлар, гумроҳликлар, ишғиёқ-интилишлар ва хато, англашилмовчиликлар орасидан ўтиб, Коинотга — Абадиятга ёриб кирган ҳақиқий, чин инсондан қолган из эди. “Абадият” эса Вақтнинг халос бўлиши, унинг маълум даражада маъсумликка қайтиши, унинг қайтадан Бўшлиққа айланишидан бошқа нарса эмас эди.

Мен Марияни, у билан икковимиз доим бирга овқатланадиган жойдан излаб кўрдим, бироқ у ҳали келмаган эди. Шаҳар атрофида жойлашган жимит қовоқхонада, тузалган дастурхон атрофида уни кутиб ўтирарканман, хаёлим ҳамон ўша суҳбатда эди. Ҳермина билан ўртамазда бўлиб ўтган ушбу суҳбат чоғида юзага қалқиб чиққан бу фикрлар менга шу қадар яқин, шу қадар азалий, таниш туюлардики, гўё улар ўз афсоналаримдан, ўзимга тегишли бўлган суратлар олаמידан олингандек эди. Бу умрибоқийлар, вақт билан боғлиқ бўлмаган абадий бўшлиқда яшаганлари янглиғ, суратлари айланишиб, хаёлга чўмган, улар атрофидаги само янглиғ билтурдек тиниқ Абадият ва Ердан ташқаридаги бу Оламнинг вазмин, юлдуздек чақнаган қувноқлиги, хушчақчақлиги — буларнинг барчаси менга қаёқдан бу қадар яқин, бу қадар таниш туюлдикин? Шунда “Cassations” ва “Wohltemperiertes Klavier”¹ дан парчалар ёдимга тушди, ва бу мусиқалар ичра мана шу вазмин, юлдуз янглиғ ёрқинлик порлаб, самодек тиниқлик уфуриб тургандек бўлди. Ҳа, бу мусиқа гўё Бўшлиққа айлантирилган Вақт эди, бу Вақт узра чексиз, ажойиб, ақл бовар қилмайдиган вақтичоғлик, абадий илоҳий Кулги жаранглаб турарди. О, тушимдаги ўша кекса Гёте ҳам бунга бағоят ҳамоҳанг эди!.. Шу пайт тўсатдан тушуниб бўлмайдиган, сирли бу Кулги, Умрибоқийлар кулгиси қулоқларим остида жаранглай бошлади. Унга маҳлиё бўлиб ўтирган кўйим, нимчамнинг киссасидан қалам олиб, қоғоз излай бошладим, қарасам олдимда, устол устида прейскурант — шароб нархномаси ётибди, уни шартга олиб, орқа тарафига ўз-ўзидан қуюлиб келаётган сатрларни ёза бошладим... Бу шеърларни бошқа куни чўнтагимдан топиб олдим. Улар қуйидагича эди:

УМРИБОҚИЙЛАР

Қадрдон она-тупроқ, водийлар узра
 бизга пешвоз ҳамон ҳаёт шиддати —
 Ақл бовар қилмас кулфат, сархушлик,
 Хайрлашув базмининг аччиқ тутуни,
 Шодлик талвасаси, чексиз эҳтирос,
 Қотил, судхўрларнинг қонли қўллари,
 Ҳамда дуо учун очилган қўллар,
 кўркув ҳам қувончдан карахт оломон.

¹ “Cassations”, “Wohltemperiertes Klavier” — Моцарт ва Бах асарларининг номлари (тарж.).

Бунда ором олар бахту саодат,
 Ёввойи ҳирсларнинг бўғиқ нафаси.
 Ўз-ўзин ер, тупураб беҳад,
 Хаёлида уруш режаси.
 Гўзал санъат бўлса фақат
 безаб турар қувонч уйларин,
 Адолату, фаҳш, разолат
 мужассамдир ҳар жойда букун.

Бироқ бизлар топишдик яна
 Юлдуз янглиғ сўнгсиз самода,
 Кун, тун, соат бизга бегона,
 На эркак, аёлмиз; на ёш, на қари.
 Сизларнинг гуноҳу қўрқувларингиз,
 Қотиллигу хумор фароғатингиз —
 биз учун бамисли айланар Қуёш,
 ҳар бир кун биз учун чексиздир, чексиз.
 жимгина кузатиб ҳаётингизни,
 Самонинг беҳисоб юлдузларини,
 дўстлашиб олганмиз Аждаҳо билан,
 Фазонинг яхлаган бўшлиқларида
 вазминдир тоабат сокин умримиз,
 вазмин ва нурлидир мангу кулгимиз.

Ниҳоят, Мария ҳам келди, иккаламиз шодон тамадди қилиб олгач, бир-галикда хонамизга равона бўлдик. У бу оқшом ҳар қачонгидан кўра гўзалроқ эди, менга турли ноз-карашмалар, навозишлар, қилиқлар қилар, буларнинг барчаси эса гўё у билан бўлаётган сўнгги учрашувга дахлдордек туюларди.

— Мария, — дедим унга, — бутун жуда бошқачасан. Иккаламизни бунчалик қийнамасанг-чи, ахир эртага бал-маскарад. Бунақада хушгорингта ярамай қоласан-ку. Гулғунчагинам, борди-ю хушгоринг эртақлардагидек шаҳзода бўлиб чиқса, кейин мени эслан чиқариб юборасанми, деб кўрқаман. Бутунги хатти-ҳаракатларинг ҳам баайни хайрлашув кечасини ёдга солаётибди...

У лабларини нақ қулоқларим остига олиб келиб, аста шивирлади:

— Кўйсанг-чи, Ҳарри! Ҳар галги учрашувимиз ҳам аслида охиргиси бўлиб қолиши мумкин эди... Ҳермина агар сени чақириб олса, унда бошқа учраш-маслигимиз аниқ. Балки бу эртага маълум бўлиб қолар?

Балдан олдинги ўша оқшом ҳиссиётларга шу қадар бой бўлдики, бу қадар ажойиб, ширин-чучмал, иккиёқлама кайфиятни таърифлашга тил ожизлик қилади. Мен чинакам бахт нималигини туйгандим: Мариянинг гўзаллигидан, унинг менга бутун вужуди билан берилганлигидан, юзлаб нафис, гўзал ҳис-туйғулардан баҳраманд бўлиш мендек кексая бошлаган одам учун ҳақиқий лаззат, роҳат-фароғатнинг ўзгинаси эди. Уни яна бир идишга ҳам қиёсласа бўларди: унда тўла мазмун, қизғинлик, тақдир мужассам эдики, ишқ-муҳаббатнинг лаззатли, кўнглини ийдириб юборадиган икир-чикирлари билан машғул бўларканман, тақдирим оёғини қўлга олиб, хуркак отдек кўрқув, қайғу, дард-ҳасратга тўлиб-тошиб, жарлик томон, ўлим томон олға интилаётганини кўнглим сезиб турарди. Ҳиссий, ҳис-туйғу кўзгатадиган севги олдидаги тортинчоқлик ва кўрқув янглиғ, Мариянинг кулиб турган, ўзини бахшида этишга тайёр турган гўзаллиги олдидаги кўрқув янглиғ, мен ҳозир ўлим олдидаман бўладиган шундай кўрқувни ҳис қилиб турардим, бу кўрқув ҳисси қадемай жонбозлик ва халос бўлиш билан алмашинишини ҳам билиб турардим.

Ишқ-муҳаббатнинг беҳаловат, питир-питир ўйинлари билан жимгина машғул бўларканмиз, ўзимизни илгари бир-биримизга бутунгидек бу қадар яқин ҳис қилмагандек, менинг қалбим, кўнглим, бутун вужудим эса Мария билан хайрлашарди, у билан боғлиқ бўлган барча нарсалар билан хайр-маъзур қиларди. У тўфайли мен жинс маъсумлиги олдида бола ва ҳайвонга айланишдан иборат сирт-юзанинг ўйин ҳамда қувончларига болаларча ўрганган эдим, бундай ҳолатларни илгари ҳам истисно тариқасида камгина ўз бошимдан ке-

чириб кўргандим, чунки ўй-хаёл, фикр-мулоҳаза, орзу-умидга тўла умр ва жинсий ҳаёт мен учун ҳамиша айб-гуноҳ аломати бўлиб келган, мамну неъматнинг лаззатли, бироқ васваса уйғотадиган таъми олдида маънавиятли инсон ҳамиша хушёр, огоҳ бўлиб юриши лозим эди. Мана, Ҳермина билан Мария менга бу боғу бўстоннинг маъсумлигини кўрсатишди, мен у ерда меҳмон бўлганимдан миннатдор эдим — ҳадемай боғни тарк этиш вақти ҳам келди, бу чаман ўга гўзал ва ҳароратли эди. Энди эса яна янги орзу-истаклар чўққиси сари интилишим, ҳаётимда қилган беҳисоб гуноҳларимни ювиб, ўзимни оқлашим зарур эди. Енгил ҳаёт, енгил муҳаббат, енгил ўлим — булар мен учун аҳамиятсиз нарсалар эди.

Қизларнинг ўзаро шивир-шивир, имо-ишораларидан эртага бўладиган бал учун бутунлай бошқача ҳийла-макрлар режалаштирилаётганини билиб олдим. Балки ҳақиқатан ҳам бугун Мария билан сўнги марта бирга ётаётгандирмиз, балки бизни эртага яна янгича қисмат, янгича тақдир кутаётгандир, ким биледи?... Мен оташ бўлиб ёна бошладим, ғам, ҳасрат, қўрқувдан бўғилай дердим, Марияга жон-жаҳдим билан ёпишиб, ул гўзал бўстоннинг барча сўқмоқ ва чакалакзорлари бўйлаб ҳирс билан диркиллаб, чопқиллаб кезарканман, ушбу жаннат дарахтининг лаззатли мевасини яна бир бор тишларим орасига олиб, маҳкам босдим.

Шу кеча уйқудан қолган эканман, эртаси кунни кундузи ухлаб ўрнини тўлдирдим. Ўзиям роса чарчаган эканман, эргалаб чўмилиб келдим, уйга бориб, хонамни қоронғу қилдим-да, уйқуни урдим. Ечинаётиб, қўлимга шеър илтиди, уни бирпасда унутиб, ўзимни ҳорғин ўринга ташладим, Марияни, Ҳерминани ва бал-маскарадни ҳам унутиб, бугун кун бўйи маза қилиб ухладим. Кечга томон ўрнимдан турдим, соқол олаётиб, эсимга тушди, бал-маскарад бошланишига бир соат қолибди, фрак¹ кўйлак қилиришим керак. Яхши кайфият билан кийиндим-да, кўчага чиқдим, энг аввало, овқатланиб олишим лозим эди.

Бу мен иштирок этаётган биринчи бал-маскарад эди. Албатта, илгарилари ҳам бундай байрамларга гоҳ-гоҳ бориб турардим, улар ажойиб бўларди, мен одатда рақс тушмасдим, томошабин бўлиб, қайтиб келаварардим, бошқаларнинг байрамлар ҳақида завқ-шавқ билан ҳикоя қилишлари менга ҳамиша кулгили туюларди. Бугунги бал ҳам мен учун воқеа эди, мен уни қизгин ва озгина ҳадик билан кутардим. Олиб борадиган маъшуккам йўқлиги сабабли, кечроқ боришга қарор қилдим, қолаверса, Ҳермина ҳам худди шундай маслаҳат берган эди.

Азалий бошпанам — “Пўлат дубулға”га кейинги пайтда камроқ борардим, у ерда асосан ҳаётдан кўнгли совиган, ихлоси қайтган одамлар шароб ичиб, ёшлик чоғларини эслаб ўтиришарди, бу эса менинг ҳозирги яшаш услубимга унчалик тўғри келмас эди. Бироқ бугун кечқурун негадир ўзимдан-ўзим яна ўша ёқларга боргим келиб қолди; хайрлашув ва келгуси тақдирнинг ҳозирги қўрқоқ ва шодон кайфияти мени яна ўтмиш умримнинг хотиралари билан боғлиқ бекатларидан бири бўлган, чекилаверганидан тугунга тўлиб кетган ана шу мўъжазгина қовоқхонага бошлаётганди, у ерда мен яқин-яқингача ҳам доимий мижозлардан бири эдим, у ерда ўтириб бир шишагина оддий маҳаллий шаробдан ичсам, шунинг ўзи яна бир кеча ёлғиз тонг оттиришим, ҳаётимнинг яна бир кунини сабр-тоқат билан ўтказишим учун кифоя қиларди. Ушандан буён бошқа кучлироқ воситаларни ҳам, ширинроқ оғуларни ҳам кўп тотиб кўрдим. Кулимсираб эски дўконга кириб бордим, бека салом бериб кутиб олди, оғизларига толқон солиб ўтирган кунда-шунда мижозлар ҳам индамайгина бош силкиб қўйишди, оппоқ, озода ёғоч устал устида бир зумда қовурилган хўрозча пайдо бўлди, катта қадаҳга тиниқ эльзас шароби деҳқончасига култиллаб қўйилди. Еб-ичиб ўтирарканман, вужудимни аввалги ҳаётим лавҳалари билан боғлиқ бўлган, қўшилиб, чатишиб кетган қандайдир сўлгин, аллақандай ҳузурбахш ҳамда оғриқли ҳиссиёт, ҳис-туйғулар чулғаб олди. “Замонавий” одам буни сентименталлик деб атайди; у нарсаларга, дей-

¹ Ф р а к — олдинги этаги қисқа, орқа этаги узун эркаклар кийими (тарж.).

лик, ўзи учун муқаддас бўлган нарсаларга, мошинасига кўпам меҳр кўявермайди, мошинасини иложи борича тезроқ бошқа яхшироқ русумдагисига алмаштириш пайдан бўлади. Бу замонавий одам дадил, чаққон, эпчил, удабурон, ғайратли, соғлом, вазмин ва қатъий, ажойиб шахс, у бўлажак, келгуси урушда ўзини худди эртақлардагидек намоён қилади. Мен эса, на замонавий, на эски модадаги одам эдим, балки шунчаки Вақтдан сирғалиб, ажраб тушиб қолган ҳамда ўлимни истаётган, ўлим сари ингилаётган одам эдим, холос. Сентименталликка нисбатан ҳеч қандай қаршилигим йўқ эди, куйиб кул бўлган юрагим ҳали ҳам ҳис-туйғуга ўхшаган нарсаларни сезаётганидан хурсанд, шод ва миннатдор эдим. Шу тариқа мен эски қовоқхона, эски, кўпол, бесўнақай курсилар, тугун ҳамда шароб ҳиди, одатлар, ҳарорат, илиқлик, ватанни эслатувчи алланималар билан боғлиқ хотираларга берилиб ўтирардим. Хайрлашиш, хайр-маъзур қилиш гўзал, ёқимли нарса. Мен учун мана шу қаттиқ ўриндиқ, манови деҳқонча қадаҳ азиз эди, эльзас шаробининг мазали таъми, мана шу хонадаги барча таниш нарсалар, тушкун бир кайфиятда ҳаёл суриб ўтирган ичувчи биродарларимнинг юз-кўзлари мен учун азиз эди... Мен бу ерда туйган, ҳис қилган нарсалар майхона, шароб ва сигара нималигини билмаган болалик даврининг эски модадаги майхона сурури билан энгил йўғрилган мешчан сентименталлик эди. Бироқ мана шу сентименталликни майда-майда қилиб ташлаш учун ҳеч қандай Чул бўриси тишларини иржайтирмас, умуман кўринмас ҳам эди. Бу ерда ўтирарканман, ўтмиш хотираларимдан дилим ёришиб, шу орада сўнган бурж нурларининг хира ёғдусидан мунаввар бўлиб, тинч, осойишта, сокин тин олардим.

Шу пайт кўча савдогари келиб қолди, ундан бир ҳовуч қовурилган каштан¹ харид қилдим. Гул кўгарган кекса аёлдан бир жуфт чиннигул сотиб олдим-да, қовоқхона бекасига совға қилдим. Ҳисоб-китоб қилмоқчи бўлиб, одатдагидек ён чўнтагимга кўл солаётганимдагина, фракда эканлигимни сезиб қолдим. Балмасқарад! Хермина!

Бироқ вақт ҳали анча эрта эди, шунинг учун Глобус-залга ҳозирок бораверайми-йўқми, деб иккиланардим. Шу билан бирга, кейинги пайтдаги бу барча томоша, ўйин-кулги, кўнгилочар тадбирларни ўйларканман, аҳволимни дилдан ҳис қилиб, уларга нисбатан баъзи бир қаршилиқ ҳамда эътирозларни кўнгилдан ўтказардим, каттакон, одамлар билан лиқ тўла, сершовқин залларни кўнглим унча хушламас, ёт, бегона муҳит олдида, айш-ишрат дунёси олдида, рақса тушиш олдида мактаб боласига ўхшаб торгиниб-қимтинардим.

Шошилмай борарканман, кинотеатрга кўзим тушиб қолди, чироқларнинг нурлари ажиб товланар, улкан ранг-баранг лавҳалар ўзига чорларди. Бир неча қадам юргач, орқага қайтдим-да, ичкари кирдим. Қоронғида соат ўн бирга қадар бемалол ўтирсам бўларди. Кўлида ёруғи кўзни оладиган фонар ушлаб олган хизматчи бола ёрдамида қоп-қоронғи залдан ниҳоят, бўш ўрин топиб ўтирдим, ўзимни гўё Таврот орасида ҳис қилдим. Намойиш этилаётган фильм пул ишлаш учун эмас, балки катта харажатлар эвазига ва нозик дил билан олижаноб ҳамда муқаддас мақсадлар йўлида ишланганлиги кўриниб турарди, уни томоша қилгани тушдан сўнг ўзларининг дин муаллимлари бошчилигида ҳатто ўқувчилар ҳам келишарди. Фильм Мусо алайҳиссалом ҳамда Мисрдаги яҳудийлар тарихи ҳақида бўлиб, инсонлар, отлар, туялар, саройлар, фиръавн ҳашамати ва чўғдек қизиб турган саҳрода яҳудийларнинг тортган азоб-уқубатларидан ҳикоя қилар эди. Соч-соқоли бир оз Волт Витманникита ўхшаб кетадиган Мусо алайҳиссалом, албатта уни саҳнада қойилмақом қилиб ўйнашганди, кўлида узун асо билан саҳро бўйлаб, яҳудийлар олдида Воданга² ўхшаб аста одимлаб, жўшқин ва ғамгин кетиб борарди. Мана у Қизил денгиз соҳилида турган кўйи Оллоҳга илтижо қила бошлади, шунда Қизил денгиз ораси очилиб, торгина кўча, улкан тўлқинлар ўртасида торгина тик йўл пайдо бўлди (киночилар буни қандай қилиб суратта олишгани ҳақида диний фильмни кўргани келанлар соатлаб баҳслашишарди), пайғамбар ва юраксиз, журъатсиз оломон йўлдан ўта бошлади, улар кетидан фиръавннинг ҳарбий, жанговар аравалари

¹ К а ш т а н — қорақайнлар оиласига мансуб дарахт ва унинг ёнғоғи (тарж.).

² В о д а н — қадимги германларда олғий илоҳ, тангри (тарж.).

пайдо бўлди, мисрликлар аввалига кўрқиб соҳилда туриб қолишди, сўнг мардона қадам ташлаб, олға интилдилар, сал ўтмай баланд тўлқин — пўртана кўтарилиб келиб, тилла совут кийиб олган дабдабали фиръавни арава-паравалари-ю одамлари билан кўшиб босиб кетди... шунда беихтиёр худди шу воқеа куйланадиган Хенделнинг икки бас (йўғон овоз)га яраша ажойиб дуэтини эсладим. Кейин Мусо алайҳиссалом Синай бўйлаб кўтарила бошлади, тоғ қояларидан иборат овлоқ жойга етганида унга — гамгин қаҳрамонга Иегова¹ бўрон, момақалдироқ ва нур ёрдамида Оллоҳ буюрган ўн Амрни етказди, бу орада унинг ночор халқи тоғ этагида олгин (пул) ҳукмронлигини ўрнатиб, кўнгилхушлик, ўйин-кулгига бутунлай берилиб кетди. Буларнинг барчасини — диний воқеалар, уларнинг қаҳрамонлари-ю мўъжизаларини кўриб туриб, ишонгим келмасди, бу нарсалар — ўша даврнинг эски, алмисоқдан қолган маданият лавҳалари, болаларимиз ҳамда уйдан олиб келган нонини жимгина кавшиб ўтирган миннатдор томошабинлар кўз ўнгида бошқа бир дунёнинг, ақл бовар қилмайдиган, ажойиб, мислсиз бир нарсанинг хира, гира-шира тасаввурини жонлангириб юборган эди. Эҳ худойим-ей, ўшанда нафақат мисрликлар, балки яҳудийлар ва бошқа барча инсонлар ҳам гайритабиий ҳамда батартиб равишда ҳалок бўлиб қўяқолганлари эди, бутунги разолату сохта, ярим-ёрти ўлимларга ўрин қолмаган бўларди. Ҳа, ҳа!

Менинг ажиб, ғалати, сирли беҳоллитим, бал-маскарад олдида пайдо бўлган ўзим ҳам тан олмайдиган кўркув ҳисси кинотеатрда ҳам босилмади, аксинча, ёқимсиз, нохуш бир тарзда кучайиб борарди ва мен Херминани ўйлаб, Глобус-залга бориш учун ниҳоят, ўзимни қўлга олишим керак эди. Орадан ҳаял вақт ўтган, бал аллақачон бошланган, борганимда тарақа-туруқ авжида эди ва мен ҳам, ҳушёрлик ва тортинчоқлик билан маска (ниқоб)лар ур-сур, тўполонига қўшилдим, шунда танишлардан кимдир мени туртиб ўтди, бир қиз шампан ичишга таклиф қилди, масхарабозлар сенсираб елкамга қоқиб кўйишди. Мен уларнинг ҳеч қайсисига эътибор бермай, одамлар билан тўлиботошган хоналар бўйлаб, минг машаққат билан гардеробга бир амаллаб етиб олдим, гардероб рақами ёзилган патгани, мабодо қий-чув, тўполондан зериккудек бўлсам, яна излаб юрмай тагин деб, чўнтагимга аваёлаб солиб кўйдим.

Улкан бинонинг барча хона ва залларида байрамона шовқин-сурон, ғалаювур, ўйин-кулги авжида эди, ҳамма жой, ҳатто ертўлалар, йўлақлар ва зиналар ҳам рақс тушаётганлар билан тирбанд, турли-туман ниқоблар, рақс, мусиқа, кулги-қаҳқаҳа билан тўлиб-тошган эди. Рақс тушаётган оломон орасидан урина-сурина сирғалиб, негрлар капелласидан деҳқонлар мусиқаси янграётган жойга, улкан асосий залдан чиқиб, йўлақлар, сўнг зиналар, барлар, емакхоналардан ўтиб, ниҳоят, шампан ичиладиган барга ўтиб бордим. Деворларга кўпроқ энг ёш санъаткорларнинг ақлга сиғмайдиган, шўх, ғалати, гайритабиий расмлари осиб ташланганди. Санъаткорлардан тортиб, журналистлар, олимлар, ишбилармонларгача, ва, албатта, шаҳарнинг бутун казо-казолари, ҳамма-ҳаммаси шу ерда эди. Оркестрлардан бирида мистер Пабло ўзининг қайрилма карнафини масрур чалиб ўтирарди; у мени кўриб, қаттиқроқ чалиб, саломлашган бўлди. Одамлар оқимига қўшилиб, хоналарнинг унисидан бунисига кириб-чиқар, зиналардан чиқиб-тушардим; ертўладаги йўлақлардан бирини санъаткорлар дўзахта ўхшатиб жиҳозлаб қўйишганди, у ерда бир гуруҳ иблислар зўр бериб, жон-жаҳдлари билан ногора чалишарди. У ёқбу ёққа аланглаб, Хермина билан Марияни излай бошладим, асосий залга қайтиб киришга ҳар қанча уринмай, тинмай оқиб келаётган оломонга қўшилиб, адашиб ўтиб кетавердим. Тун яримлашиб қолган бўлса ҳамки, ҳали ҳеч кимни тополмадим; ҳали рақсгаям тушмаган бўлсам-да, бошим айланиб, кўзим тиниб, аъзойи-баданим қизиб кетди, ҳорғин курсига чўкдим, чор-атрофимда ёт, бегона кишилар, шароб буюрдим, уни ичиб ўтириб, бунақанги сершовқин байрамларда ишгирик этиш мендақанги ёши ўтган одамнинг иши эмас экан-да, деб ўйлай бошладим. Бўшашиб шароб сиққорарканман, рақс тушаётган аёлларнинг яланғоч елкаларидан, опшоқ билакларидан кўз узолмасдим,

¹ Иегова — иудизм (яхудо дини)да олий тангри (тарж.).

ён-атрофимда ғалати-ғалати, ажойиб маска-ниқоблар пайдо бўларди, мени туртиб қўйган қизларни жимгина кузатардим, уларнинг нияти тиззамда ўтириш ёки мен билан бирга рақс тушиш эди. Қари вайсақни, деб қўйди қизлардан бири, у ҳақ эди. Мен бир оз дадил бўлиш ва кайфиятни кўтариш учун озгина отиб олмоқчи бўлдим, бироқ шароб ҳам бемаза эди, иккинчи қадаҳни эса ичолмадим. Аста-секин ортимда Чўл бӯриси турганлигини ҳис қила бошладим, у тилини чиқариб турарди. Менга ҳеч гап бўлмаган, фақат мен бу ерга адашиб келиб қолган эдим. Албатта бу ерга яхши ниятда келган эдим, лекин бу ерда мен хурсанд бўлолмадим, шу пайтда атрофдаги гулдурос, сершовқин қувонч, кулги-қаҳқаҳа, бутун шовқин-сурон, тўполон кўзимга аҳмоқона ва зўраки кўриниб кетди.

Шундай қилиб, орадан бирор соат ўтмаёқ, ҳафсалам пир бўлиб, қазабим тошиб, палтомни кийиб, кетиш учун яна гардеробга қараб юрдим. Бу мағлубият, Чўл бӯрисига томон қайтиш эди, буни Хермина билиб қолса, сира-сира кечирмасди. Аммо мен бошқача йўл ҳам тутолмасдим. Гардеробга етунча ён-атрофимга диққат билан разм солиб бордим, зора қизлар кўриниб қолса деб. Қаёқда. Мана, дарчага ҳам етиб келдим, тўсиқ ортидаги хушмуомалали киши паттани олиш учун қўл чўзди, мен нимчамнинг киссасига қўл солдим — рақам ёзилган патта йўқ эди! Жин урсин, энди шу етмай турувди. Боя заллар бўйлаб ғамгин кезинган пайтимда ҳам, бемаза шароб ичиб ўтирганимда ҳам чўнтагимга бир неча бор қўл солиб кўргандим, думалоқ патта жойида эди. Энди эса йўқ. Ҳамма нарса менга қарши эди.

— Нима, патта йўқми? — сўради ёнимда турган кичкинагина сариқ-қизил иблис ўтқир, чинқироқ овозда. — Ғам ема, оғайни, ма, меникени олақол.

У шундай деб паттани менга узатди, уни олиб улгурмасимданоқ, абжир йигитча зумда кўздан йўқолди. Картондан ясалган мўъжазгина думалоқ паттага рақамини кўрай деб кўз югуртирсам, унда рақам-пақам йўқ, фақат майда ҳарфлар билан алланималар ёзилган эди. Гардеробчидан кутиб туришини илтимос қилиб, паттани қандил ёруғига тутдим. Унда қингир-қийшиқ ҳарфлар билан, ажи-бужи қилиб алланарса ёзилган эди:

Бугун кечаси соат тўртдан бошлаб мағиявий театр иш бошлайди
— фақат жиннлар учун —
кириш баҳоси ақл

Ҳар ким учун эмас. Хермина жаҳаннамда.

Ипи бир зум ўйинчининг қўлидан сирғалиб чиқиб кетган қўғирчоқ яна қайтадан жонлангандек, қисқа давом этган ўлимдан сўнг тирилиб, яна ўйинга қўшилиб, рақс тушиб, ўйнаб, ҳаракатлар қилганидек, мағиявий куч таъсирида мен ҳам ёшариб, ғайратга кириб, ҳозиргина ўзим ҳорғин тарк этган тиқилинч оломон орасига яна ўзимни урдим. Ҳали ҳеч бир гуноҳкор, осий банд дўзахга тушишга бу қалар шошилмаган эди. Ҳозиргина локланган пойафзал оёғимни қисиб турган, атир ҳидига тўйинган ҳаво кўнглимни оздирган, иссиқ қолдан тойдирган эди; энди эса вонстеп тактига ҳамоҳанг равишда оёғим ерга тегмай, енгил, дингиллаб борардим, барча заллардан ўтиб, жаҳаннам томон шошиларканман, мўъжиза юз бергандек, чор-атрофдаги қандайдир ҳарорат, сершовқин мусиқа, турфа ранглар, аёллар елкаларининг хуш бўйлари, сархуш рақс тушаётган юзлаб қувноқ одамларнинг ҳаяжондан порлаб турган кўзлари гўё мени аллалаб, кўтариб бораётгандек эди. Шу пайт испанча либос кийган раққоса “мен билан рақс тушмайсанми!” деб қолди, унга шоша-пиша “иложим йўқ; дўзахга тушишим керак. Аммо бир марта бўсангга йўқ демайман” деб жавоб қайтардим. Ниқоб остидаги ақиқ лаблар менга томон ақинлашди, улардан бўса олаётиб, Марияни таниб қолдим. Уни маҳкам кучоқлаб, бағримга босдим, лаблари нақ ёзда очилган атиргулнинг ўзи эди. Лабларим лабларида, рақсга тушиб кетдик, Пабло ёнидан рақс тушиб ўтдик, у мусиқа чалиш билан овора, бизга қараб қолди, унинг гўзал, ҳайвонларча нигоҳида ҳам қувонч, ҳам лоқайдлик зоҳир эди. Йигирма қадамча ҳам рақс тушганимиз йўқ эди, мусиқа овози тинди, Марияни истар-истамас кучоғимдан бўшатдим.

— Сен билан жон деб яна рақсга тушардим, — дедим унга, — кел, кела-қол, Мария, мен сенинг гўзал билакларингга мафтун бўлиб қолдим, уларни яна бир зум тавоф қилай! Лекин кўрмайсанми, мени Ҳермина йўқлабди. У жаҳаннамда экан.

— Ҳазимам шундай деб ўйловдим. Яхши қол, Ҳарри, мен сени доимо муҳаббат билан эслаймаман.

У хайр-хўшлашди. Бу хайрлашув эди, бу куз эди, бу қисмат эди ва уларнинг барчасидан барқ уриб очилган ёзги атиргулнинг хуш бўйи уфуриб турарди.

Мен яна узундан-узун йўлаклар, тикилинч зиналар бўйлаб дўзах томон чолиб кетдим. У ерда, сақичдек қоп-қора деворларда хунук чироқлар ўткир нур сочиб турар, иблислар хори жони боричча тарақа-туруқ қилиб ётарди. Баланд бар — курсида келишган йигитча ўтирар, у ниқобсиз, этнида фрак, менга истехзо билан қараб турарди. Шу пайт рақс тушаётганлар тўлқини мени деворга қисиб қўйди, ўта тор жойда йигирматача жуфт рақс тушарди. У ердаги аёлларнинг барчасига синчиклаб разм солдим, уларнинг кўпчилигида ниқоб-маска бор эди, баъзилари менга кулиб қараб қўярдилар, аммо Ҳермина кўринмас эди. Курсида ўтирган хушбичим йигитча менга бошдан-оёқ бир қараб қўйди. Ҳа, майли, кутиб турай-чи, рақс тутаб, танаффус эълон қилинган, ўзи келиб қолар ё чақирар, ўйлардим ўзимча. Бироқ рақс тутати ҳамки, ҳеч ким келмади.

Мен барга яқин бордим, у пастак мўъжазгина хонанинг бир бурчига туташган эди. Йигитча ўтирган курси ёнига жойлашиб, виски буюрдим. Уни ичиб ўтириб, йигитчани ён томондан кузата бошладим, у менга шунча қадар таниш ва ёқимтой кўриниб кетдики, гўё сурат бўлиб, ўтмишнинг олис, хира хотираларини ёдимга солди. Шунда мени бирдан гўё ток ургандек бўлди: ахир у ёшликдаги дўстим Ҳерман эди!

— Ҳерман! — дедим иккиланиб.

Йигит жилмайди.

— Ҳарри! Мени ахийри топволдингми?

У Ҳермина эди, фақат сочларини сал бошқача тараб олган, енгилгина пардоз-андоз қилволганди, холос, унинг мода бўлган тик ёқа орасидан кўриниб турган ёқимтой, хушбичим ва оппоққина юзидан ақл ёғилиб турар, нозик қўллари эса фракнинг кенг қора енглари ва оқ манжет (қадама енг)ларидан ажиб ва бежирим чиқиб турарди, узун қора шим кийволган, оёқларига қара-оқ ипақдан тикилган эркаклар пайпоғини илиб олган эди.

— Шуми костюминг, Ҳермина? Шу билан мени ўзингга мафтун қилмоқчимидини?

— Ҳозирча, — деди у бош ирғаб, — бир неча нафар хонимни ўзимга ром қилиб бўлдим. Мана энди навбат сента келди. Кел, аввал бир бокалдан шампан ичайлик.

Баланд баркурсларда ўтириб, ича бошладик, атрофимизда шундоққина ёнгинамизда рақс давом этар, кучли, жўшқин мусиқа янгради. Ҳермина менга ёқин учун ҳеч нима қилмаётган бўлса-да, мен унга бирпасда маҳлиё бўлдим-қолдим. Эркакча кийиниб олганидан у билан бирга рақс туша олмасдим, нозик ҳаракатларига жавоб қайтаришнинг ҳам иложи йўқ эди, эркакча ниқобда у мендан олис ва холис туюлса-да, бари бир мени нигоҳлари билан, гап-сўзлари билан, аёлларга хос ноз-карашма, бутун сеҳр-жодуси билан ўзиники қилиб олганди. Ҳали унга қўл тегизмасимданоқ, унинг сеҳрига таслим бўлиб қолгандим, бу сеҳр икки жинсга мансуб эди, бу ролни унинг ўзи ўйнади. Негаки у мен билан Ҳермен ҳақида, менинг ва ўзининг болалиги ҳақида, жинсий балоғатга етгунга қадар кечган йиллар хусусида суҳбат қуларди, ёшликдаги севги кудрати нафақат икки жинсни, балки ўз йўлида учраган ҳар қандай нарсаларни, руҳият ва ҳиссиётни ҳам қамраб олиб, уларнинг барчасига муҳаббатнинг шундай бир оташин сеҳрини, эртақларда тасвирланганидек, ўзгара олиш қобилиятини бахш этарканки, бундай қобилият бир кун вақти келиб айрим шахслар ҳамда шоирлардагина тақрор юзага чиқиб, намоён бўларкан. У йигитча ролини қойилмақом ўйнади, сигареталар чекиб, жўшқин сўзлар, айни пайтда бир оз мазах қилиб, кулиб ҳам қўярди, бироқ булар-

нинг барчасида ҳиссий муҳаббат туйғуси шуълаланиб турар, буларнинг барчаси гўзал фосиқлик, васвасага айланиб бораётганини англаб, сезиб турардим.

Ҳерминани қанчалар аниқ ва яхши биламан деб ўйламайин, бу оқшом у менга ўзини янада мукаммал тарзда қайтадан намоён эта бошлади. Орзиқиб кутилган тўрни устимга оҳиста ва сездирмай ташларкан, у ўйноқи, совуқ ва хунук тарзда қўлида мен учун мўлжалланган ширин оғуни тутиб турарди!

Биз бир оз у ёқ-бу ёқдан ҳангамаланиб, шампан ичиб ўтирдик. Сўнгра, саргузаштгалаб кашфиётчиларга ўхшаб, заллар бўйлаб сандироклаб, лақиллашиб кеза бошладик, бировларнинг муҳаббат ўйинларини сездирмай кузатиб, ўзимизга жуфт ахтарардик. У менга аёлларни кўрсатиб, улар билан рақс тушишга ундар, униси ёки бошқа бировида қўллаш мумкин бўлган йўлдан уриш санъати юзасидан маслаҳатлар берарди. Биз энди рақиблар эдик, навбатманавбат бир аёлга яқинлашардик, у билан галма-галдан рақс тушиб, икковимиз ҳам барабар унинг кўнглини овлашга ҳаракат қилардик. Бироқ буларнинг барчаси ниқоблар ўйини эди, холос, бу ўйин иккаламизни бир-биримизга янада яқинлаштиради, бизларни бир-биримиз учун ёндириб, алангалатарди. Буларнинг барчаси эртақ эди, барчаси бир ўлчам бой, теран маъно-мазмун кашф этган ўйин, товланиш, жилоланиш ва белги, ишора, рамз эди. Биз ёш, келишган, гўзал бир аёлни учратиб қолдик, у бир оз маънос кўринарди, шунда Ҳерманн у билан рақс туша бошлади, аёл бир зумда очилиб кетди ва улар шампан ичиладиган шийпончага қараб кетишди. Кейин айтиб беришгича, у бу аёл кўнглини эркак сифатида эмас, балки аёл бўлиб, авраб, забт этибди. Менинг кўз ўнгимда буларнинг барчаси — рақсдан гумбурлаётган заллардан иборат бўлган, гувиллаб акс-садо бераётган уй, ниқоблардан сармаст, сархуш одамлар аста-секин ажойиб, зўр хаёлий жаннатта айлана борди, гулдан гулга ўтарканман, уларнинг муаттар исларидан маст бўлар, мевадан мевага суқланиб боқар, уларни бармоқларим билан ушлаб кўрардим, ям-яшил барг-япроқлар орасидан илонлар пайдо бўлиб, мени имлаб, йўлдан оздирар, қорайиб турган ботқоқлик узра нилуфаргул ора-сира кўзга ташланар, дарахт шохларида афсонавий қушлар чуғурлашар, хуллас, буларнинг барчаси каминани орзиқиб кутилган мақсад сари етаклар, янгича иштиёқ билан ягона ёр томон чорлар эди. Бир гал нотаниш бир қиз билан рақс тушдим, у шунақанги ёниб, эҳтирос билан ўйнардик, ҳар қандай одамни ҳам сармаст ва сархуш қилиб, эс-ҳушини олиб кўярди, икковимиз ширин хаёлларга берилиб, орзулар қанотида парвоз қила бошладик, шунда қиз тўсатдан кулиб юборди:

— Вой, сени кўрган одам танимайди-я! Бугун кечқурун шунақаям эси йўқ ва бемаза эдингки...

Бу ўша, бундан бир неча соат олдин мени “қари вайсақи деб атаган қиз эди. Мана энди у мени қўлга киритдим, деб ўйларди, бироқ кейинги рақсда мен яна бошқа бир аёл билан куйиб-ёна бошладим. Ўзиям икки соат зиёд узлуксиз рақс тушдим, рўпара келган рақсга, ҳатто ўзим билмайдиганларига ҳам тушиб кетавердим. Рақс тушаётганимда мудом ёнимда жилмайиб турган йиғитча — Ҳерманн пайдо бўлар, менга имо қилиб кўяр ва тикилинч оломон ичра кўздан йўқоларди.

Эллик ёшимгача мен билмаган, кўрмаган, буни ҳар бир ўсмир, қиз бола ҳамда талаба ўз бошидан кечирган бўлса керак, ушбу воқеа-кечинма менга мана шу бал оқшомидоғина насиб этди: бу байрам шавқи, байрам сархушлиги, таназулга учраган шахснинг кўпчилик ўртасидаги сир-синоати, шодликнинг илоҳий бирлашиши эди. Бу ҳақда мен кўплаб ҳикоялар тинглаганман, бу ҳатто ҳар бир оқсоч, хизматкор аёлга ҳам маълум нарсалар эди, ҳикоя қилаётганларнинг кўзлари ҳар доим гурурдан чақнаб кетарди, мен эса бунга жавобан мудом ярим хаёлчан, ярим ҳавас, ярим ҳасад билан кулиб қўяқолардим. Паришон, бефарқ, лоқайд кишининг, ўз-ўзидан халос бўлган кишининг мафтун кўзларидаги ўша нурни, кўпчилик суронида ўзини йўқотмай, очилиб кетадиган одамларнинг ўша табассуми ва ярим телба паришонлигини ҳаётимда кечган олижаноблик ва разолат, маст-аласт рекрут¹ ҳамда матрослар, шу-

¹ Р е к р у т — ҳарбий хизматта олинган янги аскар (тарж.).

нингдек, байрам томошаларида завқ-шавққа тўлган улуг санъаткорлар ва урушга борган ёш аскарлар мисолида юз марталаб кўрганман, яқиндагина ҳам, оркестрда саксофон чалиб, мусиқадан сармаст бўлиб ўтирган дўстим Паблога ёки дирижёрга, ноғорачига мафтун бўлиб ҳамда қойил қолиб қараб турган, кўлида банджо¹ тутган кишига разм солиб туриб, ўша бахтиёр хаёлпараст юз-кўзларидаги мана шу нур ва табассумдан таъсирланиб, ҳайратта тушганман, уни севиб, ҳавас қилиб, андак масхаралаб, ҳазиллашган ҳам эдим. Мен баъзан, болаларга хос бўлган мана шундай нур, мана шундай табассум фақатгина бутунлай ёш, навқирон инсонларгагина ёки бўлмасам кучли индивидуаллашмаган ҳамда алоҳида табақаланмаган халқларгагина жоиз, деб ўйлаб юрар эдим. Мана энди бутун эса, шу оромбахш кечада менинг ўзим, яъни Чўл бўриси — Ҳарри, гул-гул очилиб, яшнаб кетган эдим, ўзим мана шу теран, болаларга хос ҳамда эртакнамо бахт-омад ичра сузардим, халойиқ, мусиқа, мақом, шароб ҳамда жинсий қувонч сурури ва суронидан нафас олардим, буни қарангки, илгарилари қайси бир талабанинг мана шунча баллар ҳақидаги мақтов, ҳамду саноларга тўла ҳикоясини кўпинча киноя, истехзо ҳамда аллақандай лоқайд ўйчанлик билан тинглар эдим. Мен энди мен эмасдим, мен шахс сифатида байрам шовқин-суронида сувга чўккан туздек эриб кетган эдим. Мен энди у ёки бу аёл билан рақс тушардим, бироқ менинг бағримдаги, сочлари мени сийпаётган, вужудидан хуш бўй таралаётган аёл биргина, униси ёки бунисигина эмасди, балки бошқа барча, барча аёллар ҳам бирга эди, худди шу залда, худди шу рақс, ўша мусиқанинг ўзгинасида худди менга ўхшаб сузишарди, уларнинг гул-гул очилиб, яшнаб, порлаб турган юз-кўзлари улкан ҳаёлий, ажойиб, ғаройиб гуллиари эслатарди, уларнинг барчаси меники, мен эса уларники эдим, қувонч-шодлигимизни бирга баҳам кўрардик. Бунда эркалар ҳам ишгирик этишар, улар ҳам менга бегона эмас, уларнинг табассуми меники, меники эса уларники эди, мен уларнинг, улар эса менинг кўнглимни олишарди.

Ўша йили қишда “Йенинг номи пайдо бўлган янги рақс — фокстрот дунёни забт этганди. Худди шу рақс — йенинг мусиқаси оралатиб чалинар, ҳар гал мушгоқлик билан кутиб олинарди, у барчамизнинг жон-жонимизга сингиб кетган, у янграганда сармаст ва сархуш бўлиб, оҳангига қўшилишиб, бирга куйлашардик. Мен бетиним, йўлимда пайдо бўлган ҳар бир аёл билан, ёш-ёш қизлар билан, очилиб бораётган ёш хотинлар билан, роса етилган оймтиллалар ҳамда ва ғамгин сўлиб бораётган аёллар, хуллас, барча-барчаси билан, уларга мафтун бўлиб, қулиб, бахтиёр ва гул-гул очилиб, узлуксиз рақс тушардим. Пабло менинг бу қадар очилиб кетганимни кўриб, шод-хуррамлигидан ялт этиб менга қаради, чунки у мени доим қайғу-ҳасратга чўмган, одам ачинадиган бир бечора, деб ўйлаб юрарди, оркестрда ўтирган ўрнидан шартта турди-да, хурсандлигидан шох карнайи (бурғуси)ни қаттиқ чалиб юборди, бу ҳам етмагандек, устал устига чиқиб, икки лунжини тўлдириб чалди, йенинг тактига ҳамоҳанг тарзда шўх ва бахтиёр чайқалиб туриб қолди, мен ва менинг раққосам бунга жавобан унга ҳавойи бўса йўллаб, қўшилишиб куйлай бошладик. Эҳ, дердим ўзимга ўзим шунда, энди нима бўлса бўлавермайдим, ахир менга ҳам бир мартагина бўлсаям мундоқ бахтиёр бўлиб, очилиб-сочилиб, ўз-ўзимдан халос бўлиб, Паблога оға ва бола бўлиш насиб этди-ку”.

Вақт қандай ўтганини сезмай қолибман, билмадим, бу бахтиёр сархушлик неча соат ёки лаҳза давом этдийкин. Байрам қизиган сайин давра ҳам тобора торайиб борганлигини ҳам сезмай қолибман. Кўпчилик аллақачон кетиб бўлган, йўлақлардан овоз эшитилмас, чироқларнинг кўпи ўчирилган, зиналар бўм-бўш, хувиллаб ётарди, юқори заллардаги мусиқачилар ҳам биринкетин кетиб бўлишган; фақатгина асосий залда ва пастлаги “жаҳаннам”да рангбаранг байрамона сархушлик тобора кучайиб, авжига чиқарди. Йигитча — Хермина билан рақс тушишим мумкин эмаслигидан, у билан танаффусларда доимий равишда учрашиб, кўришиб турдик, ниҳоят у бутунлай кўринмай қолди, гўё кўз ўнгимдагина эмас, балки хаёлимдан ҳам буткул унутилгандек,

¹ Б а н д ж о — Америка негрларининг торли мусиқа асбоби (тарж.).

гойиб бўлди. Ҳўй-фикрларим ҳам қаяққадир сингиб йўқолгандек эди гўё. Сармаст рақс тушаётганлар орасида бўшашиб, бемажол сузарканман, ислар, товушлар, оҳанглар, овозлар, оҳ-воҳлар, сўзлар таъсирида, бегона юз-кўзлар, лаблар, лунжлар, қўллар, сийналар, тиззалар қуршовида, мусиқа оҳангига монанд у ёқдан бу ёққа беихтиёр бориб келардим.

Шу пайт қутилмаганда, мусиқа янграб турган кичик заллардан бирида, уни тўлдириб турган охириги меҳмонлар орасида тўсатдан пайдо бўлган суратлардагидек оқ юзли қора пьеретта¹ — чиройли, тетиккина бир қизга кўзим тушди-ю, зумда ўзимга келдим, у юзига ёғупа суриб олган, қадди-қомати келишган, гоят гўзал эди, бунақасини бу оқшом ҳали кўрмаган эдим. Вақт алламаҳал бўлиб қолганидан барчанинг чеҳраси ҳаяжондан қизарган, эгнида эзилган, фикимланган костюмлар, ранги ўчган, унниққан ёқа ва бурмалар, ёғупа сурилган опшоқ юзли қора пьереттанинг эгнида эса таҳи бузилмаган костюм, оҳорли бурма, опшоқ, топ-тоза манжетлар, сочлари ҳозиргина таралгани шундоққина кўриниб турарди. Мен унга томон интилдим, уни қучоқлаб олиб, рақсга тортдим, унинг муаттар бўй таратиб турган, оҳори тўқилмаган бурмаси иягимни қитиқлаб, сочлари юзимни сийпади, хипча нозик гавдаси ҳаракатларимга бу оқшом мен учратган ҳар қандай раққосадан ҳам кўра нафисроқ ва самимийроқ пешвоз чиқиб, ён бериб, ўйноқи бир тарзда янада яқинлик касб этарди. Шу пайт, рақс тушаётиб бир оз энгашиб, унинг лабларини лабларим билан излаётгандим, қутилмаганда даҳани таниш кўринди, шунда унинг таранг ияги, елкалари, тирсак ва қўлларини таниб қолдим. У энди Ҳерман эмас, балки бошқача, оҳорли кийиниб олган, енгил атир сепиб, ула-элик суриб олган Ҳермина эди. Шунда лабларимиз эҳтирос билан жуфтлашди, бир зум унинг бутун гавдаси, то тиззаларигача, ўзи истаб ва берилиб менга чиппа ёпишди, сўнг лабларини олиб қочиб, босиқ ва вазмин рақс туша кетди. Мусиқа тўхтади, биз эса ҳамон бир-биримизни қўйиб юбормай турардик, теварак-атрофимиздаги ўт-олов бўлиб ёнаётган барча жуфтлар ҳам қарсак чалиб, ташналик билан депсинишар, қичқиришиб, ҳорғин капелладан йенингни яна бир ижро этишини ўганиб сўрашарди. Бу пайтда, дарпардалар ортидан бўзариб, аста тонг отмоқда эди, шодликнинг ҳам охири кўриниб қолганини ҳис этиб, чарчоғимиз билиниб турса-да, кулишиб, яна рақс тушиб кетдик, бир-биримизга қапишиб, мусиқага ҳамоҳанг, бахтдан энтикиб, нурдан иборат тўлқинларнинг балад долғаси бизни қучиб, кўмиб, ўз оғушига олаётганини сезиб, ҳис қилиб турардик. Ҳермина рақс тушаётиб, устунликка интилмади, истеҳзо, кинояларидан, вазминлигидан воз кечди — у энди мени ўзига ром қилишнинг ҳеч қандай ҳожати йўқлигини биларди. Мен энди уники эдим. У энди рақсда ҳам, нигоҳда ҳам, бўсада ҳам, табасумда ҳам менга ўзини бахшида этган эди. Ушбу безовта, бесаранжом, ҳароратли кечадаги мен билан бирга ўйнаган, мени ёндириб-қуйдирган, алангалагган, ўзлари истаб, ёпишиб-қапишган, мен кўнгилларини овлаган, мен кетларидан эҳтиросли муҳаббат туйғуси билан қараб қолганим барча аёллар, барча-барчаси шу лаҳзада қоришиб, эриб битди, ва улардан якка-ю ягона, ҳозир гул-гул ёниб турган қўлимдагиси қолди, холос.

Узоқ давом этди ушбу базм рақси. Мусиқа икки, уч бор пасайди, пуфлаб чаладиган мусиқачилар асбобларини қуйи туширдилар, роял чалувчи ўридан турди, биринчи скрипкачи эриниб бош чайқади, бироқ улар ҳар гал сўнгги раққос ҳамда раққосаларнинг илтижоли сархушлигидан илҳомланиб, жунбушга келиб, яна ва яна чалавердилар, янада тезроқ, янада шўҳроқ чалдилар. Сўнг эса — биз, охириги ҳирсли, ташна рақсдан ҳансираб, ҳамон бир-бирларимизга чирмашиб турардик — шунда шик этиб рояль қопқоғи ёпилди, қўлларимиз ҳам пуфлаб чалувчи мусиқачилар ҳамда скрипкачиларники сингари ҳорғин осилиб тушди, най чалувчи ҳам кўз қисиб қўйди-да, найини филофига жойлай бошлади, эшиклар ланг очилиб, муздек салқин ҳаво димоққа урилди, остонада палтога ўранган хизматкорлар кўринди, майхона хизматчиси чироқни ўчирди. Ҳамма нарса шарпага ўхшаб, ваҳимали тарзда айқаш-уйқаш бўлиб кетди, ҳозиргина гул-гул очилиб, ёниб, қизиб турган раққослар аёздан қуни-

¹ Пьеретта — французча исм “Пьер”нинг аёлларга нисбатан қўлланилиши (тарж.).

шиб, паттолариға ўранишиб, ҳатто ёқаларини ҳам кўтариб олдилар. Ҳермина ҳам ранги оқарган, аммо жилмайиб турарди. У секин қўлларини кўтариб, сочларини орқага тарай бошлади, шунда унинг қўлгиқости чуқури чироқ нурида ялтираб, ингичка нафис соя унинг ёпиқ сийнасиға тушди, ва мана шу биргина соя-чизиқ гўзал гавдасидаги бутун сеҳр-жодулари, барча ўйинлари-ю, имкониятларини, биргина табассум янглиғ, қамраб, жамлаб, умумлаштириб берадигандек туюлди.

Биз, зал ичидаги, уй ичидаги охирги меҳмонлар, бир-биримизга тикилганимизча турардик. Қаердадир пастда эшикнинг тарақлагани, қадахнинг жаранглаб сингани, кимларнингдир ҳиринг-ҳиринг кулгиси эшитилди, уни шошпилишч ўт олдириляётган автомобилларнинг қаттиқ шовқини босиб кетди. Аллақайда, аниқлаш қийин бўлган олислик ҳамда юксакликда, фавқулодда жарангдор ва қувноқ, шу билан бирга, ваҳимали ва ёт кулги янгради, бу кулги гўё муз ҳамда биллурдан ҳосил бўлгандек, чақноқ ва жарангдор, бироқ совуқ ҳамда лоқайд эди. Бу ажиб кулги менга таниш туюлди, бироқ уни қаерда эшитган эканман, сира эслай олмадим.

Биз ҳамон бир-биримизга тикилиб турардик. Бир зум ўзимга келиб, ҳушёр тортдим, роса ҳориб, чарчаганим энди билина бошлади, эгнимдаги тер босган ҳўл кўйлак баданимга ёқимсиз ёпишиб, йўғон томирлари кўриниб турган, қизарган қўлларим эзилган, фиким, терлаган манжетлардан чиқиб турарди. Бироқ Ҳерминанинг биргина нигоҳи буларнинг барчасиға шу заҳоти барҳам берди. Унинг нигоҳида ўзимни ўзим кўриб тургандек эдим, бу нигоҳ олдида барча воқелик, шу жумладан, менинг унга бўлган ҳиссий соғинчим ҳам барбод бўлганди. Биз бир-биримизга сеҳр-жоду қилинган кишилардек, мафтункор қараб турардик, менинг митти бечорағина вужудим ҳам ўз-ўзимни кузатиб турарди.

— Тайёрмисан? — сўради Ҳермина ва ундаги табассум, боя сийнасидаги соя янглиғ, тезда сўнди. Нотаниш хоналарда янграган ўша бегона, ёт кулги олис ва юксакликларга сингиб йўқолди.

Бош ирғадим. Ҳа, мен тайёр эдим.

Эшикда мусиқачи Пабло кўринди, унинг аслида ҳайвон кўзларининг ўзинаси бўлган кўзлари бизга қувноқ ва шодон боқарди, бироқ ҳайвонларнинг кўзлари доимо жиддий бўлади, унинг кўзлари эса кулиб турарди, худди шу табассум уларни одам кўзларига айлантирган бўлса ажаб эмас. У бизга қўл силкиди, бунда унинг бутун самимий дилкашлиғи мужассам эди. У гулдор шофи пижама киёиб олган, унинг қизил қайғарма ёқалари, ивиб кетган кўйлагги, ҳорғин оппоқ чехраси қандайдир ғалати, рангсиз, хира ва сўлғин кўринар, бироқ чақнаб турган қора кўзлари буни пардалаб турарди. Бу кўзлар воқеликни ҳам измига олиб, сеҳр-жодулаб қўйгандек эди.

Унинг ишораси билан яқин бордик, эшик тагида у менга секин деди:

— Ҳарри оға, мен сизни мўъжазғина кўнгилхушликка таклиф этаман. Кириш фақат жиннилар учун, кириш баҳоси ақл. Тайёрмисиз?

Мен яна бош ирғадим.

Ёқимтой йигит! У бизни назокат ва ғамхўрлик билан қўлларимиздан тугиб, Ҳерминани унг томонига, мени чап томонига олиб, зина бўйлаб юқориға, кичкинағина думалоқ хонаға бошлади, хона ичи кўкимтир тусда ёритилган бўлиб, мўъжазғина юмалоқ устал ва учта оромкурсини ҳисобға олмаганда, деярли бўм-бўш эди. Биз оромкурсиларга чўкдик.

Биз ўзи қаерда эдик? Мен ухляётганмидим? Ё уйдаимидим? Ё бўлмасам, бирорта машинаға ўтириб кетаётганмидим? Йўқ, мен кўкиш тусда ёритилган думалоқ хонада ўтирардим, ҳавоси зич жойда, ниҳоятда сийрак, ғовак бўлиб қолган воқелик қатламида эдим. Унда нега Ҳермина бунчалик оқариб кетди? Пабло нега бунча кўп гапирди? Мабодо уни гапиртирган, у бўлиб гапирган мен ўзим эмасмидим? Унинг қора кўзларидан ҳам, Ҳерминанинг қулранг кўзларида бўлганидек, менинг ўз вужудим — адашган, тортинчоқ кўнглим қараб турармиди?..

Пабло дўстимиз бизга қараб гапира бошлади, унинг нигоҳида ўзининг бутун дилкашлиғи ҳамда бир оз сертакалуф илтифоти мужассам эди, у кўп ва узоқ гапирди.

— Дўстларим, мен сизларни Ҳарри анчадан буён ўзи хоҳлаётган, анча пайтдан бери ўзи орзу қилаётган мусохабага таклиф этмоқчиман. Вақт алламаҳал бўлиб қолди, ҳаммамиз ҳам бир оз толиққанмиз. Шунинг учун аввало, озгина нафасни ростлаб олсак.

У шундай деб, девор тоқчасидан учта қадаҳ билан мўъжазгина галати шиша идиш олди-да, қадаҳларга тўлдириб қўйиб чиқди. Ҳар биримиз сигарета чекиб ширин-нордон ичимликдан оз-оздан ича бошладик, унинг таъми қандайдир галати эди, бироқ ичган одамнинг аста кайфияти кўтарилиб, ўзини гўё вазнсизлик ҳолатида сеза бошларди. Пабло паст, бўғиқ овоз билан сўзида давом этди:

— Азизим Ҳарри, сизни бутун арзимасгина дастурхонга таклиф этиш шарафига муяссар бўлишимнинг ўзиёқ менга қувонч бағишлайди. Сиз кўпинча ўз ҳаётингиздан нолиб, кетишга ҳам чоғланиб юрасиз, шундайми? Сиз бу замон, бу дунё, бу воқеликни тарк этиб, ўзингизга мосроқ бошқа бир воқеликка, вақтга боғлиқ бўлмаган бошқа бир одамга кўчиб ўтишни истайсиз, бунга интиласиз. Азиз дўстим, майли, буни қилаверинг, мен ҳам сизга худди шуни таклиф қилмоқчидим. Сиз ўша бошқа олам қаердалигини, ўзингиз излаётган ўша дунё ўз қалбингизда эканлигини яхши биласиз. Фақат, сизнинг ўз ботинингизда ўзингиз интилаётган ўша бошқа воқелик мавжуддир. Модомики, ўзингизда ҳеч нарса мавжуд эмас экан, мен ҳам сизга ҳеч нарса бера олмайман, мен фақат сизга ўз қалбингиз суратларинигина кўрсатишим мумкин, холос. Мен сизга ҳеч нарса бера олмайман, фақатгина фурсат, имкон, калит беришим мумкин. Мен сизга ўз оламингизни кўра олишингизда ёрдамлашвораман, шу холос.

У гулдор пижамасининг чўнтагидан думалоқ кўзгу чиқариб, деди:

— Қаранг: шу пайтгача сиз ўзингизни шундай кўриб келгансиз! Ҳа, шундай кўриб келгансиз, — такрорлади Пабло майин овозда, сўнг кўзгуни яна чўнтагига солиб қўйди. Мен миннатдорлик билан кўзларимни юмдим ва ҳаёт-бахшликни хўплашда давом этдим.

— Мана, бир оз дам олдик, — деди Пабло ниҳоят, — озгина бўлсаям қувватланиб, оз-моз ҳангамалашдик. Агар чарчамаган бўлсаларингиз, мен ҳозир сизларни ўз панорамама¹га олиб бораман, у ерда сизларга ўзимнинг мўъжазгина театримни кўрсатаман. Розимисизлар?

Биз ўрнимиздан кўзгалдик, Пабло жилмайганича йўл бошлади, бир эшикни очиб, дарпардани ён томонга сурди, биз энди, агар шу театр бўлса, театрининг думалоқ, тақасимон йўлагига турардик, ўртадан, қия йўлакнинг икки тарафидан эса жуда кўп, сон-саноксиз торгина ложа эшиклари бошланарди.

— Бу бизнинг театр, — тушунтира бошлади Пабло, — у жуда қувноқ театр, бу ерда одамни кулдирадиган кўп ажойиб нарсаларнинг гувоҳи бўласизлар, деб ўйлайман.

У шундай деб, қаттиқ кулиб юборди, унинг кулгуси калта бўлса-да, кулоқларим битиб қолаёзди, бу ўша бояги менга юқоридан туриб эшитилган жанрангдор, бегона, ёт кулгининг худди ўзи эди.

— Сиз, Ҳарри, ўз қадрли шахсиятингизни мана бу ерда — гардеробда ечиб қолдирганингиздан сўнг, театрининг чап тарафи сизнинг ихтиёрингизда бўлади, Ҳерминага эса ўнг тарафи, ичкарида, лозим бўлса, учрашишларингиз мумкин. Марҳамат, Ҳермина, ҳозирча сен парда ортига ўта тур, аввал Ҳаррига йўл кўрсатай.

Ҳермина ўнг тарафдаги орқа деворни ердан то гумбазгача қоплаб турган улкан кўзгу ортига ўтиб, ғойиб бўлди.

— Қани, Ҳарри, кела қолинг, кайфиятингизни туширманг. Ушбу тadbирдан кўзланган мақсад ҳам — сизнинг кайфиятингизни кўтариш, сизни кулишга ўриятишдир, умид қиламанки, бунда ўзингиз менга ёрдам берасиз. Ўзингизни яхши ҳис қилаётгандирсиз, ҳойнаҳой? Шундайми? Кўрқмаяпсизми ишқилиб? Демак яхши, жуда яхши. Ҳозир сиз кўрқмасдан, дилдан ҳузурланиб, бизнинг омонат дунёга қадам ранжида қиласиз, у ерда шунчаки йўлита ўзингизни ўзингиз ўлдирасиз, одат шунақа.

¹ П а н о р а м а — доира шаклидаги бинонинг ички деворига гир айлана ишланган, ҳақиқий манзарадай туюладиган йирик расмлар (тарж.).

У яна чўнтагидан кичкина кўзгуни чиқариб, юзимга тутди. Менга яна чигал, хира, жанг қилаётган бўри қиёфасидаги Ҳарри қараб турарди, бу қиёфа яхши таниш бўлса-да, аслида ёқимсиз сурат эди, шунинг учун уни чилпарчин қилиб ташлаш мен учун қийин эмасди.

— Энди кераксиз бўлган ушбу кўзгу-суратни, азиз дўстим, ҳозир йўқ қиласиз, энди у ортиқ керак эмас. Кайфиятингизга қараб, ушбу суратга самимий кулги билан қарасангиз, шунинг ўзи кифоя. Сиз ҳозир бу ерда кулги мактабидасиз, сиз кулишни ўрганишингиз керак. Энг юксак юмор ҳам, аслида, инсон шахсан ўзини ўзи жиддий қабул қилмай қўйган пайтдан бошланади.

Мен кўзгучага, қўлимдаги кўзгучага қатъий тикилдим, унда Ҳарри-бўри талвасага тушиб турарди. Бир зум хотирами, ватан соғинчими ё армонми, шунга ўхшаш нимадир пайдо бўлиб, ичимни секин-аста кемира бошлади, оғриқ турди, сўнгра энгил маъюслик янги ҳиссиётга ён бериб, гўё кокаиндан қарахт жагдан оғриқ тиш суғуриб олинди-ю, унинг ўрнини энгиллик ва чуқур хўрсиниш, айни пайтда оғритмаганидан таажжубланиш эгаллади. Ва бу ҳиссиётга яхши кайфият ҳамда кулагонлик келиб қўшилди-да, мен ортиқ чидаёлмай, гўё бир нимадан халос бўлгандек, кулиб юбордим. Хира сурат-кўзгуча ялт этиб ўчди, унинг юмалоқ юзаси гўё ўт тушгандек, кулранг тусга кириб, дағаллашиб, янада хира тортиб қолди. Пабло куланича ойна парчасини улоқтириб юборди, у юмалаб бориб, охири кўринмаётган йўлак адоғида кўздан йўқолди.

— Кулишинг чаккимас, Ҳарри, — деди Пабло, — ҳали умрибоқийларга ўхшаб кулишни ҳам ўрганиб оласан. Мана, ниҳоят, Чул бўриси янги ўлдирдинг. Устарагинг ҳождати йўқ, Ҳушёр бўл, ўлгани чин бўлсин! Энди биратўла аҳмоқона воқеликни ҳам тарк этишинг мумкин. Баҳонада кейинги гал сен билан брудершафт¹ учун ичамиз, азизим, сен бугун менга жуда ёқиб қолдинг, илгари ҳеч қачон бунақа бўлмаганди. Бунга аҳамият берадиган бўлсанг, сен билан кейин хоҳлаганингча файласуфлик ва баҳс-мунозаралар қилаверамиз, мусиқа ҳақида, Моцарт, Глук ва Плато ҳамда Гёте ҳақида суҳбатлашаверамиз. Илгари нега иш юришмагани сабабини мана энди ўзинг билиб оласан. Шояд, бугун Чул бўрисидан кутулсанг. Чунки, сенинг ўзингни-ўзинг ўлдиришинг аслида узил-кесил, якуний эмас; биз бу ерда мағиявий театрдамиз, бу ерда фақат суратлар мавжуд, воқелик эмас. Гўзал ва қувноқ расмлардан ўзингга танлаб ол, токи ўз шубҳали шахсиятингдан воз кечганинг маълум бўлсин! Борди-ю, уни яна кўнглинг қўмсаб қолгудек бўлса, мен сенга ҳозир кўрсатадиган кўзгуга қайтадан назар ташласанг кифоя. Ўзинг биласан-ку, эскиларнинг доно гапини: “қўлимдаги битта кўзгуча — девордаги иккитасидан афзалроқдир!” Ха-Ха! (У яна гўзал ва ваҳимали кулди) — Шундай қилиб, энди яна бир кичкинагина, қувноқ маросимни ўтказиш қолди. Сен энди ўз шахсиятинг кўзойнагидан кутулдинг, қани, кел, манови ҳақиқий кўзгуга бир қарагин! Ўзингга ҳам ёқиб қолиши турган гап.

У куланича, мени галати эркаларкан, маҳобатли девор-кўзгуга рўпара қилди. Унда ўз аксимни кўрдим.

Ўзимга таниш Ҳарри қараб турарди, бироқ унинг кўриниши одатдагидек эмас, балки чеҳраси очиқ, юз-кўзлари кулиб турар, кайфияти яхши эди. Бироқ, унга разм солиб улгурмасимданоқ, у сочилиб кетди, ундан иккинчи фигура ажраб чиқди, сўнг учинчи, ўнинчи, йигирманчи... ва бутун улкан ойна нуқул Ҳаррилар ёки Ҳарри бўлаклари, сон-саноқсиз Ҳаррилар билан тўлиб-тошди, уларнинг ҳар бирини эса мен яшин тезлигида илғаб, таниб қолардим. Бу Ҳарриларнинг баъзилари ўзимга ўхшаб қари, айримлари қари-роқ, баъзилари қартайиб қолган, бошқа бировлари эса бутунлай ёш, йигитчалар, ўғил болалар, мактаб болалари, шўх зумрашлар, ўсмирлар эди. Эллик ёшли ва йигирма ёшли Ҳаррилар аралаш-қуралаш, у ёқдан-бу ёққа бетартиб югуришар, сакрашар, ўтгиз яшар ҳамда беш яшар, жиддий ва шўх, ҳурматли ҳамда кулгили, яхши кийинган, жулдур кийимли ва ҳатто бутунлай яланг-очлари, сочсиз, тақирбош ҳамда жингалак сочлари узун, уларнинг барчаси мен эдим, уларнинг ҳар бири, яшин тезлигида кўриб, улгурмасимданоқ, ғойиб

¹ Б р у д е р ш а ф т — бир-бирини сансирашга ўтиш учун чўқинтириб кчиш (тарж.).

бўлишар, ҳар томонга, чапга, ўннга, куйига ва ойнадан ташқарига қараб югуришарди. Битгаси, ёш, башанг йигитча чаққонлик билан Паблонинг кўксига сакраб, уни кучоқлаб олди ва у билан бирга ғойиб бўлди. Яна бири, менга айниқса ўша бола ёқиб қолди, ўн олти ё ўн етти ёшлардаги ёқимтой, келишган ўсмир бола йўлакка яшиндай тушиб келди, барча эшиклардаги ёзувларни ҳирс билан ўқиб чиқди, мен ҳам унинг кетидан эргашидим, у эшиклардан бирининг олдида тўхтаб қолди, мен ундаги ёзувни ўқидим:

Бир марка ташласанг,
барча қизлар сеники!

Ёқимтой йигитча, бошини олдинга чўзиб, олға интилди, пул ташланадиган тирқишга ўзини уриб, эшик ортида кўздан ғойиб бўлди.

Пабло ҳам ғойиб бўлган эди, ойна ҳам, унга қўшилиб беҳисоб Ҳарри фигуралари ҳам. Энди ихтиёрим ўзимда, шунингдек, театрга ҳам боғлиқ эканини сездим, қизиқувчанлик билан эшикма-эшик кеза бошладим, уларнинг ҳар бирида ёзув, васваса, ваъда битилган эди.

Кувноқ овга олға!
Автомобиллар катта ови

деган лавҳа диққатимни тортди, торгина эшикни очиб, ичкари кирдим.

Қарасам, шовқин-суронли ва изтироб-ҳаяжонли дунёга тушиб қолибман. Кучаларда ярим зирҳли автомобиллар физиллаб олишар, улар пиёдаларни овлаш билан овора, уларни босиб, пачоғини чиқаришар, уйларнинг деворларига гача қисиб бориб, ҳалок этишарди. Дарҳол тушундим: одамлар билан машиналар ўртасида кураш борарди, унга узоқ тайёргарлик кўрилган, узоқ кутилган, узоқ кўрқилган, ниҳоят мана энди у қизгин бошлаб юборилган эди. Ҳаммаёқда ўликлар, майдалаб бурда-бурда қилиб ташланган мурдалар ётар, ҳаммаёқда пачоғи чиққан, эгилиб-букилиб, қийшайган, ярим куйган автомобиллар кўзга ташланар, бу бетартиб алғов-далгов узра учоқлар чарх уриб айланмишар, уларни ҳам кўпгина томлар ва деразалардан туриб, ов милтиқлари ҳамда пулемётлардан ўққа тутишарди. Бу кураш мени ҳам беихтиёр ўз домига тортди.

Энг қизиги, шу пайт тўсатдан ёнимда мактабдош ўртоғим Густав пайдо бўлди, у неча ўн йиллаб дом-дараксиз кўринмай кетгандим, болалиқдаги дўстлари орасида энг шўҳи, энг бақувват, ва ҳаётга энг ташнаси ҳам шу эди. Унинг оч кўк кўзлари менга кулиб қараб турарди, бундан хурсанд бўлиб кетдим.

— Ё раббий, Густав, — дедим шодланиб, — сени кўрар кун ҳам бор эканку! Нима касб-кор қилаяпсан?

У гижиниб кулди, болалик пайтларида ҳам шунақа одати бор эди.

— Нодон, дарҳол сўраб-суриштирганинг нимаси, жоврашиб ўтирадиган пайтмикин ҳозир? Илоҳиёт профессори бўлганман, билсанг, лекин ҳозир, кўриб турибсан, теология қаёқда, уруш бораяпти, болакай. Қани, бўлақол!

Шу пайт рўпарадан пишқириб, кичикроқ автомобил чиқиб келди, у ҳайдовчини шартта отиб ташлади-да, олмахондек чаққонлик билан унинг ўрнига ўтирди ва машинани тўхтатди, мен ҳам лип этиб чиқиб олдим, иккаламиз милтиқ ўқлари ва ағанаб ётган машиналар орасидан куюндек елиб, аввал шаҳарга, сўнг шаҳар ташқарисига қараб йўл олдик.

— Фабрикачилар тарафидамисан? — сўрадим дўстимдан.

— Э, нима десамикин, бу ҳар кимнинг таъби, буни ҳали ўйлашиб кўрамиз. Аммо, биласанми, менимча, бошқа бир партияни ёқлаганимиз маъқулроқ, аслида алиҳўжа-хўжаали, барибирку-я. Мен теологман, бобокалоним Латер ўз даврида князлар ва бойларга ёрдам берган экан, биз энди бунга бироз тузатиш киритамиз. Ёмон машина экан, ишқилиб бир неча километрга чида-са бўлди!

Хом сут эмган бандалар, шамолдек елиб борардик, шу юришда ям-яшил сокин водийга кириб бордик, ўзиям анчагина миля йўл босиб қўйибмиз, кенг, каттакон текисликдан ўтиб, сўнг аста-секин улкан тоғ этагига этиб

бордик. Шу ерда, тик қоя ва кескин муюлишлардан иборат бўлган, ўқлардан сақланиш учун мўлжалланган пастаккина тупроқ уюмлари ўртасидан ўтган силлиқ, ярқираб турган йўл устида тўхтадик, хув пастда мовий кўл мавжланиб турарди.

— Ажойиб жой экан, — дедим мен атрофга боқиб.

— Жуда зўр. Бу ерни Аксенштрассе¹ деб атасак ҳам бўлади, негаки турли-туман дайди ўқлар худди шу ерга келиб тушади, хушёр бўл, Харривой!

Йўл ёқасида улкан пиния² дарахти бўлиб, унинг тепасида ёғоч-тахталардан қапа-чайлага ўхшатиб қурилган уйчага кўзимиз тушиб қолди, маълум бўлишича, у ер назорат ва кузатиш жойи экан. Густав менга қараб кулиб, кўк кўзларини муғомбирона қисиб қўйди ва биз тезда машинадан тушдикда, дарахтга тирмашиб чиқа бошладик, уйча жуда маъқул тушди, биз яшириниб олгач, енгил нафас олдик. У ерда милтиқлар, тўпшончалар, ўқ-дори солинган қутилар ётарди. Ҳали жойлашиб улгурмасимизданоқ, пастдаги энг яқин муюлиш ортидан люкс машинанинг амирона ва бўғиқ сигнали эшитилди, у сирена чалганича ярқираб турган тоғ йўлидан юқори тезликда шувиллаб келарди. Биз қўлимизда милтиқларни маҳкам тутиб турардик, бу ёғи кинолардагидек мароқли эди.

— Ҳайдовчини нишонга ол! — буюрди Густав. Шундоқ остимиздан оғир юк машинаси ўтиб борарди. Мен ҳайдовчининг ҳаворанг қалпоғини мўлжалла олиб, тепкини босдим. У ўтирган жойида кулаб тушди, автоулов эса яна бир оз юриб, қоя деворига урилди, зарб билан қапчиб, улкан семиз тукли арига ўхшаб, пастак деворга тиралиб қолди-да, ундан ўмбалоқ ошиб, пастликка қарсиллаб кулади.

— Тайёр! — мамнун кулди Густав. — Кейингисини мен оламан.

Шунда гизиллаб яна битта машина келиб қолди, унинг ичида, юмшоқ ўриндикларда уч ёки тўрт йўловчи ўтирарди, улардан бирининг — аёлнинг бошида ҳаворанг рўмолми, ёпинчиқми кўринди, очиги, унга раҳмим келди, ким билади, балки у энг гўзал, келишган аёлдир. Ё раббий, агар биз қароқчилик қилаётган бўлсак, улуғлардан ибрат олиб, шоввозларча ваҳшийлигимизни шундай келишган аёлларга нисбатан қўлламаслигимиз лозим эди, шунда балки тўғрироқ ва олижаноброқ бўлармиди... Густав эса аллақачон ўқ узиб бўлган эди. Ҳайдовчи бир қалқиб, тинчиди, машина тик қояга урилиб, ағанаб кетди, филдираклари тепага қараб, айланиб турарди. Биз жимгина кузатиб турардик, ҳеч нарса қимир этмас, тузоққа тушиб қолгандек, уловдаги одамлардан ҳам садо чиқмасди. Машина эса ҳмон гуриллар, филдираклари ҳавода муаллақ галати айланарди, шу пайт у тўсатдан қўрқинчли қарсиллаган овоз чиқариб, ёруғ, оқши аланга ичида қолди.

— “Форд” машинаси, — деди Густав. — Пастта тушиб, йўлни тозалаб қўймасак бўлмайди.

Биз пастта тушдик, йўл ўртасида бир уюм олов гуриллаб ёнарди. Бу орада биз ёш дарахт ёғочидан ҳавоза-пишанг ясаб, уни ён тарафга, йўл четига сал кўтариб олиб қўйдик, сўнг жарлик томон аста сурдик, ниҳоят у бутазор орасида қасир-қусур қилиб, портлаб кетди. Уловни ўнгараётганда ундан тушиб қолган иккита ўлик ерда ётарди, уларнинг уст-бошлари ҳам қисман куйган эди. Биттасининг кийими бутун қолган экан, кимлигини билиш учун чўнтақларини ковлашгирсам, қўлимга чарм портфел илдинди, унда таширифномалар бор эди. Биттасини олиб ўқидим: “Тат твам аси”.

— Жуда қизиқ, — деди Густав. — Аслида, биз асфаласофилинга жўнатаётган одамларнинг кимлиги билан заррача ишимиз йўқ. Улар ҳам ўзимизга ўхшаган бечоралар, гап исм-шарифида эмас. Бу дунё йўқ бўлиши керак, унга қўшилиб ўзимиз ҳам. Энг осон йўли, уни ўн дақиқа сувга чўктирсанг, тамом-вассалом. Қани, ишга!

Машина кетидан ўликларни ҳам улоқтирдик. Дут-дут сигнал чалиб, яна янгиси келиб қолди. Шундоқ йўлда туриб, уни олтасир ўққа тутдик. У чайқалиб, бир оз айланди-да, сўнг деворга урилиб, ағанади ва “пиш-пиш”-

¹ Аксенштрассе — олмон тилида “ўқ кўча” дегани (тарж.).

² Пиния — итальян қарағайи (тарж. изоҳи.).

лаб жойида қолди, ичидаги бир йўловчи ўтирган ўрнидан қимирламади, келишган ёш қизча, ҳеч қаери яраланмаган бўлишига қарамасдан, ранги оқариб, дир-дир титраб, машинадан тушди. У билан самимий саломлашиб, унга ўз хизматларимизни таклиф қилдик, бироқ қиз ўта қўрққанлигидан, тили калмага келмади, бизга бир зум телбаларча тикилиб қолди.

— Майли, аввал анов кекса жанобнинг ҳолидан хабар олайлик, — Густав шундай деб, ҳалок бўлган ҳайдовчининг ортида, ўриндиқда ҳамон муаллақ қолган йўловчига ўгирилди. Жанобнинг кулранг сочлари калта қирқилган, оч кулранг ақлли кўзлари очиқ, ўзи оғир яраланган шекилли, оғзидан озгина қон оққан, бўйнини қийшайтириб, аммо тик тутиб турарди.

— Рухсат этинг, муҳтарам жаноб, менинг исмим Густав. Биз сизнинг ҳайдовчингизни отиб ўлдирдик. Билсак бўладими, ким билан танишишга мушарраф бўлаётганимизни?

Кариянинг кичкина кулранг кўзлари вазмин ва маъюс боқди.

— Мен бош прокурор Лёринг бўламан, — деди у секин. — Сизлар нафақат бечора ҳайдовчимни, балки ўзимни ҳам ўлдирдинглар, сезиб турибман. Нега энди бизни ўққа тутдинглар?

— Ўта юқори тезликда юрганингиз учун.

— Биз нормал тезликда келдик-ку.

— Кечаги меъёр бутунга тўғри келмай қолаётибди, жаноб бош прокурор. Биз бутун, умуман, автомобилнинг ҳар қандай тезлиги ҳам юқори, деган фикрдамиз. Биз энди барча автомобилларни йўқ қилаяпмиз, шу жумладан, бошқа машиналарни ҳам.

— Милтиқларингизниямми?

— Уларга ҳам навбат келади, вақти-соати билан. Эҳтимол, эртага ё индинга ўзимиз ҳам, ҳаммамиз тинчирмиз. Ўзингиз биласиз, қитъамизда аҳоли ҳаддан зиёд кўпайиб кетган. Энди бир оз енгиллашмаса бўлмайди.

— Танлаб ўтирмай, рўпара келгани отаверасизларми?

— Албатта. Айримларига шубҳасиз, ичингиз ачийди, масалан, дейлик, анови ёш, келишган хонимга — у сизнинг қизингиз бўлса керак, ҳойнаҳой?

— Йўқ, у менинг стенографчи котибам.

— Қайтага яхши. Энди марҳамат қилиб, машинадан тушсангиз, ё ўзимиз тушириб қўяйликми, чунки машина йўқ қилинади.

— Бирга мени ҳам йўқ қилинг, шу афзал менга.

— Ихтиёрингиз. Яна бир савол беришга ижозат этинг! Сиз, мана, прокурорсиз. Менга бир нарса ҳамиша тушунарсиз бўлиб келган, ҳануз ақлим етмайди, одам қандай қилиб прокурор бўлади? Сиз бошқаларни, кўпинча бечора одамларни айблаб, уларни жазога маҳкум этиб, шунинг орқасидан яшаб, тирикчилик қилиб келасиз. Шундай эмасми?

— Шундай. Мен бурчимни бажарганман. Бу менинг вазифам эди. Мен маҳкум этган одамларни қатл қиладиган жаллоднинг вазифаси қандай бўлса, худди шундай. Сиз ўзингиз ҳам худди шундай вазифани зиммангизга олиб, одамларни ўлдирётибсиз-ку.

— Тўғри. Фақат биз бурч юзасидан эмас, балки эрмак учун ёки аксинча: аламдан, дунёдан умидсизланганимиздан ўлдираяпмиз. Шунинг учун одам ўлдириб бизга муайян ҳузур бағишлайди. Сиз ҳам одам ўлдириб, ҳеч ҳузур қилганмисиз?

— Жонга тегиб кетдингиз. Марҳамат қилиб, ишингизни охирига етказсангиз. Агар сизга бурч тушунчаси бегона бўлса...

У жим бўлиб қолди, гўё туфламоқчи бўлгандай, лабларини бурди. Бироқ оғзидан қон сизиб, иягига оқиб тушди ва қотиб қолди.

— Шошманг! — деди Густав унга хушмуомалалик билан. — Бурч тушунчаси ҳарқалай эсимдан чиқиб кетган бўлиши керак. Илгарилари хизмат юзасидан кўп ишим тушиб турарди, илоҳиёт профессори эдим. Бундан ташқари, аскар ҳам бўлганман, урушдаям қатнашганман.

Прокурор қон ёпишган лабларини қимтиб, бир оз жилмаймоқчи бўлди, лекин эпложмади, шунга қарамасдан, барибир унинг юз-кўзларида нияти яхши эканлиги билиниб турарди.

— Яхши, — деди у ниҳоят. — Демак, биз ҳамкасблар эканмиз. Марҳамат қилиб, бурчингизни бажаринг, жаноб касбдош.

Гўзал қиз бу орада ҳушидан кетиб, йўл чеккасида ётарди.

Шу лаҳзада “дуг-дуг”лаб, яна битта машина тўла тезлик билан келиб қолди. Биз қизни бир чеккага чиқариб, ўзимиз қояга ёпишиб олдик. Автомашина тез келиб, қаттиқ тормоз берди, йўлда ағанаб ётган аввалги машинага уриб юбормаган бўлса-да, барибир тепага қараб, тик туриб қолди. Биз дарҳол ов милтиқларимизни олиб, янги келганларга ўқталдик.

— Машинадан туш! — команда қилди Густав. — Қўлингни кўтар!

Машинадан тушиб келган уч киши итоат билан қўлларини кўтариб турарди.

— Ораларингда шифокор борми? — сўради Густав.

— Йўқ.

— Ундай бўлса, марҳамат қилиб, манови жанобни эҳтиёт қилиб машинадан туширинглар, у оғир яраланган. Сўнг уни машинангизга ўтқазиб, шаҳаргача бирга олиб кетинг. Қани, олға, ишга киришдик!

Зум ўтмай кекса жаноб бошқа машинага ўтқазилди, Густав команда бергач, улар жўнаб кетишди.

Бу орада стенографчи қиз ўзига келиб қолган ва бўлаётган воқеаларни жимгина кузатиб ётарди. Шундай гўзал ўлжани қўлга киритганимиздан хурсанд эдим.

— Фройлайн, — деди Густав қизга, — сиз иш берувчингизни йўқотдингиз. Кекса жаноб сизга у қадар яқин бўлмагандир, деб ўйлайман. Сизни мен ўзим ишга олдим, бизга яхши ўртоқ бўлинг! Хўш, энди ишимиз бир оз шошилинч. Тез орада бу ерда вазият ёмонлашиши турган гап. Дарахтга чиқа ола-сизми, фройлайн?

Учовимиз жон-жаҳдимиз билан дарахтга тирмашидик. Тепага чиққач, фройлайннинг яна мазаси қочиб қолди, унга коньяк ичирган эдик, тезда ўзига келди, қўл ва тоғларнинг ажойиб манзараларини томоша қилиб, таъсирланди шекилли, ниҳоят ўзини Дора деб таништирди.

Шу пайт яна бир машина физиллаб келиб қолди, кўча эса берк эди. Тиррик қолган семиз, қизил бошли одам ғалати ҳаракатлар қилиб, дам пастга, дам юқорига аланглаб, ахийри яширинган жойимизни сезиб қолди чоғи, бир нималар деб гўлдираб югуриб келди-да, тўшпончасидан бизга қарата бир неча марта ўқ узди.

— Жўнанг ҳозироқ, акс ҳолда отиб ташлайман, — қичқирди Густав пастга қараб. Пастдаги киши эса уни нишонга олиб, яна ўқ узди. Шунда бирваракайига иккаламиз уни “пах-пах” отиб ташладик.

Яна иккита машина келди, уларни ҳам ишдан чиқариб, саранжомладик. Шундан сўнг кўча жимжит бўлиб ҳувиллаб қолди, унинг хавфлилиги тўғрисидаги хабар шаҳарга етиб борган кўринади. Энди атрофдаги гўзал манзарани томоша қилишимизга имкон туғилди. Қўлнинг нариги тарафида, ҳув пастликда мўъжазгина шаҳарча кўринади, бирдан у ерда тутун пайдо бўлди, сал ўтмай томлардан томларга ўрлаётган оловнинг тили ялттиради, ўқ овозлари эшитилди. Дора бир оз йиғлаб олди, мен унинг нам юз-кўзларидан сийпа-лаб, юпатдим.

— Нега энди ҳаммамиз ўлиб кетишимиз керак? — сўради у тўсатдан. Бироқ ҳеч кимдан садо чиқмади. Шу пайт пастда бир пиёда кўринди, у пачоғи чиқиб кетган автомобиллар атрофида бир оз айланиб, у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди-да, биттасининг ичига бош суқди, сўнг у ердан ола-була куёш соябони, аёлларнинг чарм сумкаси ва бир шиша шароб топиб олди, девор устига бемалол ўтирволиб, шишани кўтариб ичиб, чўнтагидан станиол¹ қоғозга ўралган бир нима олиб ея бошлади, шишани охиригача ичиб бўшатгач, соябонни қўлтиғига қисганича, йўлида шодон давом этди. Буни кўриб, Густавга сўз қотдим:

— Анови ажойиб йигитнинг... пешонасидан дарча очиб қўйиш қўлингдан келармиди? Худо ҳақи, мен буни қилолмасдим.

— Керагиям йўқ, — тўнғиллади дўстим. Аммо унинг ҳам кўнгли беҳузур бўлганлиги сезилиб турарди. Беозор, ювош, вазмин, болалардек содда ва бе-

¹ С т а н и о л — қалайдан тайёрланган зар қоғоз (тарж.).

гуноҳ бирор одамга кўзимиз тушди дегунча, манови қилаётган мақтовга лойиқ ҳамда зарурий хатти-ҳаракатларимиз бирданига аҳмоқона ва жирканч туюлиб кетмоқда. Жин урсин ҳаммасини!.. Биз ўз қилмишимиздан уялиб кетдик. На-чора, урушда ҳаттоки генераллар ҳам баъзан шундай ҳолатга тушар экан.

— Бу ерда узоқ қолмайлик, — зорланди Дора, — пастга тушайлик, зора машиналардан бирор егулик топсак. Қорниларинг очмадими сизларни, эй бол-шевиклар?

Хув пастликда, ёнаётган шаҳарда жомлар изтироб ва ташвишли чалина бошланди. Биз пастга туша бошладик. Тупроқ уюмидан ўтаётганимизда, До-рага ёрдамлашаётиб, унинг тиззасидан ўтдим. У қаттиқ кулиб юборди. Бирок шу пайт тортиш механизми панд берди ва иккаламиз ҳам бўшлиққа қула-дик...

Мен яна юмалоқ йўлакда, ҳозиргина ўзим шоҳиди бўлган ов саргузаштла-ридан ҳамон ҳаяжонда эдим. Ҳаммаёқда, барча сон-саноксиз эшиклардаги осиг-лик турфа хил ёзувлар эса ўзига чорларди:

Мутабор
Хоҳлаган, ҳар қандай ҳайвон ва ўсимликларга айлантира оламан

Камасутрам
ҳиндча ишқ санъатидан сабоқ
ўрганувчилар учун курс: севги машқларининг 42 турли усуллари

Ўзингни-ўзинг ўлдириб, ҳузур қиласан!
Кулавериб ичагинг узилади

Рухингиз кўтарилишини истайсизми?
Шарқ д о н и ш м а н д л и г и

О, қани энди мингта тилим бўлса!
Фақат жаноблар учун

Мағриб ҳалокати
Арзон нархда. Ҳали бунақаси бўлмаган

Санъат тимсоли
муסיқа орқали Вақтнинг Маконга айланиши

Кулавериб, кўзингиз ёшланади
Кулги х о н а с и

Дарвишона ўйинлар
Ҳар қандай алоқа-муносабатнинг ўрнини тўлақонли равишда
боса олади

Ёзувлар ҳадеганда тугай демасди. Улардан бири:

Шахсни шаклантириш юзасидан йўл-йўриқлар
Муваффақият кафолатланган

деб аталарди. У эътиборимни жалб қилди, эшикни очиб, ичкари кирдим.

Гира-шира, жимжит хонада бир одам шарқона услубда ерда ўтирарди, унинг олдида каттакон шоҳмат тахтасига ўхшаш бир нима бор эди. Даставвал у дўстим Паблога ўхшаб кўринди, чунки унинг эгнида ҳам гулдор шойи пижама бўлиб, кўзлари ҳам чақнаб турарди.

— Сиз Пабломисиз? — сўрадим ундан.

— Мен ҳеч ким эмасман, — деди у самимийлик билан. — Бизда ҳеч қан-дай ном бўлмайди, биз бу ерда ҳеч қанақанги шахс эмасмиз. Мен шоҳматчи-ман, холос. Шахсни шаклантириш юзасидан сабоқ олмоқчимисиз?

— Ҳа, шундай.

— Ундай бўлса, марҳамат қилиб, фигураларингиздан бир неча ўн донасини менга бериб турсангиз.

— Фигураларимдан?..

— Ҳа, уларда ўз шахсиятингиз бўлинган, парчаланган ҳолатда жойлашган бўлади. Доналарсиз ўйнолмаймак-ку.

У менга кўзгу тутди, унда менинг бир бутун шахсиятим кўплаб “мен”ларга бўлиниб турганлигини кўрдим, уларнинг сони янада кўпайгандек туюлди. Бироқ фигуралар энди жуда кичкина, мўъжаз шоҳмот доналаридек келарди, ўйинчи улардан бир неча донасини хотиржам ва дадил чангаллаб олди-да, ерда ётган шоҳмот тахтаси ёнига териб чиқди. Аини пайтда у кўп ўқилган нутқ ёки маърузасини такрорлаётган одамга ўхшаб, бирдай гапирга бошлади:

— Инсонни бардавом бир бутунлик, яхлит бирлик деб қараш хато ва бахтсизлик келтирадиган тушунчаки, у сизга яхши маълум. Сизга яна шу нарса маълумки, инсон жуда кўп руҳ-жонлардан, кўплаб “мен”лардан иборат. Шахнинг фараз қилинаётган яхлит бирлигини мана шу кўпгина фигураларга алоҳида-алоҳида бўлиб, парчалаб чиқиш жиннилик ҳисобланади, фан буни шизофрения деб атайти. Фан бу масалада ҳақ, албатта, кўпчиликни бошқарувсиз, муайян тартибот ва гуруҳларсиз жиловлаб бўлмайди. Аксинча, кўплаб ёрдамчи “мен”ларнинг фақатгина бир марталик, мажбурий ва умрбод тартиботи мумкин, деб ҳисоблаб, фан янглишади. Фаннинг бу хатоси баъзи бир ёқимсиз оқибатларни ҳам келтириб чиқарган, унинг “аҳамияти” атиги шундангина иборатки, давлат муассасаларида ишлаётган муаллим ҳамда тарбиячилар ўз ишларини соддагина тасаввур қилиб, бу борадаги ҳар қандай фикрлаш ва тажрибаларни ортиқча деб ҳисоблайдилар. Ана шу хато оқибатида кўп одамлар “ақли расо” ва ҳатто ижтимоий тўлақонли саналадилар, аслида улар тузатиб бўлмайдиган телбалардир ва аксинча, баъзи даҳо инсонлар жиннига айлантириб қўйилади. Шундан келиб чиқиб, биз фаннинг тугал, мукамал бўлмаган руҳшунослик, руҳ ҳақидаги таълимотини “тузиш санъати” деб аталадиган тушунча билан тўлдирмоқчимиз. Бу билан биз ўз “мен”ининг бўлиниш-парчаланишини ўз бошидан кечирганларга, унинг бўлакларини хоҳлаган пайтларида, хоҳлаган тартибда янгитдан қайта жойлаштириб чиқиб, бу билан ўз ҳаёт ўйинларининг чексиз хилма-хиллик, ранг-баранглигига эриша олишларини кўрсатмоқчимиз. Шоир бир ҳовуч одамлардан драма яратганидек, биз ҳам бўлинган “мен”ларимиз фигураларидан янги ўйинлар ва кескин муносабатлар билан, мудом янгича вазиятларда ҳамшиша янги гуруҳлар тузимиз. Мана кўринг!

У менинг фигураларимни — чоллар, йигитлар, болалар, аёллар — қувноқ ва маъюс, кучли ва нозик, чаққон ва сует фигураларнинг барчасини хотиржам ва ақлли бармоқлари билан олди-да, тахта устида ўйин ўйнагандек тез териб чиқди, ўша заҳоти улар гуруҳлар ва оилалар, ўйинлар ва курашлар, дўстлик ва душманлик ҳамда рақобатларга бўлинишиб, кичкинагина дунёни ташкил этдилар. Менинг кўз ўнгимда ана шу жонли, жўшқин ва қизғин, шу билан бирга обод ва тартибли мўъжазгина олам бир зумда ҳаракатта келиб, ўйин ва курашлар майдонига айланди, иттифоқлар тузилиди, муҳорабалар бўлиб ўтди, бир-бирлари билан ўзаро тил топишиб, уйланишиб, ўзларидан кўпайишдилар; ҳақиқатан ҳам бу кўп қиёфали, таъсирчан ва мароқли драма эди.

Сўнг яна у қувноқлик билан тахта устидаги барча фигураларни секин суриб, ётқизди-да, уларни бир ерга тўплади ва ўйланиб қолди, у ажойиб санъаткор эди, ўша фигураларнинг ўзидан бутунлай бошқа гуруҳлар ва муносабатлардан иборат бўлган, воқеаларни ўзига хос боғланиб кетадиган бутунлай янги ўйин яратди. Ушбу иккинчи ўйин ҳам биринчисига яқин эди: ўша олам, ўша материал, фақат энди хулқ, юриш-туриш ўзгарган, суръат-маром ўзгарган, мавзу ўзгача, вазиятлар бошқача эди, холос.

Шундай қилиб, ақлли ўйинчи ўйинларни кетма-кет давом эттираверди, улардаги қиёфаларнинг ҳар бир бўлаги менинг ўзим эдим, бу ўйинлар узоқдан бир-бирита ўхшаш, бир дунёга мансуб, келиб чиқиши бир бўлса-да, бироқ ҳар гал янгича тус, янгича оҳанг касб этарди.

— Мана шу — яшаш санъатидир, — деди у насиҳатомуз оҳангда. — Бундан

кейин, келгусида ўз ҳаётингиз ўйинларини хоҳлаганингизча тузиш ва жонлангириш, хоҳлаганингизча чигаллаштириш ҳамда бойитиш — ўз қўлингизда. Шундай қилиб десангиз, юксак маънодаги жиннилик бутун донишмандликнинг бошланиши бўлганидек, шизофрения ҳам барча фантазияларнинг бошланишидир.

Мен бу истеъдодли шоҳматчи олдида чуқур таъзим қилиб, миннатдорчилик билдирдим ва оналарни чўнтагимга солиб, торгина эшикдан чиқиб кетдим.

Аслида йўлакка чиқиб, дарҳол ерга ўтириб оламан-да, оналарни олдимга терволиб, соатлаб абадиёт қадар ўйнайвераман, деб ўйлаган эдим, бироқ театрнинг ёруғ юмалоқ йўлагига чиқишим билан, мендан-да кучлироқ бўлган янги оқимлар каминани ўзлари билан олиб кетди. Кўзларим олдида кўйидаги лавҳа мана-ман деб, пориллаб турарди:

Чўл бўрисини ўргатиш мўъжизаси

Ушбу ёзув турли-туман ҳис-туйғуларни қўзғатиб юборди; тарк этилган воқеликда, собиқ ҳаётимда кечган турли хил қўрқув ва сиқувларни ёдга солиб, юрагимни беаёв қиса бошлади. Қўлим қалтираб эшикни очгандим, тўпнатўғри ярмарка дўконига кириб қолдим, у ерда темир панжара ўрнатилган бўлиб, у мени ночоргина томоша саҳнасида ажратиб турарди. Саҳнада ҳайвон ўргатувчига қўзим тушди, кўринишидан у бир оз лўттибоз ва ўзига бино қўйган жанобни эслатарди, қалин, куюқ мўйлови, мускуллари бўртиб турган, бақувват елкалари ҳамда эгнидаги олифтасатанг сирк либосига қарамасдан, у ёқимсиз ва кўнгилни айниладиган тарзда худди ўзимга ўхшаб кетар эди. Ана шу бақувват одам катта, чиройли, бироқ озиб-тўзиб кетган, озгин ва мутеларча қўрқиб-пусиб турган бўрини худди итга ўхшатиб, чилвирда тўтиб турарди — қандай аянчли манзара-я! Бу мард ҳамда шармандаларча итоаткор йиртқичнинг ёвуз, бераҳм ҳайвон ўргатувчи қўлида бир қатор турли ҳунар ҳамда саҳна кўринишларини ижро этишини ҳам мароқли, ҳам кўнгилни айнитар, ҳам даҳшатли, ҳам сирли томоша бўлиб туюларди.

Бу лаънати одам бўрини мисли кўрилмаган даражада, худди эртаклардагидек жиловлаб олган экан. Бўри бир буйруққа диққат билан бўйсунар, ҳар бир қақирок ва қамчи овозига итга ўхшаб жилпангларди, у тиз чўкар, ўзини ўлганга солар, орқа оёқларида тикка турар, тумшугида бўлка нон, тухум, бурда гўшт, саватчани итоаткорлик билан олиб келарди, ҳайвон ўргатувчи қўлидаги қамчини тушириб юборса, уни бориб олар ва кетидан кўтариб юрар, боз устига, думини ликиллатиб, хушомад ҳам қиларди. Бўрининг олдида аввал уй кўёнини, сўнг оппоққина кўзичоқни келтиришди, уларни кўриб, тишларини кўрсатди-да, нафси чукиллаб, сўлакайи оқа бошлади, бироқ кўрқувдан қалтираб, ғужанак бўлиб турган жониворларнинг ҳеч қайсисига тегинмади, аксинча, уларга эътибор ҳам қилмай, берилган буйруққа биноан, уларнинг устидан зеболик билан сакраб ўтди-да, кўён билан кўзичоқ ўртасига ётиб олди ва иккаловини олд оёқлари билан кучиб, таъсирли, жозибадор оилавий гуруҳ ташкил қилди. Боз устига, у одамнинг қўлидан бир бўлак шоколад ҳам еди. Бўрининг ўз табиатини ақл бовар қилмас даражада инкор этиб, ундан бу қадар воз кечганлигини кўриб туришнинг ўзи бир азоб эди ва бундан тепа сочим тикка бўлди.

Аммо-лекин шунга қарамасдан, томошанинг иккинчи қисмида, худди бўри сингари, қони қайнаган томошабиннинг тортган азобини ўрни ҳам тўлдирилди. Усталик билан, маккорона намоёиш этилган ушбу дастур ниҳоясига етгач, ҳайвон ўргатувчи кўзичоқ ва бўри гуруҳи узра тантанавор ширин табассум билан томошабинга таъзим қилди, шундан сўнг роллар алмашди. Ҳаррига ўхшаб кетадиган ҳайвон ўргатувчи тўсатдан итоаткорона, лаганбардорларча чуқур таъзим қилиб, қўлидаги қамчини бўрининг оёқлари остига қўйди ва худди бояги йиртқич ҳолатига тушиб, кичрайиб, қалтирай бошлади, унинг кўриниши ночор, аянчли эди. Бўри эса ҳалқумини ялаб, кулди, ундаги талваса, безовталик ва сохталик йўқолиб, нигоҳи янада яшнаб кетди, бутун танази тўранглашиб, тўлишиб, ундаги ёввойилик яна қайтадан ўз ўрнини эгаллади.

Энди бўри буйруқ берар, одам эса унга бўйсунарди. Буйруқ янграши билан одам чўккалаб, бўри ролини ўйнашга киришди, тишини оситгириб, шлом-баланган тишлари билан эгнидаги кийимни тишлаб, йирта бошлади. Одам ўргатувчи буйруқ бериши билан у икки ёки тўрт оёқлаб юрар, орқа оёқларида тик турар, ўзини ўлганга солар, бўрини устига миндириб олар, қамчини кетидан кўтариб юрарди. У ҳар бир ҳақорат, ҳар бир таҳқирловчи буйруққа итга ўхшаб, бутун қобилиятини ишга солиб, ажойиб-ғаройиб тарзда итоат қиларди. Шу пайт саҳнада гўзал бир қиз пайдо бўлди, у ўргатилган одамга яқин келиб, унинг иягини силади, юзини юзига ишқади, бироқ у ҳамон тўрт оёқлаб, ҳайвон бўлиб тураверарди, бошини сарак-сарак қилиб, ул гўзалга тишларини кўрсата бошлади, охири унга худди бўрига ўхшаб, шундай таҳдид қилдики, бечора қиз қўрқиб қочиб кетди. Унинг олдида шоколад келтириб қўйишди, бироқ униям беписанд искаб кўриб, нари суриб қўйди. Охирида яна оппоқ кўзичоқ ва семизгина, олачипор уй қўёнини олиб келишди, шунда фаросатли, зийрак одам сўнгги, бор кучини ишга солиб, бўри ролини қўйилмақом қилиб ўйнади. Жонгалвасасида типирчилаётган жониворларга тирноқ ва тишларини ботириб, териларини шилиб, титиб, бурдалаб, гўшгини тириклайин чайнай-чайнай, уларнинг илиқ-иссиқ қонини ҳам кўзларини юмиб, ҳузур қилганича ича бошлади...

Ушбу манзарадан даҳшатта тушиб, эшиқдан қочиб чиқиб кетдим. Мазкур магиявий театр ҳам ҳеч қандай жаннат эмас экан, унинг сиртигина гўзал эди, холос, ботинида эса барча жаҳаннамлар жамулжам эди. Эй худо, наҳот бу ерда ҳам ҳеч қандай нажот йўли бўлмаса?!

Кўрққаннимдан орқа-олдимга қарамай қоча бошладим. Оғзимда қон ва шоколаднинг бир-биридан бемаза таъмини туйарканман, дилимда қайғули, ғамгин, маънос галаён тўлқинидан узокроқ бўлиш истаги туғилди, кўнгил энди дилкашроқ суратлар, манзараларни кўмсарди, улар томон ич-ичимдан, тиришиб, ғайрат-ла интилардим.

Энгил тин олиб, хўрсинарканман, театр бошланишидаги ёзув, унга жонжаҳди билан интилган бояги йигитча ёдимга тушди, ўша ёзув:

БАРЧА ҚИЗЛАР СЕНИКИ

деб аталарди, умуман айтганда, ҳозир кўнгил аслида худди шуни тилаб тургандек туюлди. Лаънати бўри олаmidан қутулганимга шукр қилиб, хурсанд бўлиб, ичкари кирдим.

Бу ердаги манзара менга нақадар яхши таниш ва шу қадар ақлбовар қилмас даражада эдики, мен титраб кетдим — ёшлигим, ўсмирлик ва йигитлик даврим бутун бўй-баста билан кўз олдимда намоён эди, юрагим ҳам ўша даврдигидек беҳаловат ура бошлади. Ҳозиргина кўрган-кечирганларим ҳовурдек кўгарилиб, мен яна қайтадан ёш, навқирон бўлиб қолган эдим. Бундан бир соат муқаддам, бир неча дақиқалар олдин мен яхши биладан деб ўйлаганим муҳаббат, истак-талаб, соғинч ва кўмсаиш кекса бир одамга мансуб муҳаббат, соғинч-интилиш эди. Энди эса мен қайтадан ёшариб, мендаги қайноқ аланга, улкан истак-иштиёқ, март ойининг нам илиқ шамолидан эриб бораётган ишқибозлик, буларнинг барчаси энди ёш, навқирон ва ҳақиқий эди. О, унут бўлган оловлар нақадар гуриллаб алангаланар, қай бир замонларнинг оҳанглари оламни тугтан, томирларда қон гулурар, ич-ичимдан ҳайқиринч туғён уриб келар, дилим кўшиқ бўлиб янграрди! Мен ўн беш ё ўн олти яшар ўспирин эдим, қаллам лотин, грек тилларига бўлган ҳавас ҳамда гўзал шоирона сатрлар билан, фикрларим интилишлар ва шухратпарастлик, ҳаёлларим эса санъаткорона орзулар билан лиммо-лим, бироқ вужудимда бўй кўрсатаётган муҳаббат алангаси, жинсий ҳирс ва шахвоний нафс сезгиси мана шу барча ловиллаб ёнаётган алангалардан ҳам кўра теранроқ, кучлироқ ва даҳшатлироқ эди.

Мен тоғ тепаликларидан бирида эдим, бу ердан туғилиб ўсган она-шаҳрим кўриниб турарди, димоққа нам илиқ шамол ва илк бинафшалар ҳиди урилар, шаҳарча тарафда дарё оқариб кўринар, туғилиб ўсган уйим ҳам кўзга ташланарди ва буларнинг барчаси кўклам шамолида шу қадар теран, шу қадар

гайритабий, ақл бовар қилмас даражада равшан ва нурафшон товланардики, ёшлик чоғларимда дунёга илк шоирона нигоҳ билан боққан пайтларимни ёдга солар эди. Ҳамон тепаликда турардим, шамол сочларимни тортқилаб ўйнардим; муҳаббат соғинчидан ўзимни йўқотиб, хаёлга берилиб, энди кўкараётган бутанинг ярим очилган куртагини чирт узиб, искаб (шунда яна ҳаммаси қайтадан ёдимга тушди), уни ҳали ҳеч бир қиз ўпмаган лабларим билан ўйнаб, чайнай бошладим. Худди мана шу тахир, ўткир аччиқ таъм баҳона сўнгги ўспирилик йилларимда кечган унутилмас бир лавҳани қайта бошимдан кечирдим. Баҳорнинг илк кунлари эди ўшанда, якшанба кунни, тушдан сўнг ёлғиз ўзим сайр қилиб юрган эдим. Роза Крайсслерни учратиб қолдим, у билан журъатсизгина саломлашдим, шундаёқ уни қаттиқ севиб қолган эканман.

Ўшанда ул гўзал қиз ўзи ёлғиз, хаёл суриб, тоққа чиқиб келган пайти экан, мен унга журъатсизгина пешвоз чиқиб, йўғон қилиб ўрилган сочларини томоша қилгандим, юзининг икки чаккасидаги тутам-тутам сочларини шамол тортқилаб ўйнардим. Бу қизнинг гўзаллигини, унинг шамол билан нақадар гўзал ва ажойиб сирлашаётган нозик сочларини, эгнидаги юпқа ҳаворанг кўйлаги ҳам ёш, навқирон гавдасига қанчалик ярашиб, иштиёқ ҳамда соғинч уйғотишини ҳаётимда илк бор кўриб турардим, чайналган куртакнинг аччиқ-ўткир таъми вужудимни баҳорнинг қувонч ва ташвишлари билан тўлдирганидек, қизни кўрганимда мени муҳаббатнинг даҳшатли шубҳалари, хотинлар тўғрисидаги гумонлар ва фавқулодда имконият ҳамда ваъдаларнинг, таърифга сиемайдиган роҳат-фароғат, ҳузур-ҳаловатнинг, ақл бовар қилмайдиган саросиманинг, кўрқув ва изтиробларнинг, теран нажот ҳамда оғир гуноҳларнинг қулғуласи чулаб олди. О, баҳорнинг аччиқ таъми тилимни нақадар ёндириб, куйдирарди шу дамда! О, шамол унинг қизарган юз-кўзлари узра ёйилган сочларини ўйнашини кўрсангиз эди!.. Ниҳоят, у менга яқин келди, шу лаҳзада унинг юзи ним қизариб, атрофга разм солди; шундан сўнг, бошимдан диндорлар қалпоғини олиб, унга салом бердим, Роза ҳам таралдулланиб, саломимга жипмайиб алик олди ва бошини кўтариб, секин, дадил ва ўйчан қадам ташлади, ҳозир уни мен унга ғойибона йўллаётган минглаб муҳаббат тилакларим, талаб-истакларим ва чуқур ҳурмат-эҳтиромим чулғаб олган эди.

Бир пайтлар, бундан ўттиз беш йил муқаддам, якшанба кунни худди шундай бўлган эди, ўшандаги воқеаларнинг барчаси: тепалик ва шаҳар, март шабадаси ва куртак ҳиди, Роза ва унинг жигарранг сочлари, тўлиб-топиб, чулғаб бораётган иштиёқ-интилиш ҳамда ширин оғули кўрқув, мана энди худди шу лаҳзада қайта такрорланаётган эди. Барчаси худди ўшандагидек эди ва менга доим, Розага бўлган ўша муҳаббатим ҳаётимда кейин бошқа ҳеч қачон учрамагандек туюлаверди. Бироқ бу гал уни бошқачароқ кутиб олишим мумкин эди. У мени кўргач, бир оз қизариб кетди ва буни сездирмасликка ҳаркат қила бошлаганидан мени ҳам севишлитини билиб олдим, бу учрашув менга қандай аҳамиятли бўлса, унга ҳам худди шундай эди. Ва бу гал у ёнимдан ўтиб бўлгунга қадар бошимдан қалпоғимни олиб туравериш ўрнига, кўрқув ва тортинчоқликни йиғиштириб қўйиб, гайратим жўшиб:

— Роза! — дедим унга. — Хайрият, келибсан, сен гўзал, гўзал қизсан. Мен сени шунчалар севаманки...

Балки бу сўзлар ўша дақиқалар учун топиб айтилмаган гаплар бўлиши мумкин, аслида доно гапларга ҳожат ҳам йўқ эди, ўзи шундоғам тушунарли эди. Роза аёлларга хос бўлмаган тарзда юришдан тўхтаб, менга қаради ва аввалгидан ҳам кўра қизаринқираб деди:

— Грюс Гот¹, Ҳарри, мени чиндана севаманми?

Шу дамда унинг соғлом, бақувват чеҳраси яшнаб, жигарранг кўзлари чақнаб турарди, сездимки: бутун ўтган умрим ва муҳаббатим Розани ўша якшанбада қўлдан чиқариб юборганим лаҳзадан бошлаб, нотўғри ва чигал ҳамда бемаъни бахтсизликларга тўла бўлган экан. Энди эса хато тузатилган, энди ҳаммаси ўзгарган, ҳаммаси яхши бўлган эди.

Биз қўл ушлашиб, секин бирга кета бошладик, шундай бахтиёр эдикки,

¹ Грюс Гот — баварияликларда “салом” дегани (тарж.).

таърифга сўз ожиз эди, хижолат тортиганимиздан нима дейишни, нима қилишни ҳам билмас эдик, саросимада тезроқ чопа бошладик, нафасимиз тиқилгунча лўкиллаб югурдик, сўнг тўхташга мажбур бўлдик, бироқ қўлларимизни ҳамон қўйиб юбормасдик. Биз иккаламиз ҳам ҳали бола эдик, нимадан бошлашимиз билмасдик, ўша яқшанба куни бир-биримизга ҳаттоки илк бўса ҳаля қилолмаган бўлсак ҳам, биз ниҳоятда бахтиёр эдик. Бирпас туриб қолдик, сўнг майсалар устига чўқдик, мен унинг қўлини олиб сийпадим, у эса бошқа қўлини сочларимга журъатсизгина тегизиб қўйди, сўнгра ўрнимиздан туриб, бўйларимизни ўлчаб бошладик, аслида менинг бўйим уникига қараганда сал-пал баланд эди, бироқ мен бунга рози бўлмай, иккаламизнинг ҳам бўйимиз теппа-тенг эканлиги, азиз худойим бизни бир-биримиз учун яратганини айтиб, кейинроқ турмуш қуришимиз мумкинлигини ҳам қистириб ўтдим. Шу пайт Розанинг кўнгли бинафша тусаб қолди ва биз тиззалаб, калта ўсган баҳорги майсалар орасидан бинафша излай кетдик, калта пояли бир неча бинафша топдик, уларни бир-биримизга тортиқ қилдик, ҳаво салқинлашиб, кеч кириб қолгач, Роза, уйга қайтишим керак, деди, шунда иккаламиз ҳам маънос бўлиб қолдик, чунки уни кузатиб қўя олмасдик, шундай бўлса-да, бари бир орамизда қандайдир сир пайдо бўлган, бу эса биз эга бўлган энг гўзал туйғу эди. Мен тоғлар устида қолдим, тик жарлик тепасида ерга ўтирилиб, Розанинг бинафшасини ҳидлай бошладим, кўзларим эса ҳув пастликда, шаҳар томон олислаб кетиб бораётган кичкинагина жуссада эди, ана у қудуқ ёнидан ўтиб, кўприкдан ҳам узоқлашди. Энди у уйига етиб олган, у хонадан бу хонага кириб-чиқарди, мен эса бу ерда, тепада, ундан узоқда эдим, аммо бизни қандайдир ришга, қандайдир оқим, қандайдир сир-синоат боғлаб турарди.

Биз бугун баҳор давомида у ер-бу ерда, гоҳ қоялар устида, гоҳ боғ девори олдида учрашиб юрдик, настарин гуллай бошлаган чоғда журъатсизгина илк бўсанинг таъминини тоғиб кўрдик. Биз — болаларнинг — бўсамиз ҳали у қадар қайноқ эмасди, мен унинг қулоқлари узра тушиб турган кўнғироқ сочларини силаб-сийпарканман, муҳаббат ва қувончимни у билан баҳам кўрардим, ҳар бир журъатсизгина ҳаракат, ишқ-муҳаббат тўғрисидаги қовушмаган гапларимиз билан, бир-биримизни ҳадиксираб кутиш орқали янги бахт-омад сари ишқ-муҳаббат пиллапоясидан яна бир поғона кўтарилиб борардик.

Шундай қилиб, Роза ҳамда бинафша билан бошланган бутун ишқий ҳаётимни яна бир бор бошдан кечирдим, бунда бахт-омад юлдузлари чарақлаб турарди. Роза кетиб, унинг ўрнида Ирмгард пайдо бўлди. Куёш янада қиздириб, юлдузлар янада тиникроқ нур соча бошлади, бироқ менга на Роза, на Ирмгард насиб этди, поғонама-поғона кўтарилишимга, кўп ўқиб, ўрганиб, кўп нарсани ўз бошимдан кечиришимга тўғри келди, бу йўлда Ирмгарни ҳам, Аннани ҳам йўқотдим. Бир пайтлар ёшлигимда севганим ҳар бир қизни яна қайтадан севардим, уларнинг ҳар бирида муҳаббат уйғота олардим, ҳар бирига нимадир бериб, ҳар биридан нималарнидир олардим. Илгари ўй-хаёлларимдагина яшаган тилак-истаклар, орзу-умидлар ҳамда имкониятлар мана энди рўёбга чиқиб, уларни ўз бошимдан кечираётган эдим. Эй, сиз гўзал гуллар, Ида ва Лора, барча-барчангизни бир замонлар бугун ёз бўйи, ой сайин, кун сайин нақадар севардим!..

Ирмгард менга рақс тушинини, Ида ўпишини ўргатган эди, энг гўзал Эмма эса, куз оқшомларининг бирида, эльма¹ дарахтининг шовуллаб турган қуюқ барглари остида кўнғир тус сийнасини ўптириб, шодлик тўла жомни қўлимга тутқазганди.

Хуллас, Паблонинг мўъжазгина театрида кўп нарсани кўрдим, бошимдан кечирдим, буларнинг мингдан бирини ҳам сўз билан таърифлаб бўлмайди. Бир пайтлар ўзим севган қизларнинг барчаси яна меники эди, ҳар бири менга берадиганини бериб, мендан оладиганини оларди.

Васваса, иллат ҳамда можароларнинг бепоён оқимида сузиб, ахийри яна юзага қалқиб чиқдим, энди мен билимли, донишманд эдим, тажрибам ҳам старли эди, мен энди Ҳермина учун ҳар нарсага шай эдим. Минг бир қиёфам-

¹ Э л ь м а — қайрағочнинг бир тури (тарж.).

нинг энг сўнгиси, охири кўринмас қаторнинг адоғидаги энг сўнгги ном, бу — Ҳермина эди, ниҳоят, эс-хушимни йиғиб олиб, мазкур ишқ-муҳаббат эртагига нуқта қўйдим, чунки мен уни сеҳрли кўзгунинг гира-ширасида учратмоқчи эмасдим, унга шоҳмот ўйинининг ўша атиги бир донасигина эмас, балки бугун бир Ҳарри тегишли эди. Эҳ, мен энди фигуралар ўйинини шундай бошлайки, токи ҳаммаси унгагина тегишли бўлсин, аҳду паймонлар амалга ошсин.

Оқим мени куруқликка чиқариб ташлади, мен яна театрнинг жимжит йўлагида турардим. Ҳўш, энди нима қилиш керак? Мен шошиб чўнтагимни пайсаб, доначаларни қидира бошладим, бироқ ушбу истак ҳам аллақачон сусайиб, сўйиб бўлган эди. Мени эшикларнинг, ёзувларнинг, мағиявий кўзгунинг битмас-туганмас, чексиз, бепоён олами қуршаб олган эди. Беихтиёр кейинги лавҳани ўқиб, даҳшатдан титраб кетдим:

ҚОНГА БЎЯЛГАН МУҲАББАТ

деб ёзилган эди унда. Шунда тўсатдан ялт этиб, бир воқеа ёдимга тушди: ўшанда Ҳермина, ресторанда шароб ичиб, овқатланиб ўтириб, қўққисдан даҳшатли бир тарзда жиддийлашиб, суҳбатимиз мавзуга чуқур маъно берган, мени уни ўз қўлим билан ўлдиришим учунгина ўзига ром, мафтун қилаётганини айтганди. Кўз олдим қоронгилашиб, қалбимни қўрқувдан иборат галаён эгаллади, тўсатдан кўз олдимда ҳамма нарса, тақдир-қисматим қайтадан намоеън бўлиб, мушкул аҳволга тушиб қолганимни вужуд-вужудимдан ҳис қилиб турардим. Умидсизланиб, бир оз мағия билан шуғулланиб, шоҳмот тахтамни тартибга солиб, уни қайтадан тузиш мақсадида доналарни олмоқчи бўлиб, чўнтагимга қўл солдим. Бироқ доналар жойида йўқ эди. Доналар ўрнига қўлимга пичоқ илинди. Қўрққанимдан йўлак бўйлаб ююргилаб кетдим, эшиклардан ўтиб, кутилмаганда улкан кўзгута рўбарў бўлдим. Кўзгуда худди ўзимга ўхшаган баланд бўйли, улкан, чиройли бўри жимгина олазарақ қараб турарди. У кўзларини пирпиратиб, менга қараб куларкан, тишлари орасидан қизил тили кўриниб кетди.

Пабло қаердайкин? Ҳермина-чи? Шаҳсни шаклантириш хусусида зўр бериб, гапдонлик қилаётган бояги ақлли йигит-чи, у қаерда қолдийкин?.. Мен яна кўзгута қарадим. Энди кўринишим зўр эди. Баланд ойна ортидаги бўри энди йўқ эди. Кўзгуда мен — Ҳарри турарди, унинг чехраси кулранг тусда, барча ўйинлардан холи, барча иллатлардан чарчаган, ранги докадек оқарган, шундай бўлса-да, бари бир у одам, у билан гаплашса бўларди.

— Ҳарри, — дедим, — бу ерда нима қиляпсан?

— Ҳеч нарса, — жавоб берди у ойнадан туриб, — кутяпман, холос. Ўлимни кутяпман.

— Ўлим қаерда экан? — сўрадим ундан.

— Ҳозир келади, — деди у. Шунда театр ичкарасидан бўм-бўш хоналардан мусиқа, дўзал ва қўрқинчли мусиқа садоси, “Дон Жуан”даги тош меҳмоннинг чиқишига ҳамоҳанг янграйдиган ўша мусиқа овози эшитилди. Нариги дунёдан, умрбоқийлар тарафдан шарпага ўхшаш уй бўйлаб, этни жунжиктирадиган ваҳимали оҳанглар тараларди.

— Моцарт! — ўйладим мен ва ўз ботиний ҳаётимнинг энг сеvimли ҳамда юксак суратларини ўзимга чорлай бошладим.

Йна мусиқа янгради. Энди театр ўрнида ҳеч нарса кўринмас, чор-атрофни қоронғулик чулаб олган, ложалар панжараси ёнида эса Моцарт турарди.

— Биз қаердамиз? — сўрадим ундан.

— Ҳаяжонланманг, — кулди Моцарт ваҳимали киноя билан. — Ўзингиз ҳам мусиқачига ўхшайсиз, шундайми? Мен эса бу машғулотни аллақачон бас қилганман, дам олишга чиққанман. Фақат, баъзан эрмак юзасидангина оз-моз кўз ташлаб тураман.

Моцарт кулди. Менинг чўзинчоқ юзимни кўриб, қаттиқ кула бошлади. Кулгидан ўзини тўхтатолмай, ҳавода муаллақ ўмбалоқ ошиб тушди-да, чуруллаб, булбулдек сайрай кетди. Бунинг устига, гапни ҳам қотириб ташлади:

— Эй, болам, нима, тилинг куйдириб, нафасинг қисяптими? Ё ўқувчи-

ларингни, ўша ярамасларни, бечора очофатларни, ё ҳарф терувчиларингни, ўша билъатчиларни, лаънати ғаламисларни, қилич қайровчиларни ўйлаётсанми? Сен жодугар, билсанг, булар жуда қилтири, менга деса, бадтар бўл, эҳтиёт бўл, ўтириб қўйма тагин! Э, сен лақма, бир ёқда босмахона бўёгинг, бир ёқда дилинга изтироб, мен сента шам садақа қилай, бу шунчаки ҳазил, билсанг. Валдирадинг, шалдирадинг, тўс-тўполон, шумлик қилиб, думингни ҳам ўйнатдинг, бари бир узоққа боролмадинг. Жин урсин сени, бировдан ўғирлаб олган беъмани ёзув-чизувларинг кимга ҳам керак, ҳаймайли, худо ўзи ёрлақсин...

Бу гаплар менга қаттиқ ботди, газабим кўзгаб, ғам-андухга берилиб ўтирмадан, Моцартнинг кокилига ёпишдим, у учиб кетди, кокил эса, худди комета думига ўхшаб, узайгандан узаяверди, ахийри бир учига осилиб олдим-да, дунё бўйлаб, қуюндай уюрмаланиб учиб юравердим. Жин урсин, шунақаям совуқ дунё эканки, нақ юпқа муз ҳавосидан иборат экан! Тағинам чидашаркан-да, бу умрибоқийлар. Аммо-лекин муздек ҳаво баҳри-дилимни очиб юборди, бунга мен бир зумлаёқ, ҳушимни йўқотмасимдан олдин амин бўлдим. Вужудимга аччиқ, ўткир, пўлатдек метин, совуқ қувноқлик, шодонлик ина бошлади, худди Моцартга ўхшаб, жарангдор, шўх ва самовий кулгим келди, бироқ ушбу он нафасим тутаб, ҳушимдан кетган эдим.

Ўзимга келганимда, калаванинг учини йўқотган, ҳолдан тойган эдим, йўлакнинг у ер-бу ерида оппоқ нур жилваланарди. Мен ҳали умрибоқийлар ҳузурида эмасдим. Мен ҳамон жумбоқлар, изтироблар, Чўл бўрилари ҳамда азобга тўла мушкулот ва чигалликлардан иборат бўлган бу дунёда эдим. Яхши жой эмасди бу ер, унда чидаб туриш амримаҳол эди. Унга нуқта қўйиш пайти келганди.

Девордаги каттакон кўзгуда Ҳарри менга рўбарў турарди. Унинг кўриниши яхши эмас, профессорникита ташриф буюрган ўша оқшом ҳамда “Чўл бургути”да бўлган бал пайтидаги қиёфадан деярли фарқ қилмас эди. Бироқ орадан йиллар, асрлар ўтган; Ҳарри энди улғайган, у рақс тушишни ўрганган, мағиявий театрларни бориб кўрган, Моцартнинг кулишларини тинглаган, у энди рақслар, аёллар ва пичоқлардан кўркмайди. Бир неча асрлар ўтач, ўртамиёна қобилият ҳам камол топади. Кўзгудаги Ҳаррини узоқ кузатдим: мен уни ҳалиям яхши танирдим, у ҳали ҳам март ойининг яқинанба кунларидан бирида қоялар устида Розани учратиб қолиб, бошидаги диндорлар қалпоғини олиб, салом берган ўша ўн беш яшар Ҳаррига бир оз ўхшаб кетарди. Бироқ ўшандан буён у бир неча юз ёшга улғайган, мусиқа ҳамда фалсафа билан шуғулланган, бошидан кўп кўргиликларни кечирган, “Пўлат дубулга”-да эльзас шаробидан сипқорган ва самимий, оқ кўнгил олимлар билан Кришна ҳақида баҳс-мунозаралар қилган, Эрика ва Марияни севган, Ҳермината дўст бўлган, автомобилларни ўққа тутган ҳамда силлиққина хитой аёлни кўрган, Гёте ва Моцартни учратган ҳамда ўзи ҳалиям банди бўлган замон ва сохта воқелик тўридан турли дарчалар очган. Ўзининг ажойиб шоҳмот доналарини яна йўқотиб қўйган бўлса-да, чўнтагида энди унинг зўр пичоғи бор эди. Олға бос, қари Ҳарри, кекса ҳорғин йигит!

Жин урсин, бунчалар аччиқ бўлмаса бу ҳаёт! Мен кўзгудаги Ҳаррининг юзига қараб туфлаб юбордим, уни оёқларим билан босиб, чил-чил қилиб синдирдим. Тинимсиз гувиллаётган йўлак бўйлаб секин юриб, шу қадар кўп гўзал нарсаларни ваъда қилган эшикларни диққат билан кўздан кечири бошладим: уларнинг ҳеч қайсисидан энди ёзув деган нарса йўқ эди. Аста-секин қадам ташлаб, мағиявий театрдаги жами юз эшикнинг барчасини айланиб чиқдим. Нима, мен бугун бал-маскарадда бўлмаганмидим? Орадан гўё юз йиллар вақт ўтган эди. Энди бошқа ҳеч қандай йил-пил ҳам бўлмайди. Яна битта иш қолган эди, мени Ҳермина кутаётганди. Ўзиям тўймисан-тўй бўларди-да!.. Маъюс ғалаён тўлқинлари узра сузиб, ғамгин йўлимда давом этдим, мен кул эдим, мен Чўл бўриси эдим. Жин урсин!

Сўнги эшик олдида тўхтаб қолдим. У ерга мени ғамгин ғалаён бошлаб келган эди. Эй Роза, о, олис ёшлигим, эҳ Гёте ва Моцарт!

Эшикни очдим. Унинг ортида оддий ва гўзал манзарага дуч келдим. Полга

тўшалган гилам устида икки киши қип-яланғоч ётарди, улардан бири гўзал Хермина, бири эса барно йигит Пабло эди, улар одам сира тўймайдиган, қонмайдиган, аммо тезда кўнгилга уриб қоладиган муҳаббат ўйинидан чарчаб-ҳориб, ёнма-ён донг қотиб ухлашарди. Бир-биридан чиройли инсонлар, гўзал манзаралар, ажойиб баданлар... Херминанинг чап кўкраги остида янги пайдо бўлган думалоқ хол қорайиб кўриниб турарди, у ишқдан сархуш Паблонинг ялтираган тишларининг изи эди. Худди ўша хол устига пичоқни урдим, ўзиям сопиғача қариб кетди. Қон гўзал Херминанинг опшоқ, нозик бадани бўйлаб тирқирай бошлади. Агар ҳаммаси бошқача бўлган, бошқача кечганда эди, қонни ўзим ўпиб, қуриган бўлардим. Мен ундай қилмадим; қоннинг тирқираб оқишига қараб туравердим, унинг кўзлари бир зум очилиб, оғриқ ва чуқур таажжуб билан боқди. Таажжуб нечун? — ўйладим ўзимча. Шунда унинг кўзларини ёпиб қўйишим кераклигини англадим. Бироқ кўзлар ўз-ўзидан яна юмилди. Тамом. У фақат салгина ёнбошлаб олди, шунда унинг қўлтиқости чуқуридан сийнаси томон гўзал, нозик соя тушиб, жилваланди, у менга ниманидир эслатмоқчи бўлди. Эслолмадим. Шундан сўнг, у қимир этмай қолди.

Унга узоқ қараб турдим. Ниҳоят, худди уйқудан уйғонгандек, сесканиб, кетмоқчи бўлдим. Шу пайт Пабло қимирлаб, кўзларини очди, керишпанича, гўзал мурда узра энгашиб, жилмайди. Бу бола ҳеч қачон жиддийликни ўрганмас экан-да, деб ўйладим мен, қачон қарасанг, жилмайгани-жилмайган. Пабло гиламнинг бир бурчини авайлаб буқлади-да, Херминанинг кўкрагига қадар, жароҳат кўринмайдиган қилиб ёпиб қўйди, сўнг оҳиста юриб, ложадан чиқди. Қаёққа кетдийкин? Ҳаммаси мени ёлғиз ташлаб кетишса-я! Мен усти ярим ёпиқ мурда билан қолдим, мен уни севардим, ҳавас қилардим. Унинг ўсмирларниқига ўхшаш жингалак сочлари пешонаси узра тушиб турар, юзи опшоқ оқарган, фақат озгина очиқ қолган оғзи бир оз қизаринқираб кўринар, кичкина, бежирим қулоқни ярим ёпиб турган сочларидан муаттар бўй анқирди.

Мана, ниҳоят, унинг тилаги ҳам амалга ошганди. Ҳали у бутунлай меники бўлиб улгурмасидан, маҳбубамни ўлдириб, ақлга сиғмайдиган иш қилиб қўйган эдим. Мана энди чўк тушиб қотиб қолгандим, бу иш қанақа бўлди, яхшими, ёмонми, тўғри бўлди ми ё аксинчами, буни билолмай ҳайрон эдим. Бу ишимга ҳалиги ақлли шоҳмотчи нима деркин, Пабло-чи? Мен ҳеч нарса билмасдим, бу ҳақда ўйлай ҳам олмасдим. Сураатлардагидек чиройли даҳан сўниб бораётган чехрада тобора қизаринқираб кўринарди. Менинг бутун ҳаётим, озгинагина бахтим, омадим ва севгим ҳам худди мана шу ҳаракатсиз қотиб қолган даҳанга ўхшаш: бир оз қизғин, жонсиз ўлик чехрада акс этган эди.

Энди ўйга жонсиз чехрадан, жонсиз опшоққина елкалардан, жонсиз опшоқ қўллардан аста-секин кўрқув, совуқ ғамгинлик ва ёлғизлик уфурарди, унинг аста кучайиб бораётган совуғида қўшларим ва лабларим тош қота бошлади. Нима бало, Куёшни сўндириб қўйдиммикин? Ё бутун мавжудот юрагига болга урдимми? Коинотнинг қаттиқ совуғи бостириб келдимикин ё?..

Тош қотган пешонага, ҳаракатсиз кўнғироқ сочларга, қулоқ супрасининг хира, совуқ йилтирашига титраб-қақшаб термилиб турардим. Улардан эсаётган совуқ эса жуда кучли, шу билан бирга гўзал ҳам эди: у мусиқа янглиг янграрди!

Нима, бир замонлар бахт-омаддек туюлган бундай кўрқув-даҳшатни илгарилари ҳис қилмаганмидим? Ушбу мусиқани ҳам бир пайтлар тинглаб кўрмаганмидим? Ҳа, уни Моцарт ҳузурда, умрибоқийлар ҳузурда тинглаган эканман.

Бир пайтлар, қаердандир тошиб олганим шеърий сатрлар ўз-ўзидан ёдимга кела бошлади:

Бироқ биз топишиб олдик
Юлдуз янглиғ самода,
Кун, тун, соат бизга бегона,
На эркак, на аёлмиз, на ёш, на қари...
Вазмин ва сокин то абад умримиз,
Вазмин ва нузли мангу кулгимиз...

Шу пайт бирдан ложа эшиги очилиб, Моцарт кириб келди, уни иккинчи бор қараганимдан сўнггина танидим, у кокилисиз, бриджисиз¹ ва тўқали туфлисиз, замонавий кийинган эди. Келиб, ёнимга шунчалик зич ўтирдикки, сал бўлмаса Ҳерминанинг кўксидан тирқираб оқаётган қонга булганмасин учун уни ушлаб қолишимга бир баҳя қолди. У полга ўтирди-да, шу атрофда турган бир талай майда асбоб-ускуналар билан андармон бўлиб, уларни суриб-тўғри-лаб, бураб-маҳкамлай бошлади, авзоидан жуда муҳим бир иш билан банд эди, мен унинг абжир, чаққон бармоқларига ҳавасим келиб қараб турардим, қани энди шу бармоқлари билан бир рояль чалиб берса, дердим. Уй сурибми, сурмайми, гўзал, ақлли қўлларига қараб турарканман, унинг ёнимдалигидан, ёлғиз эмаслигимдан ҳам хурсанд, ҳам бир оз ҳаликсирардим. Аслида унинг нима иш қилаётганига, нималарни бураб-қотириб, қуймаланаётганига заррача эътибор ҳам бермадим. Кейин билсам, у радиоприёмникни созлаётган экан.

— Э худойим-ей, — дедим мен даҳшатга тушиб, — нима қилиясиз ўзи, Моцарт? Шу бўлмағур ишлар ҳазилингизми, чинми? Замонамизнинг зўр ғалабаси, унинг санъатни маҳв этиш йўлидаги сўнгги музаффар қуроли бўлган ушбу кўрқинчли аппаратни бизга қолдириб нима қилардингиз? Шу керакми энди, Моцарт?

Шунда ҳалиги ваҳимали одам кулиб деди:

— Яхшилаб эшитиб олинг, йигитча, бу сизга керак! Иккала қулоғингиз билан ҳам эшитинг! Ҳа, шундай. Агар радио тингласангиз, сиз гоя билан ҳодиса ўртасидаги абадийат билан вақт ўртасидаги, илоҳийлик билан инсонийлик ўртасидаги қадимдан давом этиб келаётган курашни тинглаб, кўриб-билиб борасиз. Сизга ўхшаган одамларга радиони ёки ҳаётни танқид қилишни ким кўйибди. Яхшиси, аввал тинглай билишни ўрганинг! Жиддий қабул қилишга арзийдиган нарсаларни жиддий қабул қилишни ҳамда бошқа нарсалар устидан қилишни ҳам ўрганиб олинг! Ё бирон ишни яхшироқ, олижаноброқ, ақлпроқ, дидлироқ қилиб қойиллатиб кўйган жойингиз борми? О, йўқ, мўсе Ҳарри, бунақаси ҳали сизда йўқ. Сиз ўз ҳаётингизни даҳшатли касаллик тарихига, истельодингизни эса бахтсизликка айлантириб юборгансиз. Сиз, кўриб турибманки, шундай зебо, фоят гўзал, дилбар бир қизни нима қилишни билмасдан, бечорага пичоқ уриб, уни нобуд қилиб ўтирибсиз! Нима, шу ишингизни ҳам тўғри деб ҳисоблайсизми?

— Тўғри? Э, йўқ! — дедим мен каловланиб. — Э худо, намунча ҳаммаси бу қадар нотўғри, аҳмоқона ва чатоқ бўлмаса! Мен ҳайвонман, Моцарт, ақлсиз, ваҳший ҳайвонман, мен касалман, айниганман, сиз минг карра ҳақсиз. Аммо бу қизга келсак: унинг ўзи шуни хоҳлади, мен фақат унинг истагини бажардим, холос.

Моцарт унсиз кулди, бироқ зўр марҳамат қилиб, радиони ўчирди.

— Ҳарри, — деди у, — сиз қизиқчи экансиз. Нима, бу гўзал қиз сиздан пичоқ уришдан бошқа ҳеч нарса сўрамаган экан-да, шундайми? Бу гапингизни бошқаларга айтинг! Тағин пичоқни шунақаям бошлаб урибсизки, бечоранинг жони чиқиб бўпти. Балки энди ушбу хонимга нисбатан кўрсатган илтифотингиз сабабларини тушунтириб берарсиз. Ё бунинг оқибатларидан ҳам тониб, жуфтакни ростламоқчимисиз?

— Э, йўқ! — қичқирдим мен аччиғим чиқиб. — Нимага тушунмайсиз? Жуфтакни ростламоқчимисиз дейди-я! Менга қилмишимга яраша жазоланишдан, жазоланишдан, жазоланишдан, бошимни кундага кўйиб, жазоланишдан ва маҳв этилишдан бошқа ҳеч нарса керак эмас.

Моцарт менга шундай масхараомуз тикилдикки, унга тоқат қилиб бўлмасди.

— Сизга ҳаяжон-эҳтиросдан берганакан-да ўзиям! Лекин сиз ҳали юморни ўрганиб оласиз, Ҳарри. Юмор ҳамиша маъюс, ғамгин кулги демакдир, уни зарур бўлганда, балки дор остида ўрганиб оларсиз. Бунга тайёрмисиз? Шундайми? Яхши, ундай бўлса, прокурорга бораверинг, тақдирга тан бериб, судьяларнинг юмордан холи бутун аппаратига чидаб берасиз, қамоқхонада бир кун тонг саҳарда каллангизни сапчадай узиб ташлашади, шу билан кутуласиз. Демак, шунга тайёрсиз?

¹ Б р и д ж и — этик шим (тарж.).

Тўсатдан кўз олдимда ялт этиб, ёзув пайдо бўлди:

ҲАРРИНИНГ ҚАТЛ ЭТИЛИШИ

ва мен бунга албатта, рози эдим. Тўрт девор орасидаги яп-яланг, ҳувиллаган, бефайз ҳовли, панжарали деразалар, озода қилиб тайёрлаб қўйилган гильотина¹, бошларига мантия кийиб олган, этниларида сюртук, бир талай жаноблар ўртасида эрталабки аёздан қунишиб, юрагим ожиз қўрқув олдида бир қисм бўлиб турардим, лекин қилмишимга иқрор ва жазога тайёр эдим. Буйруқ овози янграши билан олдинга чиқдим. Прокурор бошидан қалъюғини олиб, йўталди, қолган бошқа барча жаноблар ҳам томоқ қириб, йўталиб олдилар. У қўлидаги ёзиқ расмий қоғозга қараганича, ўқий бошлади:

— Жаноблар, олдиларингизда турган Ҳарри Ҳаллер бизнинг мағиявий театримизни қасдан суиистеъмол қилганликда айбланади. Ҳаллер гўзал суратхонамизни воқелик деб аталмиш рўё билан чалкаштириб юбориб, ойнада акс этган қизни кўзгуда тасвирланган пичоқ билан ўлдириб, бу билан нафақат юксак санъатни оёғости қилди, балки яна юмордан холи бир тарзда театримизни ўз жонига қасд қилиш механикасига истифода эттириш нияти ҳам борлигини намоиш этди. Бунинг учун биз Ҳаллерни абадий ҳаёт жазосига маҳкум этиб, уни театримизга кириш ҳуқуқидан ўн икки соат муддатта маҳрум қиламиз. Бундан ташқари, айбланувчининг устидан бир марта яхшилаб кулиб ҳам оламиз, у бу жазога лойиқ. Қани, жаноблар, бошладик:

Йиғилганлар барабар кулиб юборишди, бу кулги юксак хор кулгиси, нариги дунёдан эшитилаётган қўрқинчли, одам боласи чидай олмайдиган кулги эди.

Ўзимга келганимда, Моцарт боягидек ёнимда ўтирарди. У елкамга қоқиб, деди:

— Ана, ҳукми эшитдингиз. Энди бундан буён ҳаёт радиомусиқасини тинглаб боришга кўникишингизга тўғри келади. Бу сизга маъқул бўлади, деб ўйлайман. Қобилиятингиз ўта суст, тентаккинам, лекин аста-секин сиздан ўзи нима талаб қилинаётганини тушуниб оласиз. Сиз кулишни ўрганишингиз лозим, сиздан мана шу нарса талаб қилиняпти. Сиз ҳаёт юморини, бу тирикликнинг ғамгин, маъюс кулгисини тушуниб етишингиз лозим. Аммо сиз ўзингиздан талаб қилинаётганидан бошқа дунёдаги жамики нарсага тайёрсиз! Сиз қизларни пичоқ билан ўлдиришга тайёрсиз, сиз ўзингизни тантанавор эттиришга ҳам тайёрсиз, сиз эҳтимол ўзингизни ўзингиз юз йиллар танқид қилиб, қийнаб-азоблаб, ҳатто бичиб ташлашга ҳам тайёрдирсиз, шундай эмасми?

— О, албатта, бажонидил тайёрман, — дедим мен ноилоҳ.

— Ана шундай! Сиз, саховатли жаноб, ҳар бир аҳмоқона ва юморсиз талбирга, нимаики ҳаяжон-эҳтиросли ҳамда нодонлик бўлса, ҳаммасига тайёрсиз! Хўш, энди менга келсак, мен сизнинг барча романтик пушаймон ҳамда тавба-тазарруларингизни сариқ чақага ҳам олмайман. Сиз қатл этилишга, бошингизни олдиришга розисиз, одам деган шунақаям кутуриб кетадими! Бу аҳмоқона омол учун сиз ҳали ўнта қотиллик қилишга ҳам тайёрсиз. Сиз қўрқоқ, ўлишга тайёрсиз, аммо яшашга эмас. Жин урсин, яшашингиз керак-ку ахир! Ўзи сизни энг оғир жазога ҳукм қилишса тўғри бўларкан.

— О, бу қанақанги жазо бўларкин?

— Масалан, дейлик, қизни қайтадан тирилтириб, икковларингизни уйлантириб қўямиз.

— Йўқ, бўлмайди, мен бунга рози эмасман. Бу бахтсизлик бўлур эди.

— Гўё қилган қилмишингиз бахтсизлик эмасдай гапирасиз-а. Бироқ энди ҳис-ҳаяжон, эҳтирос ва қотилликка чек қўйиш керак. Эс-хушингизни йиғиб олинг, энди! Сиз яшашингиз керак, шунингдек, кулишни ҳам ўрганиб олишингиз лозим. Сиз ҳаётнинг лаънати радиомусиқасини тинглашни, унинг ортидаги руҳни ҳурмат қилишни, ундаги қувноқ вағир-вуғур устидан кулишни ўрганиб олишингиз лозим. Тамом, сиздан ортиқ ҳеч нарса талаб қилинмайди.

¹ Г и л ь о т и н а — бош оладиган жоди (дастлаб 1792 йилда Францияда ишга солинган (тарж.)).

Тишни тишга босиб турарканман, секин сўрадим:

— Мабодо йўқ десам-чи, жаноб Моцарт? Агар мен сизни Чўл бўрисининг тақдирига аралашиб ҳуқуқидан мосуво қилсам-чи, унда нима бўлади?

— Унда, — деди Моцарт бамайлихотир, — мен сизга яна ажойиб сигаретамдан бир дона чекиб кўришни таклиф қиламан.

Шундай деб, нимчасининг чўнтагидан сигарета чиқариб, менга тутқазди, бироқ у энди Моцарт эмасди, балки дўстим Пабло эди, унинг ажнабийларга хос қора кўзлари менга қараб турар, шу туришида у доначалар ёрдамида менга шоҳмот ўйинини ўргатган ҳов ўша одам билан эгизакка ҳам ўхшаб кетарди.

— Пабло! — қичқирдим мен сесканиб. — Пабло, биз қаердамиз?

Пабло менга сигарета бериб, олов тутди.

— Биз, — жилмайди у, — менинг мағиявий театримдамиз, мабодо тангонини ўрганмоқчи ё генерал бўлмоқчи ёки Улуғ Искандар билан суҳбат курмоқчи бўлсанг, буларнинг барчаси энди кейинги гал албатта ихтиёрингда бўлади. Аммо-лекин шуни айтишим керакки, сен бир оз ҳафсаламни пир қилдинг. Сен бунда ўзингни яхшигина йўқотиб қўйдинг, менинг мўъжазгина театримдаги юморни ёриб ўтиб, бемаза иш қилдинг, пичоқ ишлатиб, бизнинг гўзал суратлар оламимизни воқелик доғлари билан булғадинг. Бу, албатта, яхши иш бўлмади. Буни, менимча, Ҳермина билан менинг бирга ётганимни кўриб, рашқдан қилган бўлсанг керак, албатта. Афсуски, ушбу фигура билан муомала қилишни эплаёлмадинг — мен сени ўйинни яхшироқ ўргатиб олган бўлсанг, керак, деб ўйлагандим. Энди эса хатони тузатишга тўғри келади.

У бармоқларида шу заҳоти мигтигина ўйин доначасига айлиниб қолган Ҳерминани олиб, яна ҳозиргина сигарета чиқарган нимчасининг чўнтагига солиб қўйди.

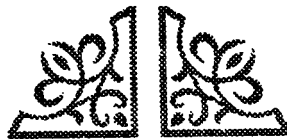
Ширин, оғир тутун ҳиди ёқимли анқиди. Ўзимни беҳол ҳис эта бошладим, шу топда мен бир йил ухлашга ҳам тайёр эдим.

О, мен энди ҳаммасини, Паблони ҳам, Моцартни ҳам англаб етдим, қаердадир ортимда унинг даҳшатли кулгиси қулогимга чалинди, ҳаёт ўйинларининг юз минг фигураси чўнтагимда эди, мен энди уларнинг барчасини яхши билардим, уларнинг мазмун-моҳиятини ҳаяжон-ла олдиндан сезиб, айтиб бера олардим, ўйинни яна қайтадан бошлашга, унинг азобларини яна бир бор бошдан кечириб, тотиб кўришга, унинг бемаъниликлари олдида қайтадан изтиробга тушишга, кўнглимнинг жаҳаннами узра яна бир бор ва кўп марта кезиб, тенгирашга тайёр эдим.

Ахир бир кун, пайти келиб, фигуралар ўйинини мен ҳам яхшироқ ўйнай оларман. Бир кунмас, бир кун кулишни ҳам ўрганиб олардим. Пабло мени кутарди. Моцарт мени кутарди...

Тамом.

*Олмон тилидан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси.*

Яков РАПОПОРТ

“Шифокорлар иши” юзасидан эсдаликлар

1953 йилнинг 13 январида жуда тор доира кишилари биладиган, билганларнинг айримлари теварак-атрофдан узиб ташланганлиги учун ичини ёра олмайдиган бўлсалар, бошқалари катта бир тор доира дейишга ҳам арзи-майдиган кишиларгагина юрагини бушата оладиган ҳодиса очик-ойдин бўлиб қолди.

Ушбу кун барча марказий газеталар “Хроника” рубрикаси остида ТАСС-нинг қуйидаги билдиришини эълон этган эди:

Бир гуруҳ зараркунанда шифокорларнинг қамоққа олиниши бирмунча вақт илгари Давлат хавфсизлиги ташкилоти томонидан нотўғри даволаш йўли билан Совет Иттифоқининг кўзга кўринган арбоблари умрини қисқартиришни мақсад қилиб олган террорчи шифокорлар тўдаси фoш қилинди.

Ушбу террорчи тўда аъзолари қуйидагилардан ташкил топган экан: терапевт шифокор, профессор М.С.Вовси; терапевт шифокор, профессор В.Н.Виноградов; терапевт шифокор, профессор М.Б.Коган; терапевт шифокор, профессор П.И.Егоров; отоляринголог шифокор, профессор А.И.Фельдман; терапевт шифокор, профессор Я.Г.Этнигер; невропатолог шифокор, профессор А.М.Гринштейн; терапевт шифокор Г.И.Майоров.

Ҳужжатлардаги маълумотлар, текширишлар, медицина экспертларининг хулосалари ҳамда маҳбусларнинг эътирофига кўра, мазкур жиноятчилар халқнинг яширин душманлари бўлиб, беморларни зарарли йўллар билан даволаб, уларнинг соғлиғига зиён етказиш билан машғул бўлганликлари аниқланди.

Тергов жараёнида аниқландики, террорчи тўда аъзолари ўзларининг шифокорлик мавқеидан фойдаланиб ва касаллар ишончини суиистеъмол қилиб, уларнинг саломатлигига қасддан зарар етказганлар, касаллик тарихининг ҳолис маълумотларидан атайлаб кўз юмганлар, уларнинг касаллигига мос келмайдиган нотўғри ташхис қўйиб, нотўғри даволаш билан умрларига завоп бўлганлар.

Жиноятчилар ўртоқ А.А.Ждановнинг хасталигидан фойдаланиб, касалига нотўғри ташхис қўйганлар ва унинг миокард инфаркти бўлганлигини яшириб, ушбу оғир касалликка тўғри келмайдиган парҳез белгилаш билан унинг ўлимга сабаб бўлганликларини ўзлари эътироф этишди. Тергов жараёни ҳалокатли парҳез белгилаш, ўтқир таъсир қилувчи дорилар бериш каби нотўғри усуллар қўллаш билан ўртоқ А.С.Шчербаковнинг умри қисқартирилиб, уни ўлим томон етаклаганини ҳам аниқлади.

Жиноятчи шифокорлар, аввало, совет аскарий раҳбар ходимлари саломатлигига путур етказиб, мамлакат мудофаасини кучсизлантириб ишдан чиқаришга интилганлар. Жумладан, улар маршаллар А.М.Василевский, Л.А.Говоров, И.С.Конеv, армия генерали С.М.Штеменко, адмирал Г.И.Левченко ва бошқаларни сафдан чиқаришга уринганлар, бироқ жиноятчиларнинг қамалиши уларнинг жирканч режаларини бузиб юборди ва улар ўз ниятларига ета олмадилар.

Инсон номига иснод келтирувчи, фан ходими унвонини булғовчи, илм байроғини топтовчи қаттол шифокорларнинг барчаси чел эл разведкасининг айбоқчилари эканлиги тасдиқланди.

Террорчи тўда аъзоларининг аксарияти (М.С.Вовси, М.Б.Коган, А.И.Фельдман, А.М.Гринштейн, Я.Г.Этнгер ва бошқалар) Америка разведкаси томонидан бошқа мамлакатлардаги яҳудийларга гўё моддий кўмак кўрсатиш учун тузилган “Жойнт” яҳудий халқаро буржуа-миллатчилик ташкилоти билан алоқада бўлишган. Бу ташкилот аслида Америка разведкаси раҳбарлигида кўпгина мамлакатларда, жумладан, Совет Иттифоқида кенг жосуслик, террорчилик ва бошқа кўпоровчилик фаолиятини олиб боради. Маҳбус Вовси терговда, СССРнинг раҳбар ходимларини қириш ҳақида АҚШдан москвалик шифокор Шимелиович ва машҳур яҳудий миллатчиси Михоэлслар орқали кўрсатма олганлиги ҳақида баён қилди.

Террорчи тўданинг (В.Н.Виноградов, М.Б.Коган, П.И.Егоров каби) аъзолари Англия разведкасининг эски айбоқчилари бўлиб чиқди.

Тергов ишлари яқин орада тугалланади.

Билдиришнинг матни анча замон ўтганлиги учунгина эмас, балки унда ҳамма нарса очиқ айтилмаганлиги учун ҳам изоҳу шарҳга муҳтождир. Масаланинг бир томони яна шундаки, ушбу билдиришда зикр этилганлардан ташқари миллати рус бўлмиш бир сира шифокорлар ҳам қамалган эдилар (В.Х.Василенко, В.Ф.Зеленин, В.С.Преображенский, М.Н.Егоров), яҳудий маҳбуслар тўдаси эса И.А.Шершевский, М.Я.Серейский, Я.С.Темкин, А.М.Гринштейн, Б.И.Збарский, М.И.Певзнер, И.И.Фейгел, В.Е.Незлин, А.А.Вилк каби профессорлар билан “яҳшилаб тўлдирилган” эди. Ушбу қаторда мазкур сатрларни битувчи камина ҳам бор эди. Яна бир ажиб ҳолат: мазкур “иш” кўзга тилиб, гуноҳкорлар ҳибсга олинганга қадар юқорида номи тилга олинган М.Б.Коган, М.И.Певзнер ва Я.Г.Этнгер (бу зот 1951 йилда ҳибсга олиниб, қамоқда вафот этган эди)лар ўлиб бўлган ва улар ўлимидан сўнг “қамалгандилар”. ТАСС билдиришида зикр этилган Шимелиович ва “таниқли буржуа миллатчиси Михоэлс ҳам ҳаётдан кўз юмган бўлиб, Боткин касалхонаси бош шифокори Б.А.Шимелиович 1952 йил августда Яҳудий антифашист кўмитаси аъзолари билан биргаликда тўхматта учраб отилган, Давлат Яҳудий театрининг бош режиссёри, СССР халқ артисти С.Михоэлс 1948 йилда Минскда юк машинаси босиб кетиши каби шубҳали вазиятда ҳалок бўлган эди.

Шуни таъкидламоқ керакки, ўша чоғда совет жамоаси руҳий жиҳатдан “шифокорлар иши” бунёдга келиши учун (бошқа бирон “иш”га ҳам, албатта) тап-тайёр эди. 1948 йилдан бошланган “космополитизмга қарши кураш” жараёнида, “асли зоти тайини йўқ космополитлар” ёппасига яҳудийлардан иборат эканлиги (асосан, адабий, мусиқий ва театр танқидчилари) ойдинлашиб қолганди. Э.Багрицкий, М.Светлов, В.Гроссманлар ижоди қораланди, ҳатто консерваториянинг катта залидан Менделсоннинг портрети олиб ташланди.

Ёзувчилар ичидаги космополитизмга қарши курашчилар яҳудий ёзувчилар асарларини миллатини белгилаб бўлмайдиган тахаллуслар билан эмас, балки тўлиқ исми шарифлари билан эълон қилишларини талаб қилиб чиқдилар. Бу жараёнда антисемитизм ҳақида ошқора гапирилмаса ҳам, тадбирнинг йўналиши бунга очиқ кўрсатиб турарди.

“Зараркунанда шифокорлар” қамалиши ҳақидаги билдириш эълон қилинганидан бир ҳафта ўтиб, газеталарда Л.Ф.Тимашук “зараркунанда шифокорларни фош этишда ҳукуматга кўрсатган ёрдами учун” Ленин ордени билан мукофотлангани ҳақидаги СССР Олий Советининг фармони чиқди. Бир ҳафта муқаддам “зараркунанда” деб аталганлар энди очиқ-ойдин “қотил” деб номланар ва бу жиноятчилар фаолиятини фош этувчиси эса Кремль касалхонасининг камсукум шифокори, бир панада юрган оддий аёл эди. Газета ва радио муҳарририятларига оқиб келаётган минглаб хатлар тиббиёт саҳнасида ҳеч кимнинг назарига туша олмаган бу аёлни янги миллий қаҳрамонга айлантириб улгурди. Мен бу аёлни кўкларга кўтариш заминини таҳлил қилмоқчи эмасман (балки бу аёл шундай иш тутишга зўрлангандир), бироқ бу тадбир “Шифокорлар иши ёхуд инсон зоти ғаддорлари” ижодкорлари ниятига тўлалитича

мос эканлигини жараённинг давоми кўрсатиб турарди: “аҳолининг катта бир қисми, жумладан, тиббиёт ходимлари ТАСС билдириши мазмунини ва Л.Ф.Тимошукнинг мукофотланишини шундайлигича қабул қилди. Таъсир икки хил кўринишда намоён бўлди: бир томондан, “инсон зоти гаддорлари”га қарши ваҳшиёна нафрат, иккинчи томондан, “оқ халат кийганлардан” қотилдан кўрққандек чўчиш ваҳимаси.

Омма орасида турли миш-мишлар тарқалиб кетди. Миш-мишлар орасида “аниқ, тайинли” хабарлар ҳам бўлиб, уларда туғруқхоналарда туғилган чақалоқлар ўлдирилгани ёки касалхонада беморнинг айнан шифокор кўриб кетгандан сўнг вафот этгани ва ўша шифокор шу замони қамоққа олиниб отилгани ҳақида гапириларди. Поликлиникаларга қатнаш сийраклашди, дорихоналар сўпайиб қолди. Ўша кезде мен ишлаётган Назорат институтига қўлида пенициллиннинг бўш флаконини текширтириш учун бир жувон келди. Унинг айтишича, боласи ўпкаси шамоллагани учун унга пенициллин берган ва боланинг аҳволи бирданита оғирлашган. Антибиотиклар билан тананинг чиқиш-маслиги тез-тез учраб турадиган ҳолат, бироқ бу аёл боласининг оғирлашишини пенициллин дориси ичига заҳар қўшилганидан, деб билишини ҳамда бундан буён боласини мутлақо даволатмаслигини айтарди. Мен унга бундай йўл тутишингиз болангизни нобуд қилади, десам, у менга жавобан: майли, мен ўз қўлим билан берган заҳардан ўлганидан кўра, касалдан ўлса ўлақолсин, деди.

Матбуот ҳам жунбушни алангалатишга хизмат қиларди. “Крокодил” журналарида очиқ тажовузкор ҳажвий суратлар чоп этиларди.

“Шифокорлар иши” гарчи қамалганлар орасида рус шифокорлари ҳам бўлишга қарамай, антисемит йўналиши касб этди. Қамалган руслар ҳам асли рус эмас экан, деган миш-мишлар кезиб юрарди, бунинг ҳам асоси топилган эди: рус фамилиялари сўзма-сўз яҳудий тилига таржима қилинарди, масалан, Виноградов — Вайнтрауб, Зеленин — Гринбаум каби. Устига-устак, миш-миш тарзида эмас, балки “юқоридан ахборот” сифатида “зараркунанда шифокорлар устидан бўладиган очиқ суд уларни ўлимга ҳукм қилади ва баъзиларини очикча омма олдида отадилар, бу эса ўз навбатида яҳудийларни қиргин қилишга сабаб бўлади. Шунинг учун, халқнинг газаб ва нафратидан яҳудийларни сақлаб қолиш учун уларни Сибирда махсус тайёрланган жойларга кўчириш кутилмоқда” деган гаплар тарқатилган эди.

“Халқ нафрати, газаби”ни ифода этишга яҳудий миллатига мансуб машҳур мусиқачилар, артистлар, адабиётшунослар, ҳарбийлар ҳам жалб қилинганди. Улар ўзлари муҳарририяларга йўллаган хатларида “инсон зоти гаддорларини” қоралаб, уларни аёвсиз жазолашни талаб этишлари лозим эди. Хатнинг матни тайёрлаб қўйилган бўлиб, шундай хатга қўл қўйганлардан бирининг менга айтишича, муаммо хатнинг мазмунида эмас, балки “гаддорлар”ни қандай сифатлар билан бадном қилишда қолган эди.

Бундай имзо қўйиш тақдим этилганларнинг деярли барчаси, ушбу ҳужжат мазмунига эътибор ҳам бермай, ҳатто ўқиб чиқмай бефарқ ҳолда қўл қўйиб берганлар. Мен имзо чекканларнинг — кимга қарши имзо чеккан бўлса, худди шулар билан бир қаторда ўша замон қурбонларининг исмларини билмайман, бироқ оқибатини билган ҳолда тақдим этилган хатларга имзо чекишдан мардона бош торганларнинг исми шарифини тилга олиб ўтишни ўзимнинг бурчим деб биламан. Менга аён бўлган бу мардлар: СССР халқ артисти Марк Рейзен, Совет Иттифоқи Қаҳрамони, ўша чоғда генерал-полковник, кейинроқ армия генерали Яков Крейзер, ёзувчи Иля Эренбурглардир. Шукрки, ўша ҳужжат ёруғ дунё юзини кўрмаган, аммо воқеанинг ўзи кўп нарсага имо қилади...

“Шифокорлар иши” тарихига назар ташланса, дастлаб бу борада қамалган ва мазкур “иш” бошланишида турган киши ажойиб шифокор, Сталиннинг шахсий шифокори бўлиш каби бахтиқароликка тақдир қилинган В.Н.Виноградов эканлиги кўринади.

Умрининг охирларида Сталин қон босими ва мия артериосклерози билан оғриган. Унинг миясида қон айланиши тез-тез бузилиб туриши оқибатида қисман қон қуйилишлари бўлиб турганлиги унинг вафотидан сўнг (у мияга ялли

қон қуйилишидан ўлган) мия тўқималарининг патологоанатомия ёриб кўриш натижасида тасдиқланган. Бундай ўзгаришлар (хусусан, миянинг пешона доирасидаги, яъни руҳий фаолиятни бошқарувчи қисмидаги) ва унинг оқибатида руҳий жиҳатдан усиз ҳам қаттиққўл, шафқатсиз мижозининг касалини янада авж олдирган.

1952 йилнинг бошларида В.Н.Виноградов сўнги бор Сталиннинг ҳузуринда бўлиб, мижозининг саломатлиги ёмонлашганини кўради ва касаллик варақасига тўлиқ парҳезга ўтиш ҳамда ҳар қандай фаолиятни тўхтатиш лозимлигини қайд қилади. Таъкидламоқ лозимки, Сталин ўлимидан кейин профессор Виноградов қўйган ташхис тўлалигича тасдиқланди. Бироқ “доҳий” тирик чоғида ўз касбининг устаси, қўли енгил шифокорлик сиёсий соддалик билан қўшилиб унинг эркига чанг солди, сал бўлмаса ҳаётига чанг солишига бир баҳя қолди. Унинг тавсияси Сталинни ҳар қандай фаолиятдан, табиийки сиёсий фаол фаолиятдан четлатишга уринди, деб баҳоланди. Сталиннинг даволашнининг назоратчиси ҳисобланмиш Берия Виноградовнинг ҳулосаси ва тавсиясини Сталинга етказганида, у мислсиз ғазабланиб, тутоқиб бақиради: “Кишанга солинсин!”

Профессор қамоққа олинади.

Бироқ ўттизинчи йиллар мезони бўйича “профессор Виноградовнинг иши” жуда тор бўлиб, ўрнашиб қолган анъанага номувофиқ эди, уларга кенг миқёсда, яъни бирор гуруҳнинг, гуруҳ бўлганда ҳам жосус ва террорчилардан иборат гуруҳнинг фитнаси керак эди. Шунинг учун ҳам Кремлнинг даволаш-санитария бошқармасида қама-қама бошланди, бу ерда биринчи бўлиб бошқарма бошлиғи профессор А.А.Буталов қамалди. Шу тариқа бу тобора ўпқон тусини олаётган тадбир бошқармадан Совет арбобларини даволовчи кўлаб моҳир ва таниқли шифокорларнинг йўқолиб кетишига олиб келди. Қамалмаганлари эса ишдан ҳайдалиб, бир панада мени олиб кетгани келиб қолармикан, деган кўрқувда қолди. Шундай аросатда қолганлар орасида В.Р.Менжинский ва Г.И.Оржоникидзе кабиларнинг мурдасини ёриб текшириб кўрган ҳамда уларнинг ўлими сабаби сохталаштирилганини яхши билган йирик совет патологоанатомии А.И.Абрикосов ҳам бор эди.

“Шифокорлар иши” ўзининг илк чоғида ҳали миллий бир бўёққа эга бўлмаган эди, бироқ кейинроқ Давлат хавфсизлиги вазирлиги махсус муҳим ишлар бўйича тергов бўлимининг бошлиғи М.Б.Рюминнинг уринишлари билан у “яхудий ўзанига” оқизиб юборилди. Рюмин Сталинга Америка разведкаси ташкил этган “яхудий буржуа миллатчилари” тўдаси борлигини ва бундай фитначилар мавжудлигини маҳбус профессор Я.Г.Этнигер кўрсатмалари бўйича СССР Давлат хавфсизлиги вазири Абакумов¹ ҳам билишини айтади. Лекин, Рюминнинг сўзларидан келиб чиқилса, Абакумов номаълум сабабларга кўра олган мазкур маълумотларини сир туган ва Я.Г.Этнигер фош қилиб қўймаслиги учун, қамоқда уни ўлдиртиради.² Натижада, Абакумов мансабидан айрилади, ҳатто қамалади ҳам. Рюмин эса маҳбуслардан “яхудий буржуа миллатчилари фитнаси” мавжудлиги ва улар Совет арбобларига нисбатан даволашда террор қўллашни мақсад қилиб олганликлари ҳақида далил суғуриб олишга жон-жаҳди билан киришади. Унинг бу жаҳдига Сталиннинг ўлимига на нуқта қўйди, бу товламачи ҳасадгўйнинг нияти жуда содда экан: қамалган хўжайинининг бўш жойини эгаллаш.

Нафсиламбирини айтганда, шифокорларнинг сиёсий важлар асосида ҳукм қилиниши йигирманчи ва ўттизинчи йилларда ҳам бўлган эди, бу шифокорларнинг алоҳида бир шахслари билан чегараланган эди. Сана жиҳатдан бу борада дастлабки иш, менимча, хирург Холиннинг — йигирманчи йиллар охирида тўсатдан ғойиб бўлиб қолган иши эди. Менга айтишларича, унинг қамалиш сабаби М.В.Фрунзени операция қилишда қатнашишидир. Миин-мишлар-

¹ В.С.Абакумов “Ленинград иши” каби қатор оммавий ҳиргинларнинг ташкилотчиларидан бири сифатида СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси ҳукми билан 1954 йил 19 декабрда отилган.

² Я.Г.Этнигер ўлимининг сабаби ҳеч қачон аниқланмайдиган кўринади. У умрининг сўнги йилларида юрак ишемия касалига мубтало бўлган ва тез-тез стенокардия ҳуружига учраб турарди. Балки у ўз қисматига тушган синовларни кўтара олмагандир.

га кўра, бу аччиқ ичак операцияси Сталиннинг азми билан ўтказилган эди.¹ Миш-мишлардан Сталин операция муваффақиятсиз чиқишидан умидвор эди деган маънони илғаб олиш мумкин. Айтгандай, ушбу имо таниқли совет ёзувчиси Борис Пилнякнинг “Сўндирилмаган ой ривоятлари”² асарига сюжет бўлган.

Шифокорлик касбини сиёсий мақсадда қурбон қилиш жиноятининг дастлабки қурбони доктор Холин бўлса, ажаб эмас. Ҳаёт бу фақат муқаддима эканлигини кўрсатди.

Ўнг троцкийчилар қаноти устидан СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси 1938 йил ўтказилган анча шов-шувли жараёнда А.М.Горький, В.Р.Менжинский ва В.В.Куйбишевларни “зарарли усуллар билан даволаб” ўлдиришда уч шифокор айбланди. Булар доктор И.Н.Казаков, доктор Л.Г.Ловин ва профессор Д.Д.Плетневлар эди. Уларнинг дастлабки икки нафари отиб ўлдирилган, профессор Плетнев эса бир умр қамоқ жазосига ҳукм этилган.³

Кекса авлод ўқувчилари А.М.Шверникнинг КПССнинг XXII съездидаги чиқишини эсласа керак, шунда у, жумладан, шундай деган эди: “1937 йилда Молотовга Совнарком раиси сифатида ташқи ишлар халқ комиссарлигида ишловчи бир профессор мурожаат қилади. У Молотовга отаси қамалгани, бу бирор англашилмовчилик оқибати деб ўйлаши ва отаси тақдирини ҳал этишга аралашини сўраб ёзади. Бу бир инсоний илтимосни кўриб чиқиш ўрнига Молотов ариза устига: Ежовга! Ҳалиям бу профессор НКВДда эмас, Ташқи ишлар халқ комиссарлигидами? — деб ёзади. Шундан кейин хат муаллифи қонунсиз равишда қамалган”. У мутлақо йўқ бўлди. У доктор Л.Г.Левиннинг тўнғич ўғли эди.

Мен баралла тахмин қиламанки, Д.Д.Плетнев ва Л.Г.Левинларни айбдор қилинишида “А.М.Горькийни ўлдириб юбориш”даги шубҳа эмас, балки 1932 йилда содир бўлган аниқ бир ҳодиса, яъни Сталиннинг хотини А.С.Аллилуева чаккасига ўқ отиб ўз жонига қасд қилишидир.⁴ Ўлимнинг ҳақиқий сабабини Кремл касалхонаси бош шифокори А.Ю.Канель, унинг ўринбосари Л.Г.Левин ва профессор Д.Д.Плетневларгина биларди (Канель ва Левинлар қотилликнинг эртаси куни А.С.Аллилуевани тўшақда ўнг чаккасидаги ўқ жароҳати билан ётган ҳолда кўришган). Бу уч нафар шифокорнинг ҳаммасига, у кўричак хуружи натижасида ўлган, деган тиббий бюллетенга имзо чекиш таклиф этилган, лекин учаласи ҳам рад этган. Бюллетенга бошқалар имзо чекишди, бебош шифокорлар тақдири эса фожеага юз бурди (Тўғри, А.Ю.Канель бир оз олдинроқ — 1936 йилда ўлган эди).

Мана, энди саҳнада якка “зараркунанда шифокорлар” замони тутаб, давлат хавфсизлиги ташкилоти ходимларининг тазйиқи ва “юқори доира”нинг фатвоси туфайли саҳнага бир тўда “шифокор зараркунандалар” бўлиб чиқа бошлади.

...1951 йилнинг ёзида мен директорнинг ўринбосари лавозимида (директор А.И.Абрикосов) ва лаборатория мудири сифатида ишлаётганим СССР МФАнинг Морфология институти тарқатиб юборилди, лекин мен тез орада ўз касбим ва унвонимга лойиқ ишга — А.А.Тарасевич номидаги Инфекцияга қарши дори-дармонларни илмий назорат қилиш Давлат институтида патоморфология лабораториясига мудирликка эришдим.

Менинг тиббий мутахассислигим — патологоанатом, шунинг учун ҳам касални текширишнинг энг охириги босқичида — ёриб кўришда иштирок этман. Ҳар қандай ўлим, агар у табиий ўлим бўлмаса, тиббиётнинг ҳаёт учун курашдаги мағлубиятидир, ёриб кўришнинг мақсади ҳам, мағлубиятни чет-

¹ 1925 йил 31 октябрида профессор И.И.Греков раҳбарлигидаги йирик жарроҳлар ўтказган операциядан икки кун ўтгач, М.В.Фрунзе ўлади. Операциядан сўнгги перитонит шомлашидан бўлса керак.

² 1937 йил қатагон авжи пайтида жосусликда айбланиб қамалган ва отиб ташланган. Б.Пилнякнинг асосий айби ҳам шу повест бўлса ажаб эмас.

³ 66 ёшли Д.Д.Плетневни 25 йилга кесин аслида бир умрга қамаш эди. У 1953 йил ўрта-ларидан, озод этилишига бир неча кун қолганда, Қолима қамоқхоналарининг бирида вафот этган, деган дарақлар ҳам бор.

⁴ А.С.Аллилуевани билганлар у тириклигида сочини фарқи ўртада бўлгани ҳолда, тобутда унинг сочи чап чеккасига туширилганини сезишди.

лаш учун ҳамма имкониятлар ишга солинганми ёки йўқлигини аниқлашдир. Ҳар бир алоҳида олинган мазкур жараён оғир, қийиндир ва жарроҳдан ҳам юқори малака, ҳам ҳолислик талаб этади. Ёриб кўришнинг асосий вазифаси ва клиник йўйимнинг аниқлиги, фалокатга олиб келган касаллик табиати даволовчи шифокор томонидан тўғри белгиланганлиги, даво муолажаларининг мақсадга мувофиқлиги ва унинг ёриб кўриш натижасида аниқланган касаллик табиатига мувофиқлигини текширишдан иборат. Бу, айниқса, жарроҳлик аралашган ҳолатларга кўпроқ тааллуқлидир. Бемор ҳали тирик чоғидаги йўйим жуда кўпол хато бўлган тақдирдагина патологоанатом хастанинг қисматига у қандай таъсир қилганлиги ҳақида ҳулоса чиқариши мумкин.

Изоҳларим гўё ишга тааллуқли эмасдай кўриниши мумкин, бироқ “шифокорлар ишига” менинг мутахассислигим бевосита дахлдор. Бу ишни уюштирганлар назарида патологоанатом анча муҳим ва салмоқли зот эди, чунки у “зиёнли мақсадлари” йўлида “террорчи шифокорлар фаолияти” изларини ҳаспўшлаб, уларга шерик бўлиши мумкин. “Шифокорлар иши”ни ўйлаб чиқарган нияти қора, ўзлари чаласавод ва олчоқ кимсалар шифокорларнинг ҳолис тадқиқ этиш мураккаблиklarини таҳлил қила олмас эдилар, аммо улар бунга интилмаганлар ҳам, аниқроғи, бу ҳолат ушбу “ишда” уларга халақит берарди. Узоқ муддат ижодий ва техник зиёлиларни, зукко ҳарбийларни, олимлар Совет ҳукумати ва коммунистик партия ходимларини қирғин қилишда ҳам халақит қилиб келганди...

“Зараркунанда шифокорлар” қамалиши ҳақида ТАСС билдириши эълон этилган куннинг эртаси — 14 январда мен Шаҳарнинг 1 касалхонаси бош шифокори Л.Ф.Чернишев ҳузурига чақирилдим. У киши мен ўриндошлик асосида жарроҳлик лавозимида ишлаётганим сабабли, мазкур касалхонадан бўшатиганим ҳақидаги буйруқни қўлимга тутқазди. Ҳайдалишим важи юзаки эканлиги равшан эди, чунки профессор унвонли бўлим бошлиқларининг кўпчилиги учун профессорлик лавозимини эгаллаб турган ташкилоти асосий иш жойи ҳисобланарди. Шу аснода, бош шифокор буйруқнинг адолатли-адолатсиз эканлигини суриштириб ўтирмасликни қатъий бир оҳангда тавсия қилдики, бу юқори ташкилотлар иродаси ёки жилла курмаса улар билан келишилганлигига ишора эди. Унинг тавсиясиз ҳам ҳамма нарса ойдин эди. Обрўли олим, салоҳиятли мутахассис (мен ўша чоғда шунга эришган эдим), КПСС аъзоси, ҳукумат мукофотлари, жумладан, Ленин ордени совриндори бўлган бир кишини касалхонадан ҳайдаш ваъжларини мен жуда аниқ англадим.

Жарроҳлик (прозектура)га буйруқ дарағи мен келгунча маълум экан, у ерда ҳамма мотамсаро эди. Биргаликда ўттиз йил ишлашганимиз лаборантим фельдшер Е.Х.Рожкованинг кўз ёшлари мени эзиб юборди.

Ҳайдалишдан икки кун ўтгач, менга касалхонадан кўнғироқ қилишди ва ТАСС билдиришига бағишланган митингга таклиф этишди. Билдиришда асосий зараркунандалар қаторида профессор Я.Г.Этнигер номи ҳам бўлиб, у киши билан менинг орамиздаги шахсий ва амалий алоқаларимиз ҳеч кимга сир эмасди. Касалхонадан ҳайдалган киши сифатида мен таклифдан бош тортишим мумкин эди, бироқ митингда қатнашишдан онгли равишда бош тортиган, деб айбламасликлари учун мен боришга қарор қилдим. Мен шунчаки қатнашиб қўя қолмай, балки ўша кезлардаги тушунчам асосида кечаётган ҳодисаларга муносабатимни ҳам билдирмоқчи бўлдим.

Нутқимда мен кўпчилиги билан дўстлашган, кўп йиллик кадрдоним бўлган шифокорларнинг мудҳиш жиноятлари ҳақидаги хабардан ларзага келганлигимни айтдим. Мен уларнинг ҳурмат ва обрўга сазовор эканлигини ҳам билар эдим, бу ерда ҳозир бўлганлар кўпчилиги каби уларнинг бундай қабиҳликлар қилишини хаёлимга ҳам келтирмаганман. Бу кишилар ҳақида узоқ йиллар танишлик натижасида ҳосил бўлган таассуротларим яхшилаб ниқобланган мақсад натижаси эканлигини ҳали ҳам тасаввур қила олмаяпман, Этнигер кўпдан бери ватан хоини ва мумкиний қотилликни кўрганларига мен қўшила олмайман, акс ҳолда менинг фуқаролик ва партиявий бурчим ҳисси буни пайқаган бўлар эди, деб сўзладим.

Мен учун қаро кун бўлган 1953 йилнинг 3 феввали яқинлашиб келарди. Шу кезларда менинг дўстларим ва таниш-билишларимнинг қамалиши ва бошқа

аломатлар теварагимда портлаётган снарядларнинг навбатдагиси менга аталганини очиқ-ойдин англаб етдим.

Хотиним билан қамалиш эҳтимоли ҳақида бир неча бор суҳбатлашганмиз. Хотиним негадир, даҳшати ҳақида миш-мишлар кезиб юрган қийноқларга бардош бермай, талаб қилинган кўрсатмаларга қўл қўйганлар отиб юборилишига ишончи қатъий эди. Шунинг учун у мендан собит ва қатъиятли бўлишни, бутун мардликни ишга солиб, ўйлаб чиқарилган жиноятларни тан олиб имзо чекмасликни илтижо қиларди. Унинг бу илтимосини доим эсда тутдим, қамокдаги энг оғир дамларимда у менга катта мадад берди.

Уша куни тунда соат бирларда уйга қайтдик ва тун ярмида лифтни кулфлаб уйига кетадиган лифтчи аёлни кўриб ҳайрон бўлдик. Унинг ёнида боксчи келбатли фуқаро кийимидаги киши турарди (сўнг аён бўлдики, тезкор гуруҳ ходими экан, қамокқа олишга келган экан).

Юқорига кўтарилиб, хонамиз эшигини очдим, кираверишда КГБ кийимида (қоракўл ёқали яшил палто ва қоракўл кулоқчин) яна бир киши мени тиржайиб кутиб олди. Бундай учрашувга мен руҳан шу даражада тайёр эдимки, оғзимдан “Э-э, ассалом” деб юборибман, шекилли. Бу жасорат ҳам, сертакаллуфлик ҳам эмасди, менимча, ўлимни кутиш даҳшатини ажал баргараф қилиши эди. “Меҳмон” менинг такаллуфимга чўнтақларимни титкилаб, ўрагиб кетган одатий саволларидан берарди: “Куролнинг борми?” Ўзича қаноат ҳосил қилиб, у мени емакхона томон ўтказиб юборди. Бу ерда кийими олдингиларникига ўхшаш бир кексароқ полковник ва МГБ формасида икки-уч кичик ҳарбий зобит ҳамда кути ўчган фаррошимиз билан уй хизматкоримизни кўрдим.

Полковник менга уйда тинтув ўтказиш ҳамда мени қамокқа олиш ҳақидаги ордерни кўрсатди. Мен уни ўқиб ҳам чиқмадим, фақат берилган санасига кўзим тушди: 2 феврал экан. ...Зинадан тушиб кетаётганимизда полковник: — Қўшниларимиз учраб қолса, командировкага кетяпман денг, деди.

Унинг бу маслаҳати менга эриш туюлди, чунки ўша кезларда МГБ (Москва Давлат хавфсизлиги) ходимлари кузатувида қанақа “командировкага” борилишини билмайдиган зотнинг ўзи йўқ эди.

Кейинги воқеалар жамини мен худди тушимда кечгандай тасаввур қилман, эсимда, айрим парчаларигина яхши сақланиб қолган бўлиб, яхлит манзара ҳосил қилиш қийин. Эсимда қолгани шуки, дастлабки воқеанинг мен учун катта фожеа эканлигини англаб етмадим, ҳатто машинада олиб кетаётганларида мени нималар кутаётганига ўзига хос синчков бир қизиқиш ҳисси камраб олганди.

Буни узоқ кутмасликка тўғри келди. Машина Лубянка ҳовлисида тўхтади. Қисқа муддат боксда бўлдим, сўнг бир хонага олиб киришди. Бу ерда давлат хавфсизлигининг ёш ходими ҳарбий кийимда стол ёнида ўтирган экан, унинг чўзиқ юзида қаъбият, зукколик, айёрлик бир пайтда ифодаланиб тургандай кўринди менга. Менинг эҳтиёткорлик билан берган саломимга (хушмуомалалик кўникмаси?) терговчи зўрга илғаб олиш мумкин бўлган бош иргашу мўрашга ўхшаган қандайдир овоз чиқариб алик олгандай бўлди.

Сўнг эса ҳеч қандай “берди” сиз эълон қилди:

— Сиз яҳудий миллатчиси, совет халқи душмани сифатида қамокқа олиндингиз. Қилган жиноятларингизни гапириб беринг.

Бу баёнотдан бўйнимга нимани осиб қўйишар экан, деган қизиқишим қаноат ҳосил қилган бўлиб, бироз енгил тортдим: мен яҳудий буржуа миллатчиси бўлмаганлигимни исбот қилишим осон эди, совет халқи душмани эканлигимни исботлаш эса ҳеч гап эмас. Олдинроқ айтиб қўяқолай, қаттиқ янглишган эканман, мен МГБ ходимлари яҳудий буржуа миллатчиси тушунчасини қандай тушунишлари, изоҳлашлари ва умуман унинг мазмунини мутлақо билмас эканман.

Мен Ватанимга содиқлигим, уни самимий севиб, унга меҳрим чексизлигига қўллаб далил ва исботлар келтиришим мумкин эди, бироқ гурурим бундай қилишга имкон бермасди. Бу шахсий гурур қамокда ҳам мени тарк этмади, агар эсимдан чиқмаган бўлса ўшанда мен терговчига ҳеч вақт яҳудий буржуа миллатчиси бўлмаганим ва совет халқига қарши ҳеч қандай жиноят содир

этмаганлигимни қатъий ва ишончли тарзда билдирдим. Терговчи айбловни так-
рорлади ҳамда яширмай жиноятларимни гапириб беришимни талаб қилди. Мен-
га нисбатан қўйилаётган айбларни ойдинлаштиришни ана шунда менга ёпиш-
тирилаётган жиноятни содир этган ёки этмаганлигимни айтишим мумкинли-
гини билдирдим. Бу гап унга яшиндай таъсир қилди ва менга: “Э-э-э, йўқ.
Сиз ўзингиз, сўзлаб беришингиз керак”, — деди. Маълум бўлдики, бу ерда
айблов бўйнига қўйилмайди, балки уни терговга тортилганлар ўйлаб топиши
керак экан. Мен бундай йўл тутишдан қатъий бош тортанлигимни пайқаган
терговчи таҳдид қилди: “Ё керакли кўрсатмаларни бериб шу ерда қоласиз,
гарчи бу ер оромгоҳ бўлмаса-да, шарт-шароити анча тузук, оёқ тираб туриб
олсангиз, мен бошлиқларга етказаман ва сизни махсус жойга ўтказадилар”.

Бу пўписа мазмунини ўша пайтларда англаб етмасдим, шунинг учун унга
парво қилмадим. Бир соатлар чамаси оёқ тираб туриб олганимдан сўнг тер-
говчи нималарнидир ёза бошлади, кейин маълум бўлдики, у тергов баёнини
ёзган экан. Мен шу ерда биринчи бор баённома деб аталмиш услуб билан
ташишдим. Битик савол ва жавобдан ташкил топган бўлиб, бу ҳужжатнинг
бошиданги қисмини хотирамда сўзма-сўз тиклашга уринаман.

С ў р о қ. Сиз — Рапопорт яҳудий буржуа миллатчиси, халқ душмани
сифатида қамалдингиз. Жиноятларингизни баён қилинг.

Ж а в о б. Мен ҳеч қанақа жиноят содир этмаганман.

С ў р о қ. Ёлгон ва мунофиқона (айнан шундай “мунофиқона” деб ёзил-
ганлиги аниқ эсимда) баён.

Ж а в о б. Ҳеч қандай мунофиқлик йўқ.

С ў р о қ. Гапни бурманг ва ўзингизнинг қабих қилмишларингиздан сўзланг.

Ж а в о б. Менинг ҳеч қандай қабих қилмишларим йўқ.

С ў р о қ. Рапопорт, сиз қабих қилмишларингизга жавоб беришдан қуту-
либ кета олмайсиз.

Ж а в о б. Мен ҳеч қанақа жиноят қилмаганман...

Ёзилганларни менга ўқитиб, имзоси билан тасдиқлаб, менинг ҳам имзо
чекканимга қаноат ҳосил қилгач, терговчи кетди.

Бир фурсатдан кейин унинг ўрнига бир кимса кириб келди ва менинг
елкамга сартарошларнинг ишлатилавериш унниқиб қолган матосини ташлади.
Мени маҳбуслик мақомига ўтказиш удумига биноан сочимни қиртишлаб олиб
ташлади. Кейин мажбурий гуслга навбат келди. (Кейин билдимки, МГБ қамо-
ғида озодликка қатъий риоя қилишган.) Ювинганимдан сўнг мени бир илиқ
батарея ёнига олиб келиб “Баданингни қуритиб ол” деб буюрдилар. Ушбу буй-
руқни астойдил бажаришга киришар эканман, менинг шимим, костюмим ва
ботинкам синчиклаб кўздан кечирилди. Қандайдир фирмалар ёзуви бўлган туг-
малар қирқиб олинди, шим унда қолган ягона ёзувсиз — “саводсиз” тугма ва
менимча, ўз хўжасига садоқат туфайлигина тушиб кетмай турарди. Агар туг-
маларда қандайдир ашаддий антисовет ташвиқоти юргизадиган ёзувлар бор,
деб гумон қилмасангиз шим ва костюмлар тугмаларини қирқиб олиш сирига
етишингиз амримаҳол. Ботинканинг боғичлари ечиб олиними тушунарли, яъни
ўшалар ёрдамида ўзини осиб қўйишнинг олди олинади.

Сочим олинган, ювинтирилган ва тугмасизланттирилган ҳолда мени мах-
сус машинага тиқишди. Авом орасида “қора қарга”, ёки содда қилиб “қарга-
ча” деб аталмиш машинада мени ноаниқлик томон элтдилар.

Ўша онларда, кейинроқ хотинимнинг сўзлаб беришича, хонадонимизда
эринмай тинтув ўтказишгаётган бўлиб, дастлаб у умидворлар мўлжалини чип-
пакка чиқарадиган (хусусан, уй эгасининг террористик ташкилотта тааллуқ-
ли киши эканлигини кўрсатувчи далиллар борасида) натижа билан тугайди.
Бироқ шу тобда катта матоҳ — захар топилади! У картондан қилинган қути-
чадаги атропин ампуласи бўлиб, сиртига инсон бош чаноғи акс этган сурат
ёпиштирилган нарса эди. Бу топилмага менинг уйимдан пулемет топилиганига
тенг изоҳ берилди: захар бу шифокор террористнинг қуроли бўлиб, у мўмин-
гина мижозларини ўлдиришдан бошқа нарсага ярамайди!

Топилма ҳақида хабар шу заҳотиёқ тарқатилиб, ўша даҳшатли қутича син-
чиклаб ўрганилади ва сурғучли муҳр билан муҳрланади. Кейинроқ уни менга
терговчи кўрсатди ва “Заҳар сизга нима учун керак бўлиб қолди? Қамалмоқ-

чи бўлганларида ичмоқчимидингиз?” — деб сўради. Мен унга, заҳар ичишимга ҳеч қандай асос йўқ, шунинг учун бунга уринишимга ҳам ҳожат йўқлигини айтдим.

Қўйидаги ампулаларнинг бири очилгани ва ундаги модда текширилиб, ампуладагилар заҳар эмас, балки дори эканлиги маълум бўлганлигини пайқадим. Бироқ терговчида мен кишиларни заҳарлашим ҳақидаги тахминидан қайтадиган қайфият кўринмасди.

Менга айб қўйиш учун далил бўладиган ашёлардан бири ўтмас бир фин пичоғи ҳамда ўртасида фашистлик свастикаси бўлган кичкина қизил байроқчаларни топилиши эди. Пичоқни менга Корел жабҳасидаги госпиталлардан бирининг бошлиғи совға қилган бўлиб, ўша вақтларда фин пичоғи жабҳа совғалари удумига кирганди. Фашистик байроқча эса менинг зафар ганиматим эди: биз Ригани халос қилганимизда, немис штаби ёзув курсисидан топиб олганман, буни ўша байроқчага “Рига, 13 октябр, 1944 й.” деган битгим ҳам тасдиқлайди.

Менинг изоҳларимдан сўнг терговчи бу масалаларга қайтмаган бўлса ҳам, пичоқ ва байроқча мени қораловчи ашёвий далиллар бўлиб хизмат қилиши ҳам мумкин эди. 1944 йил “орган” томонидан “Оталаримиз учун ўч оламиз” (бунга қатағон қилинган совет ва партия ходимларининг болалари, жумладан, отиб ўлдирилган РСФСР Халқ комиссарлари совети раиси Д.Н. Сулимовнинг ўели ҳам аъзо бўлганлиги ҳақида овозалар) деган фитначилар гуруҳи фош этилгани ва фитна қатнашчиларининг бири уйида тинтув пайтида болалар ўйнаб юриб Москва теварагидан топиб олган немис пулеметининг эгилиб кетган стволи топилгани, болалардан бири тергов қийноқларига чидамай, Сталин Арбатдан ўтаётганида ўша пулеметдан уни отишни мўлжаллашганини тан олганлиги ҳақидаги гаплар менинг эсимдан чиққан эмасди. Эгилиб кетган пулемет стволи каби аҳмоқона ашёвий далил судда шубҳа ҳам уйғотмади, ҳатто Сталин отилиши керак бўлган уйнинг деразаси Арбатга эмас, ҳовли ичига қарагани ҳам судни ўз фикридан қайтара олмади. Ана шунинг учун ҳам тергов мендан топилган атропни, фин пичоғи ва фашистик байроқчани осонгина унутиб юборишга ишончим йўқ эди.

Ҳар куни биз билан нон-қатиқ бўлган, бизнинг оиламизни яхши билганларга менинг қамалишим қандай таъсир кўрсатди? Кейинроқ хотинимнинг айтиши бўйича, унга нисбатан умуман ҳамдард бўлишган, бироқ бу ҳамдардлик сукунатли ҳамда маънисини англаш қийин бўлган. Аҳён-аҳёнда менинг ҳақимда бироз сергакланиб бўлса ҳам сас чиқариб сўраган кимсалар ҳам бўлган экан.

Жиддий ва фаол ҳамдардлар ҳам бўлганлигини, булар орасида биздан бир қават пастда яшаган Беклемишевлар оиласини чуқур ва доимий миннатдорчилик билан тилга олишим лозимдир. Оилабоши Владимир Николаевич Беклемишев машҳур энтомолог олим, СССР МФАсининг академиги Тургенев, Толстой, Чехов каби рус ёзувчилари асарларида акс эттирилган, ҳозир йўқолиб кетган инқилобгача бўлган рус зиёлилари тоифасидан эди. Оила кўркига қувноқ, оққўнғил ва киришимли хотини — Нина Петровна ҳам бир безак бўлиб тушган эди.

Владимир Николаевич менинг қамалишимга ўзига хос бир муносабатда бўлди. Бошқалар мени хотинимни кўрганда, яқин дўстларим ҳам, салом-алик қилишдан ўзини олиб қочишган бир пайтда, хотиним билан учрашиб қолганда Владимир Николаевич бошидан шляпасини олиб, худди боши ерга теккунча таъзим бажо қилиб юрган. Бу таъзим фақат ҳамдардликни эмас, азобга гирифтор этилган инсонга таъзимни ифодалар эди. Нина Петровна эса, менинг қамалишимнинг илк кунларидаёқ бизникига келиб хотинимга моддий ёрдам тақлиф этган.

Кўп йиллар болаларимга энагалик қилган Ксения хола бизнинг оиламизга содиқ ва меҳрибонлигича қолди. Болаларимиз вояга етгач ҳам, Ксения хола бизнинг уйимизда лифтчи сифатида ишлаб қолди. Мени қамашганида у роҳибдан “яхудий учун ҳам Худога илтижо қилса бўладими”, деб сўраган экан. У, бўлади, деб жавоб берибди. Ксения хола шу тариқа мени Худодан сўраб олганини, бўшаганимдан сўнг гапириб берди. Яна бир бошқа қари жуҳуд аёл

ҳам бўшашим учун дуо қилиб юрган экан. Тинимсиз дуо қилишдан ташқари уч кун рўзани ҳам менга атаб тутибди. Агар православ ва яҳудий худоларининг биргаликдаги иродалари билан таҳлика остида қолган бир худосиз кутқарилмаса Арши аъло ўрнидан қўзғалган бўларди.

Инсоний олижаноблик ва дардқашликнинг бу қадар самимий кўринишини, бир умр эрдан чиқармасман.

Бошқа тоифа кишилар борлиги, шубҳасиз, табиийки, улар менинг қисматимга ва умуман менга ўзгача муносабатда эдилар. Улар орасида руслар ҳам, яҳудийлар ҳам бўлиб, бу борада миллат ҳеч қандай аҳамиятсиз экан. Мен эсдаликларимда уларни тилга олмаслигимнинг боиси, ундайлар йўқлиги ёки камлигида эмас, балки менинг қисматимга муносабатда ўшаларнинг характер хусусиятлари ва туйғулари заминидagi нарсаларнинг намоён бўлиши эди.

Энди мен ўша чоеларда бўлган жойимга — якка кишилик камерага қайтайлик. Бу ерда устига юпқа тўшак тўшалган темир кароват, устида ошқона сервис бор (алпомин товоқ, эмалланган кружка ва қошиқ) столчалар жиҳозни ташкил этади. Камера тор бўлиб, эни бир ярим, бўйи уч метрча келди, темир эшик рўпарасидаги деворда унинг деярли шиппа уланган жойида панжарали дарча, эшикнинг ўнг томонида панжарага ўралган марказий иситиш тизимига уланган батареяси бор. Яккалик камеранинг жуда катта устун томони — кароват рўпарасидаги деворда водопровод крани бор бўлиб, канализацияга уланган.

Икки кеча мижжа қоқмай қийналганимдан кейин ёлғиз қолгач, ўзимни кароватга ташладим, шу ондаёқ “махсус камера” нима эканлиги сабоғини олдим. Осмондан тушгандай кўз ўнгимда қамоқ назоратчиси кийимида бир аёл пайдо бўлди ва: “Тур ўрнингдан! Кундузи ётиш тақиқланади!” деб бақирди. Мен икки тун ухламаганимни айтиб уни юмшатмоқчи бўлдим, аммо бу унга парво қилмади. Жуда ҳолдан тойганим учун бир неча дафъа ётишга уриндим, бироқ эшикдаги тешикдан кўз узмай тикилиб турган бу “шарпа аёл” ўша лаҳзада олдимда пайдо бўлар ва мени тик қаққайиб туришга мажбурлар эди.

Биринчи кун кечаси уйқусираб толиқиб кароватда ўтирганимда кўшни камера томонидан кимнингдир тақиллатаётганини эшитиб қолдим. Бир жавоб бермоқчи ҳам бўлдим, бироқ ифво бўлса-чи, деган хаёлга бориб, ўзимни тийдим. Кўриб бўлмас кўшним ҳам охири тинчиб қолди.

Терговчи талаб қилган кўрсатмаларни беришдан бош торганимдан кейин мени олиб келишган махсус қамоқдаги шарт-шароит ҳақида сўзлаб беришнинг ҳам пайти келди.

Соат олтида камерага ташқи олам билан боғлаб турадиган дарча очилиб, назоратчининг “турилсин!” деган овози тарқалади. Бунинг маънисини: тик туриш вақти етганлиги, эрталабки ювиниш ва бир пиёла қамоқ кофеси, бир кеча-кундузлик нон улуши, икки чақмоқ қанд, бир товоқ бугдой бўтқалардан иборат емакни қабул қилишга тайёргарлик деганидир. Нонуштадан кейинги оғир ўйларни тушлик бузади. Тушлик ичида паппадай ҳажмда бир неча гўшт парчалари бўлган шчи ҳамда бир товоқ бўтқадан иборат бўлади. Кейин кечки овқатгача (бир товоқ ичида майда балиқ гўшти парчалари бўлган шўрва ва чой деб аталадиган ичимлик) хаёл суриш, сўнг эса терговдан аввалги оғир дамлар бошланади.

Ропша-роса 21.30 да, уйқудан ярим соат олдин, назоратчи пайдо бўлади. Тонгги соат бешгача қўзиладиган тергов бошланади, расмийлаштирилган уйқу вақтидан бир соатгина насиб этади. Бироқ ушбу бир соатни ҳам ўз вазифасига йўналтиришнинг иложи бўлмай қолади: бир томондан терговчи билан ўтказилган кўп соатлик олишувдаги асабий чарчоқни тарқатиб бўлмаса, иккинчи томондан, талаб этиладиган маҳбуснинг шахсий парҳези халақит беради. Қамоқ маъмурияти шахсий парҳез ҳақида шунчалик астойдил қайғурадиларки, терговдан сўнг тез-тез фусл қилишга жўнатади. Фуслдан қайтасиз, қарабсизки, “турилсин!” деб бақириб туришибди. Шу зайлда кун кетидан кун уйқусиз ўтаверади.

Баъзида мен кундузи тик оёқда туриб мизғирдим, бироқ мадорсиз оёқларим гавдамни ушлаб туролмай, шу заҳоти уйғониб кетардим. Агар ўтирган

ҳолда кўзим юмилиб кетса, дарров кўзимни очиб, ўрнимдан туришим ҳақида буйруқ-бақирӣқ эшитардим.

Айниқса, кўринишидан ваҳшатли, тишлари чирик бир назоратчи ниҳоят-да кутурган, бадфелъ эди. Кўпдан бери ухлай олмаганим учун уйқуни қочира олмаётганим, бунга кучим етмаётганини бир инсонга тушунтирганча тушунтиришларимнинг фойдаси йўқ эди. “Уйқунг босса ювин. Бўлмаса ўзим чўмилтириб қўяман” дерди у.

Қамоқдаги тузумнинг энг муҳим унсури уйқудан маҳрум қилиш бўлиб, тергалувчининг иродасини синдиришга йўналтирилгани тайин эди. Ҳозирги кунда; мутлақо уйқусиз қанча вақтни ўтказганимни айта олмасам керак, бироқ мен фаҳимини ўтмаслашишигача олиб борадиган уйқусизликка чидай олишимга кўзим етмасди.

Бир куни мен ўзимни тута олмадим ва терговчига мени уйқудан маҳрум этишгани учун норозилик баён қилдим ва жавобига нима эшитдинг денг: “Сизни бу ерга ухлаш учун эмас, ишлаш учун олиб келишган”. Унинг жавобига “ишлаш” феъли мени тонг қолдирди. Аслида ҳам бу унинг учун “иш” эди, бироқ нега энди бу мен учун ҳам иш бўлиши керак!..

Узоқ муддат таомга мутлақо ҳушим бўлмади. Илм тили билан айтилса, руҳий анорексия содир бўлиб, баъзан у церебрал кахексияга, яъни бош мианинг мўътадил ишлашининг бузилишига айланиши мумкин (руҳий жароҳат олган руҳий касаллар, марказий асаб тизимининг айрим органик жароҳати). Қамоқдаги менинг назоратчиларим бу ҳолатни одатий бир ҳолатга йўйишди: бу норозилик ойлиги. Ҳар қандай норозилик, хусусан тутумли қамоқда, ўрнида бостирилиши керак. Бинобарин, бир куни (адашмасам, қамалишимнинг тўртинчи ёки бешинчи куни) камерамга давлат хавфсизлигининг семиз полковниги (маълум бўлишича, қамоқнинг солиқ бош шифокори) кириб келди. Унга мен истамаганим учун эмас, балки еёлмаётганим учун овқатланмаётганимни тушунтиришимга қарамай, зўрлаб овқатлантиришлари ҳақида пўписа қилиб чиқиб кетди. Унинг дўқи амалга ошишидан чўчиб, мен берилган овқатни қайтармай, канализацияга оҳиста тушириб юборадиган бўлдим.

Менинг камерамни сукунат ўраган деб бўлмасди, қулоғимга яқин ва узоқ олам товушлари етиб келарди. Маҳбусларнинг баланд овозли бақирӣқлари (улар, ҳушини йўқотганлар бўлиб, ўша овозлар ҳозир ҳам қулоғимдан кетмайди) яқин оламдан бўлса, қамоқхонага кўшни жойлашган аэродинамик қувурларнинг шовқини эшитилар, бу шовқин деворни ларзага келтирарди. Уни дастлаб мени биринчи бор сайрга — баланд бетон деворлари билан ўралган майдончага — олиб чиққанларида эшитдим (бу ердан осмоннинг бир парчаси ва соатли миноранинг учигина кўринарди). Бу қўрага тушганим замон қувурлар шовқини — гулдураши эшитилди. Бу тасодифан тўғри келиб қолгани аниқ, бироқ ўша чоғда хаёлимга бу бетон қутига мени отиш учун олиб келдилар, даҳшатли гувиллаш эса, ўқнинг овозини босиш учун, деб ўйлагандим.

Ана шунақа сайл қилганман... Бора-бора бу гулдурашга кўникиб кетдим, ҳатто ундан фойдаланиш йўлини ҳам топдим: гўё шовқиндан қулоғимни бекитган бўлиб палтомнинг ёқасини кўгараман, аслида эса кўзимни назоратчидан яшириб, юмиб мизғиб оламан.

Терговчим менга айтмагунича, қайси қамоқда эканлигимни ҳам билган эмасман. Менинг саволимга у “Лефорд қамоғида” деб бамайлихотир жавоб қилди. Этим жимирлаб кетди, чунки Москва қамоқлари ичида даҳшати билан довруғи кетган эди. Негадир бу ердан ҳеч ким тирик чиқмайди. Лефорда қамалишининг ўзи ўлим ҳукмига тенг, деб ҳисобланарди. Хотинимнинг мени Лефорда, деб ўйлашининг ўзи талвасага солиб қўярди, шукрки, у мени Лубянкада деб билган.

Лефордадаги уйқусиз тунларим, якшанбада танаффус оларди, чунки терговчи Совет Иттифоқининг барча фуқаролари каби ўзининг дам олиш ҳуқуқидан фойдаланарди. Терговчи мени қаерда эканлигимни билдириб қўйиш билан бирга, менга алоҳида таскин берувчи оҳангда отилишим хавфи йўқлигини ҳам айтиб қўйди. Менинг келажагимни башорат қилиш билан бир қаторда, у мандан ўз-ўзимни энг оғир жиноятларда айблаб, ўша жиноятларга тўлиқ иқрор бўлишимни ҳам кутган кўринади. Мен қаердалигимни, кимларга боғ-

лиқлигимни аниқ билиш билан бирга, менга қўйилган моддалар моҳиятини ҳам англлар эдим (58—8—советларга қарши ташвиқот; 58—10—фаол террористик ҳаракатлар; сўнги — 58—11—модда эса юқоридагиларни тасдиқлаб кучайтирувчи бўлиб, ўша ҳаракатларни кўпчилик орасида, уюшган ташкилот таркибида амалга оширишни англларди). Шунинг учун айбланган ҳар бир моддада олий жазо тайёр бўлгани ҳолда, мени бундай жазодан истисно тутишларига ишона олмасдим.

Шифокор-қотилларнинг террористик ҳаракатида иштирокимнигина эмас, балки бундай ҳаракатнинг ўзи бўлганлигини ҳам мени бўйнимга қўя олмаганига қаноат ҳосил қилгач, терговчи бошқа бир йўл тутди. “Сиз бообру одам мавқеидасиз-у, лекин ўзингизни аҳмоқлардай тутяпсиз”, — деди-да, менга М.С.Вовсининг терговда ўзини қандай тутишини мисол келтира бошлади.

— Мана, Вовсини олинг, ўзини ақлли киши эканлигини кўрсатди, бу билан у ўз жонини сақлаб қолиши мумкин. Шунда мен унинг ўзи менга ўлим жазоси хавфи йўқлигини айтганлигини эсига туширдим. Унинг жавоби шундай бўлди: “Энди, буёғи халқнинг талабига боғлиқ”. Халқ албатта отилишимни талаб қилишини менинг иштирокимда у ва касбдошларининг отилиши жараёни ҳақидаги суҳбатидангина эмас, қамалишимдан олдинги эшитганларим асосида яхши билардим. Тўғриси айтсам, характеримдан келиб чиққан ҳолда мен бундай хавфни тасаввур қила олмасдим. Мен учун у ҳали мавҳум бир ҳолат бўлиб, фақат амалга ошиши олдидагина ойдин бир кўриниш касб этиши мумкин эди.

Ҳали тунги бедорлик давом этаётган, яҳудий буржуа миллатчилигининг ялпи кўриниши ва унинг террористик ҳаракатларида менинг иштироким масаласини тергаш тугамаган эди.

Яҳудий буржуа миллатчилиги нима эканлигини фаҳмлашда менга терговчининг ўзи кўмак берди. Бунинг учун у маҳбуслардан бирининг СССР ФА Морфология институти тазйиққа учраган яҳудий ходимларини мен қандай ҳимоя қилганлигим ҳақидаги кўрсатмасини ўқиб берди. Бу кўрсатма ҳақиқатга мос эди: мен ростдан ҳам, бор гуноҳи миллати бўлган бу ходимларни иш жойида ва турмушида атайлаб тўсиқларга дуч қилинганларга ёрдам беришга интилганман. Тўғриси, мен тушуна олмайдиган ҳолат бор эди: қонун билан ман этиладиган ана шундай сунъий тўсиқлар яратиш жиноят ҳисобланмай, жабрланганларни ҳимоя қилиш жиноят — яҳудий буржуа миллатчилиги жиноятчи деб ҳисобланишини ҳазм қила олмайман. Мана шу нуқтада терговчи билан менинг нуқтаи назарим мос тушмади, тушиши ҳам мумкин эмасди.

Менинг илмий-жиноий таржимаи ҳолим ранг-баранг бўлиб чиқди. Терговга менинг Лепешинский ва Бошянлар кашфиётига муносабатимдан ташқари академик Лина Селомоновна Штерн тадқиқотлари ҳимояси йўлида “патологиядаги янги йўналиш” ташвиқотчилари билан бўлган баҳс-мунозарада чиқишим ҳам маълум экан. Тергов мени И.П.Павлов таълимотининг ашаддий душмани деб топди, аслида мен ушбу таълимотни бачканалаштиришга қарши эдим, ҳолос. Икки семиз жилдли “иним”да менинг чиқишларимдан парчалар ҳам ўрин олган эди. Бир куни тўсатдан шундай деб қолди: “Замонамизнинг буюк олими бўлмиш Бошяни ўлик отга қиёслаб, қанчалик тубан кетганимизни биласизми!” Ҳақиқатан ҳам Моховойдаги анатомик бино аудиториясида Бошян деган кимсанинг кашфиёти муҳокама қилинган бўлиб, соғлиқни сақлаш идорасининг бир улуғ арбоби уни тиббиётдаги янги “Инжил” даражасига кўтариб қўйган эди. (“Эски микробиология тугади — мана сизга янги микробиология!”) Чаласавод ва шарлатан Бошян ўзининг китобчасида Пасте таълимотини оёғини осмондан илиб, бузиб, микроорганизмлар ўз-ўзидан пайдо бўлади, деган назариясини илгари суради (кейинроқ у кўзбўямачи сифатида фош этилди, илмий даражалари бекор қилиниб, бедаракликка шўнғиди). Ушбу “даҳо”ни мен ростдан ҳам “ўлик от”га менгзаб тахминан шундай деган эдим: “Менинг ихтисослигим бўлмагани учун вирусологик томонига тўхтамайман. Бироқ муаллиф ўлик отларни ёриб кўриш баённомасини ҳам бунга киритган. Мен бир патологоанатом сифатида қайд этишим керакки, бундай баённомаларни олим киши ёзишга кўзим етмайди, уни от ўз ўлими олдидан ёзган. Бу ўлаётган отнинг алаҳсирашидир!” Мана, менинг тубанлик даражам!

Ўша замоннинг А.Я.Вишинский каби улуг алломаси томонидан асосланган ҳуқуқий билим бўйича сабоқ олишимга тўғри келди. Мен қамалгунимга қадар гуноҳим аниқланиб, жазоим тайинланган бўлса-ю, гўё содир этган жиноятларимни нега ва нима учун бўйнимга олишим зарурати борлигига қизиқдим. Терговчи менга айбланувчининг жиноятини (бу жиноят терговчилар томонидан ўйлаб чиқарилган бўлса ҳам) бўйнига олишининг аҳамияти ва мавқеини бажонидил тушунтириб бериш билан бирга мен ишгирок этган антисовет тўдаси Вишинский бўйича ҳатто икки кишидан ҳам иборат бўлиши ҳамда антисовет режаларига эга бўлмай, советларга қарши суҳбатлашгани ҳам кифоя қилишини билдирди.

Терговчи мени айбимга — яҳудий буржуа миллатчиси эканлигимга иқдор қилиш бўйича бир неча кеча-кундузлик ўз фаолияти якунидан ҳам, менинг ўзимдан ҳам қоникмади. “Бу қанақа маълумот бўлди: Хаимни ишдан бўшатишди, Абрамни ишга қўймади. Бундай маълумотни мен ҳар қандай маҳаллий кўмитадан билиб олардим” — деб хитоб қилди у. Мен ҳам — ҳар қанақа маҳаллий кўмитадан билиб олиш мумкин бўлганидан ортиқ маълумот бера олиш имконига эгамаслигимни айтдим. Шунга қарамай, бор маълумотларнинг ўзи мени РСФСР Жинойи кодексининг 58—8, 58—10, 58—11-моддаларида айблашга старли деб топилди.

Тергов кейинги босқичга — шифокорларнинг террористик фаолиятига менинг ишгироким масаласига кўчди. Мени буржуа яҳудий миллатчиси эканлигим ҳақидаги ҳатто — ҳаракат ва хулосаларни (давлат хавфсизлиги шарҳи бўйича, албатта) инкор қилган бўлсам, террорни, хусусан, ҳибсга олинган клиник шифокорлар томонидан уюштириши ҳақидаги ўй-фикрни ҳам, уларда менинг ишгирокимни ҳам қатъиян ва узил-кесил рад қилдим. Уларнинг барчасини танишимни, кўпчилиги билан фақат иш юзасидан мулоқот бўлмай, дўстона алоқаларимиз борлигини, улар ўз ишига содиқ, ажойиб шифокорлар эканлиги учун ҳам ўз миждоғларига зиён-заҳмат етказиши мумкин эмаслигини айтдим. Ушбу масаладаги менинг собитлигим унинг жиғига тегди, шекилли, кўйидаги савол билан мени издан чиқармоқчи бўлди: “Ҳали эркинликда юрган вақтингизда — 13 январда ТАССнинг бу ҳақдаги билдиришини ўқиганмидингиз?” Ўқиганман, аммо билдиришдаги бирор гапга ишонмадим, дейишдан бўлак чорам қолмаганди. “Ҳали сиз бу МГБнинг бўҳтони деб ҳисоблайсизми?!” дея дағдаға қилишди.

Эртаси куниек қасд олинди (ҳозир қайси кунлиги ёдимда йўқ). Одатта хилоф равишда, мени кундузи, тушликкача терговга чақиритди. Терговчимни бу маҳалда иш ўрнида кўришга кўникмаган эканман. Доимий савол “қани” ўрнига дабдурустдан “Кўрсатма берасизми, йўқми?” деб қолди. Мен “йўқ” дедим. “Турилсин! Кўллар орқага олинсин!” Орқамдан темирнинг шақиллаши эшитилди, билакларим темир қўлқишан билан сиқилди. Агар тавсифлаб берсам, муҳим давлат сирини ошкор этган бўлмасам керак, бунинг устига унинг тузилиши илгари мен киноларда кўрган қўлқишанларга мутлақо ўхшамайди.

Қўлқишаннинг ўртаси тўртбурчак ясси қулф бўлиб, юзаси саккизу саккиз, қалинлиги икки сантиметр келади. Қулфнинг икки четига икки сурилувчи ҳилол шаклида қисқич ўрнатилган бўлиб, ораси яқинлашади ва узоқлашади. Яқинлашадиган учи тишли бўлиб, яқинлашганда қисқичнинг бир тиши иккинчиси орасига киради ва билакни билагузук каби ўраб олади. Орқага олинган икки қўл қимирламаган ҳолда билагузуқлар қўшилиб қулфлангандай бўлади. Қўлларни бўшатиш учун беихтиёр ҳаракат бўлганида — қўлларнинг кескин ҳаракатида қисқичнинг тишлари фақат бир томонга юриб, кейинги ораликқа шиқ этиб киради. Бундан “билагузук”нинг айланаси қисқаради ва бироздан сўнг кафт ва бармоқлар пуфакдай шишиб кетади.

Қўлқишан кунига уч марта беш-ўн дақиқага — овқатланиш ва ҳожат чиқариш учун ечилади. Ухлашда қўллар олдинга ўтказилиб кишанланади. Кишанлаш ва уни ечиш назоратчининг вазифаси ҳисобланиб, бу жараёнда унинг маҳбустга муносабати ва ўз характери намоён бўлади. Назоратчилардан бири кишанлашда қаттиқ оғриқ-азоб берувчи ҳаракатлар қилишни ёқтирарди. Бу ҳолларда кўпроқ чап қўлим азоб берарди. Бошқа бир назоратчи эса, аксинча, кишанлашда ўзини гўё айбдордай тутарди, ҳатто бир марта “Шундай иш

қилишга мажбурмиз” деган эди (бундай дейишга, ҳатто маҳбус билан гаплашишга унинг ҳуқуқи йўқ эди). У бу гапни мен “билагузук”ни унчалик тараф қилмаслигини итгимос қилганимда айтди ва агар “билагузук” бўш қўйилса, лиқиллаб турилган жойини чақа қилишини тушунтирди. У ҳар гал қисқични қулфлашдан олдин энг беозор ҳолатни танларди. Қўлкишаннинг ўзига хос тузилишга, кишаннинг бирор жойи қичишса қачишга ёки бурни оқса артишга имкон бермасди, бу эса яҳудий буржуа миллагчиси учун ҳам энг зарур инсоний эҳтиёждир.

Қўлкишан билан тақдирланиб камерага жўнатилдим. Бу жараён туғилган туйғу ақддан оздирадиган даражада эди — менинг машаққатли, жон суғуриб олувчи, аммо кўника бошланган ҳаётимга қўлкишан суқилиб кирган эди. Кишанлашнинг ўзи хавфли-хавотирли эди, ахир мени қочиб кетмасин, деб қўлимга кишан урмадилар-ку! Қўлкишан азоб беришнинг қўшимча бир воситаси, қўлкишан урилган кишининг туйғуси ерга урилиши, унинг ҳеч ким эмаслиги нишонаси эди.

Қўлкишанни ўлимга ҳукм қилинганларга тақилишини эшитганим бор эди, бу ўринда қўлкишанни мен жаримачилар ва уларга хос эрксизликларга маҳкум эканлигимни тасдиғи сифатида қабул қилдим.

Ўзимнинг ожизлигимни ҳис қилиш ҳамда қўпол зўрликка қаршилик туйғусида бирдан бошимни деворга ура бошладим. Югуриб келган назоратчилар биргалликда ҳаяжонимдаги портлашни тўхтатишди ва менга: “Нима, деворни тешмоқчимисан? Эҳтиёт бўл, пастга тушиб кетасан” — дедилар. Бир қават пастда карцерлар жойлашган эди...

Терговчи гўё менинг жинойий ниятларим заминининг асосини топгандай йўл тута бошлади: “Яҳудийларни таъқиб этишгади: ишлатмайди, турмушини оғирлаштиради. Бундай вазиятда нима қилиш керак? Албатта, бунга қарши курашиш керак! Курашнинг ягона йўли — террор, яҳудийларни тазйиқ қилишнинг ташкилотчилари бўлиш раҳбарларни ўлдирш, бу терговчи менга тан олдириши керак бўлган кўрсатма эди. Бу тазйиқлар МКдан бошланганини сиз ўзингиз айтингиз. Демак, ушбу йўриқларни берувчилар билан курашмоқ керак”. Давомида, у мени ҳам рози бўлишим керак бўлган унча мураккаб бўлмаган мантиқий ҳулосани ўртага ташлади: ушбу йўриқларнинг муаллифлари масъул раҳбарлар экан, демак, террорчи шифокорларнинг зарбаси айнан ўшаларга қарши йўналтирилган. Мен бундай талқинларни очиқ тўхмат сифатида кескин рад қилдим ва яна ўз камерамга дабдала бўлган ҳолда қайтарилдим.

Ҳар гал тергашдан кейин бирон-бир ўринда хол қўйиб қўймадимми, деб тунги сўроқ-суриштиришларни миридан-сиригача ҳаёлимдан қайта ўтказдим. Бошқа маҳбусларга зиён етказадиган бирон-бир сўз айтиб қўйган-қўймаганимни ҳам ўйлардим.

Менимча, доимий хавфсираганим алжирашлар, сотиб қўйишлар менинг кўрсатмаларимда йўқ эди. Шунинг учун бўлса керак терговчи қизиқиб: “Мана сиз дўстларингизни ҳимоя қиляпсиз, балки улар сизнинг ҳақингизда нималар дейгани ўқиб эшиттирилса, сизга қизиқ бўлар?” деб бир неча бор гўлгула солгандир. Ўроқларим берган кўрсатмаларда, афсуски, менга нисбатан шубҳа кўзғовчи жойлари бўлиши эҳтимол. Кейинроқ, эркинликка чиққанимизда М.С.Вовси ва В.Н.Виноградовларга уларга нисбатан ўйлаб чиқарилган жиноятларга иқдор бўлганликларини сўзлаб бердилар. М.С.Вовсининг менга айтишича, ундан немис жосуси бўлганлигини ҳам бўйнига олиш талаб этилганида у йиғлаб туриб шундай деган экан: “Нима керак ўзи сизларга, ахир мен Американинг ҳам, Англиянинг ҳам жосуси бўлганлигимни бўйнимга олдим-ку, бу камми? Немислар Двинскда оилами бугунлай қириб ташлашган...” Жавобан сўкиш эшитган, талаб кучайган: “Ў профессор, ў мараз, етар шунча эзмаланганинг. Энди немис жосуси бўлганингни тан ол!” М.С.Вовси немисларнинг ҳам жосуси бўлганлигини эътироф этиб имзо чекади (унинг айтганларини мен деярли сўзма-сўз келтирдим). Бошқалардан ҳам тахминан шундай талаб қилинган ва улар буни бажаришган.

Бундай тан олишларнинг фожияси ўйлаб чиқарилган жиноятларга шахсий жавобгарлик билангина чегараланиб қолмасди. Жиноят “ташкilot ичида” со-

дир этилиши назарда тутилгани (58—11-модда) боис, ишгирокдошларини номини сотиш лозим эди. Шунинг учун бўйнига олган киши тергов жараёнининг айбдор мақомли ишгирокчисигина эмас, балки фош қилувчига ҳам айланарди.

Биз бўшатилганимиздан кейин 1952 йилнинг ёзи ёхуд кузида (ҳали оммавий қама-қама бошланмасдан) қамалган аёл Кремл касалхонаси шифокори С.Е.К. қамоқ вақтида бошидан кечирган энг оғир вазиятни сўзлаб берди: “М.С.Вовси, В.Н.Виноградовлар билан юзма-юз қилишганда, беморларни даволашда сен бизнинг зарарли топшириқларимиз ва тавсияларимизни бажаргансан, деб ўзларига қарши кўрсатма беришга ундаганлар. “Мен уларга: Мирон Семенович, Владимир Никитович, нималар деяпсизлар? Қанақа зарарли топшириқлар берибсизлар, қайси касалга зарарли тавсиялар қилгансизлар-у, мен уни бажарган эканман?! — дедим. Шу сўзлардан кейин М.С.Вовси ва В.Н.Виноградовлар менга ёпишиб кетишти: “Йиғиштиринг бунақа гапларни! Бари эсингиздан чиқиб кетдимми? Эслатиб қўямиз”. Ушбу учрашгирув ишгирокчиси бўлмиш В.Х.Василенко эса ўзини анча босиқ тутди. Мен худди жинилар орасига тушиб қолгандай бўлдим”. Сўзлар экан (унинг гапларини айнан келтирдим) С.Е.К. титрарди, доим очиқ юрадиган чехрасида ўша юзма-юз қилишни эслаш даҳшати намоён бўлди. Шундай қилиб “ёрилганлар” айбловчи гувоҳларга айланарди. Бу жиддий, жуда жиддий масала: руҳий ва жисмоний сиқувга бардош бера олмаганларга қандай муносабатда бўлмоқ керак! Қамоқдан чиққанимда бу борада менинг аниқ жавобим бор эди. Ҳа, уларни айблаш жуда бўлмаганда танбеҳ бериш ўринли. Ўша дамларда мен “ёрилганларга” дуч келсам ўзимни қандай тутишимни ҳали яхши билмас эдим. Сўнгги кезларда ўзимдаги бундай иккиланишларни енгандай бўлдим. Турфа кишиларга бир хил ўлчов қўйиш, фавқулодда вазиятларда бир хил хатти-ҳаракат талаб қилиш уларнинг шахсий ўзига хосликларини ҳисобга олмасликка олиб келарди.

Ростдан ҳам, киши танкка дуч келиб, унга қарши енгил учун интилиши, айни ўша киши сиқонни ёки ишприцни кўрганда ўтакаси ёрилиши мумкин-ку! Менинг бир машҳур олим дўстим бор эди, ўша агар мени қамашганларида ярим соатдаёқ пишиб етилиб, талаб қилинган ҳамма нарсага қўл қўярдим, деб тан олди. Халқ орасида 1937-38 йилларда маҳбусларни қаттиқ қийнашгани ҳақидаги кўрқув асорати ҳали тарқамган эди. Масалан, В.Н.Виноградовнинг айғишича, қийноқлар бошланмасдан олдинроқ барча қўйиладиган айбларга, ҳатто Англия ва Франция жосуси айбловига ҳам иқдор бўлишга шай бўлган. Қамоқдан бўшатилганидан ўн беш йил ўтгач ажойиб шифокор, оққўнгил профессор М.С.Вовси оғир касалга — оёқ саркомасига гирифтор бўлади ва унинг оёғини кесиб ташлаш зарурати туғилади (шундан кейин у тез орада вафот этди). Операциядан кейин уни кўргани бордим. У бироз ҳаяжонли кўринарди: “Ҳозирги ҳолатимни ўша вақтдаги ҳолатим билан қиёслаб бўладими? Ҳозир оёғимдан ажрадим-у, лекин инсонликда қолдим, у ерда мен инсонликдан чиққандим”, — деди у менга. Оёқдан ажралиш, шишнинг авж олиши каби аянчли ҳолатни арзимас бир нарса деб қабул қилиш учун қандай ички фожиани бошдан кечириш кераклигини тасаввур қиласизми!

Ҳозир тергов чоғидаги хатти-ҳаракатларимни синчиклаб қайта чиғириқдан ўтказар эканман, бутун жисмоний имкониятларим ва қатъиятларимни қанчалик сафарбар қилмайин, барибир, охиригача сабот билан тура олмадим деб ўйлайман.

Бир куни терговчи агар ҳамма нарсага иқдор бўлмас эканман, мени бошқалар қўлига топширишига тўғри келишини (бошқа қаттиққўлроқ кишига, шекилли) маълум қилди. Бир куни қийноққа тортилган кишининг бўқириши ва зolim қамоқхона ходимининг сўқиниши қўшни хонадан эшитилди. Бечоранинг дод-воёи, вақти-вақти билан силласи куриган кишининг хириллашига уланиб кетарди. Тикилиб турган терговчи олдида ўзимни бепарво тутишга уриндим (буни қандай эглай олганим менга қоронғи), эртасига мени терговга олиб келганларида эса, безгак тутгандай титраб, бутун иродамни тўлаб, кугилаётган қийноқларга дош беришга чоғландим. Терговчи аҳволимни пайқади, ҳатто мулойимлик билан шифокорни чақиришни таклиф этди.

Мен рад қилиб дедим: “Сиз мени қийнамоқчисиз-ку ахир, шифокорнинг нима кераги бор?” У кесатди: “Тўйдан олдин ноғарами?” Билдимки, лоақал шу бугун мени қийноқ кутмаяпти. Гоҳ-гоҳида бўлгани каби (яшвирмасам ҳам бўлади) кўзимдан ёш оқди, бироқ собитлигимга бу ёшлар ҳеч вақт захмат етказмаган.

Қамоқда якка ўтириш қанчалик оғир кечганлиги тафсилотини баён қилиб ўтирмайин, бироқ мен ўз-ўзимга камерамдан ташқаридаги оламни эслаб туришни, ўша оламни тўлалигича ақлим хотирасида, қўнгим хотирасида маҳкам ушлашни, ўша оламда эркинлик чоғимда менга ардоқли нарсаларни эсимдан чиқармасликни асосий вазифа қилиб олганимни таъкидламаслигимнинг иложи йўқ.

Мен учун тушпикдан сўнги ва кечкурунги оғир сукунат бағрида қўлларим кишанланган ҳолда қимирламай вақт ўтказиш изтиробли эди. Бу изтиробдан қутулиш даркор эди, мен уни топдим. Ҳаёлан умумий патология курси мундарижасини (айнан, умумий патология, патологик анатомия эмас, чунки тиббий институтларда бундай курс ўқитилмагани учун мен бу соҳага анчадан бери маълумот тўплаб юрардим) туза бошладим. Хусусан, урушгача патологик жараёнлар танлаб жойлашиши механизми муҳим умумпатологик муаммо борасида китоб учун (афсус, ёзилмай қолиб кетди) материаллар тўплаб қўйилганди. Кўз олдимда аудиторияни тасаввур қилиб, умумпатология курси бўйича ўзимнинг илмий тажрибаларимдан мисол келтириб, бир тизимга туширилган курсни ўқишни бошладим. Афсус, ўша пайтда ҳаёлимга келган ажойиб фикрларни ёзиб қўйишнинг имкони бўлмади, кейинроқ эса уларни тиклашнинг иложи бўлмади. Зехимнинг бу машғулотни мени охир-оқибат қисмат (бу олдиндан тайин қилинган) ҳақидаги оғир ўйлардан холи қилибгина қолмай, фақат танадан ташкил топган инсонни эмас, инсоний ўзлигимни сақлаб қолишга ёрдам берди...

“Бу қанақа кўрсатма ўзи? Итга суяк ташлагандек... Бошқалардан ўртак олсангиз бўлмайдими — улар ҳаётини сақлаб қолишмоқда. Сизни эса ҳатто очик судга ҳам қўйиб бўлмайди...” шундай гаплар билан терговчи менга таъна қилиб турарди. Бу гаплардан қачондир “оқ халатли қотиллар” устидан очик суд бўлишини ва бунда уларнинг қўпчилиги аввалги йирик жараён иштирокчилари бўйинларига даҳшатли айбловларни олиб отилиб кетганлари ва ўлимидан кейин оқланганлари каби ҳодиса такрорланишини билиб олдим.

Яна билдимки, улар мени тавба қилишимга ҳам, афсус чекишимга ҳам умид боғламайдилар. Бу эса менга қувват бахшида қиларди. Чунки қамалишимдан анча олдин нозик ва жасур умр йўлдошим Софья Николаевнани хоҳиши билан келган қароримга хиёнат қилмаганимни аялларди. Терговчи гуруримга тегиш учун қилган интилишларига мен бефарқ эдим. Зотан, мен обрўли кишилар ҳурматини қадрлар ва бу хислатни қамоқда ҳам сақлаш билан бирга ўз-ўзимга ҳурматни ҳам асраб қолишни истардим. Якка ўтирган ҳолларимда Рилеевнинг Петропавловск қалъасида қалай товоққа тирнаб ёзган қуйидаги мисралар билан бошланувчи тўртлигини тез-тез эслардим: “Қамоқ менга таъна келтирар, келтирмас ситамлар...” Айтгандай, Рилеев Лефордда бўлганида товоққа ёза олишига гумоним бор, чунки бир куни бир парча совунга бир сўзни ўйиб ёзмоқчи бўлдим (бу сўз терговчи билан навбатдаги учрашувда бирон-бир вақти эслатиши керак эди), шу заҳоти эшик очилиб назоратчи совунни талаб қилди. Уйилган сўзни шошилинч ўчиришга тўғри келди...

Москва Давлат хавфсизлиги идорасини тўлалигича чулғаб олган фитналарни фош қилиш гоёсига фидойилиқдан терговчи ҳам холи эмасди. Тўғрида, катта бошлиқлар “шифокорлар иши” каби кенг миқёсли фитнани фош этган бўлса, нега энди у ҳам ўз хизмат ҳолати амалига муганосиб кичик бўлса ҳам ўз фитнасини фош этмасин!

Бир марта “фитначилардан” бири, менинг борлигимни унутиб қўйиб, 1-шаҳар касалхонасидаги шифокорлар ишини фош этиш чизмасини берилиб чиза бошлади. Ажойиб манзара эди бу? Кўз олдида уни тинглаётган аудиторияни ҳамда катта бошлиқлар вакиллари аниқ келтириб, у тахминан қуйидаги гапларни тез-тез айта бошлади: Марказга бош шифокор, барча ишлар унга уланади...” деб бир қисми қамалиб улгурган 1-шаҳар касалхонаси хо-

димлари томон ишлар чизилди. Жазавага тушган, ҳеч нарсани кўрмай қолган терговчи ҳаёлидаги кўрсаткични у фош қилган фитна чизмасига қадар ва тасавуридаги аудиторияни ҳайратга соларди. Ҳақиқий ижодий жазава эди бу! Аҳволим, ҳолатим мотамсаро бўлишига қарамай, қаҳ-қаҳ уриб кулишдан тийина олмадим. Менинг кулгум унга ҳам ўтди, беихтиёр жилмайиб кейин баралла кула бошлади, бироқ тезда ўзини босиб, тўхтаб қолди. Ушбу қисқагина саҳна парчаси менга кўп сабоқ бўлди, унга кенг бўлмаса ҳам ҳарҳолда 30-40 йиллар сиёсий жараёнининг даҳшатли драматургияси сирлари тугилиши ҳақида етарлича таассурот туғдирди.

Менга тақилган террористик фаолиятимга далил сифатида терговчи бир куни Г.М.Маленков шайнига “Худо жазосини берсин” деган айбоқчи томонидан етказилганини айтди (баённомада у керакли даражада яъни “қаҳр-ғазаб билан” ёки “шундай бир даҳшатли важоҳат билан” каби иборалар орқали сифатланганига шубҳаланмаса ҳам бўлади). Бу ифода нари борса сўкиш, ҳақорат сифатида талқин қилиниши мумкин-ку ахир, деган саволимга терговчи: “Худо жазолаши учун ўлиш керакми ахир. Демак, сиз ўртоқ Маленковга ўлим тилангансиз”, — деди ажабланган бир қиёфада.

Бир кун (феврал охири, март бошлари бўлса керак) менинг ихтиёрий тарзда иқрор бўлишим муҳлати кун сайин эмас, соат сайин қисқариб бораётгани ҳақида огоҳлантириб, куйидагиларни ҳам билдирди: “Мен сизга душман эмасман, — деди-ю, шу заҳоти, лекин дўст ҳам эмасман, деб кўйди. Библия қўйишингизни истардимки, тергов жараёни кетишини шахсан ўртоқ Сталиннинг ўзи кузатиб бормоқда ва у сизнинг кўрсатмаларингиздан мутлақо рози эмас. Мана шуларни ҳисобга олсангиз олинг, олмасангиз ўзингиздан кўринг”.

Сталинга ҳавола қилишига ишонқирамадим, зотан, “шифокорлар иши”да менинг мавқеим шунчалик эмаслигини сезардим. XX съездининг ёпиқ мажлисида Н.С.Хрушчев ўқиган маърузадан кейингина Сталиннинг “шифокорлар иши”га, хусусан, тергов учун зарур бўлган кўрсатмаларни беришда оёқ тираб туриб олганларга эътибор беришни тавсия қилганлиги тасдиқланди. Бироқ ўша чоғда мен терговчининг билдиришини пўписа деб тушунган эдим.

Кечкурунги суриштиришларнинг бирида терговчи мен унга бугун жиноий маҳбус сифатида эмас, балки эксперт сифатида кераклигимни айтиб, қатор саволлар берди: “Чейн-Стокс нафаси нима? Бундай нафас қай ҳолларда учрайди? Ундан кутулишнинг йўллари қанақа? Чейн-Стокс нафаси хасталигига йўлиққан киши соғайиб кетиши мумкинми? Мен бу касаллик моҳиятини тушунтирдим. Физиологик жиҳатдан гўдакларга хослиги, катталарда эса мия шиши, мияга қон қуйилиши оқибатида бош мия ва нафас олиш марказлари шикаст топганида содир бўлишини, жумладан, уремияда тўғридан-тўғри нафасга эмас, балки уни келтириб чиқарувчи сабабга таъсир этмоқ муҳимлигини ҳамда бу жуда даҳшатли аломат бўлиб, унга дучор бўлган киши кўпинча ўлиши мумкин (мен “муқаррар” сўзи ўрнига “мумкин”ни ишлатдим)лигини ҳам тушунтирдим. Терговчи барча айтганларимни қолдирмай ёзиб олишидан, унинг терговдаги маҳбуслардан бирининг касаллик тарихи билан боғлиқ эканлигини пайқадим. Шундан сўнг терговчи жуда бир оғир касални даволаш учун қайси йирик мутахассисни тавсия қила олишимни сўради. Йирик рутбадаги мутахассис шифокорлардан қайси бирлари ҳали ҳам эркинликда юрганлигидан хабарим йўқлигини айтиб, терговчини қийин бир аҳволга тушириб кўйдим, чунки мен қаттиқ тутумли қамоқхона деворларидан ташқарида бўлаётган ҳодисалардан хабардор бўлишим мутлақо ман этилган эди.

Терговчи ҳам саволини такрорлади, мен энди куйидагича жавоб қилдим: “Виноградов зўр шифокор, бироқ у сизларда. Вовси ҳам ажойиб шифокор-у, уям сизларда. Энг яхши йўйимчи Этнигер ҳам сизларда.

Катта тиббий тажриба эгаси Василенко ҳам сизларда. Қўли енгил ака-ука шифокор Коганларнинг бири ўлган, иккинчиси сизларда. Агар невропатолог керак бўлса, энг йирик даволовчи невропатолог деб Гринштейнни биламан, бироқ у ҳам сизларнинг қўлингизда. Отоларинголог зарур бўлса Преображенский ва Фельдманларни тавсия қилардим-у, уларнинг иккаласи ҳам сизларда-да”. Жуда бғир касални даволаш учун йирик мутахассислар номини айтиб тавсия қилар эканман, мен “у сизларда” деган қисқа сўзни кўпиш билан,

эркинликда қолганлар номини менга айтсангиз, улардан қайси бири малакали даволовчи эканлигини ўз билгимча аниқлашим мумкин демоқчи эдим. Терговчи ўйланиб туриб-туриб бир неча кишининг исми шарифини тилга олди, бироқ мен уларнинг бирортасига ҳам (гарчи уларнинг икки нафари фанда номлари жаранглаб эшитилса ҳам) ҳибсдаги шифокорлар савиясига яқинлашадиган бир тавсиф бера олмасдим. Терговчи ҳайрон бўлиб қолди, номи тилга олинганларнинг бири, тиббий фанлар академиясининг академиги эканлигини рўқач қилиб баҳса киришмоқчи ҳам бўлди. Мен унга, сиз академикни эмас, балки билимдон, тажрибали шифокорни тавсия этишимни сўраяпсизку, академик билан билимдон шифокор айнан бир нарса эмас, шунинг учун ҳам номи тилга олинганлардан фақат бир нафарини, уни ҳам айрим нуқсонлардан кўз юмиб тавсия этишим мумкин, дедим...

Озодликка чиққач, Сталиннинг касаллиги ҳақидаги газеталарда эълон этилган ахборотларни ўқиб, ўша саволлар менга нега берилганлигини тушундим. (Яна шуни ҳам билдимки, эксперт сифатида қамоқда бўлган профессорлар М.С.Вовси ва А.М.Гринштейнлар ҳам жалб қилиниб, Сталиннинг даволовчи шифокорлар савиясига тахминан мен берган баҳога яқин баҳо беришган экан).

Ихтисослик нуқтаи назаридан юқори малакали “оқ халатли қотиллар” аниқлаган экспертиза ҳодисалари ривож асосида ўз тасдиғини топди. 5 мартда оғир бемор оламдан ўтди ва “ўлиш зарурати” шу йўсинда тасдиқланди. Ўша кезларда бу ўлим мени ва кўплаб бошқалар ҳаётини сақлаб қолганлигини билмас, ҳатто хаёлимга ҳам келтирмас эдим...

Мартнинг дастлабки кунларига нисбатан ҳеч нарса ўзгармагандай кўринарди: ўша — қўлкишан, ўша тергашлар, бироқ тергаш бироз ўзгарган — терговчи сал ялқовлашганми, сўроқларидаги ҳаяжон миқдори камайгандай, мени диванга ўтириб олиб мудрагани-мудраган ва айбдордай уйғониб жилмайиб қўядиган назоратчига ташлаб чиқиб кетадиган одат чиқарди. Мен ҳам мизғиб олиш имкониятини қўлдан чиқармасдим.

Хуллас, “виждонан иқдор бўлиш”ни суғуриб олиш давом этаётган эса-да, бу жараённинг шашти пасайган эди.

Тўққизинчи март куни (бу санани яхши эслаб қолганман) тўсатдан кундузи сўроққа чақириб қолишди, мени бошқа бир хонага стол ёнида нотаниш полковник ҳамда ўша жонга теккан терговчим ўтирган хонага олиб киришди. Қиёфаси менга совуқ кўринган полковник оғзини очиб гап бошлаганиданоқ ташқи қиёфаси ичига мослиги аён бўлди: сўроқлари сўқинишга бой, кўзларида инсониятга нафрат ўти ёнарди.

Полковник сўроқларига жавоб берар эканман, ҳар қандай шифокорлар ишида хатолар учраши, айрим ҳоллар, яъни бу хатолар эҳтиётсизлик оқибатида бўлган жуда кам учровчи ҳолатлар ҳисобга олинмаса, хато ва камчиликлар ҳеч қандай суд ташкилотлари ишгирокисиз очиқ клиник-анатомик конференцияларда муҳокама қилинишини айтдим. Бундай хатолар кўпчиликда, ҳатто жуда малакали жарроҳларда ҳам амалда учраб, бу ҳақда очиқ-ойдин гапирилади, ҳатто иш ёриб кўришгача боради. Клиницист ва патологоанатом орасидаги муносабат ҳақидаги берган жўнгина ахборотимга у: “Биз уларга ҳали кўрсатиб кўямиз,” деган дағдаға билан жавоб берди. Кимга ва қанақа қилиб кўрсатишини у айтмади.

Полковник суриштиришининг асосий мавзуи менинг Г.М.Маленковга муносабатим эди (ўша вақтда, Сталин вафотидан сўнг бирданга у СССР министрлар совети раиси этиб сайланганини менинг унга салбий муносабатим аҳамияти полковник кўз ўнгида кескин ўсиб кетганлигини билмас эди). Айғоқчилик дарақлари янги “энг биринчи” шаънига менга нафи кам бўлган маълумотларни етказган эди. Мен ҳам буни кескин инкор этмадим. Тарихимизнинг давом менинг айтганларим башорат тарзида эканлигини кўрсатди, аммо ўша дамларда мен башоратчилик билан шуғуллианишни истамасдим. Шундай улуг рутбали киши шаънига менинг айтганларим мақтов эмасди ахир. Ўша замон ўлчовига кўра бу гаплар давлат жинояти ҳисобланиб, полковник қўлида у жуда катта қурол эди. Шунинг учун ҳам давлат хавфсизлиги полковниги билан менинг “суҳбатим” ҳеч қутилмаган натижага олиб келган эди: қўлкишанимни ечишни буюрди.

У мен билмаган нарсаларни биларди: бутун Сталинни дафн этишмоқда, “шифокорлар иши” кетиши сусайиб, “оқ халатли қотилларни айблаш” шамолда тарқаган тутунни эслатмоқда. Шундай экан, менга қандайдир айб тақаш зарур эди. Шукрки, бу мўлжал ҳам таги бўш чиқди.

Полковник билан “суҳбат”дан сўнг терговчи тергаш давом этишини айтган бўлса-да, унинг иллариги важоҳати ва шаштидан ҳеч нарса қолмаган эди, у худди ўзаги суғуриб олингандай, бўшаган бир ҳолда ишлар эди. Тунги тергашларда узоқ вақт йўқолиб кетар, тонга яқин келиб, наридан-бери ярим бетлик баённомани тўлдирган бўларди. Буларнинг ҳаммаси иш шунчаки, хўжакўрсинга кетаётганидан дарак берарди. Бундай баённомаларни ўқиш ҳам зерикарли эди...

Кечкурун 14 мартда камерамга назоратчи кирди, мени терговчим хонасига эмас, бир қават пастга олиб бориб, синчков тиббий кўриқдан ўтказишди, кейин яна астойдил “қора қарга” шаклига киритишди, бир оздан сўнг мен ўзимни Лубянка қамоқхонасининг ички ҳовлисида кўрдим, у ердан мени боксга олиб бориб жойлаштирдилар.

Бокс нима эканлигини ўқувчимга тушунтирмоқчиман ва умид қиламанки, уларнинг бу танишиши ушбу сатрлар билан чекланиб қолгай.

Бокс — бу оддий бир шкаф бўлиб, долан бўйлаб сўроққа ёки бошқа бир эҳтиёжга кузатиб борилган маҳбусни шу даҳлиздан олиб юрувчи бошқа маҳбуслар билан учрашгирмаслик эҳтиёти қилиниб олиб бориб тикиб қўядиган жой. Ҳар ернинг ўз анъанаси бор. Лефортолда бундай учрашув эҳтимолини назоратчи бармоқларини шақиллатиб билдирса, Лубянкада эса, белбоғининг темир тўқасига калитни уриб қўяди. Ишорат турига қараб маҳбуслар ўзи қайси қамоқда эканлигини билиб оладилар. Ушбу шақиллатиш ва тақиллатиш қамоқ доланларидаги мазор сукунати бузувчи ягона нарсасидир.

Боксда ўтирар эканман, телефон жарангини, кейин навбатчи менинг номимни тилга олганини эшитдим. Кейин бокснинг эшиги очилиб, мени доланга ундан лифт билан юқори қаватга олиб чиқишди.

Хонада эшикнинг қаршисидаги ёзув курсисиди фуқаро кийимида, бақалоқ, сочи оқ, айни пайтда генераллиги сезиладиган киши ўтирарди. У аввалроқ сўроқ вақтида қисқа муддат қатнашганлиги боис, мен уни танидим. Чап томондаги сандалда бефарқ бир кўринишда таниш полковник — 9 марта мени тергаган полковник ўтирарди. Хона ичида терговчи ҳам борлигини кейинроқ кўрдим.

Оҳанг ва шакл жиҳатидан, мутлақо кутилмаган бир тарзда генерал менга салом берди:

— Ассалому алайкум, Яков Львович!

Мен “Ваалайкум” деб алиқ олдим, салом ва унинг шаклидан хурсанд бўлишдан кўра кўпроқ ҳайрон бўлдим. Бундай маҳкамаларда ҳозиргига ўхшаган салом бирон-бир даҳшат нишонаси ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун генералнинг ҳам ачиниб, ҳам синовчан назарини эҳтиёт қараши билан қарши олдим, ҳамда унинг навбатдаги иборасига ҳам диққат қилдим: “Профессор нега бу аҳволда?” Биринчи навбатда менга нисбатан “профессор” сўзини ишлатиши таъсир қилди. Кўриниш масаласига келсак, профессорнинг аҳволи улғуворликдан анча йироқ эди: сочим қиртишлаб олинган, ориқлаб кетган юзимда бурнимдан бошқа нарса қолмагандай эди (кейин билсам қамоқда ўн тўрт кило озиман), шалвираб турган шимимни ягона тутма ушлаб туради. Савол полковникка қаратилган бўлса ҳам, ҳаяжондан ўзимни тута олмай жавобни мен бердим: “Кўриниш, қиёфа? Яхудий террористига хос чўчитувчи бир қиёфа бўлса керак”. Менга жавоб берган бўлиб, генерал қуйидагиларни айтди: “Яков Львович, терговда бўлган нарсаларни унутинг. Тергов — бу тергов, унда ҳамма нарса бўлиши мумкин”. Мен унинг гапларида кечирим сўраш борлигини илғадим. “Энди бор гапни очикча айтваринг, аслида нима бўлган эди. Айтган гапларингиз учун ҳеч қандай жавобгарлик бўлмаслигига қафиллик берман”. Тўхтамасдан, ҳеч нарса бўлмаганлигини, яъни ҳалол совет кишилари, Совет ҳукумати ва унинг ишларига содиқ кишилардан бошқа ҳеч нарса бўлмаганлигини, агар бирон нарса бўлган бўлса ҳам бу тиббий олимларни миллат жиҳатидан сунъий равишда қатламларга ажратиш ва яхудий тиббиётчиларини

тазйик қилиш ҳодисасини мени ва менга ўхшаганларни яхудий буржуа миллатчилигида айблаш бўлди. Вовси борасидаги саволга, Мирон Сергеевични бир неча ўн йилдан бери билганим учун унинг минозидан келиб чиқилса, ҳеч қандай сиёсий арбоб бўла олмаслигини айтдим. Бунинг устига Вовси Улуғ Ватан уруши йилларида Қизил Армиянинг бош терапевти бўлганлиги, ҳаракатдаги қўшинда дунёда илк бор терапевт хизматини ташкил қилишнинг ўзи унинг кимлигини кўрсатиб турибди. Хуллас, мен Вовсини антисовет террористик ташкилот бошчиси сифатида ҳеч ҳам кўз олдимга келтира олмасдим. С.М.Микоэлснинг туғишган укаси ва Мирон Сергеевичнинг амакиваччаси М.С.Вовси ҳам гўё бу “ташкилот”га аъзо эмиш.

Мен ҳибсдаги, Виноградов, Вовси, Василенко, Этнигер, ака-ука Коганлар, Гринштейн, Преображенскийлар билан кўп йиллик таниш эканлигим ҳамда уларнинг барчаси том маънода ҳақиқий шифокорлар эканлиги, улардан бирортаси ақдан озган бир ҳолатда уларга тақилган жиноятни содир этиши мумкинлигини, бироқ уларнинг барчаси бир вақтда ақдан озиб, ушбу жиноятга қўл урган, деб ўйлаган кишининг ўзини ақлан соғлом деб бўлмаслигини айтдим.

“Маърузам” қанча чўзилганини билмадим, бироқ мен фақат ўзимни эмас, совет тиббиётини, совет фанини, умуман, соғлом идрокни ҳимоя қилганлигимни биламан. Ҳибсга олинганлар бўйинларига олганлигига қарамай, мазкур маҳбуслар ўз беморларини террор йўли билан нобуд қилганликлари ҳақидаги айблов тўлалигича уйдирма, бўхтон эканлигини, яъни генералнинг ўзи айтганидек, “тергов пайтида ҳамма нарса бўлиши мумкинлигини” тасдиқлашга интилдим.

Барча гапларимни тинглаб, генерал менга сўнгги саволини берди:

“Америка масаласи-чи? Бу ҳақда ўзаро гап-сўзлар бўлгандир?”

Гап менинг Америкага кетиш ниятим бор-йўқлигида эканлигини сездим-у, кўзларимга ёш келди. Жавобим қисқа бўлди: “Мен коммунистман, бутун умримни ўз мамлакатимга бағишладим, қизларим комсомол, ҳеч қанақа Америка-памерика йўқ менинг хаёлимда”.

Менга деганларимнинг ҳаммасини ёзиб бериш таклиф этилгач, генерал анчадан бери лоқайд бир қиёфада ўтиргандай кўринган полковник томон ўтирилиб, яқун ясагандай бўлиб деди: “Ҳаммаси равшандай”. Унинг жавоби ҳам: “ҳа, равшан” бўлди. Хонадан чиқаётиб унинг ёнидан ўтар эканман: “Мана энди... қандайдир қўлқишанларми-ей...”

Унинг бу йўсиндаги кечирим сўрашга мен: “Нима ҳам қилардик, ҳар кимнинг ўз техникаси бўлар экан. Масалан, менда микроскоп...”

...Қолган воқеалар тушимдагидай.

Шиплари паст, қизиқ бир шаклдаги кенг бир хонада пайдо бўлдим. Ўртада кароват — қамоққа хос ашқол-дашқоллари билан стол ва стул. Бу одатий бир камера эмас, балки дюцилинч жиҳозланган ертўла бўлиб кўринди. Стол устида бир неча тоза қоғоз, қаламуч ва сиёҳдон. Генералнинг таклифига кўра ўзаро суҳбатимизни батафсил ёзишим керак эди, бироқ кечган тун ҳодисаларидан толиққан ва ҳаяжонланган ҳолимда дабдурустан ўтириб “маъруза” ёзишга мадорим йўқ эди. Назоратчидан гарчи тутумга мос келмаса ҳам, бироз мизғиб олишга рухсат сўрадим. Изн берилди, бироқ ундан фойдаланиш иложи бўлмади: ҳаяжон ҳорғинликни босиб қўйди.

Бор қоғозларни биргасда тўлдириб ташладим, қоғоз миқдори менинг илҳомим кўламини ҳеч ҳам ҳисобга олмаган экан. Яна қоғоз сўрагандим — малол келди, зеро бу ерларда баённома ҳукмларнинг лўндалигига кўникма ҳосил бўлиб бўлган. Ёзилган қоғозларимни ҳаммасини назоратчига бердим, қоғозларим тақдири менга қоронғи.

Мени энди тезлик билан бўшатишади, деб ўйладим, бироқ эртасига мени яна “қора қарға” шаклига киритиб, эски қадрдоним — Лефорт қамоғи камерасига тақишганида менинг аҳволимни кўрсангиз эди! Наҳотки, “орган” шу даражадаги ихтирочи бўлиб, бўлган воқеалар саҳналаштирилган бўлса! Уларнинг мушук-сичқон ўйинини ёқтириши ва ўйин мушук ғалабаси билан тугайдиган турли ижодий ранг-баранг қилғилиқлари борлиги аён эди. Йўғ-е, деб ўйладим, ҳаммаси жуда ҳам сидқидилданга ўхшайди. Лекин Лефорт мин-

тақасида иқлим анча юмшагани равшанлашгани билан ҳам барибир гулгула мени тарк этмади.

Муҳими, тергаш-суриштириш тўхтатилди. Аввал бошида кўникилган соатларда кутдим, бироқ ётар палла келди ҳамки, мени ҳеч ким безовга қилмади. Ҳазимча, кўшни этигининг тарақ-туруғи билан ечилиши ва гумбуллатиб отилишини ҳар кеча эшитиб, сўнг бемалол уйқута кетадиган ҳардамхаёлга ўхшаб қолганлигимни сездим. Зеҳним Лубянкага келгирилишимнинг давоми бўлишини англади, бироқ ҳануз ташқи оламдан узиб ташланган ҳолда сақлардилар. Охири қандай тугаши ҳақида ҳар қанча ўйламай, ҳеч вақт фикримга тўлиқ оқланишни йўлатмас эдим, зеро Лефорте қамоғи тутқунларидан бу ҳануз ҳеч кимга насиб этмаганди, буни устига, ўша замон — Сталин замонаси ўлчовига биноан мен унча тоза ҳисобланмасдим: Маленковни сўкканман (Хайриятки, Сталинни эмас, бўлмаса пешонамдан отишлари нақд эди), яхудийларга баъзан муносабат нотўғри бўлганлигини тасдиқлаганман... Шунинг учун ҳам яқун сифатида кўз ўнгимга сургун, нимагадир Гурев шаҳрига — сургун қилиниши келаварди. Бир масалада қатъий қарорга келиб қўйгандим: агар четга чиқариб юбориш билан мамлакат ичида сургун қилинишлардан менга танлаш имконияти берилса, мен ичкаридаги сургунни танлардим, чунки вазият ўзгаргандан кейин ўз мамлакатимда одатий ҳаётга қайтишим имконияти бўларди. Вазият ўзгариши масаласида менда ҳеч қандай иккиланиш йўқ эди. Сталин замонасининг алламбало бир алғов-далғов аломатлари юзага чиқиб қолган, жиноятчи содир этмаган жиноятлари учун самовий орзулар оғушида ўз-ўзига жазо танларди.

То йигирма биринчи мартгача шу алфозда давом этиб, ўша кундан эса мени Лубянкага кўчириш қайта бошланди. Бу гал мени бирваракайига ўн-ўн икки киши ўтирган катта хонага олиб киришди. Ўтирганлар орасида фақат ўша таниш полковник, кўкрагига “Фахрий чекист” нишони тақилган ҳарбий кийими билан ажралиб турар, қолганлари одми кийимда эдилар. Полковник йиғилишни, агар уни жўн бир йиғилиш турига киритиш мумкин бўлса, олиб борарди. У кўпроқ бамайлихотир суҳбатга ўхшаб, барча аъзолар ҳеч қандай чекловсиз иштирок этиб, фикр билдириши мумкин эди, муҳими шундаки жиноятчи ҳисобланиш ҳам бундан истисно эмас. Мен генерал хузурида, суриштириш ва тергаш жараёнида айтганларимни такрорладим.

Йиғилишдаги (ўша кезларда мен билмай буни суд деб ўйлаган эканман) муҳит мени ажаблантирди, бинобарин, бу ерда мени айблашмас, балки менга уқтиришарди. Орадан анча-мунча вақт ўтгандан сўнггина бу суд эмас, балки давлат комиссиясининг МГБ ичида ўйлаб чиқарилган “шифокорлар иши”ни қайта кўриб чиқиш йиғилиши эканлигини фаҳмладим. Менимча, совет фуқароларининг турмуш маромини, жумладан, уларнинг конституцияда қафолатланган фуқаролик ҳақларини тиклаш бўйича СССРнинг янги ҳукумати-нинг илк тадбирларидан бири мана шу эди. Гарчи бу ғайриодатий йиғилиш якунида ҳеч қандай қарор, кўрсатма қабул қилинмаган бўлса-да, мен йиғилишдан кетишда ўзимни айбланувчи деб ҳис этмадим, барибир. Охирида бўлса ҳам полковникка бир савол беришдан тийина олмадим: Мен Совет жамиятига тўлақонли фуқаро сифатида қайта олармиканман?” Жавоби ўйлантирадиган, тагдор бўлиб чиқди: “Бу сизга боғлиқ, сизнинг кечаётган ҳодисаларга қандай қарашингизга боғлиқ”. Ушбу йиғилишдан сўнг яна мени камерага қайтаришди.

Китоб ўқиб ўтирган эканман (номи-ю муаллифи эсимда йўқ) камерага ўқдай отилиб назоратчи кирди ва лаш-лушларимни тезлик билан йиғиштиришимни талаб этди. Қаерга, нимага ва қанчага кетаётганимдан у мутлақо беҳабар эди, мени бўшатиб юборишлари ҳақидаги фикр унинг ўйига сиғмас эди. Қолган-қутган емак-ичмакларимни олсаммикин, деган саволимга у: “Олавер, олавер, борган жойингда асқотади”, деб жавоб берди.

Яккалик камера билан айрилиш ажиб бир туйғу ҳосил қилди. Бу ерда бутун бошли умр мажмуаси жам бўлгандай эди: оғир кечинмалар, турли таассуротлар билан бир қаторда остонадан ҳатлаб чиқсам мени нима кутаётган экан деган хавотир — булар ҳаммаси йиғилиб бир унсурга — ноаниқ бир нимага айлангандай, бу ерда кўнглимнинг бир қисми чўкиб қолаётгандай.

Яна ўша Лубянка ҳовлиси, ўша таниш киравериш ва қўлимда тутуним билан ўтирганим бокс-чулан. Телефон жиринги ва ундан сўнг навбатчининг менинг исмиمنى тилга олишини эшитаман.

Эшик очилади, қовоғи солиқ, чўғир капитан кузатувида лифтда юқорига кўтариларман ва ёлғиз ўзим (капитан эшик ортида ҳолида) ҳайҳотдай хонага кираман. Бу ерда мени сочита оқ оралаган бақалоқ генерал кутиб олади. У “Салом, Яков Львович” деб менга қўлини узатди. Қўл қисийдик, шуниси ўзи мен учун жуда катта гап, умидли гап эди.

— Аҳволлар қалай, Яков Львович? — деб сўрайди генерал.

— Мени вазиятимдаги киши аҳволи қанақа бўларди? — деб саволига савол билан жавоб бердим.

Генерал менга қандайдир дардкашлик билан, ҳатто қизиқувчанлик билан тикилгандай бўлиб, хонада у ён-бу ён юриб, сўнг менга мурожаат қилди:

— Хўш, сизнинг ишингиз бўйича тергов тўхтатилиб, тўлиқ оқланганингиз ҳамда бутуноқ бўшатилишингизни билдириш учун таклиф қилдим.

Йиғлаб юбордим...

— Тезда уйингизда бўласиз, сизни кузатиб қўйишларини буюрдим, — деди генерал ва давом этиб, — турли қоғозвозлик, расмиятчилик учун бир ярим соатлар вақт кетади. Пастда телефон бор, кўнгиноқ қилиб уйингиздагилар сизни кутиб олишини айтиб қўйсанингиз ҳам бўлади...

Эркинликда ўзимни қандай тутишим, яъни қамалиш ва қамокда бўлган вақтимда бўлган нарсалар ҳақида чурқ этмаслигим керакмасми деган маънода савол бердим ва шундай жавоб олдим: “Ғайриқонуний ва асоссиз равишда қамалган инсон ўзини қандай тутса, шундай тутасиз”. Шундай деб у хайрлашди ва менга тилак тилади (мазмуни ҳозир эсимда йўқ). Мен эса, ўша сепкилли капитан кузатувида Лубянка доланидан сўнгги бор йўл юрдим. Ўзимга-ўзим бир нарсалар деб валдирадими ёки юзимда қандайдир бир нарса акс этганиданми, ҳарҳолда менинг кузатувчимнинг метиндай қимир этмас юзида ҳам жилмайишга ўхшаш нарса кўринди...

Қўлимда 1953 йил 3 апрел санаси қўйилган СССР Ички ишлар вазирлигининг маълумотномаси. Унинг матнини тўлиқ келтираман:

МАЪЛУМОТНОМА

1898 йилда туғилган фуқаро Яков Львович Рапопортга берилган шу ҳақдаким, у 1953 йилнинг 3 февралидан 1953 йилнинг 3 апрелигача СССР Давлат хавфсизлигининг собиқ вазирлигида тергаш ишлари юзасидан бўлди.

РСФСР жиноий-процессуал кодексининг 5-моддасига биноан Я.Л.Рапопорт иши бўйича тергов тўхтатилди.

Я.Л.Рапопорт ҳибсдан тўлиқ оқланиб, озод қилинди.

СССР ИИБ (МВД) бўлим бошлиғи А.Күзнецов.

Миямга ярқ этиб урилди: “...Давлат хавфсизлигининг собиқ вазирлигида! Тақдиримда кутилмаган ва кескин ўзгаришларга олиб келган улкан ўзгаришлар бўлибди-да, қамокдалигимда! Бир зумда шуларни англадим-у, бироқ бу ўзгаришлар тани менга қоронғилигича қолаверди.

Маълумотномани ўқиб чиққангидан кейин ҳибсга олинишимда тортиб олинган паспортим, фан доктори дипломим, профессорлик аттестатим ҳамда партия билетимни қайтариб беришди. Партибилетим ҳатто маълумотномадан ҳам кўпроқ озодлигим рамзи эди. У мени фақат жиноий боқимдангина эмас, партиявий, ижтимоий-сиёсий назардан ҳам оқланганим гувоҳи бўла оларди.

“Қоғозбозлик тизими” бўш келмади: “барча ҳужжатларим билан ҳам мени қайтадан ўша боксга жўнатишди. Бўлаётган ҳодисалар ҳужжатли, аниқлигига қарамай, мени охирига бориб ҳамма нарса оёғи осмондан келса, бирор зўр чиқиб оқимни орқага ўзгартириб юборса нима қиламан, деган шубҳа қийнард...

Каталогимнинг хонаси икки бор очилди, икки гал отилиб чиқишга шай эдим, бироқ эшик яна ёпиларди. Биринчи марта нарсаларим солинган тугун беришди, иккинчисида, тугунда кўзойнакнинг филофи бор-йўқлигини бир ташвишли овоз билан суриштиришди ва уни ҳеч қаердан топилмаётганини ҳам айтишди. Ростдан ҳам, бир тийинга ҳам қиммат филоф бўлган эди, бироқ у топилгунча мени ушлаб туришларидан чўчиб, менимча, филоф бўлмаган эди, дедим. Ҳа, чиндан ҳам, бу ерларда тартиб бор...

Тоқатсизланардим. Генералнинг бир ярим соат вақт кетади деган ваъдасига орқа қилиб (ундан кўп вақт кечган эди) мушгим билан, ҳатто оёғим билан эшикни тақиллата бошладим. Эшикни очган аскарый киши, сиздан олиб қўйилган қийматли нарсаларингизни қайтаришга ҳам анча вақт кетади, деди. Аввал фаҳмламадим. Кейин билсам, гап облигация қоғозлари ва орденлари устида экан. Қайтарилган мукофотлардан Ленин орденини дарҳол пиджагимга тақиб олдим, ниятим: хотиним кўрган заҳоти, маълумотномани ўқиб чиқмасданок озод бўлганимга қаноат ҳосил қилсин. Кўкрагимда Ленин, чўнтагимда бошқа орденлар билан яна боксга қайтдим. Ҳарҳолда, бу жой дунёга келганидан буён менга ўхшаган маҳбусни кўрмаган бўлса керак.

...Москва бўйлаб тунги йўл юриш мазкур юришнинг таассуротларини ифодалашга ожизман. Қайғули сир-асрорлари афсона ва даҳшатларига тўла нариги дунёнинг тубсиз-чексиз уммон гирдобларидан, қайтиб келмас ердан қайта келгандай, қайта туғилгандай. Уша кездеги ҳолатимга кучли ҳаяжонли портлашгина мос келарди, лекин ундай бўлмади, фақат тунги Москванинг кишилар сийраклашиб қолган таниш бинолари, кўчалари томошасидан ва Горький кўчасидаги нурли рекламадан майин бир лаззат олдим. Ҳамма нарса жойига тушганида, ҳозир Моссовет майдони, ундан сал кейин Пушкин ҳайкалини кўришим тайинлигидан хушнуд эдим.

Мени олиб кетишга тани йўқ, балки ўзим кетяпман, мана, хоҳласам, машинани тўхташиб ундан тушиб қолишим мумкин деган фикр ҳам ўтиб турди. Лекин мен ёлғиз эмасдим, икки кузатувчим бўлиб, улар бегуноҳ азоб тортган профессорга бир иззат-эътибор белгисидай эди. Менинг йўлдошларимдан бири кексароқ полковник орқа ўриндиқда ўтирар ва юрагини қўли билан ушлаб оғриқдан шикоят қиларди, мен эса ачиниб, маслаҳат бердим...

Машина Новопесчаная кўчасига бурилиб, темир дарвозадан ўтиб ҳовлига кирди ва тўхтади. Учаламиз машинадан тушиб, кираверишдаги телефондан хотинимга соғ қайтганлигимни билдириб кўнғироқ қилмоқчи бўлдим. Аммо қайтганлигимни дастлаб хотиним эмас, балки тўртинчи қаватдан, мен подъездга киришим билан, Тоиси лақабли қора итчамиз хурсанд ҳуриб, уйга бутун келганлигимни ҳамда “шифокорлар иши” тугатилганини маълум қилди.

Паллом тугмаларини ечиб олдимни очиб юбордим, мақсад кўкрагимда Ленин ордени борлигини хотинимга кўрсатиш эди, у кўрди...

Кузатишиб келган полковник кўнғироқ қилиб олишга рухсат сўради, мен эса унинг гапларини беихтиёр эшитишимга тўғри келди.

— Ўртоқ генерал, — деб ҳисоб берди у, — Яков Львовичнинг уйидан кўнғироқ қияпман.

Генералнинг саволига жавоб берди шекилли:

— Ҳа, кўзёшлари ҳам, хурсандчилик ҳам... — деди.

Ва ниҳоят хотиним иккаламиз қолгандагина ўз уйимдалигимга қаноат ҳосил қилдим. Бемалол у хонадан бу хонага шунчаки юришим, истасам ошхонага ёки ваннага киришим мумкин эди. Мен озод, эркин эканлигимни туйдим. Хотиним ётишим кераклигини айтди (тун оғиб қолган эди), бироқ ҳаяжоним шу даражада эдики, уйку тўғрисида гап бўлиши мумкин эмасди, гўё уйку эркинлигим устидан золимлик қиладигандай.

Ваннага кириб соқол олишни истаб қолдим, гарчи бунинг зарурати бўлмасда, ўз соқол олиш асбобим, ўз сочиғим, ўз ойнамдан фойдаланиш иштиёқи шундай қилдирди. Бу мен учун озодлик рамзи эди.

Хотиним тўсатдан сўраб қолди: “Иосиф Виссарионович ўлганидан хаба-ринг борми?” Ҳеч қутилмаган бу савол кейинги чоғларда мени қуршаб олган

зулматни ярқ этиб ёритиб юборган яшиндай менинг ва менга ўхшаганларнинг тақдиридаги ўзгаришни равшан қилиб юборди. Давлат хавфсизлиги вазирлиги нима учун собиқлигини ва бундай ўзгаришлар совет халқи ҳаётида яқна эмаслиги ҳамда бу эврилишлар барчаси бир кишининг ўлими билан боғлиқлигини англадим.

Ушбу фожиа, ушбу қисмат менинг ҳаётимни асраб қолганлиги ҳақидаги фикр миямга урилди. Бироқ бу фожиа аввалроқ қаёқда эди, ахир минглаб кишилар бунга ета олмади-ку, деган ўй ҳам келди.

Тўригинчи апрел тонгида радиодан мен ҳеч қачон унута олмайдиган куйидаги хабарни эшиттиришди:

СССР Ички ишлар вазирлиги билдириши

СССР Ички ишлар вазирлиги Совет давлати арбобларига қарши террористик, жосуслик ва зараркунандалик ишларида айбланган шифокорлар гуруҳининг дастлабки тергов материалларини синчиқлаб текшириб чиқди. Текшириш натижасида профессор М.С.Вовси, профессор В.Н.Виноградов, профессор М.Б.Коган, профессор Б.Б.Коган, профессор П.И.Егоров, профессор А.И.Фельдман, профессор Я.Т.Этнигер, профессор В.Х.Василенко, профессор А.М.Гринштейн, профессор В.Ф.Зеленин, профессор Б.С.Преображенский, профессор А.А.Попова, профессор В.В.Закусов, профессор А.Шершевский, шифокор Г.И.Майоровлар собиқ Давлат хавфсизлиги вазирлиги томонидан нотўғри ва ҳеч қандай қонуний асоссиз (мазкур иш бўйича) ҳибсга олиниб терговга жалб этилганликлари маълум бўлди.

Текшириш шуни кўрсатдики, номи тилга олинганларга нисбатан қўйилган айбловлар сохта ҳамда тергов ходимлари таянган ҳужжатли маълумотларнинг эса таги бўшдир. Аниқландики, давлат хавфсизлиги вазирлиги тергов бўлими ходимлари томонидан маҳбуслардан олинган уларнинг айбини тасдиқловчи кўрсатмалар совет қонунларида қатъиян ман этилган тергов усуллари қўллаш билан олингандир.

Ушбу ишни текшириб чиққан СССР Ички ишлар вазирлиги махсус тергов комиссияси хулосасига кўра, мазкур иш бўйича ҳибсга олинган М.С.Вовси, В.Н.Виноградов, Б.Б.Коган, П.И.Егоров, А.И.Фельдман, В.Х.Василенко, А.М.Гринштейн, В.Ф.Зеленин, Б.С.Преображенский, А.А.Попова, В.В.Закусов, А.Шершевский, Г.И.Майоров ва бошқалар уларга қўйилган террористик, зараркунандалик, жосуслик айбловларидан РСФСР жиноий кодексининг 4- ва 5-моддалар бўйича мутлақо оқланганлар ва ҳибсдан озод этилганлар. Терговни нотўғри йўл билан олиб борган айбдорлар ҳибсга олиниб, жиноий жавобгарликка тортилганлар.

Мана шу тарихий бир билдириш остида “Правда” газетасида учта кичик хабар босилган эди. Уларнинг сарлавҳасига эътибор беринг: “Мичурин боғларида баҳор”, “Она-Ер бўйлаб саёҳат”, “Ишчилар ўз савияларини кўтармоқдалар”. Бу хабарлардан кейин, газета саҳифасининг энг тагида “СССР Олий Совет Президиумида” рубрикаси остида қуйидаги билдириш босилган эди:

“СССР Олий Совети Президиуми ўзининг 1953 йил 20 январдаги шифокор Л.Ф.Тимашукнинг Ленин ордени билан мукофотланиши борасидаги фармонини, ҳозирги пайтда юзага қалқиб чиққан воқеаларга суянган ҳолда нотўғри деб ҳисоблайди ва уни бекор қилади”.

Журнал нашр саҳифалари чегараланганлиги боис, мен ўша кунлар, менинг умримдаги энг бахтли кунлар ҳамда ундан кейинги куну ойлар фақат менинг эмас, балки кўпчиликнинг тақдирида муҳим ва қизиқарли воқеа-ҳодисалар ҳақида тўлиб-тошиб батафсил баён қилишимга имкон бермайди. Бироқ бир ҳодиса, “шифокорлар иши”нинг сўнгги нуқтаси бўлмиш ҳодисани, яъни ушбу ишни бошлаб берган, фақат худонинг шафқати туфайлигина ишни охирига етказа олмаган кишилардан бирининг қисмати билан боғлиқ ҳодисани ушбу мақолага қўшмаслигимнинг имкони йўқ. Бунинг учун мен 1954 йилнинг 23 июлида марказий газеталарда чоп этилган бир хабарни кўчириб бераман, холос.

СССР ОЛИЙ СУДИДА

1954 йилнинг 2—7 июл кунлари СССР Олий Суди ҳарбий коллегияси ўзининг суд йиғилишида РСФСР Жиноят кодексининг 58-7-моддасида кўзда тутилган жиноятда айбланувчи М.Д.Рюминнинг ишини кўриб чиқди. Суд терговни аниқлашчи, собиқ Давлат хавфсизлиги вазирлигида аввал катта терговчи, кейинроқ махсус муҳим ишлар бўлими бошлиғи лавозимларида ишлаган чоғида Рюмин, ўзининг мансабпарастлик ҳирсини амалга ошириш учун совет халқининг яширин душмани сифатида ҳаракат қилиб, тергов маълумотларини сохталаштиради ва тухматдан ташкил топган иш яратади. Ҳамда шунга асосан қатор совет фуқароларини, жумладан, кўзга кўринган тиббиёт ходимларини ҳибсга олади.

Судда гувоҳлар берган кўрсатмаларда Рюмин совет қонунлари тергов жараёнида қўллашни ман қилган усуллар билан маҳбусларнинг ўзларига ва ўзгаларга қарши Ватанга хоинлик, зараркунандалик ва жосуслик қилганликлари ҳақида кўрсатма беришга зўрланган.

Кейинги тергов суриштиришларидан маълум бўлдики, бўйнига мазкур айбловларни олган маҳбуслар фаолиятида ҳеч қандай жиноий ишлар бўлмаганлиги учун бу ишга тортилган фуқаролар тўлиқ оқландилар.

Рюминнинг зараркунандалик фаолияти ниҳоятда хавфли эканлиги ҳамда унинг жиноятлари оқибатлари оғирлигини ҳисобга олиб, СССР Олий Судининг Ҳарбий Коллегияси Рюминни олий жазога — отишга ҳукм қилди.

Ҳукм ижро этилди.

*“Дружба народов” журналининг
1988 йил 4-сонидан олинди.*

*Бахтиёр ЎРДАБЕК
таржимаси.*

Умарали НОРМАТОВ

Улуғбек ҲАМДАМ

Дунёни янгича кўриш Эҳтиёжи

(Ўзбек модерн шеърияти, умуман модернизм хусусида суҳбат)

Умарали НОРМАТОВ: – Улуғбек, сиз ҳам шеъриятшунос, ҳам шоир сифатида бугунги миллий шеъриятимиздаги жараёнлардан, қолаверса, замонавий жаҳон шеърияти, шеърият илми ҳақидаги янгиликлардан яхши хабардорсиз. Ойбекнинг замонамизга ҳамоҳанг «кўнгил шеърияти»га бағишланган номзодлик диссертациянгиз, ҳозирги ёш шоирлар изланишларига доир матбуотдаги чиқишларингиз адабий жамоатчиликка маълум. Кейинги пайтларда марҳум шоирлар Асқад Мухтор, Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Юсуф ижодида оид тадқиқотлар олиб бордингиз, бугунги миллий шеъриятимиз муаммолари хусусида докторлик диссертацияси устида ишлаётирсиз. Айни чоғда «Тангрига элтувчи исён» деб аталган каттагина шеърий китоб чоп эттирдиз... Биламан, шеърият дунёсида юрган бир ёш ижодкор сифатида бугунги шеърият хусусида ҳали қозғоғга тушмаган гапларингиз, ўй-мушоҳадаларингиз кўп. Келинг, ҳозир кўпчиликни қизиқтираётган масала – кейинги ўн йил мобайнида муайян адабий ҳодиса тусини олган ўзбек модерн шеърияти, унинг жаҳон модернистик оқими билан муштарак ва айри жиҳатлари хусусида суҳбатлашсак.

Улуғбек ҲАМДАМ: – Умарали ака, назаримда ҳар қанча содда туюлмасин, барибир бир савол ҳамма замонлар учун қайсидир даражада муҳим бўлиб келган, ҳамма замонлар унга у ёки бу тарзда жавоб беришга уринган. Савол тахминан шундай: «Умуман, шеър нима? Унинг инсон ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти нималардан иборат?..» Жавоб минг йиллардан бери қидирилади. Жавоб топилмайди эмас, топилади. Бироқ вақт ўтгани сайин жавобларнинг оҳори тўкилади. Янги давр, янги кайфият туғилиши билан эса оҳори тўқилмаган жавобларга эҳтиёж сезилади. Аслида янги жавобнинг моҳияти эскиридан ҳеч қанча фарқ қилмайди, ҳамма гап шундаки, жавобни ҳар бир давр ўз тушунчалари, белгилари билан безайди. Чунончи, Аристотель ўз даврида поэзиянинг моҳиятида «катарсис», яъни покланишга интилиш мавжуд деган бўлса, XX асрга келиб, унинг ёнига, масалан, шеър кишини ёлғизликдан асрайди ёхуд инсоннинг руҳий мувозанатга эришувида ёрдамчи бўлади, деганга ўхшаш ёрликлар кўшиб кўйилди. Чунки айнан XX асрга келганда инсон ўз ёлғизлигини теранроқ ҳис қила бошлади-да. Бошқача айтиладиган бўлсак, қайси асрдаю қайси даврда қанақа ўй-дард бўлса, санъат (шеърият) ҳам шуни ифода этади. Алал-оқибат ҳар бир давр санъат (шеър) ни ўзига қараб турган қиррасининг исми билан атай бошлайди. Ваҳоланки, санъат кўп қирралидир. Шундай эмасми?..

Умарали НОРМАТОВ: – Шеърга қараш даврга қараб янгиланиб боради, деган фикрга қўшиламан. Шу билан бирга ҳар бир изланувчи шоирнинг умри давомида шеърга қараши бетиним ўзгариб, янгиланиб бо-

риши ҳам мумкин. Узоққа бормай, ўз миллий шоирларимиз ижодий тажрибасидан бир мисол келтирай. XX аср ўзбек адабиётида ўзига хос ўрин эгаллаган шоир Асқад Мухтор 1965 йили шундай ёзган эди: «Шеър турмуш ўчоғидан олинган лаҳча чўғ, у ҳаётгий эпизодга асосланган, сюжетли бўлиши керак, деб шеърнинг бўлак турларини тан олмай, анча йил юрдим; шеър ялт этган оний туйғу, завқ-шавқ тугёни, уни фақат музика жанрлари билан қиёс қилиш мумкин, деган руҳда ҳам анча вақт ишладим; шеър ҳаёт фалсафасининг эссенцияси, фикр, фикр, фикр! Фикрсиз поэзия йўқ, деб анчагача бирёклама, рационалистик шеърлар ёздим...»

Шоир давом этиб: «Бу тўлғонишлар менга баъзан зиён, баъзан фойда қилди. Лекин бир нарсада фикрим сира ўзгаргани йўқ: шеър — зарурият, шоирга ҳам, шеърхонга ҳам... Шеър одамнинг яшаши учун, курашиши, улгайиши учун зарур», дейди.

Парадоксни қарангки, санъатнинг, жумладан, шеърятнинг кўпқиррали эканлигини деярли барча шоирлар, шеършунослар эътироф этади. Бироқ санъат асарининг, шеърнинг мафкуравий жиҳатига келганда дарҳол чекланиш — чегараланиш бошланади. Мафкуравий ёндошув устивор бўлган XX аср адабиётида, хусусан ўзбек шеърятда бу ҳол жуда чуқур ва мудҳиш асоратлар қолдирди. Айниқса, шеърятдаги янгича, ноанъанавий изланишларга, модернизмга муносабатда бу жуда яққол кўринди.

XX аср бошларида шакллана бошлаган янги ўзбек адабиёти асосан, маърифатчилик реализми, умуман, реализм кўринишида, аниқроғи, XX аср жаҳон, биринчи галда Оврупа реалистик адабиёти тажрибалари йўлидан борди. Шуниси қизиқки, 20-йиллардаёқ Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Ҳамза сингари пешқадам ўзбек адиблари ижодида XX аср жаҳон адабиёти адабий тафаккуридаги энг янги жараёнларга оҳангдош хусусиятлар, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, модернистик оқим-йўналишлар белгилари намоён бўла бошлади. Бу тасодифий эмас. Бу даврга келиб ўзбек адиблари жаҳон адабиётидаги янги жараёнлар билан яқиндан танишиш имконига эга бўлдилар. Бундай танишув хилма-хил йўллар орқали амалга ошди. Энг муҳими, қатор адибларимиз ўша қизгин янги жараёнлар юз бераётган, улар ҳақида жўшқин баҳс-мулоҳазалар кетаётган юртларда яшаб, ўқиб, ишлаб, ўшандай янгиланишларнинг гувоҳи, ҳаттоки иштирокчисига айлангандилар: Фитрат аввал Туркияда, кейин Москва ва Ленинградда бўлди, Ҳамза ҳаж сафари баҳонасида кўплаб мамлакатларни кезди, Қодирий билан Чўлпон бир неча йил Москвада яшади, Ойбек Ленинград таълимини олди, Қодирий, айниқса, Чўлпоннинг Москва таассуротлари, у ердаги маънавий-адабий ҳаётга доир мақолаларини, улардаги нозик кузатишларини, Ойбекнинг Нева бўйларида тугилган лирикасини эсланг. Булар шунчаки бир таассурот, қайдлар эмас, балки ёрқин истеъдодлар кўнглида куртак ёзаётган янгича адабий майллар, бадиий-эстетик принципларнинг нишонларидир. Ўша кезлардаёқ улар яратган асарларда замонавий Оврупа адабиётидаги янги адабий-бадиий оқимлар, уларга хос энг «янги приёмлар» у ёки бу кўринишда намоён бўла бошлади. Модернизм санъати, адабиётга оид футуризм, символизм, экспрессионизм сингари қатор тушунча, атамалар тез-тез тилга олинадиган бўлди. Фитрат 1926 йили чиққан «Адабиёт қоидалари»да уларнинг айримларини ўзича шарҳлашга ҳаракат қилди. Бугина эмас, «сўнгги приёмлар», шеърятдаги символизм масалаларида қизгин баҳслар бошланди. Хусусан, Чўлпон билан Қодирий бу муаммога ўз даврида нақадар теран, оқилона, хайрихоҳлик билан ёндошганликларини биламиз. «Кўнглик янгилик кидирадир», «Модомики, биз янги даврга оёқ кўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз» — бу сўзлар Чўлпон билан Қодирийнинг адабий-бадиий манифестлари эди. Ҳатто Қодирий Оврупа тушунчасидаги анъанавий йўлда битилган «Ўткан кунлар»га «сўнгги приём»ларнинг базиларини эртaroқ киритганини айтади. Романдаги Зайнаб, Хушрўй характери, руҳияти тасвирида, Отабекнинг «Хўжа Маъоз» мазоридаги тунги кечинмалари, Кумуш қабри қошида Зайнаб билан сўнгги учрашуви ифодасида имо-ишораларга, сир-сеҳрга мўл, гарой-

иб янгича талқинларга дуч келамиз. Адибнинг кейинги йирик асарлари «Меҳробдан чаён», айниқса, «Обид Кетмон»да танқидчиликда таъкидланганидек, жаҳон замонавий янги адабиётига хос изланишлар, «сўнгги приём»ларнинг талай белгилари, яъни ички монолог, ички психологик таҳлил, шахснинг ички шаклланиши, шахс табиатининг сирли-сеҳрли нағмалари, сюжетнинг «исталган» ерда бошланиши ва «исталган» ерда туғаши, қутилмаган янги воқеа чизикларининг куртакланиши каби экспрессион ҳолатларни кузатамиз.

Фитрат, Чўлпон, Ойбек ва 20-йилларда улар изидан борган қатор истеъдодли шоирлар шеърляти яхлит ҳолда бизда Оврупа янги адабиётига ҳамоҳанг символизм адабий ҳодиса даражасига кўтарилса бошлаганлигини тасдиқлайди.

Улуғбек ҲАМДАМ: – Модернистик шеърятнинг илк куртаклари ХХ аср бошлариданоқ ниш берган экан, хўш, нима учун у юзйиллик мобайнида бирдек тараққий этиб бормади? – деган саволнинг туғилиши табиий. Авваламбор, бундай шеърятнинг, умуман санъатнинг ривожланиши учун реал ижтимоий-психологик шароитнинг етилган бўлиши шарт. Мана, сиз айтгандек, Фитрату Чўлпонлар Москва, Ленинград, Истамбул каби пешқадам шаҳарларда анча муддат яшадилар, бунинг натижасида тутилган ўзаро таъсирланиш исзис йўқолмаган, албатта. Аксинча, шоирлар ижодида энг янги, ҳатто модернча оҳанглар пайдо бўла бошлаган. Кейин-чи? Кейин нега у такомил этмади?.. Чунки собиқ Шўро давлати ўзини ташқи дунёдан ажратиб, ичкарида фақат сиёсий мафкура хизматиға йўналтирилган иқлимни вужудға келтирдик, оқибатда адиблар ижод эркини, тафаккур эркини бой бериб кўйди. Дунё илмий-техникавий, ижтимоий-маънавий жиҳатдан илгариб кетди-ю, бу ерда тургунлик кайфияти ҳукм сурди. Модерн изланишлар тургунликнинг эмас, балки фаол ҳаракатнинг мевасидир, ахир!.. Албатта, А. Мухтор, Р. Парфи ва 70-йиллар авлоди ижодларида янгича оҳанглар, изланишлар мавжуд эди, бироқ улар бугунгидек кенг ва теран маъно касб этмаганди. Бугун биз ўша пайтда илгарилаб кетган дунёнинг етиб борган поғонаси маҳсуллари билан танишиш имконига эгамиз ва секин-асталик билан бўлса-да, танишиб бора-япмиз. Бундай муносабат: илмий-техникавий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий, психологик алоқа алмашув биздаги инсонлар дунёқарашини ҳам тубдан ўзгартириб бормокда десак, муболага бўлмас. Натижада санъату адабиёт одамлари орасида модернча кайфият туғилиб улгурди. Мана нима учун бугун кўлиға қалам тутиб, адабиёт оламиға «атак-чечак» қилиб қариб келаётган ёш ҳаваскорлар ҳам «модернча» машқлар қораламоқдалар. Аслида бу уларнинг жуда-юм илгарилаб кетганининг эмас, балки ҳамма замонларнинг ижодкорлари каби бор-йўғи ўз даврининг, ўз замонасининг фарзанди эканликлари билан боглик гоят нормал ҳолатнинг маҳсулидир. Шу билан бирға алоҳида таъкидлаб айтиш жоизки, 80-йилларнинг ўрталаригача, янаям аниқроғи, жамиятда улкан ўзгаришлар юз бергунгача ёзилган модернистик шеърлар муаллифлари кайфиятларида, ҳа, чинданам умумий кайфиятдан илгарилаб кетиш бор эди. Буни тан олиш керак. Бугунги кунимизда модернизм хусусиятлари умумий кайфиятға айланиб бормокдаки, энди бу йўлда ижод қилиш билангина «фахрланиб» бўлмайди, энди юксак санъат асарлари яратишгина ижодкорни «қутқариши» мумкин.

Умарали НОРМАТОВ: – Албатта, аср тонготарида бошланган янгича изланишлар бора-бора сустлашиб кетди. Чунки нега шундай бўлгани маълум. Футуризм, символизм кўринишлари, «сўнгги приём»лар устида бошланган соф адабий баҳслар кескин мафкуравий-сиёсий дағдаға, айбнома, тазйикларға айлана бошлади. 30-йиллар ўрталарига келиб, соқ.реализм совет адабиётининг ижодий методи деб эълон этилгандан сўнг модернизмнинг ҳар қандай кўриниши таъқиқ ва таъқиб остига олиндиғани бўлди. Таъқиб-тазйиклар авжига чикқан ўша йилларда ҳам соқ.реализм

қолипига тушмайдиган айрим асарлар, чунончи, Абдулла Қаҳҳорнинг абсурд белгилари мавжуд ҳикоялари, «Сароб», «Ўтмишдан эртаклар»дек йирик асарлари, Ойбекнинг соф «кўнгил лирикаси» яратилаверди.

60-йилларга келиб ижодий изланишлар, босиб ўтилган йўлни қайта баҳолаш учун қисман йўл очилди. Бироқ «кўрқув салтанати», ҳадик туйғуси ҳатто энг ёрқин изланувчан ижодкорларни ҳам ҳамон ўз исқанжасида тутиб турарди. Баъзи мисоллар. Ойбек ўша кезлари битилган таржимаи ҳолида шундай дейди: «Менинг биринчи шеърларимда кўпгина қарама-қаршиликлар, изланишлар учраб турарди. Даврнинг энг муҳим воқеаларига ҳамоҳанг шеърлар билан бир қаторда сабабсиз мунгли нидо билан сугорилган мавҳум шеърларим ҳам бор эди...

...«Товушим» номли шеъримда узил-кесил шундай деганман: «Курашади икки тўлқин, қараб турайки? Йўк! Болгалар, ўроқ сафи ила бораман!» Мен ҳамма вақт «қўлларида болга ушлаганлар» тўғрисида ёзишни орзу қилардим.»

Шу тариха Ойбекдек улкан истеъдод эгаси давр тазйиқи остида илк ижодидаги ўзининг ноёб изланишлари самараларидан юз ўгиришга мажбур бўлади. Қарангки, шоир ўзи хуш кўрган «даврнинг энг муҳим воқеаларига ҳамоҳанг», «қўлларига болга ушлаганлар» тўғрисидаги шеърлари аллақачон эскирди, аҳамиятини йўқотди; муаллиф салбий баҳолаган «воқеликдан йироқлаштирадиган», «сабабсиз мунгли нидо билан сугорилган мавҳум шеърлари» эса XXI асрга етиб келди, ҳозирги шеърхонларни, шеърят тадқиқодчиларини айнаи ўшандай кўнгил тароналари кўпроқ мафтун этаётир...

Адабиёт дунёси қизик экан-да, баъзан шоирнинг ўзи тўғри дегани нотўғри, нотўғри дегани ҳақ-ҳақиқат бўлиб чиқаркан.

Бутун ижоди изланишлар билан кечган, айниқса, 60-йиллар миллий шеърятимиз тафаккур тарзида юз берган муҳим ўзгаришлар бошида турган, «99 миниатюра» китоби билан катта эътибор қозонган новатор шоир Асқад Мухтор ўша давр замонавий жаҳон шеърятидаги ноанъанавий изланишларни асло ҳазм қила олмайди, модернистик йўллардан бораётган шоирларни шеърятнинг ўз ичидан чиққан «ашаддий душманлари», «лўттибоз абстракционистлар», шеърни фикрдан ҳам, ҳисдан ҳам, мантиқ ва маслакдан ҳам маҳрум қилишга, уни «яшаш, улғайиш қуролидан шалдиरोқ ўйинчоққа айлантиришга уринувчилар» дея айблайди. Бу албатта, давр адабий сиёсатининг, мафкуравий-сиёсий тазйиқнинг шоир шууридаги оқибат-асорати эди. Ўша йилларда расмий доираларда модернизмга муносабат айнаи шундай эди. Бахтимизга замонлар ўзгарди, жохил мустабид адабий сиёсат тагига сув кетди. Афсус, минг афсус, бугунги эркин ижодий тафаккур замонида ҳам модернизмга гоҳо ушламай, ўгай кўз билан қарашлар учраб турибди. Истеъдодли танқидчи Сувон Мели ҳеч тап тортмай мана буларни ёзади: «Анчайин ишонч билан айтиш мумкинки, модернизм ғарб ҳодисаси сифатида ўзбек маънавий муҳида нашъу намо топа олмайди. Модернистик қора ва тушқун кайфият бизда илдииз ота олмайди. Шарқона ислоний маънавият, ўзбек маънавияти бунга йўл қўймайди». Атоқли адибимиз Одил Ёқубовнинг фикрича: Ҳар бир халқнинг фақат адабиёт ва санъатигина эмас, кундалик емиши ҳам ҳар хил бўлади. Масалан, Африкада Бамбук деган дарахт ўсади. Африка ва Жанубий Америкада кокос ёнгоғи ва кактус ўсади. Бу мамлакатлар аҳолиси ана шу неъматларни жон-диллари билан истеъмол қилишади. Бу дарахтларни илдииз-пилдизлари билан кўчириб олиб келиб, ўзимизда экин, халқ уларнинг мевасини тили тамшаниб истеъмол қилармикан? Йўк. Истеъмол қилмайди. Бизнинг боболаримиз улар ўрнига қовун экишган. Бизнинг аждодларимиз ва ўзимиз ҳам ширинлигидан одамнинг тилини кесадиган шу қовунларни истеъмол қилиб балоғат ёшига етганмиз. Менинг назаримда, Абдулла Қодирий ва Чўлпоннинг асарлари ана шу қовунларни эслатади...»

Дунёни, миллий маданиятлар, санъат ва адабиётларни «Ғарб» ва «Шарқ» деб кескин ажратиш, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш-

лардан қачон қутилар эканмиз!? Миллий кадриятлар, анъаналар қанчалик ранг-баранг бўлмасин, дунё битта-ку, жамики элатлар, бутун башарият битта Одам Ато билан Момо Ҳавонинг зурриёди-ку! Дунёнинг бирон чеккасида, бирон миллат маданий ҳаётида пайдо бўлган ноёб бадиий ихтиро, хайрли тажриба бошқа ўлкаларга, миллий адабиётларга кўчиб ўтиши, у ерда илдиз отиб, униб-ўсиб, янгидан ҳаёт бошлаб нашъу намо топавериши табиий бир ҳол. Ёзувчи айтмоқчи, Абдулла Қодирий, Чўлпоннинг ширинлигидан тилни кесадиған қовунларимизни эслатадиған асарлари таркибида гарб меваларининг таъми – элементлари тўлиб-тошиб ётибди-ку! Ҳозирги глобаллашув, ахборот уммонида, замонавий коммуникациялар асрида бу жараён гоят тезлашмоқда. Одамзод шунга чуқур эҳтиёж сезмоқда. Одамларнинг, хусусан, ёш авлоднинг яшаш, фикрлаш тарзига, маънавий эҳтиёжига бир назар ташланг – ҳар қадамда сиз янгиликка – модернига ташналикни кўрасиз. Миллий адабиётимизда модерн йўналишининг қарор топиб бораётганлиги ҳаётий эҳтиёж, зарурат тақозосидир...

Модернизм ўзбек муҳитига ёт Гарб ҳодисаси деган гапларни бугун, яъни плюрализм адабий ҳаётнинг табиий ҳодисасига айланган, хилма-хил адабий оқимларнинг амал қилиши табиий бир ҳол бўлиб қолган, қолаверса, энг муҳими, ноанъанавий янгича йўллар аллақачон бу замонда нашъу намо топган, миллий ҳодиса тусини олган, унинг муайян ютуқлари адабиётшунослик томонидан эътироф этилган, улар ўз китобхонларини топган, топаётган кунларда эшитиш галати туюларкан.

Улугбек ҲАМДАМ: – Модерн асарлар ўз китобхонини топаётган, уни кадрловчилар сони кўпайиб бораётган бир пайтда тамомила ўзга бир нуқтаи назар билан чиқаётган, бу ҳодисани бизга ҳамон ёт ҳодиса деб қараётган олимларимиз ҳам бор. Бу ўринда мен профессор Баходир Саримсоқовнинг кескин чиқишини назарда тутаётirman.

Умарали НОРМАТОВ: – Адабиётшунос Б. Саримсоқов модернизм, аниқроғи, абсурд ва экзистенциализм адабиётини танқид қилишда ҳатто Шўро даврининг энг жангари мунаққидларини ҳам йўлда қолдириб кетди. XX аср ўзбек адабиётининг қатор намуналарида абсурд ва экзистенциализм кўринишлари мавжудлиги хусусидаги қарашларга жавобан ёзилган «Абсурд маънисизликдир» (ЎзАС, 2002, 28 июн) мақоласида олим жаҳон адабиётидаги бу оқимлар шаънига кескин танқидий гаплар айтади. Унингча, «Умуман олганда, бадиий-эстетик ҳодисалардаги абсурд тушунчаси ижобий ҳодиса эмас», «абсурд ўз оти билан маънисизлик», «абсурд асар жамиятда ана шу асарга умуман эстетик талаб бўлмаган пайтда, ижодкорда эса «эҳтиёж фарзанди» (А. Орипов) тугилмаганда ёзилади. Аниқроғи, абсурд асар ижтимоий-эстетик жиҳатдан арзийдиган гоя ташимайди», «абсурд асар маънавий-ахлоқий концепциясиз, муайян гоя ташимайдиған, ҳаётга лоқайд ва маънисиз муносабатни ифодалайди. Бу унинг белгиловчи мезони. Абсурд туйғу – маънисизлик туйғуси. Абсурд инсоннинг ўзи яшаётган жамиятга, муҳитга, ўз-ўзига, ҳаттоки яратувчига бегоналик туйғуси», «абсурд барча замон ва маконларда маънисизлик бўлиб қолаверади», у бадиият дунёсидаги инқороз, «ботқоқ»дан иборат... Олим абсурд адабиётини шу тариқа қайта-қайта қоралар экан, экзистенциализмни эса қисқа ва лўнда қилиб «субутсизлик» деб атайди ва бу баҳода собит эканлигини таъкидлаб, «мен экзистенциализмга нисбатан «субутсиз» сифатловчисини тўла англаган ҳолда ишлатдим ва бу масалада баҳслашишга ҳаммиша тайёрман», деб ёзади.

Табиийки, ҳар қандай адабий-бадиий оқимда бўлгани каби абсурд ва экзистенциализм адабиётда ҳам ижтимоий-эстетик жиҳатдан арзийдиган гоя ташимайдиған, бадиий ночор асарлар бор. Бирок бу ҳол абсурд ва экзистенциализмнинг XX аср жаҳон тараққийпарвар адабиётдаги муносиб ўрнини, бу оқимга мансуб шахс ва унинг руҳиятини бутунлай янги томонлардан бадиий кашф этиб берган нодир асарлар аҳамиятини ин-

кор этиш учун асло изн бермайди. Ўта мураккаб, зиддиятли бу фалсафани, адабий-бадий ҳодисани англаш, ўрганиш йўлидаги биздаги дастлабки хайрли кадамларни қўллаб-қувватлаш ўрнига бу ҳаракатни ёмонотлик қилиш, менинча, инсоф ва одобдан эмас.

Б.Саримсоқовнинг абсурд ва экзистенциализмга берган баҳоси ўта мунозарали. Санъат ҳодисаси сифатида абсурд тушунчаси бу сўзнинг лугавий маъносидан ўзгачароқдир. Абсурд Б. Саримсоқов даъво қилганидек, асло маънисизлик эмас, балки, аксинча, теран маънога эга. Абсурд адабиёт, санъатда адашган, алданган, беҳуда, самарасиз меҳнат-фаолиятга, маънисиз қисматга мубтало этилган шахснинг фожиасини очиб бериш, қутилмаган томонлардан ўзига хос тарзда бадий таҳлил этишдан иборат.

Улугбек ҲАМДАМ: – Дарҳақиқат, галати ҳол, парадокс. Фожа, тушкунлик, ўлим каби тушунчалар ҳаётда ижобий маънога эга эмас. Бирок бу мавзуларда яратилган бадий дурдона асарларни севиб ўқиймиз, улар неча асрлардан буён одамларни ҳаяжонга солиб келади.

Умарали НОРМАТОВ: – Балли! Абсурд бобида ҳам айни шундай. Абсурд бу – кўхна дунё, ҳаёт, яшашнинг маъноси ҳақидаги ўзига хос мушоҳадалар мажмуасидир. Абсурд асар одат тусига кирган ҳаётий ҳодиса, жараёнларни янгича идрок этишга, баҳсга ундаши билан қимматлидир. Абсурд асар асло бефарқлик, лоқайд муносабат эмас, балки фикрдаги, қалбдаги тугён-исён маҳсулидир. Абсурд ижод соҳиби ва назариячиси Камюнинг «Абсурд бу – ўз чеки-чегарасини англайдиган ақл-идрок», «Мен фикрдан нимани талаб қилсам, абсурд ижоддан ҳам айни шуни – исён, эркинлик ва ранг-барангликни кутаман» деган сўзларини унутмайлик!

Наҳотки ХХ аср абсурд адабиётининг юзлаб нодир намуналари, жумладан, она тилимизга аллақачон таржима қилинган, китоб бўлиб чиққан, бугунги кунда мактаб ўқув дастурига киритилган «Бегона», «Вабо» асарлари жамиятда ана шу асарларга умуман эстетик талаб бўлмаган пайтда, ижодкорда эса «эҳтиёж фарзанди» тугилмаганда ёзилган бўлса?! Б.Саримсоқов даъво қилганидек, абсурд адабиёт «муайян гоё ташимайдиган адабиёт» экан, нега бу адабиётнинг улкан намояндаси ва назариячиси А. Камю ўз даврида «Оврупа виждони», «Ақллар ҳукмдори» деган ном олди? Олим «маънисизлик»да, «лоқайдлик»да айблаган оқимга мансуб адиб инсоният олдига бугунги кун муаммоларини бутун кескинлиги билан кўювчи адабий асарларининг аҳамияти учун нуфузли халқаро «Нобел» мукофоти билан тақдирланган эди-ку!

Улугбек ҲАМДАМ: – Фикрингизга кўшиламан. Бирок Баҳодир аканинг ўзбек адабиётида абсурд асар яратилган эмас, бунинг учун бизда замин-муҳитнинг ўзи йўқ, деган гаплари ҳар қанча мунозарали бўлмасин, барибир муайян асосга эгадек туюлади. Айниқса, бу гап собиқ шўро даври ўзбек адабиётига тадбиқан олинганда яна-да ишонарли жаранглайди. Чунончи, А. Қаҳҳорнинг сиз айтган асарларининг абсурд адабиёт намуналари дея тўла аминлик билан айтиш бироз баҳсгалаб. Чунки у асарларда абсурд руҳни, кайфиятни «туғиб берадиган» воқеликнинг айрим парчалари чиндан ҳам тасвирланган, лекин назаримда асарнинг чинакам абсурд адабиёт намунасига кўтарилиши учун унда акс этган абсурд воқелик асар муаллифи томонидан тўла идрок этилган, анланган бўлиши шарт. Шўро даврида ижод қилган шоир ва адибларимизнинг ҳеч бирини, фикримча, том маънода абсурд ижодкор дея олмаймиз...

Умарали НОРМАТОВ: – Бу фикр ҳам мунозарали. Хатто абсурд асарнинг аҳамиятини ҳар жиҳатдан ҳимоя қилиб чиққан Жаббор Эшонкулов «Воқелик ва ҳаётот» сарлавҳали мазмундор мақоласида (Ўз АС, 2002 йил, 12 июл) «абсурд асар абсурд ижодни талаб қилади», «абсурд ижод

йўқ жойда абсурд асар ҳам бўлмайди» дейди. Тўғри гап. Бирок бундай қараш бироз аниқлик киритишга муҳтож. Абсурд адабиёт назариячиларининг фикрича, абсурд ижодга мансуб бўлмаган адиблар бисотида ҳам абсурд гоёси, туйғуси, абсурд қаҳрамон қараш, абсурд муаммоси қўйилавериши мумкин. Масалан, Ф. Кафка абсурд ижодкор эмас, лекин бу буюк адиб асарларида абсурд проблемаси бутун кескинлиги билан ёритилган. Бугина эмас, жаҳон адабиётидаги Гоголь, Достоевский сингари даҳо реалист ёзувчилар ижодида ҳам айти шу ҳолни кузатиш мумкин. Шунингдек, абсурд доираси ҳам ниҳоятда кенг. Сизиф ҳақидаги ривоятда намоён бўлгани каби кенг қамровли азал ва абадга дахлдор маъноларни ташувчи асарлар билан баробар, оддий кундалик реал воқеа-ҳодисалар қаламга олинган асарларда ҳам бу туйғу, гоё намоён бўлавериши мумкин. Биз ҳар-хил мақомга солиб, тортишиб, чалкаштириб юрган абсурд тушунчаси моҳиятини Камю Сизиф ҳақидаги қадимги миф мисолида содда ва лўнда қилиб очиб берган. Ўша асотирга кўра бу фоний дунёнинг хою ҳавасларига муккасидан берилиб кетган Сизиф оғир жазога – поёни йўқ самарасиз машаққатли меҳнатга маҳкум этилади: у улкан харсанг тошни тоғ чўққисига не-не азоблар билан думалатиб чиқади, энди етдим деганида бу тош орқага – пастга думалайди. Сизиф бундай самарасиз машғулотни узлуксиз давом эттиради. Камю Сизифни абсурд қаҳрамон деб атайди. Сизифнинг мангу бесамар меҳнати, фожеий қисмати эслатадиган ҳодисаларни бу фоний дунёда ҳамма замонларда, ҳар қадамда учратиш мумкин. Адиб умр бўйи меҳнат қилаётган ҳозирги ишчиларнинг қисмати абсурд бобида Сизифникидан кам эмаслигини таъкидлайди.

Ана шу қарашларга таянадиган бўлсак, XX аср ўзбек адабиётида, хусусан, Чўлпон, Қаҳҳор ижодида, 80-йиллар охири ва 90-йилларда пайдо бўлган ўнлаб шеър, дoston, ҳикоя, романларда абсурд туйғуси, гоёси, абсурд қаҳрамонни эслатадиган талай персонажлар мавжудлиги сираям ажабланарли эмас. А. Қаҳҳорнинг ўтмишдан олиб ёзган ҳикоялари, «Сароб» ва «Ўтмишдан эртақлар» асарлари бу жиҳатдан янги ўзбек адабиётида ноёб ҳодиса. Қаҳҳор ижодида абсурд талқиннинг мавжудлиги хусусида сўз очиш Б. Саримсоқов даъво қилганидек, уни реализмга зид «маънисиз адабиёт» ботқоғига ташлаш эмас! Қаҳҳор асарларида абсурд хусусиятларнинг мавжудлигини эътироф этиш асло бу улғу адибнинг реализмдан четлатиш дегани эмас! Камина қаламига мансуб «Ўтмишдан эртақлар» ва абсурд» мақоласида Қаҳҳор асарларидаги абсурд аломатлари реализм аънаналари заминиде шаклланган, мустабид мафкура синфийлик тушунчалари гўборларидан холи бўлмаган бетакрор адабий ҳодиса экани айтилган. Шунингдек, «Лолазор», «Отамдан қолган далалар», «Тушда кечган умрлар», «Олабўжи» каби реалистик романлардаги бир қатор персонажлар қисматида абсурд муаммосининг қўйилиши замонавий жаҳон адабиётидаги мавжуд тажрибаларга айнан мосдир.

Эътироф этиш керак, абсурд, экзистенциализм, умуман модернизм муаммоларини, хусусан уларнинг миллий адабиётимиздаги кўринишларини ўрганиш, талқин этишда ҳали тажриба камлиги учун қатор қийинчилик ва чалкашликлар учрамоқда. Уларни рўқач қилиб бу жиддий муаммодан юз ўгиришга қаратилган даъватлар, чўчитишларни тушуниш қийин. Бунақа даъват, чўчитишлар замон руҳига зид! Абсурд тасвир санъат ва адабиётдаги ўнлаб, балки юзлаб талқинларнинг бири. Уни хушламаслик, унга қўшилмаслик, у билан баҳслашиш мумкин, бироқ уни бутунлай рад этиш зиёли, олим одамнинг иши эмас!

Кишини қувонтирадиган ҳолат шундаки, сўнгги йиллар адабиётшунослигида XX аср ўзбек адабиётини ўрганиш, талқин этишда ақидапарастлар мезонларидан қочиб янгича йўллар қидириш майли кучайиб бормоқда. Бу йўллардаги дастлабки изланишлар, янгича кузатиш, таҳлил ва талқинлар, умуман XX аср ўзбек адабиёти, унинг жаҳон замонавий адабиётида тутган ўрни хусусидаги тасавурларимизни хийла бойитмоқда. Айниқса, миллий адабиётимиз нодир намуналарининг жаҳон замонавий адабиёти,

жумладан, модернизм дурдоналари билан қиёсий таҳлил ва талқинлари қутилмаган ҳулосалар чиқариш учун изн ва асос бермоқда.

Шахсан мен ҳам А. Қаҳҳорнинг «Сароб» романидаги бош персонаж тасвири ва талқини кўп жиҳатдан Кафканинг «Жараён»ига яқин туриши, бу романда шунингдек, «Ўтмишдан эртақлар»да экзистенциализм, абсурдизм хусусиятлари мавжудлигини исботлашга ҳаракат қилганман.

Ғаройиб ҳол: бир асрда жаҳоннинг турли нуқталарида, турли хил шароит ва миллий заминда, турли тилларда дунёга келган санъат намуналарида бу хил муштарак жиҳатларнинг мавжудлиги сабаби, илдири қаерда? Кўламли, теран тадқиқотларга арзийдиган мавзу! Эҳтимол ҳозирча бу борадаги мавжуд кузатиш, мулоҳазалар айрим ҳамкасбларимизга ғайритабиий туюлиши мумкин, лекин шу хил фикрлашга, баҳсга ундайдиган илмий фараз, версияларнинг ўртага ташланаётганлигининг ўзи қувончли ҳол! Тараққий этган мамлакатларда илмий фараз, янгича гоёларнинг қадр-қиммати фундаментал тадқиқотларникидан кам эмаслигини унутмайлик.

Улугбек ҲАМДАМ: – Домла, шу ўринда суҳбатимиз аввалида тилга олинган муаммога қайтиб, ўзбек модерн шеърятининг миллий асоси – замини хусусида батафсилроқ гаплашсак.

Умарали НОРМАТОВ: – Эътибор берсангиз, етмиш йиллик тайёргарликдан сўнг бизда модернизм энди адабий оқим тусини ола бошлади. Аввало ўша етмиш йиллик тажриба бу оқимнинг биринчи асос-заминидир. Адабиёт ва санъатнинг узок давом этган ҳукмрон мафкуравий сиёсий таъйиқ исканжасидан халос бўлиши, плюрализмнинг қарор топиши бизда хилма-хил фалсафий ижодий оқимлар, жумладан, модернизмнинг эркин ривож учун йўл очиб берди. Табиийки, бугунги ўзбек модерн адабиётида, Ғарб, қолаверса, жаҳон замонавий адабиёти, санъатидаги талай фалсафий-ижодий оқимлар, айниқса, экзистенциализм фалсафаси, адабиёти тажрибалари таъсирини кўриш мумкин.

Айни пайтда бизда модерн адабиётнинг оқим тусини олиш жараёни миллий ўзликни англаш, миллий-диний қадриятларни тиклаш, жумладан, тасаввуф фалсафаси, адабиётига қизиқиш гоёт кучайган бир даврга тўғри келди. Айниқса замонавий Ғарб фалсафаси, жумладан, экзистенциализм билан Шарқдаги қадимий тасаввуф таълимоти орасидаги муштаракликлар модернист ижодкорларда ўзгача қизиқиш уйғотди, уларни дадил ижодий изланишларга илҳомлангирди. Аждодларимизнинг қадим ўғитлари, ўй-мушоҳадалари, наволари билан замонавий тафаккур-мушоҳада, бугунги куннинг гоёт сержило, кўппардали садолари ўзига хос бир тарзда уйғунлаша бошлади. Модерн адабиётимизнинг янги босқичи бошида турган, ҳозирги замон, унинг ўткир муаммолари хусусида баҳс юритувчи икки етук асар – Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Жажман» ҳикояси ва Абдували Қутбиддиннинг «Изоҳсиз лугат» дostonидаги миллий руҳни ўзида ёрқин ифодаллаган, миллий қадриятларимизнинг ўзига хос тимсоли дейишга лойиқ нуруний, донишманд қариялар образи ҳам буни тасдиқлаб турибди. Ёки Фахриёр сайланмасининг «Аёлгу» номи билан аталиши ҳам тасодифий эмас. «Аёлгу» сўзи қадим чолгу асбобининг номи; лугатларда қайд этилишича, соф туркий ўлан, ашула, ялла, куй, оҳанг, таъсирли кўшиқ, дегани. Аввало «Аёлгу» номи билан аталган дostonни, қолаверса, шу ном билан чиққан сайланмадаги бошқа дoston ва шеърларни ўқисангиз, «соф модерн» кўринишидаги деярли барча асарлар қаъридан акс садо бериб турган қадим аёлгу наволарини туйиб-эшитиб турасиз. Бунақасини бошқа бирон халқ адабиётидан тополмайсиз. Қисқаси, энг яхши, етук асарлар устидаги кузатиш, таҳлиллар асосида дадил айтиш мумкинки, ўзбек модернизми бошқаларга тақлид маҳсули эмас, у ўзига хос йўлдан боряпти, у миллий адабий ҳодисадир.

Улугбек ҲАМДАМ: – Ноанъанавий шеърят бизда осонлик билан ўзига йўл топаётгани йўқ. Эҳтимол, ноанъанавий ҳодисаларнинг, янги, ҳали

«юрилмаган» йўлларнинг илк тақдири ҳамisha ҳам шундай бўлар. Сўнгра эса кўникиш, қабул қилиш ва ҳатто меҳр қўйиш деган босқичлар келар. Ахир, 70-йиллар авлодининг ноанъанавий шеърларининг айримларида бир қадар сунъийлик сезилиб қолиши баробарида кунимиз ёшларининг модерн изланишларида табиийликни кузатиш мумкин-ку! Ва шу ҳолнинг ўзидек «янги йўл»нинг тобора «ёйила бошлагани»дан далолат эмасми? Шоирлик даъвоси бор талабаларимдан бири айтиб қолди: «Мен анъанавий шеърятдан, унинг анъанавий ва ҳатто бир қадар жўн ифода тарзидан ҳаяжонга тушмай қўйганман. Қайтага, масалан, «Кўзларимда иккита шовқин» деганга ўхшаш мисраларни ўқиб қолгудек бўлсам, борлигим титраб, шеър руҳига гарқ бўламан. Биласизми, мен ўша иккита шовқиннинг нима эканлигини биладигандекман, улар менинг ботинимда яшаётгандек бўлаверди».

Ёшлар изланишларида ажодларнинг қадим навоси – оҳангдорлик, музикийлик, қочиримларга бой шеърятдан узоқлашиш мавжуд. Аммо, қизиги шундаки, бу иш атай қилинмаётир. Аксинча, ёшлар ёзмоқчи бўлган шеърлар негадир ўзга оҳангларда – 70-йиллар авлоди ўз вақтида ўзбек шеърхонларига сингдиртиролмаي қийналишган пардаларда, ҳатто яна-да баландроқ пардаларда янграётгандек. Албатта, уларнинг аксариди ижтимоий дарднинг саёзлиги, ҳатто тасвирланаётган ўта интим кечинманинг ҳам бачканалиги бор гап. Айниқса, бармоқда ҳам бемалол ифода қилиш мумкин бўлган кечинмаларни ортиқ даражада «модернлаштириш»га уриниш мавжуд. Қофия ва вазндан воз кечиб, фикр ва тўғнингни сал «чалқаштириб», мураккаброқ қилиб ёзсанг бас, «модерн шеър» тайёр, деганга ўхшаш нотўғри тушунча борлигини гоҳо сезиб қолгандек ҳам бўласан. Бироқ, барибир, улар шеърятини диққат билан кузатар эканмиз, амин бўламизки, ўзбек шеърятини бадиий тафаккур тадрижида янги саҳифа очилиб келаётганининг гувоҳи бўламиз. Чунки биз истаймизми-йўқми, улар дунёни бошқача кўраяптилар. Аслида санъатдаги барча янгиликлар айнан шундан бошланади. Бу яхши, аммо натижага ҳали бор. Ҳали ёшлар шеърятини тугалланмаган, ҳаракатдаги жараён. Бинобарин, уларнинг шеърятимиздаги жиддий ўрни ҳақида гапиришга анча фурсат бор. «Ҳали олдиндадир гўзал кунларим, Ҳали лаб тегмаган қадаҳлар олдда» дегани каби Абдулла Ориф, уларнинг шеърятимизда рўёбга чиқариши лозим бўлган ишлари ҳақиқатан ҳам олдинда. Чунки ҳақиқий модерн шеър тили — поэтик тили ҳали ҳеч бир шоирда тўлалигача шаклланиб улгурган эмас. Биз кўпинча у ёки бу модерн шоирнинг у ёки бу шеърдан бир парчани олиб, уни ўзимизча шарҳлаймиз. Назаримда биз шу ўринда шеърдаги маънига кўпроқ асир бўламиз, ажаб эмаски, ушбу суҳбатимизда ҳам шу руҳ етакчилик қилаётган бўлса... Чунки биз шунга кўникканмиз. Шеърдаги маънини кўл билан тутиш шеърнинг санъат асари сифатидаги гўзаллигини тутишдан чандон енгилдир. Бизда модерн шеър ҳали санъат асари сифатида ўзининг қиёмига етгани йўқ. Биз ҳозиргача ўз назаримиздаги модерн шеърда фақат шакл фарқлигини, ифода ўзгачалигини кўраяпмиз, холос. Анъанавий шеърятимиз 60–70-йилларда Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Шавкат Раҳмон каби шоирлар ижоди мисолида ўзининг юксак чўққисига чиққанди. Лекин модерн шеъримиз ҳали ҳатто Ойбек етиб борган манзилларга қадар ҳам кела билгани йўқ. Такрор айтаман, бу ўринда мен шеърга фикр айтиш воситаси деб эмас, балки санъат асари, гўзаллик илоҳаси сифатида қараяпман.

Умарали НОРМАТОВ: – Ёшлар шеърятини тугалланмаган, ҳаракатдаги жараён, бинобарин, уларнинг адабиётдаги ўрни ҳақида гапиришга анча фурсат бор, дейсиз. Бу, бир жиҳатдан, тўғри. Айни пайтда улар ҳақида гапириш, бахслашиш учун бугун ҳам етарли асос, ҳам катта эҳтиёж бор. 70–80-йилларнинг муайян синтези ва 90-йиллар янгича шеърятимизнинг дебوحаси саналмиш Абдували Қутбиддиннинг «Изоҳсиз лугат» достони,

Кейинги сатрларда халқона тароналар руҳи шўх, ўйноқи ва айни пайтда ўқинч-армонларга тўла синиқ, ажиб бир маънос туйғулар садоси яна-да ёркинрок янграйди:

кўктангрининг богида гуллар унар нопармон
 энди мен бу гулларни излаб қайдан топарман
 синган умидларимнинг дарвозасин ёпарман
 гулни излаб борадир
 улувларим ул улум
 Ҳей тулугим ҳей тулум
 ҳей тулугим ҳей тулум

Бироқ ўша анъанавий, халқона руҳ-оҳанг билан йўғрилган сатрлар бағрида қад ростлаб турган лирик қаҳрамон шоирнинг нигоҳи, табиат манзараларини кўриш, кузатиш, идрок этиш тарзи тамомила янгича, ўзига хос. Манзаралар ҳаракати, аниқроғи, сассиз ҳаракатлар шоир кўнглида гаройиб акс садолар беради, бўғзида бир улум улувга айланади, бу гаройиб улув садоси қулогингиз остида эшитилиб тургандек бўлади: бир қарасангиз аниқ-тиник, бир қарасангиз мавҳум, сир-сехрларга, қандайдир имо-ишораларга тўла асов руҳий кечинмалар бизни мувозанатдан чиқариб, галати ҳолатга солади. Шеъринг сатрлардаги асов руҳ ҳеч қанақа қолип-ларга сиғмайди, анъанавий шеъринг тизим талабларини, ёзув-имло қоидаларини тан олмайди, тиниш белгиларига ҳожат қолмайди. Мабодо сатрлар мавжуд қолип-қоидаларга солунгудек бўлса, аминманки, руҳий-ҳиссий тароватини йўкотади. Бу модерн шеърингнинг муҳим белгиларидир.

Улугбек ҲАМДАМ: – Менинг назаримда янги, модерн шеър бу, аввало, бадиий тафаккурдаги янгиликдир. Асло қофиядан, ритмдан онгли равишда воз кечиш эмас. Албатта, ана ўша янгиликдан бадиий тафаккур маҳсулига янги либос – янги шакл кийдириш агар шоирга муяссар бўлса, нур устига нур. Бўлмаса, бу шоирнинг айби ё камчилиги ҳисобланмаслиги лозим. Янги шакл, ифода зўр бериш билан эмас, балки дунёқарашдаги, оламни идрок этишдаги янгилик билан, бадиий тафаккур тарзимиздаги, дидимиздаги янгилик билан, демакки, ижтимоий-тарихий, маънавий-психологик заминдаги улкан силжишлар билан дунё юзини кўради.

Шавкат Раҳмон шеърининг олайлик. У анъана заминда яратилган янги, оригинал шеъриндир. Бу шеърининг анъанага яқинлик даражаси анча юксак бўлганидан бир қарашда кўп ҳам оригинал шеъринг бўлиб туюлмайди. Бироқ адабиёт илми, бадиийят қонуниятлари нуқтаи назардан ҳижжалаб ўрганилганда, Шавкат Раҳмон шеърининг ўзига хослиги очила боради ва у масалан, салафлар шеъринидан қайси бир жиҳатларига кўра ажралиб туришининг гувоҳи бўламиз. Ёхуд модернистик шеърининг йирик вакиллари билан бири Баҳром Рўзимухаммад ва ёхуд Фахриёр шеърини биз кўниккан анъанавий лирикадан нисбатан гоят оригинал кўринмасин, улар ҳам ўз анъанасига эга. Бошқача айтсак, бугун тобора кенгрок ёйилаётган модернистик шеърининг дунё адабиётида, жумладан, ўзбек адабиётида ўз ўрни бор, у «ҳаводан озикланаётган гул» эмас. Туркий халқларимиз адабиётини, қўлёзмаларни варақлаб кўрганимизда ҳам шу ҳолга дуч келамиз: аждодларимиз аруздан аввал, ҳатто бармоқдан ҳам аввал сочмалар шаклидаги эркин вазнлардан фойдаланишган экан. Бунга биргина мисол — Туркияда чоп этилган «Ҷингизхоннинг махфий тарихи» номли тарихий асарга киритилган туркуларни олиб кўринг... Қолаверса, вақт айланиши билан шеъринг янгиликни ҳам қонуният, ахир. Янги давр, янги насл кайфияти... дегандек. Тушунчалар, қадриятларнинг турланиши бор... Шу маънода шеърингда янгилик яратган шоир ўз даврининг жон томирига қалб қулогини тутиб турган ва унга тўғри ташҳис қўя билган ижодкордир, бор-йўғи – шу. Ҳодисани шишириб, унга илоҳий либослар кийдиришга, шоирни салкам

пайгамбар аташга ҳожат йўқ. Шу билан бирга уни камситишлик, «ҳа, энди бир шоир-да...» дея, ижодкорга менсимай муносабатда бўлишлик ҳам кам деганда маданиятсизликдир. Биргина факт – ҳақиқий шоирлик кўпчилик дардига малҳам кўйишга уриниш эканлигининг ўзиёқ ижодкорликнинг қандай шарафли қисмат эканлигидан шохидлик беради..

– Умарали НОРМАТОВ: – Сиз жуда муҳим бир масалани ўртага қўяётирсиз: ҳақиқатан ҳам шеърятда янгилик яратган шоир ўз даврининг жон томирига қалб қулогини тутиб турган ва унга тўғри ташҳис қўя билган ижодкордир. Бизда модерн шеърятни мавҳум, замондан, замона муаммоларидан ажралиб қолган, шунчаки асов кайфият, туйғуларнинг асов ифодаси, анчайин бир эксперимент, сўз ўйинлари, шаклбозлик, деб қараш удумга айланган. Сиртдан қараганда шундай. Шундай дейишга асос берадиган модерн шеърлар ҳам йўқ эмас. Аммо чин модерн истеъдод эгалари бисотида ноёб истеъдод маҳсули бўлган модерн асарлар моҳияти, руҳига теранроқ кириб борганингиз сари ўзгача ҳолни кўрасиз: улардаги замон руҳи, дарди баъзи ошқора, соф ижтимоий йўналишдаги шеърлардан кўра кучлироқ ва теранроқдир. «Изоҳсиз лугат» ёки Фаҳриёр дostonларини бир эслаб кўринг-а... Уларни яхлит ҳолда XX аср одамнинг, аниқроғи, аср охирига келиб ўзинини англай бошлаган маънисиз ўтган ҳаёт йўлини шафқатсизларча танқид элагидан ўтказаётган адашган авлоднинг арзи холи, афсус надоматларидир.

Кизиқ ҳол, «Аёлгу» китобини синчиклаб варақласангиз, «соф модерн» битиклардан секин-аста, босқичма-босқич анъанавийлик томон огишни кузатасиз. «Излам» сарлавҳали «Румиёна» дея изоҳланган шеърда бу жараён гўё ўз интиҳосига етгандек туюлади... Асов туйғулар энди тартибга — муайян тизимга туша бошлайди, тиниш белгилар ўз жойини топади. Бироқ руҳ-ички моҳият, дунёни янгича кўриш, бутун мураккаблиги, чигалликлари билан идрок этишга бўлган майл-иштиёқ ўзгаришсиз қолаверади. Муҳими шу!

Улугбек ҲАМДАМ: Абдували Кутбиддиннинг «Изоҳсиз лугат» деб номланган дostonи ҳам сиз айтгандек, дунёни бошқача, ўзига хос тарзда бадиий идрок этишнинг мевасидир. Дунёда азал-азалдан икки буюк Куч бор, дунё азал-азалдан шу Кучларнинг орасида тақсимлаб олинган. Бирининг исми — Оқ, иккинчисининг эса — Қора. Исmlарнинг бошқача талаффузи ҳам мавжуд: Эзгулик ва Ёвузлик, Маърифат ва Жоҳиллик, Малаклик ва Шайтонлик, Озодлик ва Тутқунлик, Руҳ ва Жисм (Нафс)... Шоирнинг пировард мақсади гўзаллик яратиш бўлса-да, ўрни келганда барибир, Эзгулик ва Маърифат, Ҳалоллик ва Шафқатлилиқ... ёнида, улар билан бир сафда туриб курашади. Чунки унинг яратилиши шундай. Шоир дунёда оқ рангнинг кўп бўлиши, голиб бўлишининг тарафдори. Агар қора рангнинг ҳиссаси кўпайиб, атрофни Ёвузлик, Жаҳолат, Тутқунлик, Нафс каби балолар қоплай борса, шоирнинг бағри улкан жанг майдонига айланади. Шахсан унинг «мушугини биров «пишт» демаса-да», ҳасос қалби дунё мувозанатига путур етганидан ниҳоясиз изтиробларга тушади... Назаримда дoston айна шу заминда дунёга келган.

Дostonнинг «Изоҳсиз лугат» деб номланишининг сири ҳам эҳтимол юқорида айтганимиз — дунёнинг азалий ҳоли — Оқ ва Қора кучларнинг мангу зиддияти ва бу курашда одамзоднинг «Оқ» ранг томонида туриши, тура олиши зарурлиги, шартлигига ишора борлигида, деб ўйладим. Маълумки, лугат кишилиқ турмушида ниманинг (сўзнинг) нима (маъно билдиришини) эканлигини ажратиб беришга ёрдам берувчи бир кўрсатма китоб. Изоҳли лугат масалага яна-да ойдинлик киритади, сўз маънисини «чайнаб оғзимизга солиб кўяди». Энди «Изоҳсиз лугат» дегани нимаси?.. Бу - бор-йўғи сўз ўйинидан ё олифтагарчиликдан иборат майл эмасми? - деганга ўхшаш фикр ҳам келади ўйга. Бироқ дostonнинг асосида турган ўша икки азим Кучлар қисматини эсласак, номланиш мантиқ ва

мазмун касб эта бошлайди: изоҳсиз лугат, яъни изоҳга ҳожат йўқ! Дунё дунё бўлибдики, дostonда тилга олинган Кучлар ва уларнинг омонсиз жанги бор. Дунё деб аталган китоб шу икки сўздан иборат: Оқ ва Қора! Бироқ уларга изоҳ берилмаган, изоҳни ҳар бир кишининг ўзи ёзади, кимнинг қисматига оқни таърифлаш, кимникига қоранинг шарҳини битиш тушади. Шунга қарамай, шоир барибир ўз танловини изҳор қилиб кетмоқда:

Бармогим қабоққа қўйдим, ўртанди,
Эмрандим, нигоҳим тинди, айланди.
Билдим, аъзойи баданим ҳаёт ширасидан.
    Ҳамширам — турна,
    Қондошим — жайрон,
    Жигарим — арғувон.
Хону туробданман, иним — қумурсқа, оғам — от,
Билдим — одамийзодман,
Одамийзод...

Сўнги «Билдим – одамийзодман, Одамийзод» деган мисра шоирнинг ўша мангу курашда қайси томонда эканини билдиради... Чунки одамийзод бўлиш осон эмас, бунинг учун киши «Қора»нинг лаззат-фарогатидан воз кечиб, «Оқ»нинг заҳматларига бардош бериши шарт!..

Умарали НОРМАТОВ: – Абдувалининг бу асарини назаримда 90-йилларда яратилган кўплаб яхши-яхши модернистик руҳдаги дostonларнинг ўзига хос дебочаси, дейиш мумкин.

Улугбек ҲАМДАМ: – Умарали ака, умуман ўзбек шеъриятидаги туб модерн бурилишлар қаердан ва қандай бошланди? — деган савол мени ўйлатади. Албатта, ўзбек шеъриятида юз берган чин маънодаги янгилашни анча илгаридан, XX аср тонготаридан, хусусан, Чўлпондан дея олмоқлик ҳам ҳақиқатга зид эмас. Ҳатто XX аср иккинчи ярми ва айниқса, кунботарида мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида рўй берган ўзгаришлар натижасида шаклан анъанавий, яъни арузий, мазмунан эса ноанъанавий ижтимоий лириканинг пайдо бўлганлиги ҳам факт, бор нарса. Ўша Муқимийу Фурқат, Ибрату Ажзий, Аваз Ўтару Махмур, Турди ва ҳоказо ўнлаб шоирларимиз илк бор газалда ижтимоий мавзуларни куйламадими? Ва бу шоирнинг бадий тафаккур тарзидаги тубдан ўзгариш кечаётганидан далолат эмасмиди?.. Бироқ барибир, бутун интилишларнинг натижаси, ҳосиласи бу — Чўлпон бўлди. (Рус шеъриятида Пушкин шундай «хосила»дир. Жуковский ва Державин, Дельвиг ва Баратинский, Язиков каби ўнлаб ўша даврнинг кўзга кўринган шоирлари интилган чўкки фақат Пушкин томонидан забт этилганди.) Албатта, Фитрат бор эди, Ҳамза ва Элбек бор эди, бироқ XX асрнинг том маънодаги янги шеърятининг ўта муваффақиятли ибтидоси, барибир, Чўлпон номи билан боғлиқ эканини тан олишдан ўзга чора йўқ. Чамаси, 10 йиллар бурун бир суҳбатда таниқли адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулов Чўлпонни янги ўзбек шеъриятида тугган ўрни тўғрисида гапиратуриб, агар XX аср ўзбек поэзиясини бир азим дарахтга менгзасак, Чўлпон, шубҳасиз, унинг ўзагидир, деган фикрни билдирган эди. Чунки, XX аср ўзбек шеърятига неки хусусият алоқадор экан, деярли барчасини Чўлпондан топиш мумкин. Ҳатто бугун қайсидир маънода русм бўлаётган модернистик оҳанглар — дунёни бошқача, бутунлай қутилмаган томондан идрок этиш ҳам бор унда. Ойбекдай дилбар шоир «кўнгил лирика»сини, Ҳамид Олимжондек халқона оҳанг устаси шеърларини, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи каби ҳассос шоирларимизга хос туйғу нозиклигини, ҳатто Абдували Қутбиддиндек ўзбек шеърятинида ўзига хос овоз соҳиби поэзиясини ёдга туширадиган шеърларни Чўлпон шеърятидан

ўқиш мумкин. Чўлпоннинг «Лекин шуълалар Сингиб боралар Оқшом тўр солар» («Кўклам ёмгири»), «На учун япроқ Чойшаб ёймайди... («Кўкламдан хабар»), «Қор парчалари Тўкилган садаф, Ёнар йилтиллаб Ой кечалари» («Бу ернинг киши») каби серрамз олтин мисралари Ойбекнинг «Кундуз», «Тонг», «Денгизда оқшом», «Қишки оқшом», «Эрта баҳор» каби ўнлаб символизмнинг гўзал намуналари ҳисобланмиш шеърлари билан руҳий «қариндош»дир.

Чўлпоннинг 20-йилларда ёзилган «Сочилган сочингдек сочилди сиринг» дея «С» товушига ургу бериб ва бу ургу орқали ҳам маънони кучайтиришга, ҳам шеър майдони ичра товуш ўйини ясашга эришган мисраси кейинроқ, 57-йилда Эркин Воҳидов томонидан яратилган «Қаро қошинг, қалам қошинг» деб бошланувчи ажойиб шеърнинг XX аср ўзбек поэзиясидаги дастлабки муваффақиятли намунасидек туюлади. Еҳуд:

Булутлар турган жойларида қотиб қоладирлар,
Гуддураклар дам чиқармасдан нафас оладирлар.
Чакмоқ тошини бағрига беркитадир,
Най камалак ўқларини атайлаб чиккитадир...

Ва ёки:

Булут — кампир элагини кўтариб
Супрасини ёймоқ учун боради, —

каби мисралари Абдували Қудбиддин ташбеҳларини ва умуман, бу шоирнинг дунёни бадиий идрок этишидаги айрим хусусиятларини (чунончи, оламини қутилмаган, ноанъанавий ташбеҳлар орқали идрок қилишини) ёдга туширади. Қолаверса, Чўлпон шеърлятида яна шундай оҳанглар борки, улар кейинги авлод шоирлари томонидан ҳалигача маромига етказилиб қуйланмаган, десак муболага бўлмас.

Шу маънода айтиш керакки, шеърлятимиздаги бугунги модернистик интилишларда кўпинча оҳанг менсилмаётганининг гувоҳи бўлмаяпмизми? Бу ўринда оҳангни фақат бир хил микдордаги ритмлар йиғиндиси ё қофиядан иборат деб тушунмаслигимиз лозим. Мен туйғу оҳангини назарда тутаяпман. Ҳар қандай яхши шеър ана шу оҳангдан истисно эмас. Айниқса, ноанъанавий, бугун биз модерн дея эътиборларга ҳавола этаётганимиз шеърда ички туйғу оҳанги бўлмас экан, у ҳеч нимага арзимайди...

Ойбекнинг 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг аввалида ёзган символистик шеърларини алоҳида ургулаб ўтишни истар эдим. Шоир «Кўнгил шеърлари»нинг аксари жуда жозиб туйғу асосига қурилганки, уларни кўникилган усулларда бирданига ва бирварақайига таҳлил қилиб ташлаш ва бундан завқ олиш гоят мушкул. Бундай шеърлар рамзларга қоришган, рамзларга айланган туйғу тилини нозик тушунишни тақозо этади. Ҳатто бу ҳам камлик қиладигандек: ўқувчи ўз муҳитидан қабул қилиб олган ва бадиий тафаккурида меъёрлашган, қатъийлашган айрим догма нуқтаи назарлар қафасини парчалаб ташлаб шеърни ўқишга тугинмоғи лозим. Шундагина балки омад кулиб боқар: санъат асари ўз бағрини очар... Эҳтимол, шундагина модернизмнинг санъат асарини Аристотель айтганидек, табиатга тақлид ва ундан олинган нусхагина деб эмас, балки табиатга, воқеликка муқобил, у билан барабар беллаша оладиган ўзга бир мувозий воқелик, дейиши маънисини тушуниб борармиз...

Умарали НОРМАТОВ: – Дарҳақиқат, модернистик йўл биз ўйлаганчалик, тасаввур қилганчалик осон йўл эмас. У - жуда азим эврилишлар ҳосиласи. Бу йўлнинг йўлчиси – шоир ҳам, унинг қисмати ҳам ўзига хос сир-синаотларга бой.

Улугбек ҲАМДАМ: – Ҳар лаҳзада ялтирок шаҳардан воз кечиб дала-туз бағрига қайтиш кайфиятида яшамаган киши шеър ёзиш қасдида қўлига қалам олмасин. Худди шундай, юрагига Мажнунни қамаб қўймаган эркак шоир, қалбининг тўрида Лайлини асраб юрмаган аёл шойра ҳам шеър ёзмаса, дегинг келади. Зеро, юрагида сири бўлмаган иждоқор қаламидан чиққан «ёзувлар»нинг сеҳрига шубҳа қиласан, киши. «Халққа ашъор керак сирли ва эзгу» (Мирпўлат Мирзо таржимаси) деб ёзади Осип Мандельштам. Шоирлик, бу – такрор ва такрор ана ўша сирга, ана ўша сеҳрга қайтиш, демакдир. Табиатга қайтиш, табиат мавзуларига мурожаат ҳам шундай, аслида. Одатда ижтимоийёт шоир зиммасига ҳам талай муаммоларни, турли қонун-қоидалар заҳматю одоб-ахлоқ ташвишларини юклайди. Бироқ у жазавага тушаркан (шеър ёзаркан), илк бор эгар урилган асов от сингари кўкка сапчийди, гарданида гашига тегаётган нимадандир қутулмоқчи бўлади. Шоир айнан шу лаҳзалардагина шоирдир. Унинг асл ҳаёти ҳам, фоний оламдаги қувончи ҳам шу пайтда кечади... Илҳом онларида шоир жисми ва у билан боғлиқ оламни унутади, ёдида қолган борлиги эса ажиб бир туйғуга – мусиқага айланади. Шеър мазкур оҳангнинг, яъни сийратнинг нуқсонли сурати, холос. Уни ўқиш эмас, гўзал бир мусиқа янглиг эшитиш, ҳис қилиш лозим ва ушбу ҳис орқали ботинда қолиб кетган сийратга тушиб бормоқ мумкин бўлади. Ҳа, шоир мана шу тарзда сирлар дунёси сари интилиб яшайди, бу машаққатли йўлда гоҳо омад унга кулиб боқади: у парвоз қилади... Эҳтимол у узоқ учолмас, қанотлари қайрилиб синар, ожизлигини англр, жисми ботиб турган дағал вокелик ботқоғидан бутунлай халос бўлиш вужуд ҳалокатисиз мумкин эмаслигини тушунар... Бироқ шеърят учун муҳими бу эмас, муҳими – қафасни ёриб чиққан қуш (рух) парвозининг илк шиддати, шу шиддатнинг ҳаётсеварлигидир.

Қизик, мен шеърнинг ботиний оҳанги – туйғу мазмуни ҳақида гап бошласам, ҳамиша мана шунақа – боши ва сўнги йўқ оламга кириб қоламан. Шунда мен ўзимни фикрни истаган жойда тўхтатсам ҳам, истаганча давом эттирсам ҳам бўлаверадигандек сезаман ва ўйлаб қоламан: ҳақиқатан ҳам қайдадир бир улкан олам мавжуд ва у тирикликка оид неки бор, ҳаммасини ўзида мужассам этади, чунки ҳаммасининг асосидир. Эҳтимол чин дунё деганлари ўша бўлар, билмадим... Лекин айнан шу олам кишини эзгуликка ва гўзалликка чорлайди, иймон ҳақида, эътиқод тўғрисида ўйлашга, уларсиз тириклик йўқ эканига ишонтиришга ундайди. Гўё бу оламда инсон ҳаётининг мазмуни, ўлмоқ ҳикмати яшириндек. Бироқ унга олиб борадиган йўллар жуда чалкаш, жуда мураккаб... Ҳақиқий санъат асари, чинакам бадиият – мана ўша санокли маҳол йўллардан бири. Ушбу оламга бошловчи ва унга элтувчи, ундан хабар берувчи санъат қанчалар гўзал, санъаткор қанчалар ҳассос!.. Санъатнинг илоҳийлиги ҳақидаги мулоҳазалар эҳтимол шу ерда ўринлидир, билмадим...

Ёсино тоғларида
Олча гуллари билан
Учаётир оқ бўрон
Чўккиларнинг устида...
Ажратиб ҳам бўлмайди.

(Хуриш Даврон таржимаси.)

Сайё қаламига мансуб ушбу шеърда чўккиларнинг устида олча гуллари билан кўшилишиб учаётган оқ бўрон — бирини иккинчисидан ажратиб бўлмайдиган, гўзалликка оғиз солган омухталикдан сўз очилади. Бунда шоир ўз муносабатини — қайгу ё шодлигини яширган. Рассом каби иш тутиб, ҳаётнинг мангу ҳаракати натижасида табиатнинг муайян кесишикларида дунёга келгучи олий ва кўпинча оний нуқталари — гўзаллигидан бирини шеър деб аталмиш шакл ёрдамида хотирага михламоқчи бўлган.

Ойбекнинг шеърлари ҳам шундай тансиқ туйгуларни кўзгайди... Киши ўзининг асл кийёфаси билан юзма-юз келганда ҳамиша ҳаяжонга тушади, титрайди. Санъаткорнинг энг гўзал асарлари ҳам ана шу титроқнинг анчагина кўримсиз шакли — сувда юзиб юрган тўлин ой сингари акслардир, топилганнинг йўқолиб кетиши тўғрисидаги қўрқувдан тугилган қайтариклардир, асл сувратдан кўчирилган нусхалардир... Оқшомда денгизга, унга олтин сочларини ташлаб қўйган қуёшга тикилиб ўтираркан, шоир кўкқисдан ўз ботинида яшириниб ётган зотнинг нигоҳларига дуч келади ва титрайди. Учрашув уни шундай жазавага соладики, оқибатда шоир бундан хотира қолдирмоқ истайди ва қўлига қалам олади:

Сувларда секин ўйнар
Олтин қайиқчалардек
Қуёш алангалари.

Сув бетига урилиб тўлқин ҳаракати ёрдамида товланаётган қуёш алангаларини айнан олтин қайиқчалардек қабул қилган шоир шу лаҳзаларда болага айланади. Ахир фақат болагина сувга қоғоздан ясалган қайиқчаларни ширин умид-ла қўйиб юбораркан, уларга олтиндан ясалгандек алоҳида, сир аралашган меҳр билан, содда самимият билан ёндошади. Бундай туйғу бизнинг аксариятимизда бор, барҳаёт. Шунга кўра биз ҳам ҳеч иккиланмасдан, шубҳаланмасдан сувларда ўйнаётган қуёш алангаларини шоир билан барабар олтин қайиқчалардек қабул қиламиз. Чунки олтин қайиқчалар ҳақидаги эртақ бизнинг ботинимизда ҳамиша ниманингдир, қандайдир муқаддас ва улуг ниманингдир илинжида умр кечи-ради...

Шунингдек, Баҳром Рўзимухаммад, Абдували Қутбиддин сингари замонавий шоирларимиз ижодларида ҳам ана шу теранликда тугилган шеърларга дуч келганимизда беихтиёр севиниб кетасан, киши.

нафас совқотади
деразадан мўралар гуллар
жунжикади қушчалар
тойиб йиқилади хаёлим

ширин туш каби гир атроф
деразадан қараган каби
хаёл ойнасидан қарайман
тикиламан иссиқ ойнадан

пуфлаб ташлайдирман нафасни
ғижимланиб қолар кечаги тушим
сабабсиз хурсандчилик руҳимда
жим одимлагим келмоқда жуда

бир ўзим яшагим келади қишда
миттигина қор ёғса менга аталган
совқотади нафас қушчага ўхшаб
мамнуният ила термулар бир гул

атроф сокинлиги
сокинлигимдан юз бора улкан
қандай сизди экан бу фаслга у

Бундай шеърлар шоирнинг руҳият билан бир умрлик мулоқотидан, илоҳий борликка бир умрлик талпинишидан сўнг ўсимлик янглиғ ўз-ўзидан ўсиб чиқадиган маърифат мевасидир. Ҳа, у биз кўниккан ўқиб-ўрганиш, ақлий таълим маҳсули бўлмай, дунёни эстетик идрок этиш билан боғлиқ **ГЎЗАЛЛИК МАЪРИФАТИ** неъматидир... Қолаверса, умуман модернис-

тик санъатни тушуниш ассоциация тилини тушуниш билан анча мукам-малашади. Чунки бу санъат анъанавий бадий тафаккур маҳсулидан фарқ қилиб, изчил мантиқийликка, узлуксиз тасаввурга асосланмайди. Модернизм реал воқеликнинг ижодкор нуктаи назаридаги инъикосинигина, демак, воқеликнинг «ажратиб-танлаб олинган» маълум бўлақларинигина бадий асарда акс эттиради. (Унинг айтмоқчи бўлгани ана шу бўлақларнинг биргаликдаги ҳамкорлиги замирида яширинган). Бу бўлақлар ўрта-сидаги сабаб-оқибат, мантиқ-мазмун боғланишларини гўё «унутади». Модернистик санъат ўқувчиси эса ана шу «унутилган»ни «эслаб олиши, эслай олиши» шарт. Йўқса, «ёпиқли қозон ёпиқлигича» қолаверади...

Умарали НОРМАТОВ: - Анъанавий аруз, бармоқдаги шеърятдан фарқли ўларок, модерн шеърда уч унсур — оригинал поэтик фикр, туйғу, манзара оҳанги, яъни ўша уч унсурдан тугилган оҳанг ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Аруз ва бармоқдаги шеъринг ритмика — оҳангни белгилайдиган ҳижо, тuroк, баҳр, қофия каби қатъий талаблар бу ерда ўз аҳамиятини деярли йўқотади. Бироқ ҳақиқий модерн шеър оҳангдорлик бобида анъанавий аруз ёки бармоқдан асло қолишмайди. Қалтис ва кийин жойи шундаки, бу ерда аруз ёки бармоқдаги каби оҳангни вужудга келтирадиган тайёр андоза — меъёрлар йўқ ҳисоб ёки бор бўлса ҳам илмий кашф этилмаган. Бу оҳангни фақат қалб кўзи орқали туйиш, ҳис этиш, ундан завқланиш мумкин, холос. Модерн шеър ҳатто анъанавий шаклда ёзилганда ҳам ҳижо, тuroк, қофиядан ҳосил бўладиган оҳанг эмас, айни ўша оригинал поэтик фикр, туйғу, манзара, улар ҳаракатидан вужудга келадиган оҳанг ўқувчи қалбида акс-садо беради.

Фаҳриёрнинг «Куз ёмгири» туркумидаги мана бу манзара оҳангига эътибор беринг:

Хазонлар эргашди армон хайлига,
Куз видо истади кўнгил майлига,
Ёмгирлар ёғади хижрон сайлида,
Куз ёмгири,
Хижрон ёмгири.

Куз, ҳазон фасли билан боғли мунгли – ҳазин кайфият, бетиним ёғаётган хижрон ёмгири, унинг дардли садоси билан қўшилган гаройиб, ўта маънос, мунис бир мусиқий оҳангни вужудга келтиради; кузнинг кўнгил майлига видо исташи, бунинг устига «хижрон сайлида» ёмгирнинг саваллаши шеърдаги маънос туйғу мусиқасини авж пардаларга кўтаради. Шеърнинг кейинги бандидаги бир қарашда халқона шўх, қувноқ туюлган мисралар ҳиссий оҳанги жиҳатидан бутунлай ўзгача —янгича:

На кўз – тикарга, на умид – боғларга,
На сўз – айтарга, на димоғ – чоғларга,
На гул – севарга, на кўнгил – доғларга,
Куз ёмгири,
Хижрон ёмгири.

Кувноқ сатрлар бағридан сизиб чиқаётган мунгни сезиб-туйиб турган бўлишингиз керак...

Шоирнинг қатор шеърларида кераксиз, ортиқча, ўринсиз туюлган ти-ниш белгилари — айниқса, тире, вергул бу ерда фикр, туйғу изҳори-ифодаси учун зарурий элемент, поэтик воситага айланади. Эҳтимол, мисралардаги гап тузилиши қоидага унчалик мос эмасдир, бироқ «қоидага унча мос бўлмаган» ана шу мисралар лирик қаҳрамон кўнглидаги асов туйғулар, кечинмалар ифодасига ниҳоятда мос. Шу каби энг яхши асарлар бугунги модерн шеърятда поэтик оҳанг масаласини тадқиқ этиш учун етарли асос бўла олади, деб ўйлайман.

Улугбек ХАМДАМ: – Умарали ака, сиз қайдай ўйлайсиз, шеърятимизда юз бераётган бу ўзгаришларнинг туб сабабларини каерлардан изламоқ ўринли бўларкин? Ҳамма гап айланиб бориб инсон ва давр муносабатига тақалмасмикан? Ахир, одамзод ўзини ўтга-чўкка урса ҳам – урмаса ҳам, барибир, ўзи яшаб турган жамият ва замоннинг бир парчаси эканлигини инкор этолмайди. Шундай бўлгач, давр таъсиридан қочиб қайга ҳам кета оларди. Кетганда нима бўларди? Уни ҳеч ким тушунмай қолмайдими?.. Ахир бизнинг маънавий ҳолимиз ўзимиз яшаётган муҳитдан қабул қилиб олган шартли белгилар даражаси билан ўлчанмайдими! Модомики шундай экан, биз ана шу белгиларга кўра гапирмоғимиз шарт эмасми? Йўқса, бегона юртга келиб, ҳеч ким тушунмайдиган ўз тилида нималарнидир англатишга беҳуда уринаётган шўрлик сайёҳ ҳолига тушмайми? Белгиларга кўра гапириш дегани ўзинг яшаётган давр табиатини, тартиб-интизомини тан олиш деганими? Узоққа бормайлик-да, 60-йилларда ўз шеърлари билан собиқ Иттифоқда кенг шуҳрат қозонган Е.Евтушенкодан бир мисол олайлик. У ёзади:

Бугунги қаҳрамон –

у ўзгарди.

Худди аср янглиг мураккаблашди.

Ҳозир қаҳрамон — файласуф ва ижодкор,

Асло қиличбозлардан эмас, балки пайгамбарлардан.

Ўғитларни англаш даври – бу,

Юзаки романтиканинг куни эса битди.

(таржима бизники – У.Х.)

Бундан бир неча ўн йиллар бурун ёзилган шеърда «юзаки романтиканинг куни битганлигию ўғитларни англаш даври бошланганидан, куннинг қаҳрамони ўзгарганидан» баҳс қилинмоқда. Энди эътибор беринг, шу шеър мазмунини бугунги кунимизга тадбиқ этса бўлмайдими? (Фақат бугунги қаҳрамоннинг исми ўзгарган: у Евтушенко айтганидай «файласуф» ё «ижодкор» деб эмас, балки «тадбиркор», «тужжор» ва шунинг каби исмлар билан аталмоқда). Ахир шоир 30 йил наридан туриб кунимизни ёзгандек туюлмаётими? Ахир биз эмасми хомхаёллар палласидан йироқ тушиб, реал ҳаёт сарҳадига қадам қўйган ва замонга мос бўлишга, ўзгаришга интилаётган кишилар!.. Кўринадики, ҳар даврнинг ўзига хос кайфияти бўлиб, у шу даврда яшаётган кишилар онги ва қалбига кириб боради. Биз шунинг таъсирида юрамиз. Евтушенко 30 йил олдин қаҳрамоннинг ўзгарганидан хабар бермоқда. Бугун у яна ўзгарди. Демак, 30 йил олдин рўй берган янгилавиш ўзининг ниҳоясига етди ва ундан-да янги бошқа давр бошланди. Ва биз энди янгиланган шу даврга кўра ҳаётимизни мослашга, у билан ҳамқадам юришга интиламиз. Ушбу ҳаракат эса дунёни, ўзимиз тегишли бўлган жамиятни қайта англаш, идрок этишимизни тақозо этганидан секин-аста маънавий ҳаётимиз ҳаракатга келади. Шу вақтгача маълум маънода тургунлашиб қолган кадрятлар ҳам ўз ўрнидан кўзголиб, тусланишга юз тутди. Жамиятдаги кадрятларнинг ўзгариши эса инсон ботинини ҳаракатга келтиради ва қайсидир маънода дунёни қайта баҳолаш жараёни кечади. Натижада илгари бизни қувонтирган, кўнгил ва онгимизга завқ шавқ олиб кирган нарса ва ҳодисалар энди жудаям гариб кўрина бошлайди. Кўнгил, Чўлпон айтганидек, янгилик кидиришга тушади. Чунки замон билан ҳамнафасликка эҳтиёж сезади-да. Ҳа, инсон ўзи мансуб бўлган давр билан ёнма-ён юрмас, замон нафасини ўз ҳаётида ҳис қилиб яшамас экан, у ўзини бахтсиз сезаверади. Ўтмишда яратилган ҳар қандай буюк асар ўзининг ҳар қанча улуглиги ва фазилатига қарамай, барибир, бугунги кунни тўла маънода акс эттиролмайди. У маънавий, лекин тарихий кадрят сирасига киради. Шунга кўра ҳам замоннинг қайноқ нафаси уфуриб турган асарларга, шу куннинг асарларига ҳар доим ҳам алоҳида талаб бўлади. Чўлпон Наво-

ийдек даҳони ўқиб ҳам кўнгил таскин топмайди, деб ёзганини “Навоийдан қоникмаслик”, деб тушунмаслик керак. Чўлпон дунёга ва одамзодга тегишли бўлган асосий қирралар Навоийда гўзал тарзда айтилганини жуда яхши билади. Бирок қидиргани — шу “қирралар”ни ўзи яшаб турган замон нуқтаи назаридан туриб ёритилган асарлар эди. Ҳа, у замон нафасига эҳтиёж туйган эди... Ва бу эҳтиёж янгиланган бадий тафаккурдан тугилаётганди. Эҳтиёж мавжуд экан, санъат, адабиётда ҳам янгиланиш бўлаверди.

Умарали НОРМАТОВ: — Ўтган аср бошларида миллий адабиётимизда туб ўзгариш, бадий ислохотларга эҳтиёж нақадар кучли бўлганлиги ҳаммага аён. Адабиётимиз бахтига мана шу эҳтиёжни чуқур ҳис этган Чўлпон, Қодирий сингари улкан истеъодлар майдонга чикди ва миллий адабиёт ривожини янги йўлларга солиб юборди. Қарангки, ХХI аср бошларида ҳам бугунги адабиётимизда туб янгиланишга кучли бир зарурат борлигини кўриб, сезиб турибмиз. Ахир, шоир айтмоқчи, чархнинг авзойи аввалгиларга ўхшамас: мустақил мамлакатнинг озод одамни, глобаллашув, ахборот асри кишисини аввалги адабий мезонлар асосида яратилган асарлар асло қаноатлангирмаслиги кундай равшан. Аслини олганда янгиланиш, ўзгариш жараёни аллақачон бошланган, суҳбатимизда келтирилган шеърлар бу йўлда муайян ижобий тажрибалар мавжудлигини тасдиқлаб турибди.

Улугбек ҲАМДАМ: — Умарали ака, сизнингча, ўзбек шеършунослиги, адабий нуқтаи назари ўзбек поэзиясидан қайсидир маънода орқада қолиб кетмаяптими? Бу ҳол айниқса, модерн шеърни тушунишда ва уни таҳлилу тадқиқ этишда сезилиб қолаётганга ўхшайди. Ва умуман, негадир ҳар қандай янгиллик Шарқда қийинчилик билан кўкарадигандек. Жумладан, ўзбек шеърлятида содир бўлган янгоришлар ҳам, масалан, 70-йилларда ўнчалик ҳуш қабул қилинмаган. Ҳозир ундайин қаршилик ва тазйиқлар бўлмаса-да, барибир, «модерн шоирлар» негадир суйиб ўқилмайди. Узоққа бормайлик-да, сўнгги бир неча йил мобайнида нашр этилган Баҳром Рўзимухаммаднинг «Кундуз сарҳадлари» ва Фахриёрнинг «Аёлгу» тўпламларига бўлган адабий муносабатни олайлик. Ростки, мен шу икки китоб чуқур тушунилиб, оҳори тўқилмаган гўзал таҳлиллар асосида ёзилган тақрирларни, мақолаларни ўқимадим. Устоз Озод Шарафиддиновнинг «Модернизм — жўн ҳодиса эмас...» сарлавҳали суҳбати, профессор Қозқовой Йўлдошевнинг бир қанча радиосуҳбатлари, мунаққид Аҳмад Отабевнинг ахён-ахёндаги «модернистик чиқишлари», шоир Баҳром Рўзимухаммаднинг «Аёлгу» ҳақида, шоир Шермурод Субҳоннинг Б. Рўзимухаммад шеърлари тўғрисида ёзган мақолалари ва яна шу руҳдаги ҳаракатлар ҳали етарли эмас. Қолаверса, ҳар икки мақола ҳам шоирлар шеърляти моҳиятини тўла очиб беролган, дейиш мушкул. Ва умуман, адабиёт илмимизда янгиланаётган бадий тафаккур масалаларини теран ва апрофлича тадқиқ этган салмоқли ишлар деярли яратилмаётгани кишини ўйлантириб қўяди. Эҳтимол, адабий танқидга бўлган биздаги совуққон муносабатнинг ҳосиласидир бу. Ахир тан олмоғимиз керакки, Шарқда бадий асар ёзиш адабиёт илми билан шуғулланишдан кўра ҳаммиша ҳам «баландрок» мартаба ҳисобланиб келган. Бундай ёндошув ҳалигача ўз таъсирини йўқотган эмас. Ҳатто «жуда чуқур» тушунувчи зиёлиларимиз ҳам кўпинча адабий танқидни мустақил ижод ўлароқ тан олишдан кўра бирон-бир асарнинг «соя»си сифатида қабул қилишга кўпроқ мойиллик билдиради. Аслида-чи? Аслида, ҳақиқий адабий таҳлилий асар — чинакам ижод, илм ва бадийят баравар иштирок этадиган улкан майдон. Ахир, Белинскийнинг «Адабий орзулар»ини Пушкин ё Лермонтов шеърларидан қўйи қўйиш мумкинми? Менингча, йўқ! Чунки Белинскийнинг адабий-танқидий асарлари ўзининг пафоси нуқтаи назаридан Пушкин шеърларидан асло қолишмайди. Дунёни бадий идрок этиш даражаси жиҳатидан ҳам Белинский, масалан, Лермонтов билан бўйлаша олади. Эдуар-

дес Межелайтиснинг «Тунги капалаклар»и К. Г. Юнг, Э. Фромм, О. Гас-сетларнинг бадиий адабиётга бағишлаб ёзилган асарлари тўғрисида ҳам шундай илиқ муносабат билдириш мумкин. Албатта, ўз замонасига кўра бундай илгор адабий-танқидий асарлар ёзиш учун ижодкор-олимга жуда кўп нарса зарур: у тарих ва жамиятшуносликни, социология ва психологияни, кўйинги, борлиқ ижтимоий соҳаларнинг билимдони бўлиши шарт. Кейин энг муҳими бошланади: мунаққид камида ўзи тадқиқ этаётган шоир ё ёзувчи даражасида фикрлай ва ҳис қила билиши, дунёни ҳам ижодкор-олимга яна кўп фазилатлар асқотади... Эҳтимол, шунинг учун бизда улар жуда кам бўлган ва тобора яна-да нодирлашиб бормокда... Албатта, нималардир қилинмокда, онда-сонда бўлса-да, кишининг эсида қоладиган адабий-танқидий асарлар учраб турибди. Мен 1998 йилда чоп этилган И. Ғафуровнинг «Дил эркинлиги» номли китобини алоҳида санаб ўтган бўлардим. Қолаверса, сизнинг бир қатор адабиётшунос олимлар билан сўнги йиллар давомида «Жаҳон адабиёти» журналича эълон қилинган сўхбатларингиз, Баҳром Рўзимухаммад, Узоқ Жўрақулов сингари яна бир неча ижодкорларнинг вақтли матбуотда онда-сонда бўлса-да чиқиб турган мақолалари... Бироқ ўзгараётган бадиий тафаккуримиз меваси бўлиб дунёга келаётган шеърятни, унинг туғилиш сабаблари ва қонуниятларини кўрсатиб, тушунтириб бера оладиган асарларга эҳтиёж барибир қондирилмай келаётир. 1987 йилда ёзилган, 1988 йилда кенгайтирилиб, қайта ишланган француз олими Жан-Луис-Жубертнинг «Шеър недир?» деб номланган асари назаримда, ана шу ташналикни бир қадар қондирадигандек. (Мен уни туркчада ўқидим — У. Х.) Китоб учта бўлимдан ва кўплаб боблардан иборат. Биргина бобларнинг номланишининг ўзиёқ киши эътиборини тортади, сергак тортиради, ҳали масала моҳиятини англаб етмасингдан буруноқ сен билган шеър ҳақида қандайдир янги гап айтилиши мумкинлигини сеза бошлайсан. Мана улардан бир нечтаси: «Шеърнинг фойдасизлиги», «Шеър ва хотира», «Шеър ва сеҳр», «Насрнинг юриши, назмнинг эса рақс тушиши», «Тилнинг мағлубияти», «Овоз шеъри», «Шеърнинг овозсизлиги», «Мавҳум шеър», «Шеър ва туш» ва ҳоказо.

Умарали НОРМАТОВ: – Миллий адабиётимиздаги, хусусан, шеърятдаги ноанъанавий йўналиш, модерн шеърят тадқиқи кўнгилдагидек эмас, деган гапингизга кўшиламан. Бироқ ноумид шайтон, дейдилар, мана шу йўналишдаги асарларни теран ҳис қиладиган, чуқур таҳлил эта оладиган навқирон кенжа адабиётшунослар авлоди етишиб келаётганлиги кўнгилга таскин беради. Жаҳон адабиёти тажрибасидан маълум: янги адабий ходиса – мактаб эртадир-кечдир, албатта ўз тадқиқотчиларини етиштиради. Миллий университетда ўтказилган адабий анжуманларда, жумладан, Шавкат Раҳмон, Фахриёр, Иқбол Мирзо, Турсун Али шеърлари муҳокамасига бағишланган анжуманлардаги чиқишларни, ўта мураккаб, ноанъанавий шеърлар хусусида ёшлар топиб айтган мулоҳазаларни тинглаб кўнгил яйрайди. 2001 йили ўзбек филологиясида Муҳайё Йўлдошева деган кизимиз бугунги модерн шеърят ҳақида магистрлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ёш тадқиқотчининг энг янги шеърятимиз руҳига мос ноанъанавий йўналишдаги нозик кузатиш, илмий таҳлиллари ҳимоя қатнашчиларини лол қолдирди. Бу иш китоб ҳолида чоп этишга, уни номзодлик диссертацияси тарзида ҳимоя этишга тавсия этилди. Муҳайёхонга ўхшаган ёш шеършунослар якка-ёлғиз эмас. Улар матбуотда ҳам кўрина бошлашди. Аминманки, эрта-индин улар катта майдонга, юксак минбарга дадил чиқадилар. Кўрасиз, яқин келажакда модерн шеърят тадқиқи сизу биз кутган манзилларни албатта забт этажак.

Умуман олганда модерн шеърят тилини ўқиш, англаш осон эмас. Бу шеърят дунёсини теран англаш учун айни шу дунё ичида яшаш, бу оламнинг одами бўлиш лозим. Модерн шеърятнинг, умуман, модерн адабиёт, санъатнинг ҳаёт, жамият билан алоқаси анъанавий реалистик адаби-

ёт, санъатникидан тубдан фарқ қилади. Модерн шеърятда «одамларнинг тили учидан турган сўзни айтиш», одамлар – замондошлар кайфиятини ифодалашга интилиш йўқ ҳисоб. Модерн адабиёт, шеърят намуналарини ўқиганда реалистик мусаввирлар яратган ҳаётни айна ўзидек гавдалантирган суратлар кўргазмасига эмас, авангард санъаткорлар суратларидан иборат гаройиб, дарҳол тушуниш, англаш мушкул бўлган «айқаш-уйқаш» манзаралар галереясига кириб қолгандек бўласиз, ўзгача ранглар жилосига дуч келасиз, аввал эшитмаган наволарни тинглайсиз. Улар сизда кайфиятлар уйғотади, ҳаётга, нарса ва ҳодисаларга ўзгача нигоҳ билан қарашга ундайди... Анъанавий реалистик асарлар руҳида тарбияланган ўқувчи, реализм эстетикаси, назарияси билан қуролланган танқидчи-адабиётшунос буни осон ҳазм қила олмаслиги табиий бир ҳол. Ушбу гаройиб, тушуниксиз оламга чуқур кириб борганингиз сари секин-аста унинг асири, мухлиси бўлиб қолганлигингизни ўзингиз ҳам сезмай қоласиз. Мен олий ўқув юртида талабалар билан ишлаш жараёнида бунга амин бўлганман. Умумтаълим мактабларида модерн адабиёт, шеърят, айникса, санъат намуналари билан деярли таништирилмайди. Ўқув дастурларида мавжуд янгича йўналишдаги айрим шеърлар табиатини тушунтириб бера оладиган адабиёт муаллимлари ниҳоятда кам. Ўзбек филологияси факультетлари 1-курсда «Ҳозирги адабий жараён» фани орқали талабалар модерн адабиёт дунёси билан бевосита таниша бошлайдилар, мана шу танишув жараёнида атиги 3-4 ой давомида улар тамомила бошқача одам — модерн шеърятнинг «ашаддий мухлиси» бўлиб қоладилар... Таълим-тарбияда ҳам гап қўп-да!..

Улуғбек ҲАМДАМ: – Бугунги ўзбек модерн шеърятда ва умуман, ўзбек адабиётида «катта бурилиш» — таъсири нафақат санъат доирасида, балки жамият миқёсида кутиладиган воқеаларнинг деярли содир бўлмаётгани юқорида у ёки бу муносабат билан айтилиб ўтган сабабларга боғлиқ эканидан ташқари, яна икки улкан омилга ҳам алоқадорлигини таъкидлаш лозимга ўхшайди. Биринчиси, ташқи омил — жамият ҳаётининг кейинги 10-15 йил мобайнида кўпқатламли, кўпқийёфали мазмун касб этиши оқибатида муайян ижтимоий-иқтисодий-маънавий тоифага мансуб кишининг ўз қатлами даражасидаги эҳтиёж ва қизиқишларининг шаклланганлиги ҳамда адабиёт-санъатнинг кўп ҳолларда мазкур эҳтиёж ва қизиқишлар рўйхатидан «тушиб қолаётганлиги» билан изоҳланади. Бошқача айтадиган бўлсак, гарчи «адабиёт одамлари» орасида модерн кайфият кечаги кунга нисбатан бир қадар барқарорлашган эса-да, модерн шеър мухлисларининг сони барибир, жудаям озчиликни ташкил қилади. Рақамнинг «камбағаллиги» модерн шеърни тушуниш ўқувчидан хос бир адабий тайёргарлик, хос бир бадиий дид тақозо этишига ҳам боғлиқ, албатта. Ҳатто айтиш мумкинки, адабиёт-санъатга қайси бир жихатдан бевосита алоқаси бўлган ўқувчигина бугунги модерн шеърнинг чин мухлиси. Одатда, талабнинг чекланганлиги таклифнинг камтароналигига, етарли миқдорда оммавийлашмаслигига олиб келади.

Иккинчиси ички омил бўлиб, шоир шахси, бу шахснинг қисмати билан боғлиқ фактордир. Шоир бўлиб тугиладилар, деган нақл юради. Бу гапда ҳикмат бор. Чунки шоирлик, бу – ҳақиқатан ҳам қисмат. Киши шоиртабиат бўлиб туғилиши ва андак адабий таълим орқасидан бинойидек шеърлар машқ қилиши, ҳатто эл оғзига тушиши мумкин. Аслида шундай шоирлар ҳам керак. Ҳаммининг бирдек «даҳо» бўлиши мумкин ҳам, шарт ҳам эмас. Бироқ санъатда навоийлар бу тариқа пайдо бўлмайди. Навоийларга фитратининг шоиртабиатлигидан ташқари қисматининг ҳам айрича – чинакам ижодкорликка монанд бўлмоғи зарур. Улуғ дард, мислсиз муҳаббат, таскинсиз улкан йўқотишлар, азим руҳий эврилишлар, туганмас изтироблар... мана нималар ҳаводек керак Катта Шоирга, Улкан Санъаткорга!.. Бироқ кечирасиз, бу ёғи энди пешона... Одам буюртма бериб бахтсиз бўла олмайди, атайлаб ўзини-ўзи руҳий қийноқларга, изтиробларга, ўпқондек ютиб келгучи дард-мунгларга гирифтор эта бил-

майди... Қисмат... Шунинг учун ҳам орамизда истеъдодлар кўп бўлишига қарамай, даҳолар камёб... Истеъдоднинг даҳо санъаткорга «айланмоғи» учун ана шу дўзахий азобларни кечиб ўтиши ва энг муҳими, тегирмондан бутун чиқмоғи шарт! Ҳа-ҳа, шунча эврилишлардан сўнг ҳам ботинида ўз инсонлик шаънини бутун сақлаб қололган истеъдодгина яна бир қадам илгари ташлайди — Улкан Санъаткоргина ёзиши мумкин бўлган дурдоналарни ярата бошлайди. Мана, нима учун ҳаммамиз бинойидек-миз-у, орамизда навоийлар кўринмайди...

Жуберт юқорида эсланган китобида Массет исмли муаллифнинг 1835 йилда ёзилган «Май кечаси» деб номланган шеърини келтирадики, назаримда у руҳан айтилганларга монанд тушади:

Ишқ тўла кўксидан оқар эди қон:
 Ленгизлар устида беҳуда учди,
 Соҳиллар бўш эди, бўш эди уммон.
 Ниҳоят панжасин кўксига санчди...
 Келтирди юрагин полапонларга.

Тошга ястанганча ожиз сақоқуш
 Бўлаша бошларкан сўнгра парчани,
 Улуғ муҳаббат-ла қисмат аччигин
 Бостириб қўйгандек сезарди ўзни.
 Ва қонли тўшига боқарди бот-бот
 Завқдан ва шафқатдан, даҳшатдан сархуш...

(таржима бизники – У.Ҳ.)

Яна-да кўп изтироб чекиб яшаган шоир ҳам ўз ҳаётини асарлар тариқасида қонга ташна ўқувчиларга мана шу тарзда аргумон этади, дейди француз олими шеърни таҳлил этаркан. Албатта, бу мисолда кимдир ортик даражадаги муболагани кўрар, кимдир бошқа фикр айтар, лекин, нима бўлгандаям ҳақиқий шоир-ижодкор тақдир баъзан чинданам сақоқуш қисматини ёдга солади. Шу маънода орамиздан навоийларнинг потраб чиқиб турмаганининг сабабларидан бири – сақоқушнинг аччиқ қисматидек қисматни камдан-кам, ноёбдан-ноёб ижодкор ўзига раво кўришидир. Бас, шундай экан, ҳақиқий шоир, умуман, санъаткор бу – аввало, Улуғ Дардмандки, мен унга ҳавас қилишдан, шарафига санолар ўқишдан олдин дардига Яратгандан шифо тилаган бўлардим. Ҳа, чинакам шоирлар (эътибор берган бўлсангиз, бутун суҳбатимиз давомида мен «санъаткор», «ижодкор», «шоир» сўзлари олдига «чинакам», «ҳақиқий» деган сифатларни бот-бот қўшиб қўйишга мажбур бўлдим, ўйлайманки, изоҳга ҳожат йўқ!) орамиздаги энг касалманд, «соғлар орасидаги носоғ» кишиларким, уларнинг дарди ҳақиқатан ҳам оламнинг дарди, одамнинг дардидир. Уларга ҳасад қилиш эса, кўринадики, ҳар қандай соғлом мантикдан йироқ ахлоқона ва разилона ишдек туюлади менга.

Умарали НОРМАТОВ: – Адабиёт тарихидан маълумки, ҳеч қайси адабий оқим, ижодий метод ижодкорга имтиёз, афзаллик ҳуқуқини бермайди. Охир-оқибат ижодкорнинг истеъдод даражаси, заковати, ижоддаги омади, бадиий ихтироси ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Ҳозирги модерн шеърятнинг, модерн шоирларнинг унчалик машҳур эмаслигидан кўпам ташвишга тушавермаслик керак. Ҳар ҳолда менинг кузатишимча, модерн шеърятга муносабатда муайян ўзгариш бор, ихлосмандлар кейинги 4-5 йил давомида сезиларли даражада кўпайди. Қолаверса, модерн шеърятнинг ўзи юқорида айтилганидек, бетиним ўзгариб-янгилашиб, такомиллашиб, ўқувчи-шеърхонга яқинлашиб борапти, ҳали бизда модерн шеърятнинг имкониятлари тўлалигича намоён бўлгани йўқ. Шунга қарамай, бугунги кунда унинг Абдували Қутбиддин, Фахриёр, Баҳ-

ром Рўзимуҳаммаддек тан олинган истеъдодли намояндалари борлигининг ўзи катта гап! Булар ва уларнинг ўнлаб издошлари ўзбек миллий модерна шеърятининг эртасига катта умид уйғотади.

Улугбек ҲАМДАМ: – Домла, негадир менга Абдували Қутбиддин ва Фахриёр билан Баҳром Рўзимуҳаммад шеърятини ўртасида илдизли тафовут борга ўхшайди. Биринчи икки шоир анъана доирасида, анъана заминида туриб модернистик кашфиётларга интилаётган бўлсалар (сизнинг юқорида «соф модерн» кўринишидаги деярли барча асарлар қаъридан акс-садо бериб турган қадим аёлгу наволарини туйиб-эшитиб турасиз, деганингиз бежиз эмас), Баҳром Рўзимуҳаммад ижодиёти кўпроқ модернистик соҳил томонида каби. Чунки Абдували Қутбиддин ва Фахриёрга дунёни боши ва охири мавжуд бус-бутун олам ўлароқ кўриш хос, бинобарин, улар яратаётган бадий дунё изчил мантикийликка, узвий давомийликка асосланган бўлса, Баҳром Рўзимуҳаммад «дунёси»нинг ҳақиқатан ҳам «оёғи осмонда». Унинг шеърлари Фахриёр ва Абдували Қутбиддин асарларида акс этган «бутун дунё»нинг сочилиб кетган синиқларидек таассурот қолдиради. (Ахир модернизмнинг моҳияти айнан инсон руҳиятидаги дарзлар орасида яширинган-ку!) Бу ўринда гап қайси шеърини йўлнинг устун ё пастлигида, яхши ё ёмонлигида эмас, асло! Масалани ҳеч қачон бундай қўймаслик керак. Гап шоирларнинг фитратий ўзига хослигида, дунёни эстетик бадий идрок этишидаги айричалигида. Ҳеч шубҳа қилмайманки, агар шоир чинакамига истеъдодли бўлса, ҳар қандай йўсинда гўзал, гоёт гўзал ашъор бита олади. Бинобарин, бадий тафаккурнинг реалистик босқичи ҳам, модернистик босқичи ҳам, жумладан, уларнинг ўзига хос синтези бўлмиш модернистик реализм (Фахриёр, Абдували Қутбиддин каби яна кўплаб шоирларимиз шу услубга яқинроқ) босқичи ҳам юксак санъат намуналарини беришга қодирдир. Ҳа-ҳа, шоирнинг кучи унинг қайси «изм»га мансублигида эмас, балки шу «изм» заминида туриб, нима ва қандай ёза билди, гап шунда! Ва яна шундай ўйлар мени ҳеч тарқ этмайдики, XX аср ўзбек анъанавий шеърятини берган «Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур турилгонсен!» (Чўлпон), «Чувалади ўйларим сенсиз, Хаёлимга тарок ургайман. Менинг қўлим етмаган юлдуз, Тушларимда сени кўргайман» (А. Орипов), «Уйғон ай малагим, тур, ўрнингдан тур, Оташин музларда исинайлик, юр!» (Р. Парфи) каби ўзининг ўлмас мисраларини ҳали ярата билганича йўқ. Биз «модерн шеър табиати сал бошқача бўлади, унга бу янглиғ талаблар қўйиб бўлмайди» дегандек ўнлаб-юзлаб ваз-қарсон кўрсатмайлик, барибир, адабиётнинг санъатлик хусусиятини унутмаслигимиз лозим. У бизнинг эстетик дунёмизни титратиб юборадиган асарлар бергандагина чинакам бадий ҳодиса ҳақида фикр юритишимиз мумкин.

Умарали НОРМАТОВ: – Модерн шеърятимиз ривожини осон ва силлиқ кечаётгани йўқ, албатта. Унинг ривожини йўлида жиддий қийинчилик, камчиликлар, турфа оғишлар мавжудлиги ҳеч кимга сир эмас. Бу янги адабий жараён оқилона танқид, хайрихоҳлик руҳидаги баҳс-мунозараларга ниҳоятда муҳтож. Ана шундай бир вазиятда ҳеч қанақа аниқ далил, илмий таҳлилларсиз бу йўналишдаги шеърлардан бурун жийриш, уни куруқ рад этиш ҳолларига дуч келаётирмизки, бундан афсусланмай иложингиз йўқ. Модерн шеърят танқиди ҳозирги бу йўналишнинг «ўзбек маънавий муҳити»га номувофиклиги, матнда «тиниш белгиларига амал қилмаслик», назм тузилишининг «қоида-қонун»ларига, назарияга мос тушмаслиги, фикр-ғоянинг мавҳумлиги хусусидаги куруқ нолишлардан нарига ўтмаяпти.

Ниҳоят ҳар қайси адабий-бадий оқимда бўлгани каби ижодкор шахси, даражаси, унинг ижодий жасорати, модерн шеърятнинг бугуни ва эртасини белгилайди. Бу йўналишда қалам тебратаётганлар айчайин бир ҳаваскор қаламкашлар эмас, улар орасида миллий ва жаҳон адабиёти, санъати тарихи ҳамда бугунги кундан чуқур хабардор етук ижодкорлар

борлигидан чексиз қувонаман. Бу шеърят устида сўз очадиган, баҳс юри-тишга чоғланган мунаққид ўз савия-даражасини уларнинг бўйи-баста билан бир бор солиштириб олса зарар қилмасди.

Улуғбек ҲАМДАМ: – Ҳўш, шу чокқача баҳсини юритганимиз модернизмнинг ўзи нима? У қачон ва қандай пайдо бўлган? Модернизмни бир неча ҳаёлпараст санъаткорлар «бекорчилик»дан ўйлаб топганларми? Ёхуд табиий бир жараён сифатида ҳаётимизга кириб келганми? Унинг анъанавий оқимлар, хусусан, реализмдан нима фарқи бор? Модернизмни реализм ўрнига келган ва уни (реализмни) ўз ҳаёт ҳужайраларини бутунлай сарфлаб бўлган оқим ўлароқ «истеъмол»дан чиқариб ташлашга қодир йўналиш дея оламизми? Балки унинг саҳиясида компромисслик хусусияти устундир?..

Бу ва бунинг каби юзлаб саволлар туғилиши табиий ҳол, албатта. «Жаҳон адабиёти» журналининг 2001 йил ноябр сонидан рус олими Александр Гениснинг «XX асрнинг етакчи услуби» номли мақоласи ва улкан руҳиятшунос олим К. Г. Юннинг «Пикассо» отлиг эссесидан юқоридаги саволларнинг айримларига жавоб топгандек бўласиз. Генис ёзади: «Тарих вақт билан ҳисоблашмайди, бироқ бизлар солномага назар солмай иш юрита олмаймиз. Ортга назар ташлар эканмиз, модернизм тарихнинг қайси палласидан бошланганини билиб оламиз.

Лондондаги машҳур икки бадиий музей жамоаси яқинда ана шундай муаммога дуч келди. Улар ўз ҳазиналаридаги санъат асарларини ўзаро тақсимлаб олишларига тўғри келди: натижада Миллий галереяга мумтоз тасвирий санъат асарлари, Тэйт галереясига эса замонавий ижодкорларнинг асарлари насиб этди. Бу борада 1900 йил чегара чизиги вазифасини ўтади. Бу чегара чизиги ҳар қанча баҳсли ва шартли бўлмасин, нафақат тақвимий, балки мантикий ҳақиқатга яқинлиги билан ҳам эътиборни тортади. Биз модернизмни ўтган аср билан тенгдош ҳисоблай туриб, ҳам тарихан, ҳам бадиий жиҳатдан адолатли иш тутган бўламиз».

Модернизмнинг моҳияти ҳақида фикр юритаркан, олим модернизмга-ча санъатда воситаларгина ўзгартириб келинган бўлса, модернизм «тадқиқ қилинаётган объектнинг ўзини тамомила янгилагани»ни таъкидлайди. «Ницшенинг «ҳеч қандай фактлар мавжуд эмас, балки уларнинг талқини, инъикосигина бор» деган ақидасини дастак қилиб олган модернизм муаллифнинг тасавуридагина мавжуд воқеликнинг турли талқинлари, дунёни турли субъективизмларнинг кураш майдони сифатида акс эттира бошлади», деб ёзади яна олим.

Юнг эса модернистик санъат моҳиятида руҳий хасталикни кўради. У бундай хасталикка чалинган кишиларни икки гуруҳга ажратади: «Булар невротиклар ва шизофрениклар. Биринчи гуруҳга мансуб (кишилар) синтетик характердаги кучли ва яхлит туйғуга йўғрилган суратлар чизишади... Иккинчи гуруҳ, аксинча, шундай суратлар чизадики, бу суратлар уларнинг муаллифларига ҳиссиёт бегона эканини кўрсатиб туради. Улар ҳар қандай ҳолларда яхлит уйғун туйғуни эмас, балки, аксинча, қарама-қарши кечинмаларни ёки уларнинг умуман йўқлигини ифодалайди. Бу суратларнинг бадиий шаклида эса синиқ чизиқларда акс этган таназзул, инкироз кайфияти устиворлик қилади ва бу ўз навбатида ижодкорнинг руҳан бўлинганини, яъни ўзини бошқа одам деб фаҳмлашини билдиради. Суратлар томошабинга ёқмайди ёки ақлга тўғри келмайди, тажовузкор руҳдалиги ва беўхшов носамимийлиги билан унда кўрқинчли таассурот қолдиради. Пикассо ана шу руҳий (психологик) типга мансуб» (Аҳмад Отабой таржимаси).

Бундай қараш модернизмнинг келиб чиқишида ижтимоий-психологик факторнинг доминант моҳиятига ургу беради. Чинданам XX асрга келиб инсоннинг турмуши цивилизация оқибатида мисли кўрилмаган даражада мураккаблашди, одамларнинг ўзаро руҳий муносабатда бўлиш имкони тораёди, бундай эҳтиёж — руҳ ҳаёти инсоннинг ичига ҳибс этилди, на-

тижада руҳий изтироб тугилди, руҳ касалликка чалинди... Назаримда модернизмнинг руҳий-психологик асоси шу нуқтадан бошланади.

Дарҳақиқат, инсоният ҳаётига модерн руҳнинг кириб келиши асрлар давомида шаклланиб-турғунлашиб қолган дунёқарашни остин-устин қилиб юборди. Модернизм шундай моҳиятга эга эдики, у энг анъанавий, энг мумтоз шакллар, тушунчалар бағрига ҳам ҳеч тортинмай, ҳеч иккиланмай ёриб кираверди. Модернизм бу — XX асрга келиб, инсониятнинг ижтимоий-иқтисодий, илмий-техникавий, маданий-маънавий соҳадаги ёппа тараққиёти туфайли онларда содир бўлган улкан ўзгариш — тафаккур тарзимиздаги янги босқич. У даврнинг умумий, универсал кайфияти. У реализмга қарши эмас, балки реализм заминиди (материалиди) барпо этилган замонавийликнинг янги қасри. Истилоҳнинг лугавий маъносига («модерн» французча «янги», «замонавий» дегани) эътибор берадиган бўлсак, «модернизм тугилишга тугилди-ю, бироқ энди ўлмас керак!» дегинг келади. Мантиқан олганда ҳар қандай давр энди ўз кайфиятини акс эттирган янгидан-янги, замонавийдан-замонавий асарини модерн асарлар деб атайди... Демак, модернизм ҳеч қачон эскирмас экан-да, деган ўй ҳам келади, баъзан хаёлга. Бироқ эртанги кун ҳамиша ўз бағрида кутилмаган сирни яшириб туриши билан қудратлидир. У «бугун»га нисбатан анча эркин. Келажакнинг бизнинг тасарруфимиздаги фоизи унчалик катта эмас. Бинобарин, биз «модернизм мангу, модернизм ҳеч қачон ўлмайди!» деганга ўхшаш ҳайқириқлардан тийилганимиз маъқул. Агар модернизм моҳиятида биз фақат дунёга янгича қараш, уни ўз даври даражасида бадий ҳис ва идрок этишни тушунсак, ҳа, у абадийдир. Бироқ модернизмни XX аср аввалида ёмғирдан сўнг потраб чиққан кўзиқориндек кўпайган қисмлари — кубизм, сюрреализм, абстракционизм, экспрессионизм, футуризм, дадаизм, гиперреализм, риджионализм каби «изм»ларнинг йигиндиси сифатида тушунсак, ҳа, у ҳам тугилди ва умрини ўтаб бўлаёзди (юқорида номлари келтирилган «изм»ларнинг аксари бир неча ўн, ҳатто бир неча санокли йил «яшаб», ўрнини навбатдаги оқимга бўшатиб берганлиги адабиётшунослик тарихига оид материаллардан маълум!). Назаримда ушбу масалага ойдинлик киритишга қодир ёлғиз ҳакам — Вақт! Чунки аҳли башар ахборот асрига қадам қўймоқда. Бу ҳам турмушни мисли кўрилмаган даражада ўзгартириб юбориши, натижада инсоннинг дунёни эстетик-бадий жиҳатдан қабул қилишида яна-да кескинроқ бурилишлар юз бериши ҳеч гапмас... Мана, «изм»лар қандай ва қаерда ўзгаради!.. Мана, нега биз модернизм моҳиятини тўла тушуниб-тушунтириб беролмаслигимиз етмаганидек, унинг қанча умр кўргани ва яна қанча яшаши мумкинлиги тўғрисида тайинли гап айтолмаслигимизнинг сабаби...

2001 йил декабр -

2002 йил феврал, Тошкент.

Шеърят ва анъана

*Қорақалпоқ шеъриятида Шарқ ва Фарб халқлари
лирикаси анъаналари*

Барча ижтимоий ҳодисалар сингари ҳар қандай миллий адабиёт, хусусан шеърят ҳам ташқи таъсирларсиз мавжуд бўла олмайди. Чунки у муайян халқ ижтимоий онгининг жузвий қисми сифатида тараққиёт босқичларини ўзи мансуб бўлган халқ ҳамда бошқа халқлар билан биргаликда бошдан кечиради.

Асрлар мобайнида ўзбек, қozoқ, қирғиз ва туркман каби туркийзабон халқлар билан бақамти яшаб, турмушнинг аччиқ-чучугини бирга татиб келаётган қорақалпоқ халқи маданияти, адабиётида ҳам қондош халқлар билан умумий жиҳатлар жуда кўп. Уларнинг кўпчилигини ушбу халқлар шажарасининг бирлиги билан изоҳласак, баъзиларини адабий таъсир ва ижодий ўзлаштириш самараси дейиш мумкин.

Ўтган асрда миллий адабиётларимизда драматургия ва наср адабий тур сифатида шаклланди, реалистик характердаги шеърий жанрлар пайдо бўлиб, миллийлашиб улгурди. Ушбу маънавий ҳодисаларда собиқ шўролар мамлақати таркибидаги халқларнинг адабий алоқалари, ўзаро таъсир, бир-биридан ижодий ўрганишлари ҳал қилувчи вазифа бажарганлигини эътироф қилишимиз адолатдан бўлади.

“Ташқаридан” самарали таъсир ва ўзлаштириш ҳар хил, кўпинча бир-бирига ўхшамаган адабиётлар орасида мустақкам ижодий муносабат ўрната-

ди”¹ деб ёзади адабиётшунос В.Е.Хализов. Олим Б.Г.Рейзов эса: “Халқаро адабий алоқалар (Ўзининг самарали кўринишларида) адабиёт тараққиётини таъминлаш билан бирга, уларнинг миллий ўзига хослигини кучайтиради”², — дея таъкидлайди.

Уқтириш жоизки, ташқи адабий таъсир ҳамиша ҳам ижобий натижа беравермайди. Бундай танқидий вазият йирик халқлар адабиётининг кичик халқлар адабиётига таъсирида, айниқса, катта халқнинг ижтимоий-сиёсий нуфузи кучли бўлса, яққол кўзга ташланади. Ушбу жараён кичик адабиётнинг миллий ўзанидан — анъаналаридан мосуво бўлишга олиб келиши ҳам мумкин.

Ўтган асрнинг 20—30-йилларида ўзбек ва қорақалпоқ шеъриятида шунга ўхшаш ҳодиса юз берди. Анъанавий бармоқ ва аруз тизимидан маълум муддат юз ўтирилди. Рус инқилобий шеъриятида пайдо бўлган минбарбоп шеърят (айниқса, В.В.Маяковский) таъсирида миллий поэзияда зинапоясимон шеърий шакл, зўраки кўтаринки руҳда ижод қилиш расм бўлди.

Ҳар қандай маънавий ҳодиса кенг халқ оммаси томонидан эътироф этилиб, қабул қилинсагина абадиётга дахлдорлик даъво қилади, миллий қадриятлар таркибидан ўрин эгаллайди.

Гап қорақалпоқ шеъриятига ташқи

¹ Хализов В.Е. Теория литературы., Высшая школа, М., 2000, с.284

² Рейзов Б.Г., История и теория литературы, Л. 1986, с.

таъсир ҳақида бораркан, унда бўй кўрсатиб, вақт сайин такомилени топаётган Шарқ халқлари шеърий шакллари ҳақида сўз юритмаслик ҳақиқатдан кўз юмиш билан баробардир.

Қорақалпоқ шоирларининг шарқий анъаналарга мурожаат қилиши даставвал ғазал жанрита муносабатда кўзга ташланади. Бундай бўлиши бежиз эмас, албатта. Зеро ғазал араб, форс ва қатор туркийзабон халқларнинг ёзма адабиётида етакчи жанр саналади.

Ушбу шеърий шаклнинг илк намуналари Ажиниёз Кўсибой ўғли (1824—1878) ижодида учрайди. Унинг ғазаларидаги муҳаббат, гўзаллик мадҳи, ҳаётсеварлик ва бошқа умуминсоний ғоялар, шоирона ташбеҳу ўхшатишлар шоир маҳоратидан, қолаверса, йиллар давомидаги мутолаа, изланиш ва Шарқлик салафларга ҳурматидан далолат беради.

Шўролар даври қорақалпоқ шеърини мазкур жанрга эътибор бирмунча сусайишига қарамай, 70—80-йилларга келиб яна жонланди. Бунинг муайян ҳаётий сабаблари мавжуд: биринчидан, бу даврда ижтимоий ҳаётда юзага келган нисбатан демократик вазият миллий қадриятларга ёндашувни эркинлаштирди; иккинчидан, Навоий, Бобур, Машраб, Фузулий, Махтумқули сингари Шарқ мумтоз шеърини вакиллари асарларининг қорақалпоқ тилига тадбиқ қилиниши ижодкорларни ғазал жанри бадиияти, имкониятлари билан яқиндан таништирди.

XX аср қорақалпоқ шеърининг такомилени таъминлашдаги хизматлари халқ ва адабий жамоатчилик томонидан тан олинган Ўзбекистон халқ шоири Иброҳим Юсупов ғазал бобида ўз қалами имкониятларини синаб, шеърхонлар эътиборини қозонган шоирдир. У “Баҳор ва сен” (1976) мавзудаги 16 ғазалдан иборат туркуми

билан ушбу жанрнинг қорақалпоқ шеърини мазкур шеърини таъминлади десак муболага бўлмайди. И.Юсупов мазкур нафис шаклга мансуб шеърлари ғазалга қўйиладиган зоҳирий ва ботиний талабларга тўла жавоб беради. Ҳар бир ғазалнинг 7 байтдан ташкил топганлиги, қофия ва қофия-радифларнинг жойлашуви ва мукамаллиги, мақталарда тахаллус истифодаси муаллифнинг жанр олдида ҳис қилган масъулиятдан далолатдир.

Ғазалга хос бўлган нафис лиризмни, унда қўлланиладиган шеърий санъатлар, ғоя ва мазмунга мутаносиб оҳангни мазкур жанр учун нисбатан қуруқ саналмиш қорақалпоқ тилида ифодалаш осон иш эмас, албатта. Буни шоирнинг ўзи ҳам теран ҳис қилади:

Кўсықта еркин қалам тартса да бул
Аязий,
Газзел бабында лекин мен Еркин
бўлалмадим.¹

Ғоят камгаринлик билан битилган ушбу байтдаги “эркин” сўзининг такрорланиб, маъно жиҳатдан товланиши И.Юсуповнинг ғазал ва замондош ғазалнавис шоир дўсти Эркин Воҳидовга ҳурмат ва муҳаббати ифодасидир.

И.Юсупов ғазалларининг аксарияти мазмунан мумтоз намуналар билан ҳамоҳанг. Лирик қаҳрамон ишқ оташида ёнади, орзуидаги гўзалга ўз муҳаббати, садоқати ҳақида сўзлайди, дил тубида жавоҳирдай сақлаган туйғуларини изҳор этади. Бепарво, баъзида ошиққа нисбатан жабру жафони ихтиёр қиладиган, бундан лаззатландиган маъшуқадан нолийди, уни инсофга, муҳаббатга меҳр билан, садоқатга вафо билан жавоб қайтаришга ундайди. Ер қанчалик ситамкор, бемурувват бўлмасин, унга содиқ қолажагини, унинг ҳаёли билан яшашининг ўзиёқ фараҳ бахш этишини таъкидлайди.

¹ Юсупов И.Йош., “Қарақалпоқстан” нашриёти, Нукус, 1977, 188-бет.

шеърятининг энг мураккаб шакли-ридан биридир. “Орттирилган” деган маъно англатувчи ушбу атама замирида 14 ҳижоли газалга монанд тартибда жойлашган мисраларга яна 6 ҳижо қўшилиши, узун мисралар ўзаро ва қўшимча мисралар алоҳида қофияланиши асосида юзага келган лирик асар ижодкордан ғоят улкан ижодий-ирфоний қувват ва меҳнат талаб қилади. А.Навоийдек буюк сўз санъаткори бутун умри давомида атиги 4 тагина мустазод яратганини эсласак, бунга амин бўламиз.

Қолаверса, мустазод аруз шеърӣ тизими қатъий бир тармоғи — ҳазаж баҳрининг ахраби мақфуфи маҳзуф вазнида ёзилади. Яъни мустазоднинг ҳар бир мисраси (орттирилган қисми-ни қўшган ҳолда) мафъулу, мафойилу, мафойилу, фаулун, мафъулу, фаулун рукнларидан таркиб топади. Шу сабабдан ҳам мустазодларнинг барчаси бир хил мусиқада ижро қилиниши мумкин. Афсуски, А.Утепбергано-нинг мустазодлари ушбу назарий ақидаларнинг бирортасига жавоб бермайдди.

Миллий адабиётда Ажиниёз Қўсибой ўғли номи билан боғлиқ муашшах жанрининг қайта тикланиши бугунги адабий жараёнда ижобий ҳодисадир. Муашшахда яширинган сўз ёки ном, уни юзага келтириш учун муаллиф қўллаган усул ва воситалар шеърхон диққатини жалб қилиши табиий ҳол. Шу боис бўлса керак, кейинги давр шеърятда мазкур шаклнинг турли намуналарини тез-тез учратиш мумкин. Улар орасида иқтидорли шоир Бахтиёр Генжемуратов муашшахлари эътиборга лойиқдир. Шоир муашшахларида баъзи ижодкорларда кузатиладиган шакл қаршисидаги ҳадикни, мисралар бошига шакл қурбони сифатида зўраки тикиштирилган сўзларни сезмаймиз. Фикрларнинг ғоят самимийлиги, мазмунга мутаносиб оҳангнинг мавжудлиги, лирикага хос ҳиссийлик Бахтиёр муашшахларининг белгилувчи хусусиятларидир. Унинг 9 шеърдан таркиб топган “Наврўз ша-

моллари” муашшахлар туркумидан бир намуна келтирайлик:

Гулаби қаўиндай ширен тамып тур,
Уҳ, ернин, кўзлерин не деп жанып
тур?!

“Лаулап ўргенбеске қоймайман!” дей
ме,

Исен, кулим қалды... Бул шын,
анықдур.

Сатен муртлы, муртсыз ҳам
сақаллылар

Толығой атирапын, олар нағып жур?!

Арсыз сағал янлы жаланқая бир зат,

Найлейин, қалбимде қансылап
шаўып жур...

Муашшахда маъшуканинг гўзаллиги, ноз-карашмалари, лирик қаҳрамоннинг рашку изтироблари билан қоришиқ ҳолда жиддий ҳиссиётлар оқими енгил, беозор муғойиба билан йўғрилгани эътиборга лойиқдир.

Ҳозирги қорақалпоқ лирикасини жанр нуқтаи назаридан кузатар эканмиз, сонет, октава каби шаклий қўри-нишлар кенг тарқалгани, маълум маънода миллийлашиб ултурганлигини кўришимиз мумкин. Бу жанрнинг илк намуналари 60—70-йилларда И.Юсупов, М.Қорабаевлар томонидан яратилган эди.

И.Юсуповнинг 1977 йилда эълон қилинган “Йош” (“Илҳом”) тўпламида яна 6 сонет шеърхон ҳукмига ҳавола қилинади. Шоирнинг ушбу сонетларининг барчаси бир хил — 4+4+3+3 мисралардан ташкил топган бандлар асосида майдонга келган. Қофия тартиби ҳам бирдек — а-б-а-б, в-г-в-г, д-е-д, д-ж-д.

Шоир ўз сонетларида жанрнинг фақат ташқи шаклини тиклаб ва таъминлабгина қолмай, асарнинг ички композицион тузилишига ҳам диққат қаратади. Аксари сонетларида 1-бандда айтилмоқчи масалага кириш қилади, 2-бандда аввал айтилган фикр ривожлантирилиб, унга зид далиллар воситасида ўша мулоҳаза янада бўрттирилади. 3-бандда фикрлар оқими ўзининг кульминацион нуқтасига етқа-

зилади ва ниҳоят, 4-бандда лирик қаҳрамон фикри ўз хулосасини топади.

И.Юсулов сонетларининг айримларида жанрнинг ички қурилишига қўйиладиган бир хил талаблар нисбатан ўзгарган ҳолатлар ҳам мавжуд. Бу асарда тилга олинган масаланинг қўлами ва бошқа хусусиятлари билан изоҳланадиган ҳодисадир.

М.Қорабаев сонетларида жанрнинг мумтоз намуналари шаклидан чекиниш ҳолларига дуч келамиз. Шоирнинг барча сонетлари 4+4+4+2 мисраларидан иборат бандлардан ташкил топган. Аввалги уч банднинг қофия тузилиши оддий шеърникидек бўлиб, кейинги икки мисра ўзаро қофияланади. Шоир сонетларида ички композицион воситалар кетма-кетлигига ҳам кам эътибор қаратилган. М.Қорабаев сонетларини ўн тўрт мисрали оддий шеърлар сифатида баҳолаш мумкин.

Замонавий қорақалпоқ шеърятинида сарбаст шеърини шаклининг ўрни ҳам тобора муҳим кўриниш касб этмоқда. Замонавий верлибр ўтган асрнинг 20—30-йилларида пайдо бўлиб, кейинчалик эътибордан қолган маяковскийча эркин вазнда анча фарқ

қилади. Бу тафовут биринчи навбатда сўз олдида ижодкорларда масъуллиқнинг ошганлигида кўринади.

Сарбаст миллий шеърятда янги шакл бўлганлиги сабабли жанр табиаати ҳақида жиддий кузатиш ва тадқиқотлар олиб борилмаган. Шунга қарамай, қорақалпоқ шоирлари Ш.Сеитов, Ш.Аяпов, К.Каримов, Б.Генжемуратов, С.Ибрагимов кабилар ижодида мазкур шеърини шаклининг турли намуналарини учратиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, ушбу шеърини шакл масъулият ҳис қилган ижодкорлар учун имкониятлар эшигини очди. Негаки, сарбастда фавқулудда образлилик, қофия ва вазн исканжасидан қутулган туйғулар бўҳрони ифодаси унинг ҳиссиёт улашишдаги иштини осонлаштиради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳозирги қорақалпоқ назмининг вакиллари ўзларининг бор имкониятларича жаҳон адабиётининг илғор анъаналарини миллий шеърятга тадбиқ қилишмоқда. Натижада “ташқи” белгилар миллийлашиб, маҳаллийлашиб халқ маънавий қадрияти маданиятини бойитмоқда. Бу, албатта, олқишга сазовор ҳодиса.

*Кушончбой ҰРАЗИМБЕТОВ,
Бердақ номидаги Қорақалпоқ
давлат университети
доценти, филология фанлари
номзоди.*

Карел ЧАПЕК

Новеллалар

1. ЎФИРЛАНГАН ҲУЖЖАТ

Тунги соат учда гарнизон комендатурасидаги телефон кулоқни қоматга келтириб жиринглай бошлади.

— Бош штаб полковниги Ҳампл гапиряпти. Ҳузуримга зудлик билан ҳарбий полициянинг иккита мансабдор зобитини юборинг ҳамда подполковник Врзалга айтилганки... ҳа, у разведка ва контрразведка бўлимида... бунинг сизга дахли йўқ, йигитча... айтилганки унга, дарҳол уйимга етиб келсин! Ҳа, ҳозир, тунда. Ҳа, машина олсин. Тез бўлинг! Жин урсин сизни! — деди-ю гўшакни илиб қўйди.

Бир соат деганда подполковник Врзал Ҳамплнинг ҳузурига етиб келди, гарчи унинг уйи шаҳардан ташқарида, бир тулканинг тагида бўлса ҳам. Уни ёши ўтинқираб қолган, авзойи бузук бир жаноб қарши олди — фуқаро кийимида, яъни эгнига фақат кўйлак ва шим кийган эди.

— Подполковник, жуда нохуш бир ҳол юз берди. Ўтир, ошна. Кўнгилсиз воқеа, аҳмоқона разолат, бемаъни майнавозчилик бу, жин урсин. Мана, ўзинг тасаввур қил: ўтган кунни Бош штаб бошлиғи қўлимга бир ҳужжат тутқазди-да: “Ҳампл, бунинг уйда ишлаб чиқ. Бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очма! Сенга таътил бераман. Уйингга жўна-ю ишга кириш. Бу ҳужжатни кўз қорачуғингдек асра”, — деди. Мана шунақа гап..

— У қандай ҳужжат эди ўзи? — деб суриштирди подполковник Врзал.

Полковник бир зум иккиланиб турди.

— Ҳа, майли, — деди у ниҳоят, — сендан яширмайман. У “С” бўлимидан келган ҳужжат эди.

— Шунақа де! — деди подполковник жиддий тус олиб. — Хўш, кейин-чи?

— Сенга нима десам экан, — деди полковник ташвишли оҳангда. — Кеча

*Қодир
МИРМУХАМЕДОВ
таржималари.*

Карел Чапек (1890-1938) истеъдодли чех адиби ва драматурги. У ўзининг фашизмга қарши қаратилган асарлари: “Самандарлар билан уруш” номли фантастик романи, шунингдек, “Оқ дард” ва “Она” драмалари билан бутун дунёга танилган. Қолаверса, ўзбек китобхонлари ва театр муҳлислари ҳам бу ёзувчининг ижодидан бебаҳра қолмаганлар. Унинг “Самандарлар билан уруш” романи ўзбек тилида нашр этилди, “Она” пьесаси Самарқанд ўзбек драма театрида намойиш қилинди.

Аmmo биз бугун бу таниқли адиб ижодининг бошқа бир қирраси — заргарона маҳорат-ла ёзилган ихчам-ихчам юмористик ҳикоялари билан журналхонларимизни таништиришни лозим топдик. Биз қўйида адибнинг “Бир чўнтакдаги ҳикоялар” ва “Бошқа чўнтақдан чиққан ҳикоялар” номли тўпламларидан олинган тўртта детективнамо юмористик новеллани ҳурматли ўқувчиларга тавсия қилмоқчимиз.

Бу жажжи ҳикоялар зўр қизиқиш билан ўқилади деган умиддамыз.

кун буйи ўша ҳужжат устида ишладим. Лекин уни кечасига қаерга қўйишни билмай бошим қотди. Жин урсин! Ёзув столи ғаладонига солиб қўйсаммикин, деб ўйладим. Маъқул кўрмадим. Уйимда сейф йўқ. Қўлимда махфий ҳужжат борлигини битта-яримта билиб қолса борми — иш пачава. Биринчи кеча ҳужжатни каравотимдаги тўшак тагига яширдим, лекин эрталаб олиб қарасам, худди тўнғиз топтагандек фикимланиб кетибди...

— Тасаввур қиялман... — деди Врзал.

— Нимасини айтай... — деб полковник хўрсиниб қўйди. — Хотиним мендан ҳам тўлароқ... Кейинги куни кечқурун хотиним менга: “Кел, яхшиси, уни макарон сақланадиган тунука идишга солиб қазноққа қўйиб қўямиз, — деди. — Доим уни қулфлаб, калитни ёнимда олиб юраман. Ҳужжатни қазноқдан қидириш кимнинг ҳам хаёлига келарди?” Бу таклиф менга маъқул тушди.

— Қазноғингнинг деразаси қўшқаватми ё яланг қаватми? — деб сўради подполковник.

— Ҳамма бало шунда-да! — деди полковник. — Мен шуни ўйламабман. Яланг қават. Қаёқдаги бало-баттар нарсалар ҳақида бош қотирибману, деразани кўздан кечиришни унутибман...

— Кейин нима бўлди? — деб сўради подполковник.

— Кейинми? Нима бўлгани маълум! Кечаси соат иккиларда хотиним оқсочимизнинг чинқирганини эшитиб қолиб, пастга отилиб тушибди. Нима бўлди, деб сўраган экан, у хўнг-хўнг йиғлаганча, “Қазноқда ўғри бор”, дебди. Хотиним калитни олгани ва мени уйғотгани юқорига югуриб чиқди. Мен револьвер олиб пастга отилдим. Не кўз билан кўрайки, қазноқ деразаси синган, ҳужжат солинган тунука қути йўқ, ўғрининг эса қораси ўчган. Бор гап шу, — деб хўрсиниб қўйди полковник.

Врзал бармоғи билан столни чертиб қўйди.

— Уйингда ҳужжат асраётганини бирон киши билармиди?

Шўрпешона полковник елкасини учириб қўйди.

— Айтолмайман. Эҳ, дўстим, бу лаънати жосусларнинг кирмаган тешиги, билмаган иси йўқ... — шундай деди-ю бирдан Врзалнинг қандай касба эканлиги эсига тушиб, хижолат бўлди. — Яъни... айтмоқчиманки, лаънатилар жуда абжир-да. Мен ҳужжат ҳақида ҳеч кимга оғиз очмагандим, рост айтялман. Энг муҳими, — деб қатъий ишонч билан қўшиб қўйди полковник, — ҳужжатни макарон идишига солиб қўйганимни бирон киши билган бўлиши асло мумкин эмас.

— Ҳужжатни идишга қаерда солгандинг? — беларво оҳангда сўради подполковник.

— Шу ерда, мана шу столнинг ёнида.

— Идиш қаерда турганди?

— Ҳозир айтаман, — деб эслай бошлади полковник. — Мен мана бу ерда ўтиргандим, идиш рўпарамда турганди.

Подполковник қўлларини столга тираб, деразага тикилганча ўйга толди. Тонги гира-ширада оч-қизил рангли вилланинг қораси кўринди.

— Анави уйда ким туради? — деб сўради у хўмрайганча.

Полковник бирдан столга мушт туширди.

— Жин урсин, шу нарса хаёлимга келмабди. Шошма, у виллада қандайдир яхудиё туради, банк директорими-ей, аниқ билмайман. Азбаройи худо, мана энди сал-пал тушуна бошладим. Врзал, биз изни топдик!

— Мен қазноқни кўздан кечирсам девдим, — деб подполковник гапни чалғитди.

— Яхши, кетдик. Бу ёққа, — деб холисона йўл бошлади полковник. — Мана ўша ер. Юқори қаватдаги тахтага қўйгандим ўша макарон идишини. Мари! — деб дағдаға қилди полковник. — Пишириб қўйгани йўқ сизга бу ерда! Боринг, ё чордоққа чиқинг, ё ертўлага тушинг.

Подполковник қўлқоп кийиб, дераза токчасига чиқди — у полдан анчагина баланд эди.

— Искана ёрдамида синдирилган, — деди у дераза ромини кўздан кечираркан. — Ром юмшоқ ёғочдан ясалган. Буни гўдак бола ҳам ўйнаб туриб очиши мумкин.

— Минг ланнат! — деди полковник. — Бунақа ярамас ром ясаганларнинг кўли синсин!

Ташқарида, ҳовлида иккита солдат турарди.

— Булар ҳарбий полицияданми? — деб сўради подполковник Врзал. — Жуда соз. Энди ташқаридан қараб кўрмоқчиман деразага. Жаноб полковник, сени огоҳлантириб қўяй. То биз чақирмагунимизча уйни тарк этма.

— Тушунаман, албатта, — деб рози бўлди полковник. — Ие... нима учун?

— Сени, керак бўлганингда, топиш осон бўлсин учун, агар бирон кор-ҳол юз берса... Анави иккита соқчи ҳам албатта шу ерда қолади.

Подковникнинг оғиз жуфтлаган гапи ичига тушиб кетиб, пишиллаб қўйди.

— Тушунаман. Бир финжон қаҳва ичмайсанми? Хотиним дамлаб берарди.

— Ҳозир қўнгилга қаҳва сифмайди, — деди куруққина қилиб подполковник. — Хужжат ўғирлангани ҳақида ҳеч кимга гапирма, то... то сени чақирмагунча... Яна бир гап: оқсочинга, ўғри фақат консерваларни ўғирлабди, деб айт, вассалом.

— Менга қара! — деди умидсизликка тушган полковник. — Сен топасан-а хужжатни?

— Ҳаракат қиламан, — деди подполковник ва пошналарини бир-бирига уриб расмий тарзда хайрлашди.

Шу кунни полковник Ҳамш ҳар хил қўнгилсиз хаёллар оғушида ич-этини еб яшади. Тасавурида гоҳ уни турмага олиб кетиш учун келган иккита зобит намоён бўлар, гоҳ ўзи контрразведканинг бир олам махфий агентларини ишга солиб ҳаракат қилаётган полполковник Врзални кўз олдига келгиришга уринарди. Кейин у, хужжат йўқолиши оқибатида бош штабда кўтарилиши мумкин бўлган тўс-тўполонни тасаввур қила бошлади.

— Карел! — дея бир неча марталаб юзланди унга хотини (у аллақачон, ҳар эҳтимолга қарши, эрининг револьверини оқсоч хотинининг сандигига яшириб қўйган эди) — Бирон нима еб олсанг бўларди.

— Ман ўз ҳолимга қўй, жин урсин! — деб жеркиб ташлади уни полковник. — Назаримда, анави қўшни виллада яшовчи нусха кўриб қолган бўлса керак...

Хотини оғир ҳўрсиниб қўйиб, йиғлагани ошхонага чиқиб кетди.

Йўлакда эшик қўнғироғи жиринглади. Полковник ўрнидан турди ва ўзини ҳибсга олиш учун келган зобитларни ҳарб кишисига хос виқор билан қарши олгани қаддини адл тутди. (“Қизиқ, кимни юборишдийкин?” — деб ўйлади у.) Лекин эшиқдан у тасаввур қилган зобитлар эмас, балки котелогини (шляпасини) ечиб қўлига олиб олган бир малла одам кирди ва куённикига ўхшаган тишларини иршайтириб полковникка юзланди.

— Ижозатингиз билан ўзимни таништирай. Камина — Пишгораман, — полиция маҳкамасида хизмат қиламан.

— Сизга нима керак? — деб тўнғиллади полковник ва бояги виқор билан адл тутган қоматини киши билмас бўшаштирди.

— Айтишларича, қазноғингизни ўмариб кетишганмиш, — деб Пишгора сирли бир тарзда ишшайиб қўйди. — Шунини эшитиб келдим.

— Сизга нима дахли бор бунинг? — деди чўрт кесиб полковник.

— Ижозатингиз билан, — деди Пишгора тиржайиб, — бу ерлар бизнинг назоратимизда. Ходимангиз бутун эрталаб нон дўқонида уйингизга ўғри тушганини айтувди. Шунини эшитдим-у раҳбаримизга бориб: “Жаноб полиция комиссари, бориб хабар олмоқчиман”, дедим.

— Овора бўлганингизга арзимамайди, — деб тўнғиллади полковник. Бор-ўғри макарон солинган битта тунука идиш ўғирланган. Сиз бунга эътибор ҳам берманг.

— Бошқа ҳеч нима ўмармаганлари қизиқ, — деди айғоқчи Пишгора.

— Ҳа, жуда қизиқ, — дея маъюс оҳангда айғоқчининг фикрига қўшилишди полковник. — Лекин сизга дахли йўқ бунинг.

— Чамамда, кимдир халақит қилган ўғрига, — деди Пишгора ва бу топган тахминидан оғзи кулоғига етди.

— Ҳа, яхши, саломат бўлсинлар, — деб полковник суҳбатни яқунламоқчи бўлди.

— Мени афв этсинлар, — деди Пишгора тиржайганча. — Кетишдан олдин ўша қазноғингизни бир кўрсам девдим.

Полковник уни жеркиб бермоқчи бўлди-ю, лекин ўзини босди.

— Юринг, — деди у истар-истамас ва бу малла одамни қазноқ томон бошлади.

Пишгора қазноқни зўр қизиқиш билан кўздан кечирди.

— Ҳа, тўғри, — деди у кузатувдан мамнун бўлиб, — дераза искана билан очилган. Буни ё Пепик қилган, ё Андрлик.

— Ким дедингиз? — шоша-пиша сўради полковник.

— Пепик ё Андрлик. Бу ўшаларнинг иши. Лекин Пепик ҳозир қамоқда. Агар ойна синдирилган бўлганида унда буни Дундр, Лойза, Новак, Госичка ёки Климент қилган дейиш мумкин эди. Лекин бу ерда Андрликнинг кўли борлиги яққол кўриниб турибди.

— Тагин янглишаётган бўлманг, — деб пичинг қилди полковник.

— Нима, сиз қазноққа тушадиган янги ўғри пайдо бўлган деб ўйлайсизми? — деб сўради Пишгора ва дарҳол жиддийлашди. — Йўғ-е, ишонмайман. Тўғри, Мертл ҳам баъзи-баъзида исканани ишлатади, лекин уни қазноқлар қизиқтирмайди. У одатда хонадонга ҳожатхона дарчасидан кириб фақат ички кийимларни ўғирлайди. — Пишгора яна қуён тишларини иршайтирди. — Бўпти, мен Андрликнинг олдига кириб чиқаман.

— Унга мендан салом айтинг, — деб сасиди полковник. “Шунақаям галварс бўладими-а бу полиция айғоқчилари, — деб ўйлади ўзининг ғамгин ҳаёллари оғушида ёлғиз қолган полковник. — Ҳеч бўлмаса, бармоқ излари ёки оёқ изларига қизиқмайгани — ишга криминалистик усулда ёндашган бўларди. Фирг бемаънилик! Э, бу полиция ил эша олмайди бизнинг контрразведкамиз олдида! Дарвоқе, ҳозир нима қилаётган экан-а Врзал?..”

Полковник ҳозирнинг ўзида Врзалга кўнғироқ қилиш иштиёқидан ўзини тийиб туролмади.

— Аллю! — деб мулойим овоз билан гап бошлади у. — Ҳампл гапиряпти. Ишларинг қалай боряпти?.. Биладан, буни гапиришга ҳаққинг йўқ, мен фақат... Агар бир яхшилик қилиб, менга учини чиқарсанг девдим — силжий деяптими ўзи? Э худо, ҳалиям-а? Биладан, бу қийин иш, лекин... Яна бир дақиқа Врзал, гўшакни қўймай тур, ўтинаман. Биласанми, жон-жон деб мен ўн минг کرونا мукофот эълон қилардим ўғрини топган одамга... Ўз маблагимдан, албатта, тушуняпсанми? Бундан ортиқ беролмайман, лекин... Биладан мумкин эмаслигини. Борди-ю ғайрирасмий тарзда қилсам-чи?.. Ҳа, майли, майли, бу менинг хусусий ишим, буни расмий йўл билан қилиб бўлмайди, биладан. Ё шу пулни полиция айғоқчилари ўртасида улашайми, а? Тўғри, сен бу ҳақда ҳеч нима билмайсан... Лекин агар сен ўша одамларга, полковник Ҳампл ўн минг کرونا ваъда қиляпти деб сал учини чиқариб қўйганинда... Ҳа, майли, буни вахмистринг қила қолсин... Мен рози! Раҳмат сенга, кечир!

Бу суҳбатдан ва сахийлик билан ваъда қилинган мукофотдан кейин, полковник дили ёришгандай, енгил тортгандай бўлди. Энди у ҳужжатни ўғирлаган лаънати жосусни қидиришда ўзини ҳам иштирок этаётгандай ҳис қилди. Ҳаяжон ва ваҳимада ўтган кунлар уни толиқтирган эди. У диванга ёнбошлаб, шундай манзарани кўз олдига келтира бошлади: назарида, юзлаб, икки юзлаб, уч юзлаб айғоқчи (ҳаммаси Пишгора сингари малла, қуён тиш ва тиржайган) поездларда тинтув ўтказар, чегара томон ўқдай учиб бораётган машиналарни тўхтатар, шубҳали шахсларни муюлишда туриб олиб пойлар ва худди ердан чиққандай бирдан пайдо бўлиб: “Қонун номи билан! Мен билан юринг ва сукут сақланг”, дейишаётгандай эди. Кейин полковник ўзини академияда баллистикадан имтиҳон топшираётгандай ҳис қилди. У бир интраб уйғониб кетди. Аъзон баданини совуқ тер босган эди. Кимдир кўча эшик кўнғироғини босарди.

Полковник нима бўлаётганини тушунолмай, ирғиб ўрнидан туриб кетди. Остонада айғоқчи Пишгоранинг қуён тишлари оқариб кўринди.

— Мана, келдим, — деди у. — Маълум қилишга рухсат этинг, дарҳақиқат, ўша экан.

— Ким? — деб сўради ҳеч нимага тушунмаган полковник.

— Ким бұларди? Андрлик-да! — деди Пиштора ва таажжубланганидан хатто иршаймай күйди. — Бошқа одам бұлиши мумкин эмас эди. Ахир Пепик Панкрацда қамокда ўтирибди-ку.

— Боринг-е, пишириб енг ўша Андрликингизни, — дея қўл ситгади тоқати тоқ бұлган полковник.

Бундай жавобни кутмаган Пиштора бақрайиб қолди.

— Ахир, қазноғингиздаги макарон солинадиган тунука идишни шу Андрлик ўғирлабди-ку, — деди у ранжиган оҳангда. — Биз уни ҳибсга олдик, ҳозир у полиция маҳкамасида ўтирибди. Мен, кечирасиз-у, фақат сиздан бир нарсани сўрагани келувдим... Андрлик, макарон идишида фақат қоғозлар бор экан, деяпти. Ёлғон гапирмаяптимикин?

— О, йигитча, — деб чинқириб юборди севинчдан терисига сизмай кетган полковник — Қани ўша қоғозлар?

— Чўнтагимда, — деб ишшайди айғоқчи. — Қаёққа кўйдим-а? — деди у камзулининг чўнтақларини ковларкан. — Ҳа, мана. Шуми?

Полковник “С” бўлимадан келган 139/VII рақамли бебаҳо ҳужжатни Пишторанинг қўлидан юлиб олди.

— Азиз биродарим, — деди полковник. — Бу хизматингиз учун мен сизни... билмадим, нима билан тақдирласам экан. Хотин!.. — деб қичқирди у. — Бу ёққа кел! Бу жаноб... жаноб полиция комиссари... жаноб инспектор... э-э-э...

— Агент Пиштора, — деди малла одам тиржайиб.

— У ўғирланган ҳужжатни топиб берди, — деди полковник булбулигўё бўлиб. — Бизга коньяк ва қадаҳлар олиб кел... Жаноб Пиштора, мен... Сиз хатто тасаввур ҳам қилолмайсиз... менга қандай яхшилик қилганингизни... Ичайлик, жаноб Пиштора!

— Ҳа, бунинг учун ичса бўлади... — деб жилмайди Пиштора. — Ноёб коньяк! Лекин, мадам, тунука идиш маҳкамада қолди.

— Э, қуриб кетмайдими ўша тунука идиш! — деди полковник масъуд кайфиятда. — Лекин, азизим, ҳужжатни бу қадар қисқа вақт ичида топишга қандай улгурдингиз-а? Сизнинг соғлигингизга, жаноб Пиштора!

— Беҳад миннатдорман, — деди назокат билан айғоқчи. — Э, парво қилманг, бу арзимаган иш эди. Агар бирон ерда кимнингдир қазноғи ўмарилса, демак, албатта Андрлик ёки Пепикни тутиш керак бўлади. Лекин Пепик ҳозир қамокда. Демак, бу фақат Андрликнинг иши. Мабодо, айтайлик, биронинг чордоғига ўғри тушса, буни фақат Писецкий, чўлоқ Тондера, Канер Зима ёки Хоуска қилиши мумкин.

— Буни қаранг-а! — деди полковник ҳайрон бўлиб. — Борди-ю, агар, масалан, жосуслик қилинган бўлса-чи? Марҳамат, яна бир қадаҳ, жаноб Пиштора.

— Бағоят миннатдорман. Биз жосуслар билан шуғулланмаймиз. Аммо агар эшикларнинг бронза бандлари ўғирланса, буни фақат Ченек ва Пинкус қилиши мумкин. Мис симларни ўмарилса фақат Тоушек устаси фаранг. Ханосек, Бухта ва Шлезингерлар пиво жўмрақларини ўғирлаш билан шуғулланадилар. Биз ҳаммасини олдиндан биламиз. Темир сандиқларни бузувчилар эса бутун республикада... ҳиқ! — йигирма етти киши. Улардан олтигаси ҳозир турмада.

— Баттар бўлишин! — деди полковник ичиқоралик билан. — Ичинг яна, жаноб Пиштора.

— Беҳад миннатдорман, — деди Пиштора. — Мен кўп ичмайман ўзи. Сизнинг соғлигингиз учун! Ўғрилар — ҳиқ! — мен сизга айтсам, нодон халқ. Ҳар бири фақат бир соҳада мутахассис ва доим бир хил усулда ишлайди, шунинг учун уларни қўлга олишимиз қийин эмас. Анави Андрлик ҳам ўшаларнинг бири. “О, жаноб Пиштора-ку, — деди у мени кўриб. — Албатта, анави қазноқ масаласида келган бўлсангиз керак. Азбаройи худо, жаноб Пиштора, қуруқча чопибман, ўша тунука қути ичида қоғоздан бошқа ҳеч вақо йўқ экан. Тишга илинадиган дурустроқ бир егулик топиш ҳам ўлимдан қийин бўлиб кетди”. — “Қани, кетдик, тентак, — дедим мен унга, — энди йўқ деганда бир йил оласан”.

— Бир йилга қамаладими? — деб сўради полковник ачиниб. — Бу жуда қаттиқ жазо эмасми?

— Ҳарҳолда, дерзани бузиб ўғирликка тушган, — деди Пиштора тишининг оқини кўрсатиб. — Сиздан бениҳоя миннатдорман. Энди борай. У ёқда бир дўконнинг витринасини шип-шийдан қилиб кетишибди. Шу иш билан шуғулланишим керак. Буни ё Ключка қилган, ё Рудло. Менга кундай равшан. Агар сизга яна керак бўлиб қолсам, полиция маҳкамасига одам юборинг ва фақат Пишторани сўраттиринг.

— Биласизми, — деди полковник. — Мен сизга... кўрсатган хизматингиз учун... Очигини айтсам, бу ҳужжат... бу ҳужжатда айтарли ҳеч қандай муҳим гап йўқ... йўғ-у... лекин мен ундан айрилишни истамасдим... Мана сизга, марҳамат, олинг, — деб у Пишторанинг қўлига эллик кроналик қоғоз пулни қўстираркан, айтмоқчи бўлган гапига яқун ясаб қўя қолди.

Пिशтора бундай тухфадан ҳайратда қолди ва ич-ичидан суюниб кетди.

— Э, нима қилардингиз овора бўлиб? — деди у жиддий оҳангда ва пулни шоша-пиша киссасига яширди. — Шу арзимаган иш учун... Беҳад миннатдорман. Агар сизга керак бўлсам... доим хизматингизга тайёрман.

— Мен унга эллик крона бердим, — деди хотинига полковник Хампл хушқайфият билан. — Бу галварсга йигирма кронаям етарди-ю, лекин... — полковник қўл силтаб қўйди, — мурувватли бўлиш ҳам керак, ахир ҳужжат топилди-ку!

2. Ш О И Р

Оддий бир воқеа: Галла кўчасида эрталаб соат тўртда бир автомобил маст бир кампирни уриб кетди ва тезлигини ошириб зумда кўздан ғойиб бўлди. Бу автони топиш ёш полиция амалдори доктор Мейзлик зиммасига тушди. Маълумки, ёш полиция амалдорлари ўз вазифаларини бажаришга жуда жиддий киришадилар.

— Ҳм... — деди Мейзлик 141-рақамли полициячига. — Демак, сиз ўзингиздан уч юз метрча нарида тезликни ошириб қочиб кетаётган автомобилни ва ерда чўзилиб ётган одам жасадини кўргансиз. Хўш, нима тadbир кўрдингиз биринчи навбатда?

— Биринчи навбатда жабрланган аёлнинг олдига югуриб бордим, — деди полициячи, — унга биринчи ёрдам кўрсатиш учун.

— Даставвал машина рақамига эътибор қаратиш керак эди, — деб тўнгилади Мейзлик, — ундан кейин шуғулланаверардингиз ўша хотин билан... Лекин, сирасини айтганда, ўзим ҳам шундай қилган бўлардим, — деб қўшиб қўйди у бошини қалам билан қашинаркан. — Демак, машина рақамини кўрмадингиз. Бошқа биронта аломатни пайқагандирсиз?

— Менимча, — деди 141-рақамли полициячи иккиланиб, — машина тўқ рангда эди. Ё яшил, ё тўқ-қизил рангда. Глушителидан буғ буркираб чиқаётгани учун, рақам яхши кўринмади.

— Ё тангрим! — деди Мейзлик ранжиган оҳангда. — Энди қандай топаман ўша машинани? Шаҳардаги ҳар битта шофернинг олдига бориб: “Кампирни босиб кетган сиз эмасмидингиз?” — деб сўрайманми? Қани, ўзингиз айтинг, азизим, нима қилсак бўлади?

Полициячи лоқайдлик билан елка учириб қўйди.

— Айтишга ижозат беринг, — деди у. — Мен бир гувоҳни топдим. Лекин у ҳам ҳеч нима билмайди. У қўшни хонада кутиб ўтирибди.

— Олиб кириб уни, — деди умидини узган Мейзлик маъюс оҳангда, сўнг хонага кирган гувоҳга бошини кўтариб ҳам қарамай сўради: — Фамилиянгиз ва тузар жойингиз?

— Ян Кралик — механика факультетининг талабасиман, — деб аниқ жавоб қилди гувоҳ.

— Сиз бугун эрталаб соат тўртда номаълум бир машина Божена Махачковани уриб кетганини ўз кўзингиз билан кўрдингизми?

— Ҳа. Шуни сизга айтишим керакки, айб фақат шоферда. Ўзингиз бир тасаввур қилинг, кўча мутлақо бўм-бўш пайт, агар у муюлишда сал секинроқ юрганида...

— Фалокат юз берган ердан сиз қанча нарида турган эдингиз? — деб унинг сўзини бўлди Мейзлик.

— Ун қадамча нарида. Мен оғайнимни кузатиб қўяётган эдим... Қаҳвахонадан чикувдик. Икковимиз Галла кўчасидан ўтиб бораётганимизда...

— Оғайнингиз ким? — деб яна унинг сўзини бўлди Мейзлик. — Менинг рўйхатимда йўқ у.

— Шоир Ярослав Нерад, — мағрур оҳангда жавоб қилди гувоҳ. — Лекин у сизга ҳеч нима айтолмайди.

— Нимага энди? — деди бирон янгилик эшитиш илинжида бўлган Мейзлик хўмрайганча.

— Нимагаки, у... у... шоиртабиат одам. Бахтсиз ҳодиса юз берганини кўриб, худди гўдак боладек йиғлаб юборди ва уйига югуриб кетди... Шундай қилиб, биз Галла кўчасидан кетиб бораётган эдик; бирдан қандайдир машина бизнинг орқамиздан ўқдай отилиб чикди-ю...

— Машинанинг рақами?

— Кечирасиз, кўрмадим. Мен фақат унинг шиддатли “ғув” этиб ўтиб кетганига эътибор бердим ва ўзимга-ўзим...

— У қанақа навдаги машина эди? — деб яна унинг сўзини бўлди Мейзлик.

— Ички ёнувли тўрт тактли мотор, — деди механик-талаба билимдонлигини намойиш қилиб. — Лекин машина маркаларини тушунмайман.

— Ранги қанақа эди? Машинада ким бор эди? Очиқ машинамиди ё лимузинмиди?

— Билмайман, — деди хижолат бўлган гувоҳ. — Ранги... қора эди шекилли. Лекин, очиги, пайқамадим, чунки фалокат юз бериши билан мен дўстимга ўгирилиб: “Қара, қандай аблаҳ-а, одамни уриб юборсаям тўхтамади-я”, — деётган эдим.

— Ҳм... — деб тўнғилиб қўйди Мейзлик. — Бу, албатта, табиий ҳол. Лекин машина рақамини эслаб қолсангиз яхшироқ бўларди. Тавба, нега одамлар синчков, кузатувчан эмаслар-а? Сиз айб шофёрда эканлигини аниқ биласиз, у одамларнинг аблаҳлиги ҳақидаги хулосангиз ҳам тўғри, лекин машина рақамига мутлақо эътибор бермагансиз. Мулоҳаза юригишни ҳамма ҳам билади, аммо теварак-атрофни синчковлик билан кузатишпа келганда... Ҳўп, миннатдорман сиздан, жаноб Кралик, сиз бўшсиз.

Бир соатдан кейин 141-рақамли полициячи шоир Ярослав Нерад эшигидаги кўнғироқ тугмасини босди.

— У уйда, — деб жавоб қилди уй бекаси, — ухлаб ётибди.

Шоирни уйғотишди. У уйқули кўзини полициячига қадади-ю: “Нима иш қилиб қўйибман?” — деб ўйлаб қўрқиб кетди.

Полициячи Нерадга, уни нима мақсадда полиция маҳкамасига чақиритишга ётганини ахири бир амаллаб тушунтирди.

— Албатта боришим шартми? — деди шоир иккиланиб. — Бари бир ҳеч нима эслолмайман. Чунки кечаси мен бир оз ҳалигидай...

— Ширакайф бўлгансиз, — деди полициячи. — Тушунарли ҳол. Мен кўп шоирларни биламан. Илгимос, кийининг. Мен кутиб тураман.

Полиция участкасига кетатуриб улар йўлда қовоҳхоналар, самовий мавжудотлар ва бошқа ҳар турли ҳаётий нарсалар тўғрисида суҳбатлашишди. Фақат сиёсат бобида чурқ этиб оғиз очишмади. Улар шундай дўстона суҳбат курган ҳолда полиция маҳкамасига етиб келишди.

— Сиз шоир Ярослав Нерадсиз-а? — деб сўради Мейзлик. — Сиз номаълум бир машина Божена Махачковани уриб ўтиб кетганини кўрдингизми?

— Ҳа, — деб хўрсиниб қўйди шоир.

— У қанақа машина эди — айтолмайсизми? Очиқмиди, ёпиқмиди, ранги қанақа эди, нечта одам бор эди унда, рақами қандай эди?

Шоир астойдил берилиб ўйлай бошлади.

— Билмайман, — деди у. — Мен бу нарсаларга эътибор бермадим.

— Қандайдир арзимаган аломат ё тафсилот бўлса ҳам эслаб кўринг, — деб талаб қилди Мейзлик.

— Нималар деяпсиз? — деди Нерад таажжубланиб. — Мен ҳеч қачон ҳеч қандай тафсилотни эслаб қолмаганман.

— Ахир бирон нима эсингизда қолгандир? Илтимос, гапиринг, — деди Мейзлик.

— Шунчаки оддий кайфият, — дея мавҳум жавоб қилди шоир. — Кўз олдимда узундан-узун... хилват кўча... гира-шира тонг отаётган пайт... Яна ерда ётган аёл... Шошманг! — деб у бирдан ўрнидан туриб кетди. — Мен бу ҳақда шеър ёзувдим уйга қайтгач.

У чўнтақларини кавлаб, ҳар хил конвертлар, фикимланган қоғозлар чиқара бошлади.

— Бу эмас, буям эмас... ҳа-а. Мана у... шу шекилли, — деб у бир конверт орқасига ёзилган сатрларни ўқий бошлади.

— Қани, мента кўрсатинг-чи, — деб илтимос қилди ундан Мейзлик.

— Очигини айтсам, бу шеърим унча дуруст чиқмаган, — деди шоир, камтарлик билан. — Лекин агар хоҳласангиз, ўқиб беришим мумкин.

Шундан кейин у кўзини шифтта тикканча шеърни қироат билан ифодали қилиб ўқий бошлади:

Ҳарир туман ичра саф тортмиш уйлар,
Тонг чалур навосин.

Қизаради қиз

Кўзимга пойгачи авто туюлар.
Жўнайсиз Сингапур томон унда сиз.
Тупроққа қорилди маҳв бўлган гул.
Сўнди, унутилди эҳтирос чўғи.
О, оққушнинг гажак бўйни,

О, сийна,

Дўмбира ва чўшлар —
фалокат туғи!

— Бор-йўғи шу, — деди шоир.

— Кечирасиз, бу сатрлар нимани билдиради? — деб сўради Мейзлик. — Нима ҳақда гап боряпти бу шеърда?

— Нима ҳақда бўларди? Машина содир қилган фалокат ҳақида, — деди ажабланган шоир. — Тушунмадингизми?

— Йўқ, — деди Мейзлик танқидий оҳангда. — Мен бу шеърини сатрларингиздан, шу йил ўн бешинчи июл кuni эрталаб соат тўртда Фалла кўчасида фалон рақамли автомобил сармаст бўлган олтмиш ёшли гадоё хотин Божена Махачковани уриб кетгани, жабрланган аёл шаҳар касалхонасига юборилгани ва у оғир аҳволда эканлиги ҳақида ҳеч нима била олмадим. Мазкур далиллар ҳақида шеърингизда бир оғиз ҳам сўз айтилмаган.

— Ўша сиз айтган нарсаларнинг ҳаммаси зоҳирий далиллар, хомаки ҳақиқат, — деди шоир бурнини ишқалаб туриб. — Шеърингиз эса, бу доҳилий аниқлик. Шеърингиз — бу шоирнинг ҳиссиётида вужудга келган сюрреалистик образлардир, тушунасизми? Бу кўриш ва эшитиш ҳиссиётларини бир-бири билан боғловчи ассоциациядирки, ўқувчи воқеликни шу йўл билан идрок қилиши лозим. Ана шунда у шеърни тушунади, — деб таъна оҳангида якунлади ўз фикрини Нерад.

— Буни қаранг-а! — деди Мейзлик. — Хўп, яхши, қани, мента кўрсатинг-чи байтингизни. Раҳмат. Қани, хўш, бу ерда нималар дейилипти?.. Ҳм... “Ҳарир туман ичра саф тортмиш уйлар...” Нима учун “саф тортмиш”? Изоҳланг-чи.

— Фалла кўчаси, — деди шоир хотиржам оҳангда, — икки қатор бўлиб тизилган уйлар ўртасидан ўтган. Бу тушунарлидир?

— Нима учун, масалан, Миллий шоҳқўчани шундай таърифлаш мумкин эмас? — ишонқирамагандан сўради Мейзлик.

— Негаки, Миллий шоҳқўча Фалла кўчаси сингари текис ва тўғри эмас, — деб жавоб қилди шоир.

— Яхши. Давом этамиз: “Тонг чалур навосин...” Бу тушунарли. “Қизаради қиз...” Кечирасиз, қиз қаёқдан пайдо бўлди?

— “Қиз” бу шафақ, — лўнда қилиб тушунтирди шоир.

— О, кечирасиз. “Кўзимга пойгачи авто туюлар, жўнайсиз Сингапур томон унда сиз” сатрларини қандай тушуниш керак?

— Эҳтимол, ўша автомобилни мен шундай тасаввур қилгандирман, — деб тушунтирди шоир.

— У пойгачи машинамиди?

— Билмайман. У шиддат билан жуда тез югуриб кетди. Худди дунёнинг нариги чеккасига шошлаётгандай.

— Яхши, тушунарли. Лекин “Сингапур”чи? Нега энди албатта “Сингапур”?

Шоир елка қисди.

— Билмайман. Балки у ер малайяликлар юрти бўлгани учундир.

— Бу ишга малайяликларнинг нима дахли бор? А?

Шоир гап тополмай қолди.

— Эҳтимол машинанинг туси жигарранг бўлгандир, — деди у ўйланиб туриб. — Унинг нимасидир жигарранг тусда бўлган. Йўқса, “Сингапур” қасқдан пайдо бўларди?

— Ҳм, — деди Мейзлик. — Бошқа гувоҳлар у автони кўк, тўқ қизил ва қора рангда деб айтишувди. Кимга ишонай?

— Менга, — деди шоир. — Мен танлаган ранг кўзга яқин.

— “Тупроққа қорилди маҳв бўлган гул”, — деб шеърнинг давомини ўқиди Мейзлик. — “Маҳв бўлган гул” — бу бадмаст гадоё хотин бўлса керак?

— Ахир уни шеърда сиз айтган сўзлар билан таърифлай олмасдим-ку! — деди ранжиган оҳангда шоир. — У аёл киши эди, вассалом. Тупундингизми?

— Ҳа. Мана бу: “О, оққушнинг гажак бўйни, О, сийна, Дўмбира...” — деган сўзларингизни қандай тушуниш керак. Эркин ассоциация дебми?

— Қани, кўрсатинг-чи, — деди шоир энгашиб, — ҳм... “О, оққушнинг гажак бўйни, О, сийна, Дўмбира ва чўплар...” Бу нима деганим экан-а?

— Мен ҳам шуни сўраяпман сиздан, — деб узиб олди уни полиция амалдори.

— Шошманг-чи, — деб ўйга толди Нерад. — Бундай деб ёзишимга албатта қандайдир сабаб бўлган... Айтинг-чи, оққушнинг гажак бўйни сизнингча икки рақамга ўхшамайдими? Қаранг.

У қалам билан 2 рақамини ёзди.

— А-ҳа! — деди энди қизиқа бошлаган Мейзлик. — Хўш, манави, “сийна” сўзи-чи?

— Ахир бу уч рақами-ку, у иккита дўмбоқликдан ташкил топган, шундай эмасми?

— Энди дўмбира ва чўплар қолди! — деди полиция амалдори ҳаяжонланиб.

— Дўмбира ва чўплар... — хаёлга толди Нерад. — Дўмбира ва чўплар... Менимча, бу беш рақами бўлса керак, нима дейсиз? Мана қаранг. — У 5 рақамини ёзди. — Рақамнинг қуйи томонидаги доира дўмбирага ўхшайди, унинг юқори қисми эса, иккита чўлдан иборат.

— Хў-ўш, — деди Мейзлик қоғозга 235 рақамини ёзаркан. — Автонинг рақами 235 бўлганига ишончингиз комилми?

— Рақам? Мен ҳеч қандай рақамни пайқамадим, — деб қатъий тарзда эътироз билдирди Нерад. — Лекин унда шунга ўхшаш нимадир бор эди, бўлмаса мен бундай деб ёзмаган бўлардим. Менимча, бу энг мақбул рақам. Сиз нима дейсиз?

Орадан икки кун ўтгач, Мейзлик Нераднинг олдига келди. Бу сафар шоир уйғоқ эди. Унинг уйида бир қиз ўтирган экан. Шунинг учун у полиция амалдорини ўтқазгани стул топа олмай сал безовта бўлди.

— Мен ҳозир кетаман, — деди Мейзлик. — Келишимдан мақсад — ўша автонинг рақами чиндан ҳам икки юз ўттиз беш экан. Шуни сизга айтиб қўймоқчи эдим.

— Қанақа авто? — ҳайрон бўлиб сўради шоир.

— “О оққушнинг гажак бўйни, О, сийна, Дўмбира ва чўплар!” — деб Мейзлик шеър сатрини шариллатиб ўқиди. — Сингапур масаласи ҳам тўғри чиқди. Автонинг туси жигарранг экан.

— Ҳа-я! — деб эслади шоир. — Ана, кўрдингизми, дохийий аниқлик қандай бўлишини? Хоҳласангиз, сизга яна бир-иккита шеъримни ўқиб бераман. Энди уларни тушунишингиз осон бўлади.

— Бошқа сафар! — деди полиция амалдори шошқалоқлик билан. — Агар яна шундай ҳол юз бергудек бўлса. Хўпми?

3. АРТИСТ БЕНДАНИНГ ҒОЙИБ БЎЛИШИ

Артист Бенда иккинчи сентябр куни дом-дараксиз ғойиб бўлди. Театр санъатининг чўққисига ҳайратомуз шиддат билан кўтарилган бу артистни маэстро Ян Бенда деб атаётган бошлаган эдилар. Сирасини айтганда, иккинчи сентябрда ҳеч қандай воқеа содир бўлгани йўқ; уй ходимаси Марешова хола эрталаб соат тўққизда артистнинг уйини йиғиштиргани келганида, хона ҳар доимгидай билиқсиб, айқаш-уйқаш бўлиб ётган экан. Тўшак мижғалоқ-у, аммо уй эгаси уйда йўқ экан. Бу ажабланоқлик ҳол бўлмагани сабабли, ходима хонани супириб-сидириб, йиғиштирган-да уйига қайтиб кетган. Маъқул. Лекин ўша пайтдан бошлаб Бенда дом-дараксиз ғойиб бўлди.

Марешова хола артистнинг уйида йўқлигидан ҳайрон бўлмаган. Сабабки, артистлар дўдиларга ўхшашади. Ким билсин, бирон ёққа кетгандир ўз санъатини кўрсатгани ёки маишат қилгани. Лекин Бенда ўнинчи сентябр куни театрда бўлиши керак эди. Шу куни “Қирол Лир” нинг репетицияси бошланиши мўлжалланган эди. Аммо артист на биринчи, на иккинчи, на учинчи репетицияга келди. Ана шундан кейин театрдагилар хавотирланиб, Бенданинг дўсти доктор Гольдбергга кўнғироқ қилишди ва: “Бендага нима бўлди — хабарингиз йўқми?” — деб сўрашди.

Доктор Гольдберг жарроҳ эди ва кўричакларни ташриҳ қилиш билан катта пул топарди — ахир бу яҳудийларнинг асл касби-ку. Тўладан келган, кўзига тилла гардишли, шишалари қалин кўзойнак таққан бу одамнинг қалби гоятда пок эди. У санъат муҳлиси эди, уйининг ҳамма деворларига суратлар осилган эди. Бендани-ку бошига кўтариб юришга ҳам рози эди. Лекин Бенда докторга дўстона бепарволик билан қарар ва рестороанларда унинг учун ҳақ тўлашга лутфан розилик билдирардики, бу ҳақлар арзимас майда пуллар эмас эди, албатта. Маишатбозлик авжага минган чоғларда кўпинча Бенданинг трагедия ниқобини эслатовчи юзи билан сувдан ўзга ҳеч нима ичмайдиган доктор Гольдбернинг мудом кулиб турувчи чехрасини ёнма-ён учратиш мумкин эдики, бундай айшу ишратлар буюк артист шухратининг орқа томони эди.

Шундай қилиб, докторга театрдан кўнғироқ қилишиб, Бендани сўрашди. У, Бенданинг қаердалигини билмайман, лекин қидириб кўраман, деб жавоб қилди. Ҳолбуки, доктор, дўстидан хавотирланиб, бир ҳафтадан бери қовоқ-хонама-қовоқхона изғиб, шаҳар ташқарисидоги отелларга бориб уни қидириб юргани ҳақида оғиз очмади. У қаттиқ изтиробда эди, чунки, Бенда бирон фалокатга учраган бўлмасин тагин, деб хавотир ола бошлаган эди. Маълум бўлишича, Бендани энг кейин кўрган одам доктор Гольдбернинг ўзи экан. У шундай тахмин қилди. Чунки август ойининг охирида улар иккови Прага қовоқхоналарини тунда тантанавор кезиб чиқишни режалаштирган эдилар-у, лекин тагин қилинган кунда Бенда учрашув ерита келмаган эди. Доктор Гольдберг, балки тоби қочиб қолгандир, деб ўйлаб, бир кун кечқурун Бендани кўргани келди. Бу кун биринчи сентябр эди. Гарчи ичкаридан қандайдир фикрлаган, тақиллаган товушлар эшитилаётган бўлса ҳам, шунча кўнғироқ қилингани билан ҳеч ким эшикни очмади. Доктор беш дақиқагача пайдарпай кўнғироқ тугмасини босиб турди. Ниҳоят, ичкаридан оёқ товуши эшитилди ва остонада эгнига халат кийган Бенда кўринди. У шундай кўрқинчли қиёфада (ўзини анча олдириб кўйган, исқирт, сочиари хурпайган, соқол-мўйлаби камида бир ҳафтадан бери устара кўрмаган) эдики, доктор уни кўриб кайфи учиб кетди.

— А-а, сизмидингиз? — деди Бенда совуққина қилиб. — Нега келдингиз?

— Ё тангрим, нима бўлди сизга?! — деди доктор ҳайратда.

— Ҳеч нима! — деб тўнғиллади Бенда. — Мен ҳеч қачон бормаيمان, тушундингизми? Мени тинч кўйинг.

Шундай деб у Гольдбернинг кўзи олдида “қарс” этиб эшикни ёпиб олди. Эртаси куни у ғойиб бўлди.

Доктор Гольдберг кўзойнагининг қалин шишалари ортидан хона эшигига маънос тикилиб қолди. Унга бир нима бўлган. Доктор Бенда яшаб турган уйнинг қоровулидан баъзи нарсаларни билиб олди: бир куни кечаси (эҳтимол бу иккинчи сентябрда бўлгандир) соат учларда уй олдида бир автомобил тўхтабди. Ундан ҳеч ким тушмабди-ю, лекин унинг клаксони овози эшитилибди — чамаси, шу уйда яшовчилардан кимнидир чақираётган сигнал бўлса керак. Кейин йўлакда оёқ товуши эшитилган — кимдир ташқарига чиқиб, кўча эшикни ёпган. Сўнг машина жўнаб кетган. “У қанақа автомобил эди?” — деган саволга қоровул: “Мен қаёқдан билай? Кимама шунақа бемаҳадда, нақ тунги соат учда, бўлар-бўлмаста иссиқ ўрнини тарк этарди, дейсиз? Лекин ўша автомобилдагилар шошаётган бўлишса керак, устма-уст сигнал беришаверишди”, — деди.

Марешова хола маэстронинг бутун ҳафта давомида уйдан чиқмагани ҳақида гапирди.

— Чиққан бўлса ҳам, — деди у, — фақат кечаси чиққандир. Соқол-мўйловини олмади. Эҳтимол ювинмаган ҳам бўлса керак. Тушлик ва кечликни уйига обкелтириб турди. Кун-уззукун коньяк ичиб, диванда ағанаб ётаверди. Билганларим шу, шекилли.

Мана, энди Бенда воқеаси элга ошқор бўлганидан кейин, Гольдберг Марешова хола билан гаплашгани кирди.

— Менга қаранг, она, — деди у, — эслолмайсизми, Бенда уйдан чиқиб кетаётганида устига нима кийган бўлиши мумкин?

— Ҳеч нима! — деди Марешова хола. — Мана шу нарса ёқмай турибди, тақсир. У ҳеч нима киймаган. Мен унинг ҳамма кийимларини ёддан биламан, ҳаммаси гардеробда осиелиқ турибди. Биттасиям каммас.

— Наҳотки, у ички кийимда кетган бўлса? — деб ҳайрон бўлди доктор.

— Ички кийимдаяммас, — деди Марешова хола. — Яна ботинкаям киймаган. Бу ерда бир ишқалик бор-ов. Мен унинг ички кийимларини кирхонага ўзим олиб борардим-да. Мана, шу бугун ювдиргани олиб борганим ички кийимларни олиб келдим, ҳаммасини тахлаб санаб чиқдим. Ўн саккизта — ҳаммаси шу ерда. Биронгаси ҳам йўқолмаган, ҳатто дастрўмолларгача, ҳаммаси бут. Фақат кичкина жомадонча йўқ — биласиз, дўстингиз уни доим ўзи билан олиб юрарди. Агар у ўз ихтиёри билан кетган бўлса, бояқиш қўлида жомадонча билан қип-яланғоч жўнаб кетган...

Доктор Гольдбергнинг ташвиши яна ортди.

— Она, — деб юзланди у ходимага, — сиз иккинчи сентябр куни унинг уйига борганингизда кўзга ташланадиган қандайдир бир тартибсизликни пайқамадингизми? Бирон нима ағдарилган ё баъзи буюмлар синдирилган, эшик бузилган эмасмиди?..

— Тартибсизлик, дейсизми? — деди Марешова хола. — Тартибсизлик ҳар доимгидай эди. Биласизми, агар дунёда иккита ислиқи бўлса, биттаси шу жаноб Бенда. Аммо кўзга ташланадиган бошқача бирон-бир тартибсизликни кўрмадим... Айтинг-чи, доктор, агар у эгнига ҳеч вақо киймаган экан, шу алпозда қаёққа бориши мумкин?

Доктор Гольдберг ҳам ходима билган нарсадан ортиқ ҳеч нима билмасди, шунга кўра, у ғоятда нохуш кайфиятда полиция маҳкамасига йўл олди.

— Бўпти, — деди полиция амалдори Гольдбергнинг арзини тинглаб бўлиб, — биз қидирувни бошлаймиз. Лекин айтган гапингизга қараганда, ҳамонки у бутун ҳафта давомида уйдан чиқмай, соқол-мургини ўстириб, ювуксиз ҳолда диванда ётиб олиб, паққос коньяк отиш билан машғул бўлган, кейин уйдан худди ёввойи одамдек қип-яланғоч ҳолда қочиб кетган экан, бу...

— Рухий касалик, демоқчимисиз? — деди доктор Гольдберг.

— Ҳа, — деб жавоб қилди амалдор. — Буни гайришуурий ҳолатда ўз жонига қасд қилиш, деб таърифлаш ҳам мумкин. Мен бунга ажабланмаган бўлардим.

— Унда жасади топилган бўларди-ку, — деб ишонқирамай эътироз билдирди доктор. — Қолаверса, қип-яланғоч ҳолда қаёққаям бора оларди? Кейин, нима учун у жомадончани ўзи билан олиб кетган? Унга келган автомобил-чи? Йўқ, бу кўпроқ уйдан қочишга ўхшаб кетяпти.

— У ҳеч кимдан қарз эмасмиди? — деб сўраб қолди бирдан амалдор.

— Йўқ, — деб дарҳол жавоб қилди доктор. — Тўғри, Бенда ҳаммаша қулогига қарзга ботган бўларди-ю, лекин парвойи фалак юраверарди.

— Ёки, масалан, бирон-бир шахсий фожиа... севгиси барбод бўлган, ё захм касаллигини юқтирган, ёки одамни жонидан кечдиришга қодир бирон қор-қол юз бергандир, эҳтимол?

— Менга маълум эмас бундай ҳолатлар, — деб жавоб қилди доктор ҳеч иккиланмай. Тўғри, у бир-икки ҳодисаларни эслади, лекин уларнинг бирон-таси ҳам Бенданинг шубҳали ғойиб бўлишига дахлдор эмас эди.

Шунга қарамай, доктор “полиция қўлидан келган ҳамма ишни қилади”, деган ваъдага ишониб уйига қайтаркан, ғойиб бўлган дўстининг ҳаётида юз берган ва ўзи шохид бўлган воқеаларни бир-бир эслай бошлади. Маълумотлар йўқ даражада эди:

1. Бенданинг қаердадир, чет элда никоҳдан ўтган қонуний хотини бор эди, аммо Бенда, турган гапки, у хотинига ҳеч ёрдам қилмасди.

2. Бенда Холешовицада турувчи бир қизни пул билан таъминлаб турарди.

3. Бенда йирик фабрика хўжайини Корбелнинг хотини Грета билан алоқа қиларди. Бу Гретанинг фикри-зикри артист бўлиш эди, шу сабабли Корбел хотини бош ролни ижро этган аллақандай фильмларга маблағ ажратар эди. Умуман, Бенда — Гретанинг ўйнаши эканлиги қўпчиликка маълум эди. Бу аёл эҳтиёт бўлишни ҳаёлига ҳам келтирмай, Бенданинг уйига келиб турарди. Лекин Бенда ҳеч қачон ҳеч кимга бу учрашувлар ҳақида оғиз очмаган эди. У аёлларга нисбатан гоҳ рицарона олижаноблик билан, гоҳ ўта бетакаллуфлик билан муомала қилардики, унинг бу кейинги муомаласи докторнинг гашини келтирарди.

— Йўқ, — ноумид қўл силтади Гольдберг, — Бенданинг шахсий ҳаётини тангрининг ўзи тушунмаса, бандаси тушунмайди. Нима бўлгандаям, мен жонимни тикиб онг ичаманки, бунинг тагида қандайдир бир ёвуз сир бор. Ҳа, майли, энди бу ёнига полиция шугуланадиган бўлди-ку.

Лекин, турган гапки, Гольдберг полициянинг қандай тadbир кўришини ҳам, қандай натижага эришиши мумкинлигини ҳам билолмасди. У фақат ҳаяжони ошгандан ошиб полициядан хабар келишини кутарди. Лекин орадан бир ой ўтса ҳам ҳеч қандай янгилик эшитмади ва Ян Бенда ҳақида ҳамма энди ўтган замон феъли билан гапира бошлади.

Бир куни кечқурун доктор Гольдберг кўчада кекса артист Лебдушкани учратиб қолди. Улар у ёқ-бу ёқдан гаплашиб туриб, суҳбат орасида Бендани ҳам тилга олишди.

— Оҳ, у қандай зўр артист эди-я! — деб эслади кекса Лебдушка. — Мен уни йигирма ёшлик чоғидан биламан. Освальд ролини шундай дундириб ижро этган эдики у бола! Биласизми, медик-талабалар фалаж дардига йўлиққан одамнинг қандай бўлишини кўриш учун театримизга ёпирилиб келишарди. Унинг ўша ёшлик чоғида ижро этган Қирол Лирини айтмайсизми! Мен ҳалигача билолмайман унинг қандай ўйнаганини, чунки бутун спектакл давомида мен унинг қўлларидан кўзимни уза олмаганман. Қўллари саксон ёшли чолнинг қўлига ўхшарди — чўп-устухон, қовжираган, совуқдан дийдираган аянчли қўллар... Буни у қандай қилганлигини ҳалигача тушунолмайман... Бу фақат Бенданинг қўлидан келиши мумкин эди! Унинг бу маҳоратини фақат артист одам баҳолаши мумкин.

Доктор Гольдберг бу касбий таъзияномани маҳзун мамнуният билан эшитди.

— Ҳа, у ўзига талабчан артист эди, — деб хўрсиниб қўйди Лебдушка. — У сохта буафорияни ёқтирмасди. Эсимда, бир марта: “Бунақа эскирган тўр ёқа билан қирол ролини ўйнамайман. Янгисини топинг!” — деб театр тикувчисини зир югуртирган эди. Отелло ролини ўйнашга киришганда эса, шаҳардаги барча антиквар (антиқий моллар билан савдо қилувчи) дўконларни кезиб чиқиб, ўша Отелло замонига хос узукни топгани ва рол ижро этганида ҳаммаша уни саҳнага тақиб чиқар эди. “Мен ҳақиқий кийим, ҳақиқий буюм билан ролимни яхшироқ ўйнайман” дерди у доим. Йўқ, бу ўйин эмас, бошқа қиёфада гавдаланиш эди. Антракт (танаффус) пайтида у япалоққушдек тумшайиб олар

ва образдан чиқиб кетмаслик учун ўз гримхонасига кириб олиб ҳеч кимни ёнига яқин йўлатмасди. У ролларни мудом асабий ҳолатда ўйнагани учун ҳам кўп ичарди, — деб илова қилиб қўйди Лебдушка ўйчан кайфиятда. — Хўп, бўлмаса, мен кинога кирмоқчи эдим, — деди у хайрлашар экан.

— Мен ҳам сиз билан бораман, — деди бекорчиликдан безор бўлган Гольдберг.

Кинода денгизчилар ҳақида қандайдир фильм намойиш қилинаётган эди. Лекин доктор деярли экранга қарамади. У кўзларида ёш билан Лебдушканинг Бенда ҳақидаги жоврашларини тингларди.

— Тўғри, доктор, у чўчқа мисол кун кечирди. Аммо саҳнага чиққанида ҳақиқий қирол ёки чинакам ялангоёқ дайди бўлиб кетарди. У гўё бир умр тахтда ўтириб, фармон бериш билан машғул бўлган қиролдай, улугвор қиёфада тутарди ўзини. Ҳолбуки у сайёр бир чархчининг ўғли эди. Эcranга қаранг: кема ҳалокатига учраган одам ҳам шунақа бўларканми? Киши қадами етмаган оролда яшяпти-ю, силлиқ қилиб олинган тирноқлари остида кир йўқ. Аҳмоқ! Соқоли-чи? Ёпиштирилгани яққол сезилиб турибди. Йўқ, бу ролни агар Бенда ўйнаганида, ўзининг ҳақиқий соқолини ўстирган бўларди, тирноқлари остида эса ҳақиқий кир бўларди... Сизга нима бўлди, доктор?

— Кечирасиз, — деб гўлдиради доктор Гольдберг дик этиб ўрнидан тураркан, — бир беморим эсимга тушди. Раҳмат сизга, биродар.

“Бенда ҳақиқий соқолини ўстирган бўларди, — деб такрорлади ичида у кино залидан шоша-пиша чиқиб бораркан. — Албатта, шундай қилган бўларди! Нега илгарироқ миямга келмабди-я?”

— Полиция маҳкамасига! — деб қичқирди у биринчи дуч келган таксига ўтираркан.

Гольдберг навбатчи офицер ҳузурига кириб бориб, азза-базза унга ёлбора бошлади:

— Худо хайрингизни берсин, нима қилиб бўлса ҳам ҳозирнинг ўзида, шошилиш равишида билиб берсангиз — иккинчи сентябр куни ё ундан кейинроқ бирон ерда — қаерда бўлса ҳам бари бир, — биронта номаълум дайди одамнинг жасади топилмадимикин...

Навбатчи офицер шу заҳотиёқ текширгани ёки сўрагани қаёққадир кириб кетди. Доктор бундай ҳозиржавобликни асло кутмаган эди. Гольдберг офицернинг қайтишини даҳшатли шубҳалардан совуқ терга ботиб кута бошлади.

— Марҳамат, эшитинг, — деди қайтиб келган офицер, — иккинчи сентябр куни эрталаб Кршивоклат ўрмони нозири қирқ ёшлар чамасидаги номаълум бир дайдининг жасадини топган. Учинчи сентябрда Литомержида яқинида Лаба дарёсидан ўтгиз ёшлар чамасидаги номаълум эркакнинг жасадини тортиб олишган — у сувда камида икки ҳафта ётган деб тахмин қилинади. Ўнинчи сентябр куни Немис кечуви яқинида ўзини остан одам топилган, унинг шахси аниқланмаган. Бу ўзини остан одам олмиш ёшлар атрофида бўлган...

— Жасади ўрмондан топилган дайди ҳақида бирон-бир маълумот борми? — деб сўради Гольдберг нафасини ичига ютганча.

— Қотиллик, — деди навбатчи тобора ҳаяжони ортиб бораётган докторга тикилиб қарар экан. — Полиция пости ёзган рапортга қараганда, марҳумнинг бош чаноғи тўмгоқ қурол билан уриб мажақланган. Жасад ёриб текширилганда шундай хулосага келинган: у алкоголик бўлган, мияси шикастлангани оқибатида ўлган. Мана унинг фотосурати. Роса бежашган ўзиям! — деб қўшиб қўйди навбатчи.

Суратда дағал каноп мато қўйлаги ёқавайрон, жулдур кийимли мурда фақат белгача тасвирланган эди. Унинг кўзи ва пешонасига қон чапланганидан одамзот эканлигини билиб бўлмасди. Фақат тиккайган туклар билан қопланган иягида ва ярим очик қолган лабларида одамга хос қандайдир аломатлар мавжуд эди. Гольдберг худди безгак хуруж қилаётгандек қалт-қалт титрарди. Наҳотки, шу Бенда бўлса?

— Биронта алоҳида белгиси аниқланибдими? — базўр қийналиб сўради у. Офицер қоғозга қаради.

— Ҳм... Бўйи юз етмиш саккиз сантиметр, сочларига оқ оралаган, тишлари чириган...

Доктор Гольдберг пишқириб енгил нафас олди.

— Демак, бу у эмас. Бенданинг тишлари худди шерникидек бақувват эди. Бу у эмас! Мени авф этинг, сизни анча овора қилдим, лекин бу мурда у бўлиши мумкин эмас...

“Мумкин эмас! — деб таъкидларди у уйига қайтаркан анча енгил тортиб. — Бенда, эҳтимол, тирикдир. Балки у ҳозир “Олимпия” қаҳвахонасидами ё “Қора ўрдак” қовоқхонасидами маишат қилиб ўтиргандир”.

Шу кунни тунда доктор Гольдберг яна бир марта Прагани айланиб чиқди. У бир пайтлар Бенда ишрат қилган ҳамма қовоқхоналарга, ишратхоналарга кириб чиқди, аммо Бенда ҳеч ерда йўқ эди. Тонг отай деб қолган эди. Бирдан докторнинг ранги қув ўчиб кетди ва ўзига ўзи: “Гирт аҳмоқ эканман”, деди-да, гаражига югурди. Орадан кўп вақт ўтмай, у Прага районларидан бирининг бошқармасига кириб бориб, бошлиқни уйғотишларини талаб қилди. Бахтига — бу бошлиқ илгари Гольдбергнинг пациенти бўлган экан: бир пайтлар доктор унинг кўричагини кесиб олиб, унинг қўлига спиртли банкада тутқазган экан. Мана шу қадрдонлик туфайли доктор шу заҳтиёқ мурдани гўрдан қовлаб чиқаришга руҳсат олди ва орадан икки соат ўтар-ўтмас, бундай қилишга қарши бўлган район врачининг ишгирокида номъялум дайдининг жасади қабрдан қовлаб чиқарилди.

— Айтдим-ку, сизга, ҳамкасаба, — деб тўнғиллади район врачлари, — бу мурдага Прага полицияси ҳам қизиққан эди. Бу мутлақо одамгарчиликдан чиққан, исқирт дайди Бенда бўлиши асло мумкин эмас.

— У битлаганмиди? — деб суриштирди доктор Гольдберг.

— Билмайман, — деди врач жаҳл билан. — Орадан шунча вақт ўтди, энди уни таниб бўлармиди, биродар? Бир ойдан бери ерга кўмилиб ётибди...

Мана, гўр очилди. Гольдберг дарров бир одамни арақ олиб келгани юборди. Чунки гўрковларни қопга тикилган бу ўта мудҳиш мурдани қабрдан тортиб олиб ўликхонага олиб боришга кўндириш арақсиз осон эмас эди.

— Ана, бориб кўринг ўзингиз, — деди район врачлари Гольдбергга ва ўзи кўчада қолиб аччиғи ўтқир ситара тутатди.

Бир дақиқа ўтар-ўтмас ранги мурданикидек оқариб кетган Гольдберг ўликхонадан гандирақлаб чиқиб келди.

— Юринг, ўзингиз кўринг! — деди у хирқироқ овоз билан ва яна мурда томон йўл олди.

У врачга бир вақтлар калла бўлган жойни кўрсатди-да, қўлидаги пинцет билан лабнинг қолдигини тортди. Икковларининг кўзига чириган қоп-қора тишлар кўринди.

— Яхшилаб қаранг! — деди Гольдберг мурданинг тишлари орасидаги қора қатламни қўлидаги пинцет билан чимдиб-чимдиб оларкан. Ниҳоят, иккита бақувват курак тиш ярақлаб кўринди. Гольдберг ортиқ бардош қилолмади ва бошини икки қўли билан чангаллаганча ўликхонадан отилиб чиқиб кетди.

Лекин салдан кейин яна қайтиб кирди. Унинг ранги докадек оқариб кетганди, руҳи тушган эди.

— Ана сизга ўша “чириган тишлар”, — деди у маҳзун овозда. — Артистлар қари чол ёки ялангоёқ дайдиларнинг родини ўйнашганда тишларига шунақа қора қатрон ёпиштиришади. Бу жулдурвоқи, ҳамкасаба, артист эди... Буюк актёр эди! — деб қўшиб қўйди у ва умидлари пучга чиққанидан қўл силтаб қўйди.

Доктор Гольдберг шу кунгёқ фабрика хўжайини Корбелнинг олдига борди.

— Афандим, — деди у бу гўлабирдан келган бағбақдор одамга кўзойнагининг қалин шишалари ортидан қаттиқ тикиларкан. — Мен ҳузурингизга артист Бенданинг иши бўйича келувдим...

— Ие! — деди фабрика хўжайини қўлларини энсасида чалиштираркан. — Демак топилибди-да?

— Қисман. Менимча сизни бу қизиқтириши мумкин, зеро сиз унинг иштирокида фильм олмоқчи бўлган экансиз... аниқроғи, ўша фильм учун маблағ ажратган экансиз.

— Қанақа фильм? — бепарволик билан сўради бу барзанги одам. — Мен бундан беҳабарман.

— Мен, — деди густоҳлик билан Гольдберг, — Бенда дайди ролини... сизнинг хогинингиз эса, бош аёл ролини ижро этиши лозим бўлган фильм ҳақида гапирягман. Сирасини олганда, бу уринишларнинг ҳаммаси Корбелова хонимнинг инжиқликлари самараси эди, — деб илова қилди у соддадиллик билан.

— Сиз бунга аралашманг! — дея пўнғиллади Корбел. — Бу гапни Бенда ўйлаб топган бўлса керак... Ҳаммаси куруқ сафсата. Шунга ўхшаган бир ният таҳмиқ қилинган эди... Буни сизга Бенда айтган бўлса керак-а?

— Йўқ, ахир сиз унга бу ҳақда оғиз очмасликни буюргансиз-ку. Лекин гап шундаки, Бенда умрининг охириги ҳафтасида, ҳақиқий дайди қиёфасига кириш учун, соч-соқолини ўстирган эди. Чунки у энг майда икир-чикирларга нисбатан ҳам жуда талабчан артист эди, шундай эмасми?

— Билмайман, — деди хўжайин чўрт кесиб. — Хўш, яна нима гапингиз бор менда?

— Гапим шуки, фильмни иккинчи сентябр куни суратга олмоқчи бўлгансиз, тўғрими? Фильмнинг дастлабки кадрларини Кршивоклат ўрмонида тонг чоғида суратга олиш мўлжалланган. Ялангоёқ дайди эрталабки туман чоғида... ўрмон ёқасида уйқудан уйғонади... жулдур кийимларига тўкилган барглари қоқади... О, бу ролни Бенда қандай зўр маҳорат билан ижро этган бўларди. Ҳа, у эгнига чордоқда чанг босиб ётган увадаси чиқиб кетган рўдапо кийиб олган. Ана шунинг учун ҳам Бенда ғойиб бўлганидан кейин, унинг барча кийим-бошлари шкафта тўла-тўқис сақланиб қолган. Ҳайронман, нима учун ҳеч ким бунга эътибор бермабди-я? Ҳа, образга кириб кийинишда ҳеч ким унинг олдига тушолмасди.

— Хўш, кейин-чи? — деди бу барзанги одам чироқ шуъласи тушмаган қоронғи томонга суриларкан. — Бу гапларни мента айтишдан ниятингиз нима — тушунмадим?

— Айтмоқчиманки, иккинчи сентябр куни кечаси соат учларда сиз Бендани олиб кетгани машинада келгансиз, — қайсарлик билан гапини давом эттирдў доктор Гольдберг, — эҳтимол, у сизнинг шахсий машинангиз эмас, ижарага олинган машина бўлгандир ва албатта лимузиндир. Уни, ўйлангиз, укангиз ҳайдаган, у спортчи ва ишончли шерик. Сиз уй олдига етиб келиб, Бенданинг жонасига кўтарилмагансиз, балки клаксонни ду-дулатиб хабар бергансиз. Уйдан Бенда... аниқроғи, соч-соқоли ўсган, ҳаммаёғи қасмоқ бир ялангоёқ чиққан. “Чиқинг тезроқ, — дегансиз унга, — оператор кутиб қолган бўлса керак”. Шундан кейин сиз уни Кршивоклат ўрмонига олиб кетгансиз.

— Машина рақами сизга маълум бўлмаса керак, албатта? — киноя билан сўради ўзини қоронғига олган шахс.

— Маълум бўлганида, сизни аллақачон ҳибсга олган бўлишарди, — деди доктор Гольдберг ҳар бир сўзни дона-дона қилиб айтиб. — Ўшанда сиз тонг чоғида кўзланган ерга етиб боргансиз. У ер кинога олиш учун энг ажойиб натура — ўрмон ёқаси, асрий эманлар. Укангиз, менимча, машина олдида қолиб, унинг моторини кавлашгира бошлаган, сиз бўлсангиз Бендани катта йўлдан четга бошлагансиз, тўрт юз қадамча ичкарига юргач, сиз: “мана шу ер”, — дегансиз. “Оператор қани?” — деб сўраган Бенда. Ана шу пайт сиз унга биринчи зарбани бергансиз.

— Нима билан? — деган овоз эшитилди қоронғидан.

— Қандайдир темир таёқ билан, — деди Гольдберг. — Машинанинг универсал кюичи ёришга қодир эмас бундай бош чаноқни. Айни пайтда, унинг башарасини таниб бўлмайдиган қилиб “бежашингиз” ҳам керак эди. Сиз уни гумдон қилиб машина олдига қайтгансиз. “Иш пишдимми?” — деб сўраган сиздан укангиз, лекин сиз чурқ этиб ҳам оғиз очмаган бўлсангиз керак, ахир одам ўлдириш осон эмас-ку.

— Сиз телба бўлибсиз, — деди қоронғида ўтирган одам.

— Йўқ, мен фақат ўз тахминларимни айтгипман. Сиз Бендани хотинингизнинг қинғир ишлари туфайли гумдон қилмоқчи бўлгансиз. Чунки хотинингиз унга очиқдан-очиқ ғилакиша бошлаган эди...

— Эй, мараз яҳудий, — деб ириллади фабрика хўжайини, — қандай ҳақдингиз сиғди?..

— Мен сиздан кўркмайман, — деди Гольдберг, ўзини жиддийроқ қиёфала кўрсатиш учун кўзойнагини тўғрилаб тақаркан. — Сиз менга хўжайинлик қилолмайсиз, бойлигингиз ошиб-тошиб ётган бўлса ҳам. Қани, менга нима ёмонлик қила оласиз? Ташриҳ қилдиргани менга бормайсизми? Очиғи, мен сизга буни маслаҳат бермаган бўлардим.

Қоронғида ўтирган одам ҳиринглаб кулиб қўйди.

— Менга қаранг, ҳей, — деди у ғалати бир қувноқ оҳангда, — агар сиз ҳозир бу ерда жовраган гапларингизнинг ўндан бирини исботлай олганингизда эди, менинг олдимда эмас, полиция маҳкамасига борган бўлардингиз, шундай эмасми?

— Ҳа, шундай, — деди жуда жиддий оҳангда Гольдберг. — Агар шу айтганларимнинг ўндан бирини исботлай олганимда ҳозир бу ерда бўлмаган бўлардим. Буларнинг ҳеч бирини ҳеч қачон исботлаб бўлмаса керак. Ҳатто ўша жасади чириб ётган ялантоёқни Бенда деб исботлаб ҳам бўлмайди энди. Шунинг учун ҳам сизнинг олдингизга келдим.

— Шантаж қилганими? — деб сўради креслода ўтирган одам ва қўнғироқ тугмасини босгани кўлини чўзди.

— Йўқ, юрагингизга гулғула солгани. Сиздаги виждон, афандим, шуурсиз. Чунки сиз жуда бадавлатсиз. Лекин бу мудҳиш сирингиздан яна кимдир огоҳ эканлиги, яъни сиз билан укангизнинг актёр Бендани — сайёр чарчининг ўғли бўлган актёр Бендани ўлдирган қотиллар эканингизни биладитан одам борлиги ҳақида ўйлаб яшашингизнинг ўзи — умрбод оромингизни бузади. Мен тирик эканман, икковингизга тинчлик йўқ. О, қанийди сизларнинг дорга осилганингизни ўз кўзим билан кўрсам! Лекин ҳамонки бунинг иложи йўқ экан, мен мудом ҳар бир кечирган кунингизни заҳарлайвераман. Бенда табииати мураккаб инсон эди, биламан. У кўпинча баджаҳл, мутакаббир, суллоҳ, беҳаё бўларди. Лекин у санъаткор эди. Сиздаги миллионларнинг ҳаммаси ҳам бу жудодикни қоплашга етмайди. Сизнинг жамики миллионларингиз унинг одамзодни улуғловчи шоҳона бир қўл ҳаракатига ҳам арзимайди, — деб доктор Гольдберг ўкинч билан қўлларини бир-бирига уриб қўйди. — Қандай қўлингиз борди-а? Ҳеч қачон кўнглингиз ҳаловат кўрмайди энди, ҳеч қачон. Бу қилган жиноятингизни унутишингизга мен йўл қўймайман. То тирик эканман ҳамини сизга: “Бендани, актёр Бендани унутмадингизми? Буюк санъаткор Бенда ёдингиздами?” — деб эслатиб туравераман.

4. ЧАҚАЛОҚ ВОҚЕАСИ

— Ҳамонки комиссар Бартошек ҳақида гап очилган экан, — деди пан Кратохвил, — унинг бошидан кечган, аммо матбуотда унча ёритилмаган бир воқеа эсимга тушиб кетди; мен чақалоқ воқеасини айтмоқчиман. Хуллас, воқеа бундай бўлган эди. Бир кун полиция маҳкамасига, комиссар Бартошекнинг олдига бир жувон зор қақшаб йиғлаганча кириб келди. Бу аёл давлат амлоклари бошқармасида маслаҳатчи бўлиб ишловчи пан Ланданинг хотини эди. Жувоннинг кўзлари жиққа ёш, энтикиб-энтикиб нафас оларди. Кўп йиғлаганидан қовоқлари шишиб кетган, яноқларида хол-хол доғлар пайдо бўлган эди. Бартошекнинг аёлга раҳми келади ва бу қари бўйдоқ полиция амалдорига хос усулда баҳоликудрат унга тасали бера бошлайди:

— Қўйинг, бўлди, нима, эрингиз каллангизни олармиди, азбаройи худо? Ҳали ухлаб турсин, апоқ-чапоқ бўлиб кетасизлар: мабодо яна ғалва кўтарадиган бўлса, ёнингизга пан Гохманни қўшиб юбораман, бир зумда эрингизнинг эсини киритиб қўяди. Энди, ўзингиз ҳам, тасаддук, эрингизнинг рапикини келтирадиган иш қилманг-да!

— Полиция маҳкамаларида, маълумингиз бўлсинким, оилавий можароларни кўпинча шу тарзда бартараф қилишга одатланишган.

Лекин бу хоним бошини сарак-сарак қилиб, шундай ўксиб-ўксиб йиғлар-дики, кўрган одамнинг юраги эзилиб кетарди.

— Эҳ, жин урсин. — Пан Бартошек масалага бошқа томондан ёндошмоқчи бўлади. — Ҳа-а, ҳали у сизни ташлаб қочиб кетдимиз? Гапимга ишонинг, бари бир қайтиб келади касофат, э, садқайи кўз ёшингиз кетсин-е ўша аблаҳ!

— Па-аан... комиссар, — деди йиғи аралаш жувон, — менинг болам... кўча-да... Ўғирлаб кетишди... менинг боламни!

— Бе, қўйсангиз-чи, — дейди комиссар ишонқирамай. — Ўғрилар нима қилади болани? Ўзи қочиб кетгандир бирон ёққа...

— Йў-ўқ, қочмаган... У қоча олмайди ахир!.. — деб юм-юм йиғлайди бетаскин она. — Менинг Руженкам атиги уч ойлик чақалоқ.

— Ҳали шунанга денг, — дейди болаларнинг қай вақтдан юра бошлаши ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга бўлмаган пан Бартошек. — Унда менга айтинг-чи, қандай ўғирлаган бўлишлари мумкин уни?

Пан Бартошек, болангиз топилади, деб азда-базда, қайта-қайта қасам ича-вериб терлаб кетди ва ниҳоят бу ёш онадан воқеа қандай бўлганлигини бир амаллаб билиб олди.

Воқеа бундай бўлган экан: пан Ланда ўз назоратидаги амлокларни кўздан кечириш учун жўнаб кетган экан. Уйда ёлғиз қолган пани Ландова қизалоғи Руженка учун чиройли ошхўрак тикмоқчи бўлибди-ю бунинг учун шоҳи мато танлагани магазинга йўл олибди; Руженка ётган аравачани кўчада қолдириб дўконга кирибди, харид қилиб қайтиб чиқса, аравачаям, Руженкаям йўқмиш. Пан Бартошекнинг ярим соат куйиб-пишиб суриштириб билгани фақат шу бўлибди.

— Гапингизга қараганда, пани Ландова, — деб хулоса чиқарди пан Бартошек, — бунинг учун хафа бўладиган томони йўқ; ўзингиз ўйлаб кўринг, чақалоқни ўғирлашга кимнинг ҳам кўзи учиб турибди? Одатда бунақа гўдакларни бировларнинг эшиги тагига ташлаб кетишади. Менинг иш тажрибамда ҳам шундай бир ҳодиса бўлган эди; аксар пайт чақалоқни пуллаш қийин бўлади; лекин аравача учун бирон нима ундириш мумкин; партўшакча учун ҳам — партўшакчаси бўлгандир, албатта? Фақат шу деб ўғирлик қилган бўлишлари мумкин. Тахминимча, кимгадир аравача билан партўшакча керак бўлиб қолган. Менимча, бу аёл кишининг иши. Негаки, чақалоқ солинган аравачани итариб юрган эркак одам дарров ҳамманинг эътиборини тортади. Ўша ўғри аёл чақалоқни бирон ерга ташлаб кетган бўлиши мумкин, — деб пан Бартошек ёш онани юпатмоқчи бўлди, — ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, эмизикли чақалоқни бошига урадимиз? Кўнглим сезиб турибди, биз шу бугуноқ ўша қушчангизни топиб қўлингизга топширамыз.

— Менинг Руженкагинам очқаб қолса нима бўлади? — дерди онаизор зор қақшаб. — Уни боқадиган пайт ўтиб кетди...

— Ўзимиз уни боқамиз, — деб сўз берди комиссар, — сиз бемалол уйингизга бораверинг.

Пан Бартошек фуқаро кийимидаги бир айғоқчини чақириб, унга аёлни уйига кузатиб қўйишни буюрди.

Шу куни тушдан кейин комиссарнинг ўзи пани Ландованинг уйига келди.

— Хуллас, гап бундай, муҳтарама пани, — деди у, — аравача топилди. Энди фақат чақалоқни топиш қолди. Бўш аравачани биз бир уйнинг дарвоза-хонасидан топдик, у уйда ҳеч қанақа чақалоқ йўқ экан. Тўғри, бир аёл фаррош хотиннинг олдига келиб, рухсат берсангиз, шу ерда боламни эмизиб олсам, дебди, ҳм... м... шундай дейишга дебди-ю дарров жўнаб қолибди... Жин урсин, — деди у бирдан бошини сарак-сарак қилиб, — ахир у аёл аравачани эмас, айнан чақалоқни ўғирлаган бўлиб чиқади-ку. Демак, азизим пани, ҳамонки бола ўша ўғри хотинга керак экан, у чақалоғингизга зиён етказмайди, уни еб ҳам қўймайди; хулласи калом, қайгурмасангиз ҳам бўлади.

— Лекин мен ўз Руженкамни қайтариб олишни истайман, — деди пани Ландова аянч билан.

— Ундай бўлса, пани, бизга болангизнинг фотосурати керак ё бўлмаса, унинг алоҳида белгилари ҳақида гапириб беринг, — деди комиссар энди овозига расмий тус бериб.

— Вой, қизиқ экансиз-у, пан комиссар, — деб йиғлаб юборди пани Ландова, — болаларни бир ёшга тўлмагунча суратга олиш мумкин эмаслигини наҳотки билмасангиз? Бунинг хосияти ёмон бўлармиш — кейин бола ўсмай қолармиш...

— Ҳм, — деб тўнғиллаб қўйди комиссар, — унда, ҳеч бўлмаса, чақалогизни аниқроқ таърифлаб беринг.

Онанинг таърифи жуда муфассал бўлди: Руженкагинамнинг сочлари шпакдек мағин, бурунчаси — тутмачадек, кўзлари бирам чиройли-бирам чиройлики! Оғирлиги тўрт кило-ю тўрт юз тўқсон грамм. Қизгиш рангли думбачаларида кулдиргичлари бор, оёқчаларидаги бўғинларини айтмайсизми...

— Қанақа бўғинлар? — деди комиссар хушёр тортиб.

— Шунақанги ширин бўғинларки, ўпиб-ўпиб олгинг келади! — деди она пиқ-пиқ йиғлаганча. — Бармоқчаларим шунақа ширин-ширин. Ойижонисига қандай кулиб боқишини кўрсангиз эди!..

— Мени кечирасиз, хоним, — дея эътироз билдирди пан Бартошек, — бунақа таъриф бўйича биз болани топа олмаймиз ахир! Алоҳида белгилари йўқми унинг?

— Бошидаги чепчиги пуштиранг лента билан боғланган, — деб хўнграб йиғлаб юборди она. — Қизалоқларнинг чепчигига доим пуштиранг лента тикишади! Худо хайрингизни берсин, комиссар, Руженкамни қидириб топинг!

— Тишлари қанақа унинг? — деб яна аниқламоқчи бўлди пан Бартошек.

— Вой, қанақа тиш? Ахир у энди уч ойли бўлди-ку! Вой, унинг ойижонисига қандай кулиб боқишини кўрсангиз эди! — Пани Ландова тиз чўқди: — пан комиссар, қизчамни топиб берасиз-а? Сўз беринг!

— Ҳаракат қиламиз, — дея гўлдиради ўзини ўнгайсиз ҳис қилган пан Бартошек, — илтимос, туринг ўрнингиздан. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, ўша хотин нима қиларкан уни ўғирлаб? Бигта мурғак чақалоқдан нима наф кўриш мумкин?

Бу гапдан ҳайрон қолган пани Ландованинг оғзи очилиб қолди.

— Вой, ахир боладан ширинроқ, боладан гўзалроқ нарса йўқ-ку бу дунёда! Наҳотки сизда, пан комиссар, оналик меҳридан асар ҳам бўлмаса?

Пан Бартошек ўзидаги бу камчилик ҳақида гапиришни лозим топмади ва шоша-пиша гапни бошқа ёққа бурди:

— Назаримда, бундай ўғирликка фақат ўз боласидан айрилиб қолган, аммо болали бўлишни жудаям хоҳлаган аёлгина жазм қилиши мумкин. Буни, биласизми, баъзида қовоқхоналарда юз берадиган воқеага қиёс қилиш мумкин: агар бирон хўранда адашиб сизнинг қалпоғингизни кийиб кетса, сиз ҳам бировнинг қалпоғини кийиб олиб уйингизга жўнайсиз. Лекин мен бу соҳада баъзи чораларни кўриб қўйдим: одамтаримга Праганинг қаерида кимнинг уч ойли чақалоғи нобуд бўлганини суриштириб билишни ва бориб текшириб кўришни буюрдим. Аммо сиз берган таърифлар бўйича чақалоқни таниб олишимиз жуда мушкул бўлади.

— Лекин мен танийман-ку уни, — деб пиқиллаб бошлади яна пани Ландова.

Пан комиссар елкасини учуриб қўйди.

— Майли, шундай бўлса ҳам, — деди у ўй суриб, — жонимни тикиб гаров ўйнайманки, ўша хотин бирон манфаатни кўзлаб ўғирлаган болани. Меҳр ё муҳаббат туфайли бола ўғирлаш, муҳтарама пани, жуда сийрақ учрайдиган ҳол; асосан — пул деб ўғирлик қилишади. Бўлди-да, энди, кўп обидийда қилаверманг, жин урсин! Биз қўлимиздан келган ҳамма ишни қилиб кўрамиз.

Пан Бартошек полиция маҳкамасига қайтгач, ўз ходимларига деди:

— Қани, айтинглар-чи, қай бирингизнинг уч ойли жинқарчаси бор? Бўлса, менга олиб келиб кўрсатинглар.

Бир полициячининг хотини ўзининг чақалоғини олиб келиб комиссарга кўрсатди. Пан Бартошек боланинг йўрагини ечиб кўрсатишни буюрди ва деди:

— Вой бў-ў, ҳамма ёғи шиптир-ку! Ҳа, мана — бошида сочи бор, бўғинлари ҳам... Мана бу бурунча бўлса керак-а? Тишларига келсак — битгаям йўқ... Айтинг-чи, азизам, бир чақалоқни иккинчисидан қандай фарқ қилиб бўлади?

Полициячининг хотини боласини бағрига маҳкам босганча фахр билан деди: — Ахир бу менинг Маничкагинам-ку! Кўрмайсизми, пан комиссар, қизимиз худди қўйиб қўйгандек отасининг ўзгинаси?

Пан комиссар полициячи Гохман томонга ишонқирамай кўз қирини ташлади; Гохман мўйлабини диккайтириб, ажин қоплаган сўлгин лунжларини шишириб, дилбандини ўқловсифат бармоқларини ўйнатиб эркалар ва кучук бўлиб вовулларди.

— Йўқ, мен бир нарса деёлмайман, — гўлдиради комиссар, — менимча, бурни ҳам сира ўхшамайди, балки кейинчалик катталашар... Яхшиси, мен сайлгоҳга бориб, у ердаги жинқарчаларни кўздан кечираман... Сирасини олганда, йигитларимиз ҳар қандай безори ва ялангоёқ дайдиларни бир қарашдаёқ таниб олади. Аммо лекин мана бунақа йўртакланган жимитларни, билмадим, қандоқ таниса бўларкин.

Бартошек тахминан бир соатдан кейин мутлақо ҳафсаласи пир бўлиб қайтиб келди.

— Менга қаранг, Гохман, — деди у ўз ёрдамчисига юзланиб. — Ахир бу фирт бемаънилик-ку — ҳамма гўдақларнинг башараси бир хил! Чақалоқнинг ташқи қиёфасини тасвирловчи сўзлардан ҳеч бир наф йўқ. Нима, “Аёл зотидаги уч ойли чақалоқ қидирилмоқда, бошидаги сочлари ипақдек майин, бурни тутмачадек, кўзлари чиройли, думбасида кулдиргичлари бор, вазни тўрт кило-ю тўрт юз тўқсон грамм”, деб эълон берамизми? Шунинг ўзи кифоя қилармикин?

— Пан комиссар, менга қолса, чақалоқнинг вазни ҳақида эслатмаган бўлардим, — деб жиддий тарзда маслаҳат берди Гохман, — нега десангиз, бу жинқарчалар, ичи келишга ёки онасини эмишга қараб, дам оғирроқ, дам енгилроқ бўлиши мумкин.

— Ё Исо алайҳиссалом, — деб юборди комиссар, — мен қаёқдан билибман буларни? Ахир бизнинг соҳамиз эмас-ку эмзикли болалар! Менга қаранг, — деди у бирдан кўнгли ёришиб, — нима дейсиз, агар бу ишни биронта бошқа органга, масалан, “Она ва болани ҳимоя қилиш” бўлимига ошириб юборсак, қандоқ бўларкин-а?

— Лекин ўғирлик содир бўлгани аниқ-ку, — деб эътироз билдирди Гохман.

— Ҳа, ўғирлик содир бўлган, — деб тўнғиллаб қўйди комиссар. — Э худо, агар бирон кишининг соатини ё бошқа қандайдир фойдали нарсасини ўғирлашганда эди — нима қилиш кераклигини билардим; лекин ўғирланган чақалоқни қандай қидириш мумкин — ақлим бовар қилмайди!

Шу пайт эшик очилиб, бир полициячи пани Ландовани хонага бошлаб кирди. У йиғларди.

— Пан комиссар, — деб мурожаат қилди полициячи, — мана бу хоним кўчада бир аёлнинг боласини қўлидан тортиб олмоқчи бўлиб жанжал кўтарди, сал бўлмаса, юмма таланиб уришиб кетай деди. Шунинг учун уни бу ёққа бошлаб келдим.

— Бу нима қилганингиз, пани Ландова? — деб Бартошек қонунни бузган аёлга танбеҳ бера бошлади, — бизни қўйнаб юбордингиз-ку!

— Ахир у менинг Руженкам эди! — деб ҳўнтраб юборди жувон.

— Ҳеч ҳам Руженка эмас! — деди полициячи. — У аёлнинг фамилияси Роубалова, Будечская кўчасида тураркан, қўлидаги чақалоқ уч ойли ўғил бола эди.

— Ана, кўрдингизми, нодон аёл! — деди аччиғланиб пан Бартошек. — Агар яна бизнинг ишимизга аралашадиган бўлсангиз, биз болангизни қидиришдан воз кечамиз, билдингизми? Шошманг-чи, — деди у бир нимани эслаб. — Қизчангиз нима деб чақирганингизда кулоқ соларди?

— Биз уни Руженка деб чақирардик, — деб бир инграб қўйди ёш она. — Яна шакарим, оптоғим, олгиним, фариштам, кўзичоғим, офтобим, жажжигинам... деб чақирардик уни.

— Шу сўзларнинг ҳаммасига у кулоқ солармиди? — деди ҳайрон қолган комиссар.

— У ҳамма-ҳамма гапни тушунади! — деб ишонтирмоқчи бўлди она кўзёшларини тиёлмай йиғларкан. — Биз унга бармоқларимизни ўйнатиб, кучукча бўлиб ақилласак, мушукча бўлиб миёвласак ёки уни қитиқласак, шунақанги қикирлаб куладик...

— Сизга шуни айтишим керакки, пани Ландова, ҳамма уринишларимиз зое кетганидан афсусланаман. Чақалоғи ўлган оилаларда сизнинг Руженкангиз топилмади; одамларим ҳаммаёқни кезиб чиқишди.

Пани Ландова бир нуқтага тикилганча қотиб қолди. Кейин бирдан кўнгли ёришиб гапира бошлади:

— Пан комиссар, мен Руженкамни топиб берган одамга ўн минг крона бераман. Ҳаммаёққа овоза қилинг... қизчамнинг дарагини тошпан одам ўн минг олади...

— Мен буни сизга маслаҳат бермасдим, муҳтарама пани, — деди пан Бартошек ишонқирамай.

— Сиз бемеҳр одам экансиз! — деди ёш жувон мунгли оҳангда. — Мен Руженкам учун ўз жонимни тикишга ҳам тайёрман!

— Ихтиёрингиз, — деб гўлдираб қўйди пан Бартошек. — Майли, эълон қилишим мумкин, фақат, худо ҳаққи, ўтиниб сўрайман сиздан, бошқа халақит қила кўрманг бизга!

— Жуда оғир иш, — деб хўрсиниб қўйди у пани Ландова хонадан чиқиб кетганидан кейин. — Мана, кўрасиз, роса машмаша бошланади энди.

Дарҳақиқат, машмаша бошланди: эртаси куни учта айғоқчи агент ҳар қайсиси биттадан биг-биг йиғлаётган уч ойли қизалоқни кўтариб келди, яна бир айғоқчи — бизга таниш бўлган Пиштора эса, эшикдан бошини кабинетга тикиб иршайганча деди:

— Пан комиссар, ўғил бола керак эмасми? Арзонроққа топиб берардим.

— Ҳамма бало шу мукофот пулида, жин урсин, — деб сўкинди пан Бартошек. — Бунақада ҳали маҳкамамиз қошида етимхона очишимизга тўғри келди... Падарига лаънат!

“Падарига лаънат! — деб ижирғанарди у ўзининг бўйдоқлик ҳаёти ўтадиган маконига йўл оларкан. — Ҳайронман, энди қандоқ топаркинмиз у жинқарчани?”

Уйда уни ходимаси қарши олди. У суюнчи сўрамоқчи бўлгандай, оғзи қулоғида, шақиллаб гапира бошлади:

— Пан комиссар, — деди у салом бериш ўрнига, — сиз бир кириб кўринг Бойвуччангизни.

Китобхонга маълум бўлсинким, Бойвучча — бу Боксёр зотли ургочи ит бўлиб, у қайсиам бир немис бўрибосари билан зино иш қилиб қўйган эди. Кези келганда, шуни айтишим керакки, бу турли тоифадаги итлар қандай қилиб бир-бирини таниркан, деб ҳайрон қоламан; масалан, този ит такса зотидан бўлган итнинг ит эканлигини қайси белгиларига қараб билиб оларкин — асло тушунолмаётман. Биз одамлар бир-биримиздан тилимиз ва динимиз билан фарқ қиламиз-у, аммо бир-биримизни еб қўйишга тайёрмиз. Хулласи калом, бу Бойвучча тушмагурнинг кўзи ёрибди — у немис бўрибосари-

дан нақ тўққизта кучук бола туғиб, энди думини ликиллатиб масъуд кайфи-ятда узала тушиб ётган эди.

— Анавини қаранг! — деб лаби лабита тегмай тинимсиз бижилларди уй ходимаси, — шунча фарзанд кўрганидан гердайиб ётишини кўринг. Вой тавба! Рост-да, нега гердаймасин? Она-ку ахир!

Пан Бартошек ўйланиб қолди ва:

— Она дейсизми? — деб сўради. — Нима, ҳамма оналар ҳам ўзларини шундай тутишадими?

— Вой, бўлмасам-чи! — деди бундай саволдан ажабланган уй ходимаси. — Сиз биронта онанинг олдига бориб, унинг боласини бир мақтаб кўринг — биласиз!

— Қизиқ! — деб қўйди пан Бартошек. — Бўпти, мен синаб кўраман.

Икки кундан кейин Катга Прагада яшовчи ҳамма болали оналарнинг дили яйраб, кўнгли тоғдек кўтарилиб кетди. Улар болаларини аравачага солиб ё кўлда кўтариб кўчага чиққанларида шу заҳотиёқ олдиларига башанг кийинган полициячи ёки бошига қора котелок кийган ғоят сертакаллуф одам келиб, уларнинг ширин-шакар болаларига кулиб боқар ва уни эркалаб, аста иягини қитиқлаганча мақтов сўзлар айтарди:

— Вуй, мунча ширин бола экан-а! Қанчали бўлди?

Қисқаси, бундай мулозаматлар барча оналар учун ҳақиқий байрам бўлганди.

Шу куниеқ соат ўн бирларда агентлардан бири комиссар Бартошекнинг хузурига ранги қув ўчиб, дағ-дағ титраётган бир аёлни бошлаб келди.

— Бу ўша, пан комиссар, — деди у Бартошекка, — у болани аравачада сайр қилдириб юрган экан; олдига бориб: “Вой-бў-ў, болангиз кўғирчоққа ўхшайди-я, қанчали бўлди?” — деган эдим, бу аёл менга ўкрайиб қаради-да, дарров боланинг юзини парда билан тўсиб қўйди. Шунинг учун ҳам, қани, мен билан юринг-чи, дедим-да, бу ёққа бошлаб келавердим.

— Дарров бориб пани Ландовани чақириб келинг, — деб буюрди комиссар. — Энди сиз, ойимқиз, қани, худо ҳаққи, менга айтинг-чи, ўғирланган бола нега керак бўлиб қолди сизга?

Ойимқиз кўп тихирлик қилмади, икки оғиз гап айтмасдан тилидан илинди. Бу ҳали турмушга чиқмаган аёл қайсиям бир жанобдан қизалоқ туғибди. Бола сўнгги икки кун давомида тоби қочган бўлса керак, кеча-ю кундуз мутгасил биғиллаб йиғлайверибди — қорни оғриган-да. Учинчи кеча она боласини бағрига олиб, унга кўкрагини берган-у, ўзи ухлаб қолган; уйғонса, бола ўлиб қолганмиш.

— Бир нарса дейиш қийин, — деди пан Кратохвил шубҳалангандай бўлиб. — Шундай бўлиши мумкинмикин?

— Нега мумкин бўлмас экан, — деб суҳбатга аралашди доктор Витасек. — Биринчидан, она икки кеча деярли мижжа қоқмаган, иккинчидан, бола ошқозон катаридарди билан оғриган ва бир неча кунгача онасини эммаган. Бунинг натижасида, она кўкраги жуда оғирлашган; шунга кўра, маст уйқуда бўлган она бехосдан кўкраги билан болани босиб қўйган ва гўдак нафас ололмаёй ўлиб қолган бўлиши мумкин. Бунақа ҳолат юз бериши мумкин, албатта. Хўш, кейин нима бўлибди?

— Хуллас, боя мен айтгандай бўлган, — деб ҳикоясини давом эттирди пан Кратохвил. — Бу аёл боласининг ўлиб қолганини кўргач, бу ҳақда черковга хабар қилгани кўчага чиққан, лекин йўлда кетатуриб, пани Ландованинг қизчаси ётган аравачани кўрган-у черковга бориш ниятидан қайтган: унинг кўнглига, ўйнашим бўлган жаноб бегона бола учун ҳам бояги-боягидай алимент тўлайверади, деган фикр келган. Яна, айтишларича, бу аёлнинг кўкраклари қаттиқ оғрий бошлабди, сути кўпайиб кетганидан.

— Бу ҳам тўғри, — деди пан Витасек бош ирғаб.

— Биласизми, пан Витасек, — деди пан Кратохвил, — мен бунақа ишларни унча тушунмайман. Гапнинг пўскаллеси, у пани Ландованинг аравачасини ўғирлаган-у, кейин аравачани бегона бир уйнинг дарвозахонасига ташлаб кетган. Руженкани эса ўзининг марҳума Зденочкаси ўрнига қиз қилиб олган. Афтидан, бу аёл сал телбанамо бўлса керак: ўлиб қолган қизчасини холодилникка қўйиб қўйибди — кечаси қоронғида бир ерга олиб бориб қўман, деган хаёл билан.

Бу орада пани Ландова ҳам етиб келди.

— Мана, ойижониси, — деди унга пан Бартошек. — Олинг, ана, шириншакарингизни.

Пани Ландованинг кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Вой, бу менинг Руженкам эмас! — деб хўнграб йиглаб юборди у. — Руженкамнинг чепчиги бошқача эди!

— Жин урсин! — деб бақириб берди комиссар. — Олдин йўрагини ечиб қарасангиз-чи!

Болани ёзув столига ётқизиб, йўрагини ечишди: шунда пан Бартошек чақалоқнинг оёқчаларини кўтариб туриб деди:

— Энди қаранг-чи, думбачасида кулдиргичлари бормикин...

Пани Ландова эса, аллақачон тиз чўкиб олиб, жигарпорасининг бошидан то товонигача ялаб-юлқаркан, юм-юм йиглаганча дерди:

— Вой, ўргилай сендан, Руженочкагинам, вой ойижонинг айлансин сендан, олгиним, оппоғим, ўзим гиргиттонинг бўлай, попук қизим...

— Ўтинаман, пани Ландова, — деди бундай манзарани унча хуш кўрмаган пан Бартошек, — бас қилинг йиғини, бўлмаса, азбаройи шифо, мен бўйдоқлик ҳаётимга хотима ясаб юбораман. Энди ваъда қилганингиз ўн минг крона масаласига келсак, хоним, сиз у пулни ёлғиз оналарга ёрдам фондига беринг, келишдикми?

— Пан комиссар, — деб юзланди унга қалби шавқу завққа тўлган пани Ландова. — Руженкамни қўлингизга олиб, унга оқ фотиҳа беринг!

— Шу шартмикин? — деб тўнғиллади пан Бартошек. — Қанақа қилиб қўлга олиш керак ўзи буни? Ҳа, бундай денг. О, қаранг, ҳозир у йиглаб юборади. Ушланг, олинг уни тезроқ! Руженкангиз ўзингизга буюрсин!

Чақалоқ воқеаси шундай тутаган эди.

Абу Али ал-МУҲАССИН ат-ТАНУҲИЙ

Мароқли ҳикоятлар

* * *

Кўйидаги воқеани менга Талҳа ибн Убайдуллоҳ ибн Каннош сўзлаб берган:
— Бир куни Сайф ўд-Давланинг улфатлари даврасида ўтирардим. Дўстона суҳбат асносида қандайдир бир одамни судраб олиб келишди. Амир нимадир деб, уни ўлимга буюрди, ҳукми дарҳол бажарилди..

Шунда амир бизга қараб, деди:

— Нақадар адабсизлик! Саройимдаги хулқ-ахлоқнинг ҳолига вой! Ана одамгарчилик! Наҳотки, биронтангиз ҳукмдорлар ҳақидаги ривоятларни эшитмагансиз? Наҳотки, эзгуликка ишонмайсиз? Ё сизга шундай тарбия беришганми?

Амир биронтамизни ноҳўя ишимиздан воқиф бўлган кўринади, шу боис бизга дашном беряпти, деб ўйланиб қолдик. Сўнг дедик:

— Биз ҳусни хулқни жанобларидан ўрганганмиз (биз амирга “жаноблари” деб мурожаат қилардик). Бу таъналарнинг боиси не, билолмай турибмиз. Ўзлари изоҳлаб берсалар, айни муддао бўлурди...

Амир деди:

— Наҳот кўрмадингиз? Кўз олдингизда бир мусулмоннинг қонини тўқдим. Бир чеккаси — ҳокимиятпарастлик, қисман тубан сиёсий манфаат важдан шундай ҳукм чиқардим. Ораларингизда бирон-бир эс-хушли одам сўз олиб, маҳкумнинг бир қошиқ қонини кечилгани мендан сўрарди, деб умидвор эдим. Унинг айтганини қилардим ҳам. Бу иш маҳкумга ҳам, умуман аҳли фуқарога ҳам одиллик бўлурди. Сизлар эса лом-мим демадингиз. Оқибатда бир инсонни азиз жонидан жудо этдим.

— Жанобларининг муборак амрларига монелик кўрғазилга юрагимиз бетламади, — деб, ўзимизни оқламоқчи бўлдик. Амир эса яна сўроққа тутди:

— Баракалло! Гап бир мўминнинг ҳаёт-мамоти устида борса ҳам оғиз очмай ўтираверамиз, денг? Ўзингизни оқлай олмайсиз! Асло! Биз шундай ҳолларда энди сукут сақламасликка амирга сўз бердик. Аммо унинг кўнгли тинчимагунига қадар ўзимизни оқлашда давом этдик.

*Илҳом СУЛТОНОВ
таржимаси.*

Абу Али ал-Муҳассин ат-Тануҳий 10-асрда яшаб, ижод этган араб адиби. У 940 йилда Басра шаҳрида туғилган. Фиҳр илмидан пухта маълумот олиб, ўтмишда яшаган халифалар, вазирлар, амирлар, олимлар, фақиҳлар, шоирлар ҳақида эшитган ривоят ва ҳикоятларни тўплаб борган.

Ат-Тануҳий ўрта асрлар араб адабиётида аввало бир неча мўтабар тазкира (антология)си билан ўчмас из қолдирди. Улардан энг муҳими “Мароқли ҳикоятлар”дир. Асарнинг асл номи “Нишвар ал-муҳозара ва ахбор ал-музокара”, (“Суҳбатдошлар тилидан ёзиб олинган мароқли ҳикоятлар”)дир. Мажмуа турли давраларда, суҳбатларда ҳамкасблари, дўстлари, қариндошлари, таниш-билишларидан эшитган турфа ривоят, ҳикоят, латифа, тарихий воқеа-ҳодисалар асосида яратилган лавҳалардан иборат. Албатта, адиб уларга жило берган, ҳусни хулқ, нафис одоб-тарбияни кенг тарғиб

* * *

Кўпгина кишилардан эшитганим мана бу ҳикояни менга падари бузрукворим сўзлаб берганлар:

— Абу Ҳанифадан фикҳ илмини ўрганган Абу Юсуф дастлаб анча камбағал одам бўлган. Устозидан эрта-ю кеч сабоқ олиш билан бандлиги сабабли тирикчилиги базўр ўтган. Ҳар куни қош қорайганда ғариб кулбасига қайтиб, бориға қаноат қилиб яшаган. Хотини боёқини ўзини ва эрини бир амаллаб боқини учун кўп машаққатлар чеккан. Бу аҳвол узоқ вақт давом этган. Ниҳоят хотинининг сабр косаси тўлиб, бир кеч Абу Юсуф сабоқдан қайтиб келганида таом солинган товоқ ўрнига қозончани тутқазган. Абу Юсуф товоқни очиб қараса, ўзининг хат битилган дафтарлари. Ҳайрон бўлиб сўрайди:

— Бу нимаси?

— Уззу-кун шу дафтарларни хат ёзиб, тўлдирдингиз, энди уларни кечлик ўрнида кўраверасиз, — деб жавоб қилади хотини.

Шунда Абу Юсуф йиғлаб юборади ва ноилож ўринга чўзилади. Эртаси кун барвақт туриб, кўчага чиқиб кетади, егулик бир нима топиб келиб, сўнг сабоққа йўл олади. Абу Ҳанифа ҳузурига ҳам кечикиб боради. Устозининг:

— Нега хаяллаб қолдинг, — деган саволига жавобан бор гапни рўйи-рост айтиб беради.

— Нега менга бир оғиз айтмадинг, — сўрайди устози, — албатта ёрдам берган бўлурдим.

Абу Юсуф бошини эгиб тураверади. Шунда устози дейди:

— Хафа бўлма! Бошинг омон бўлса, бу йиққан билимларинг сени албатта боқади. Писта-бодомли ҳалволар ейсан ҳали!

Отамларнинг айтишларига қараганда, Абу Юсуф шундай деган экан:

— Устозим каромат қилган эканлар. Ҳорун ар-Рашид саройида хизмат қила бошлаган пафтларим эди. Бир куни дастурхонга писта-бодомли ҳалво келтириб қўйишди. Уни тотиб кўрарканман, Абу Ҳанифа ҳазратларининг сўзлари ёдимга тушди. Кўзларимга дув этиб ёш келди. Ҳорун ар-Рашид жаноблари бунинг сабабини сўрадилар. Мен бошимдан ўтган ўша воқеани ҳукмдорга сўзлаб бердим.

* * *

Бу ҳикояни мен Абул Ҳусайн ибн Ҳишомдан эшитганман:

— Мазкур воқеани Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Саъд ҳикоя қилиб берган. У хошимийлар қабиласи озод қилиб юборган кул бўлиб, бир вақтлар қози Юсуфнинг котиби лавозимида ишлаган. Унинг айтишича, қози Исмоил ибн Исҳоқ ўз устозларидан эшитганки, Офийя-қози халифа ал-Маҳдий томонидан Бағдоднинг бир қасбасига қози этиб тайинланади. У зўр уламо, табиатан зоҳид бир одам бўлган. Бир куни у ўша қасбада қози бўлиб турган вақтда ал-Маҳдий саройига келиб, халифанинг бўш вақтини топиб, ҳузурига қиради ва қабул қилишини сўрайди. Қози ҳужжатлар сақланадиган қутичани ўзи билан бирга олиб келганди. Қози ал-Маҳдийдан изн сўраб, дейди:

— Мени қозилик мансабидан халос этиб, манави қутичани ўзингиз раво кўрадиган кишига топширсангиз...

этган адаб жанри талабларига биноан қайта яратган. Асар қахрамонлари орасида Ҳорун ар-Рашид, ал-Маъмун, Бобак, Мансур Халлож, Хотам ат-Тоий, Абу Ҳанифа, Бармакийлар каби дунёга машҳур тарихий шахслар учратиб, улар иштирок этган ғаройиб воқеалардан воқиф бўламиз. Исломиётнинг тарихи, маданияти, маърифати, илми, адабиёти, санъати, давлатни идора қилиш усуллари ҳақида қизиқарли маълумотларга эга бўламиз.

Ат-Танухийнинг ўн бир жилддан иборат ушбу асарининг атиги бир неча жилдигина сақланиб қолган. Буларнинг танқидий матни Париж, Истанбул, Дамашқ ва бошқа жойлардаги қўлёзма нусхалар асосида 1971—1973 йилларда Байрут шаҳрида Аббуд аш-Шалжий томонидан чоп этилган. Журналхонлар эътиборига ҳавола қилинаётган ҳикоятлар Москва "Наука" нашриёти чиқарган китобдан олинган.

“Катгакон амалдорлардан биронтаси қозини ҳақорат этган ёхуд ҳуқуқларига даҳл қилган бўлса керак”, — деб ўйлайди халифа ва Офийяни шу мавзуда саволга тутади.

— Сиз олампаҳоқ тилга олган ишлар содир бўлгани йўқ, — деб жавоб қилади қози.

— У ҳолда нечук лавозимдан воз кечаётгирсан, — сўрайди ҳукмдор.

Шунда Офийя ундан яна бир карра ижозат сўраб, шундай дейди:

— Бир куни ҳузуримга икки даъвогар кириб келди. Бири — шерозлик, яна бири исфаҳонлик экан. Даъво иши бағоят чигал эди. Иккови ҳам ўз фойдасига ишлайдиган далил — гувоҳлари бор эканлигини айтиб, бирма-бир санар эдики, мен уларни ишдан-игнасиғача кўриб чиқишим зарур эди. Шу боисдан пировард ҳукмни чиқаришга шошилмадим. Ё улардан бири битимга рози бўлади ёхуд можарони ҳал этувчи ечимни топаман, деб умид қилардим. Шу аснода даъвогарлардан бири менинг ширин хурмоларни хуш кўришимни билиб олган экан. Қаерда шундай хурмони кўрса, сотиб ола бошлаган. Айни пишпикчилик пайти эмасми, у шунчалик кўп хурмони сотиб олганки, бу иш ёлғиз амир ал-мўмининнинг қўлидан келса керак, деб ўйладим, ўзимча. Умрим бино бўлиб бунчалик кўп ширин хурмони кўрмагандим. Даъвогар уйимнинг қоровулини ўзига оғдириб олиб, ундан ҳам пулини аямаган. Менинг йўқ дейишимга қарамай, меваларни менга олиб келиб турсин, деб шундай қилган. Ҳар гал хурмо тўла лаганни хонамга кўтариб кирганида мен рад этиб, меваларни қайтариб олиб бориб беришни буюрар ва қоровул айтганимни беками-кўст бажарар эди.

Бугун ўша даъвогарлар яна ҳузуримга келишди. Аммо энди улар кўзимга тенг кўринмай қолди. Тарози бир томонга оққандек эди. Гарчи тухфаларини қабул қилган бўлсам-да, даъвогарлардан бирига кўнглим мойилроқ эканини сезиб қолдим. Тухфаларини олиб қолганим тақдирда натижа не бўлур эди? Бу ҳолда имонимга зид иш қилиб, аввало ўзимнинг, сўнг бошқа бир банданинг охирагини куйдиришим турган гап. Шу сабабга кўра мени қозилик лавозимдан бўшатишингизни ўтиниб илтимос этаман.

Ал-Маҳдий бироз ўйланиб туради-да, Офийяни қозилиқдан халос қилади.

* * *

Котиб Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Абу муҳаммад ас-Сулҳий ҳикоя қилади: — Мен Мисрда ал-Қотин деган машҳур табибни кўрганман. У ойига минг динор ишларди, чунки ҳукмдорлар унга доимий маош тайин этган, оддий кишилар ҳам хизматига яраша мукофотлашарди. Ал-Қотин уйини шифохонага айлантирган бўлиб, шу ерда камбағалларни турфа таомлар, дору дармонлар билан таъминлаб турар, парвариш қилар эди. Хуллас, топган пулларининг ҳаммасини савоб ишларга сарфларди. Бир куни катта бир амалдорнинг фарзанди хушидан кетиб, ётиб қолади. Мен ҳам (исми шарифи ҳозир ёдимда йўқ) ўша кишининг уйида эдим. Дарҳол табибларни, жумладан ал-Қотинни ҳам чақиртириб келишди. Ундан бўлак барча табиблар беморнинг жони узилади, деб ўйлаб, дафн маросимига тараддуд кўришни маслаҳат беришди. Ал-Қотин эса бундай деди:

— Бу болани даволаб кўришга менга изн берсангиз. Тузалса — айни муддао, тузалмаса — Оллоҳнинг иродаси... Сизлар уни ўлдига чиқардингиз, шундай эмасми?

Кариндошлари рози бўлиб, ал-Қотин билан табибларни ёлғиз қолдиришди. Ал-Қотин хизматкорларни чақириб, бозордан бакувват қулларни ёллаб келишни, ҳамда бир нечта пишпик қамчи келтиришни буюрди. Дарҳол айтганларини бажо этишди. Ал-Қотин болани оёқ-қўлини чўзиб, ётқизиб қўйди-да, қуллардан бирига: “Ўн марта қамчи уринг”, деб тайинлади. Шундай қилишди. Табиб боланинг томирини ушлаб, яна ўн карра қамчиланишни буюрди. Шундан сўнг яна қон томирни текшириб, атрофини ўраб турган табиблардан сўради: “Сиз ҳам кўринг-чи, томирини уряптими экан?”. Улар ал-Қотиннинг айтганини қилиб: “Йўқ”, деб жавоб беришди. Ал-Қотин муолажани давом эттириб, яна табибларга мурожаат қилди: “Томир уряпти, марҳамат, текширинг”. Табиблар ал-Қотиннинг сўзларини тасдиқлашди: “Ҳа, томир урмоқда, урганда ҳам тобора тезроқ уряпти!” Бола яна ўн карра қамчи еганидан кейин, томир уриши яна

ҳам тезлашди, тагин ўн қамчи урилгандан кейин аста қимирлай бошлади. Шу иш яна бир марта такрорлангач эса бола қамчи зарбидан қичқириб юборди. Шундан кейин уни қамчиламай қўйишди. Бола бирдан ҳамманинг кўз ўнгида ўрнидан қўзғолиб, ўтириб олди. У ер-бу ерини ушлаб, оғриқдан инграй бошлади. У ҳаётга қайта бошлаганди! Ал-Қотин: “Аҳволинг дурустми?” деб сўради. Бола қори очганини айтди. Ал-Қотин тезда таом келтиришни буюрди. Бола таомни еб олгач, анча ўзига келди ва бироз вақт ўтиб, буткул тузалиб кетди.

Шунда табиблар ал-Қотиндан:

— Бундай ғаройиб усулни кимдан ўргангансиз? — деб сўрашди.

Ал-Қотиннинг жавоби шундай бўлди:

— Бир вақт қарвонга қўшилиб, сафарга чиқдим. Бир тўда қуролланган бадавийлар бизни қузатиб боришарди. Бир куни улардан бири отдан ёмон йиқилиб, ҳушидан кетди. Ҳамма уни ўлганга чиқарди. Аммо ҳамроҳларимиздан бири — кекса шайх бадавийнинг танасига шитоб билан қаттиқ-қаттиқ мушт ура бошлади. То бадавий ўзига келганига қадар роса муштлади, ўзи қоп-қаро терга ботиб кетган бўлса-да, муштлай берди. Бадавий бир ўлимдан қайтди. Шунда фаҳмладимки, жонсиз бадан кучли зарбалар остида ҳарорат пайдо қиларкан, бу ҳарорат бемор ҳолатни енгадиган даражага етгунигача кўтарила бораркан. Боланинг худди шундай аҳволга тушганини кўриб мен ўша шайхнинг усулини эсладим ва Оллоҳга таваккал, мазкур муолажани қўладим.

* * *

Ушбу ҳикояни менга Абул Ҳусайн ибн Айёш сўзлаб берган:

— Ишончли бир одамдан эшитгандимки, Саид ибн Маҳлад Исмоил ибн Булбулни таъқиб қилган кезларда Исмоил кўчага ҳам чиқмай қўйганди. Бундан ташқари у фарзандли бўладиган кун-соатни интиқиб кутарди. Ҳатто ҳали туғилмаган боланинг зоичасини тузсин, деб, мунажжимни ҳам чақириб келтирди. Аммо яқинларидан бири:

— Юлдузларга қараб, тақдирни аниқ билиб бўларканми? Шу атрофда башоратчи бадавий бор, яхшиси, ўшанга одам юбор! Дунёда унақаси топилмас керак, — деб Исмоилга сўзини ўтказди. Шундай қилишди. Башоратчи келгач, Исмоил уни саволга тутди:

— Сени бу ерга нега чақиртирдим, биласанми?

— Биламан!

— Билсанг айт!

— Тез орада фарзандлик бўласан, унинг тақдирини мендан сўраб билмоқчисан, — деди бадавий ён-верига разм солиб:

Исмоил бадавий ҳузурига йўллаган кишисига: “Нега чақиртирганимизни айтмайсан”, деб тайинлаган эди. Башоратчининг жавобини эшитиб, ҳайратта тушиди, унга ихлоси ортди. Яна сўради:

— Ўғил туғиладимми, қизми?

— Ўғил! — деди дадиллик билан бадавий яна атрофига бир қараб қўйиб.

Исмоил мунажжимни суҳбатга тортди:

— Сиз бу гапга не дейсиз?

— Бадавий тилидан жаҳолат сўзлайди, — деди мунажжим башоратни рад қилиб.

Шу пайт Исмоилнинг бошига қовоқари келиб қўнди. Хизматкор уни қувиб, белбоғи билан уриб, бир амаллаб ўлдирди. Бадавий ўрнидан тура солиб, Исмоилга хитоб қилди:

— Оллоҳга қасамки, бир белбоғлик кишидан белбоғ воситасида халос бўлишинг! Энди сен унинг ўрнини эгаллайсан! Бу башоратим учун мендан зўр мукофот қарздорсан!

Бадавий шундай деб ўйинга тушиб кетди. Исмоил уни тўхтатмоқчи ҳам эдики, кимдир ичкаридан: “Чақалоқ муборак бўлсин”, деб қичқирди.

— Ўғилми, қизми? — шошиб сўради Исмоил.

— Ўғил! Ўғил!

Бадавийнинг башорати рост бўлиб чиққандики, энди Исмоил Саид ибн Маҳладнинг маҳв бўлишига ҳам умид қилса бўлаверарди. У бадавийни саҳийларча тақдирлаб, жўнатиб юборди.

Орадан бир ой ўтар-ўтмас ал-Муваффақ Исмоил ибн Булбулга киши йўллаб, вазир этиб тайинланганини, Саид ибн Маҳладни эса унинг қўлига топширажагини маълум қилди.

Исмоил душманини то жон таслим этгунига қадар роса қийнади.

Исмоил ибн Булбул душманини олиб келишгунигача бадавийнинг башоратини эслаб, ҳузурига чақиртирди. “Ҳамма башоратларинг тўғри чиқди. Шу ишларни қаердан била қолдинг?” — деб сўради:

— Ахир, одам зоти пешонасида нима ёзилганини билмайди, ҳатто юлдузлар ҳам бу каби воқеалардан дарак беравермайди-ку!”

Бадавийнинг жавоби шундай бўлди:

— Бизнинг аҳли қабила жуда сезгир бўлишади. Айтайлик, осмонда учиб юрган қушларни кузатамиз, нимани кўрсак, ўшанинг маъносини топишга ҳаракат қиламиз. Эсингдами, бу ерда биринчи бор чақиртирганинда, мендан бунинг сабабини сўрадинг. Мен хонани бир кўздан кечириб, сув совутиб, солиб қўйиладиган кўзаларни кўрдим. Дарров шу хонадонда яшайдиган бирон аёлнинг ой-куни яқин, деб ўйладим. Кейин тўсатдан кўзалар устига нар чумчуқ келиб қўнди. Ўғил туғилади, деб хаёл қилдим. Сўнг худди насронийлар зуннорига ўхшаш бир қовоқари бошинга келиб қўнди. Бу — душманнинг белгиси эди. Мен Саид ибн Маҳлад асли насроний, у сени йўқ қилиб юбормоқчи бўлган ғаддор душманинг эканини яхши билардим. Қулинг ўшанда қовоқарининг бошини янғди. Бу эса душманинг устидан қўлинг баланд келишининг аломати эди.

Исмоил бадавийни яна бир карра мукофотлаб, кўнглини олди.

* * *

Яна ўша дўстим Абул ал-Ҳусайн ибн Айёцдан эшитганим ҳикояни сўзлаб бераман, у гапни мана бундай бошлаган эди:

— Бир қадрдоним менга айтишича, у ал-Ҳайр деган жойга бораётиб, бадавийлар манзилига яқин бир ерда отидан тушган-да, қуллари билан бир дастурхон ёзган. Улар таомга ўтирган бир пайтда бир бадавий келиб, қорни жуда очганини айтган. Уни дастурхонга таклиф этишиб: “Биздан қолгани — ҳаммаси сеники”, дейишган. Бадавий улар ёнига келиб ўтирган. Бир вақт улар тепасидан бир қарға қағилилаб учиб кетган. Шунда бадавий ўрнидан тура солиб, қарғага тош отган.

— Сен ёлғон сўзиладинг, Оллоҳ душмани, — деб қарғага бақирган.

— Ўзи нима гап? — деб сўрашган бадавийдан.

— Кўрмайсизми, бир гап айтиб, ғазабимни келтирди. Гуё сизлар ҳозир мени ўлдирмоқчи эмиссиз. Ёлғон! Ахир сизлар қорнимни тўйдиришга ваъда бердингиз-ку! Шундай эмасми? Ўзимча бадавийни аҳмоққа чиқариб, овқатланиб бўлдик-да, дастурхон устидаги каттакон ўтқир пичоқни олишни унутиб, ичидаги қолган-қутган таомлари билан бирга ўраб, бадавийнинг қўлига тутқаздик. Таомларни еб бўлганиндан кейин дастурхонни олиб келиб бер, деб тайинладик. Бадавий биздан хурсанд ҳолда дастурхонни елкасига орқалаб кўтарган ҳам эдики, ичидаги ўтқир пичоқ нақ икки курагининг қоқ ўртасига санчилди! Бадавий ерпарчин бўлиб йиқиларкан:

— Лаънати қарға! Бекор қағилламаган экансан! Куним битди! — деб бақирди.

Нариҳондаги манзилда турган бадавийлар бу ишни биздан кўрмасин, деб, дастурхонимизни ҳам олмай, отга миниб, жўнаб қолдик. Бизни таниб қолмасинлар, деган ниятда тезда карвонга бориб қўшилдик. Қонига беланиб ётган бадавийни ўз ҳолига ташлаб кетишга мажбур бўлдик. У омон қолдими, йўқми, беҳабармиз.

* * *

Мазкур ҳикояни менга падари бузрукворимиз сўзлаб берганлар:

— Абу Иброҳим деган бир дўстим бор эди. У аввал отамнинг, сўнг менинг хизматимда бўлган. У шоҳмотни жонидан яхши кўрарди, баъзан бизникига келиб, қулларим билан алламаҳалгача шоҳмот ўйнардди. Одати шу эдики, ер

ғиззалаб ўтириб олиб, икки қўлига тиралиб, доналарни суриб ўйнарди. Шунда биронга киши Абу Иброҳимнинг елкасига устма-уст болиш қўйиб кетса ҳам, то ўйинни тугатмагунига қадар жойидан қимирламасди. Ўйинни тамом қилгандан кейингина болишларни устидан итқитиб ташлаб, қулларни сўкишга тушарди.

Отам юқоридаги ҳикояга қўшимча тарзда яна бир воқеани айтиб бергани ёдимда:

— Яна бир шоҳмотбоз дўстим бўларди, бир куни унинг уйига йўл олдим. Аср намози ўқиладиган пайт эди.

— Энди ҳеч қаёққа кетмайсан, — деб таъкидлади у. — Кечгача шу ерда қоласан! Шоҳмот ўйнаймиз, зерикиб қолсанг, ўтган-кетган воқеалардан сўзлашиб ўирамиз. Кел, аср намозини қанда қилмайлик. Кейин хуфтонгача шоҳмот ўйнаймиз, бўптими?

Намозни адо этиб бўлганимиздан сўнг дўстим уйга чироқ кўтариб кирди. Ўйин бошланди! Шунчалиқ берилиб ўйнабмизки, тун ўтиб, саҳар яқинлашиб қолганини ҳам сезмабмиз! Ўзимиз ҳам роса чарчабмиз...

Бир пайт азон товуши келганга ўхшади. Дўстимга:

— Бомдодга чақиринди, хайр, мен кетдим, — дедим.

У қулларини чақирди, аммо улардан дарак бўлмади. Икковимиз ўрнимиздан туриб, қулларни уйғотдик. Кўчага чиқдик. Қуллар биздан сал олдинда боришарди. Чиндан ҳам муаззин бомдодга чорлаётган экан. Бутун бошли бир тун ўтиб кетибди-ю, биз шоҳмот қизигида буни билмай қолибмиз!

Ҳа, дўстим шу қадар эҳтирос билан ўйнардикки, менинг бу ҳақдаги гапларимга:

— Йўқ, мен сен айтганчалик шоҳмот жинниси эмасман. Ашаддий ишқибоз шундай ўйнайдикки, ҳатто ўлим тўшагида ётганида ҳам: “Ло илоҳа иллолло!” деб калима келтиргин десалар, ҳарифига: “Шоҳ! Ана энди мот бўлдинг! Турангни ишга солмай қўяқол!” деб жавоб беради, — дерди.

Мен эса унинг фикрига қўшилмай, ўз гапимни маъқулардим:

— Барибир, сендақаси оламда топилмаса керак! Мабодо бор бўлса ҳам, сен унинг даражасига етмагунингча тинчимас эдинг. Дўстим айтардики, шоҳмот жуда фойдали ўйин!

Масалан, шоҳмот ҳарбий маҳорат сирларини билиб олишда қўл келади, ақли пешлайди, ҳар бир ишда мулоҳаза юритишга, турфа воқеа-ҳодисаларни башорат этишга ўргатиши мумкин.

— Фақат шоҳмотга хос бир зўр хислат борки, — дерди дўстим, — унга тан бермай иложинг йўқ. Инсонлар минглаб йиллардан буён шоҳмот ўйнасалар ҳам бир ўйин ҳеч вақт бошқасини такрорламайди.

* * *

Ушбу ҳикояни менга Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад ибн Муҳаммад (У ат-Табарий таҳаллуси билан машҳур) айтиб берган:

— Суфий Жаъфар ал-Хулший бошқа бир суфий ал-Ҳаввосдан эшитгани бир воқеани сўзлаб, шундай деган: “Мен бир вақт талай суфийлар билан бирга кемага тушиб, сафарга отландик. Денгизда анча узоққа бориб қолганимизда фалокатга учрадик. Бир тўдамиз кеманинг қолган-қутган парчаларига жон ҳолатда ёпишиб, бир амаллаб қирғоққа чиқиб олдик. Тамомила нотаниш бир жойда бир неча кун яшаб қолишимизга тўғри келди. Егулик ҳеч вақо йўқ, ажал ҳадемай бизни ўз домига тортиши муқаррарлигига кўзимиз етди. Шунда барчамиз жам бўлишиб, қўйидаги қарорга келдик: “Ўзимизни Оллоҳ ихтиёрига топширайлик. Унинг иродаси-ла бу ердан эсон-омон чиқиб, қайтадан ҳаёт бошласак, унга беҳисоб шукроналар қилайлик. Биримиз ҳеч қачон рўзани бузмаймиз деб, бошқамиз намозни асло қанда қилмай ўқиймиз деб, яна биримиз ҳеч вақт ёлғонни тилга олмаймиз деб, қасам ичдик. Навбат менга келганида: “Фил гўштини оғзига олмаганим бўлсин”, деб аҳд этдим. “Шу ҳам гап бўлди-ю!” деб менга дашном берганлар, буни ҳазилга йўйганлар ҳам бўлди. “Бу — ҳазил эмас, — деб жавоб қилдим, — сизлар гап бошлаган пайтда Оллоҳ йўлида нимадан воз кечсам экан, деб роса ўйладим ва шундай қарорга келдим. Сиз нима десангиз деяверинг, аммо мен қасамимни бузмайман!” “Бунда бир гап бўлса керак”, деб қўйишди шерикларим.

Орадан бир оз вақт ўтиб, егулик топиш мақсадида ҳар томонга тарқалдик. Кўп ўтмай шерикларим фил боласига дуч келиб қолишди. Уни дарҳол бир амаллаб тутиб, ўлдириб, гўштини ажратишди ва қовуришди. Мен бу ишларга аралашмадим. Овқат тайёр бўлгач, мени қовурдоқдан тоғиб кўришга чақирдишди. “Бир соатгина бурун Оллоҳ йўлида қасам ичиб, фил гўштини озимга олмасликка қарор қилгандим, — дедим мен. — Қасам бўйича иш тутсам, очликдан ўлишим ҳам мумкин, чунки сизлар каби мен ҳам бир неча кундан бери ҳеч нарса емадим. Ўзимнинг ҳам кўнглим суст кетиб турибди. Аммо қасамимни бузмайман! Ўзингиз баҳузур тановул қилаверинг”. Шундай деб шерикларимдан йироқлашдим. Улар фил гўшига қоринлари тўйди. Кеч кириб, ҳамма ўз жойига бориб ётди. Мен эса бир дарахтнинг остида ёнбошладим. Тунларни одатда шу ерда ўтказардим. Орадан бир соатдан мўлроқ вақт ўтди. Биз кундузи фил боласини учратган жойда баҳайбат бир фил пайдо бўлди. У бор овоз-ла ўкирган эди, бу даҳшатли ҳайқирғи бугун саҳрони тутиб кетди. Фил ҳар қаёққа аланглаб, бизни қидиргандек бўларди. Кунимиз битган кўринарди. Ҳаммамиз шундай хаёлда, даҳшат ичра ерпарчин бўлиб ётиб олдик. Фил шерикларимиздан бирининг устига яқинлашиб, хартумини чўзди-да, бошдан-оёқ искаб чиқди. Кейин бошқаларнинг ҳам гавдасини бир-бир ҳиллади. Ана, у бир шеригимизнинг гавдаси узра оёғини кўтариб уни парчалаб ташламоқчи бўлгандек, бор кучи билан ерга босиб, эзғилади. Ўлганига амин бўлгач, бошқа ҳамма шерикларимга ҳам шундай шафқатсиз “муомала” қилди. Мендан бўлак тирик жон қолмагунча, шу ишни давом эттирди. Мен ҳеч қаёққа қочмай, Оллоҳдан нажот тилаб, тавба-исғифор айлаб, филнинг ҳаракатларини ваҳма аралаш кузатиб ўтирардим. Ана, у мен томон кела бошлади. Нима бўлса, бўлди деб чалқанча ётиб олдим. Фил тепамга келиб, худди шерикларим каби мени ҳам бошдан-оёқ искашга тушди. Бир-икки хидлаб кўриб, бирдан хартуми билан белимни ўраб олди-да, осмону фалакка даст кўтарди. У мени бошқача йўл билан, яъни чилпарчин қилиб ўлдирмоқчи, деб даҳшатга тушдим. Аммо фил мени қўйиб бормай, устига миндириб олди! Унинг устида чайқалиб ўтирарканман, бир оз ўзимга келиб, теварак-атрофга аста разм солдим. Ажалим муддати кам бўлса-да, кейинроқ сурилгани учун Оллоҳга шукрона айтдим. Ҳайрат аралаш шу фурсатни кутардим. Фил эса бирдан шитоб билан югуриб кетди! Шу югурганича тонг гира-шира ёришганига довр тўхтамади. Бироз тин олиб, хартумини баланд кўтарди. Ана энди ажалим етди, ўйладим мен. Аммо фил тушмагур мени хартуми билан ўраб, оҳистагина ерга тушириб қўйди. Сўнг келган томонга қараб, мендан қочиб қолди! Кўзларимга ишонмай, тек туриб қолдим... Фил кўздан йўқолгач, Оллоҳга минг бора шукр қилиб, таҳорат олдим-да, намоз ўқидим. Кейин чор атрофимга қараб, кенггина бир йўл устида турганимни кўрдим. Йўл бўйлаб, бир-икки фарсах юриб, катта бир шаҳар четидан чиқиб қолдим. Сал юргач, бу — ҳиндлар яшайдиган шаҳар эканини кўрдим. Улар менга кўзлари тушиб, ҳайрон бўлишар, бу ерга қандай қилиб келиб қолганимни суриштиришар эди. Уларга кўрган-кечирганларимни қисқача сўзлаб бердим, Айтишларича, бояги фил мени кўтариб олган ҳолда бу шаҳар ёқасига келгунига нақ бир неча кунлик масофани босиб ўтган эмиш.

Ниҳоят мен ҳиндлар билан хайрлашиб, яна талай шаҳарларни босиб ўтиб, эсон-омон уйимга етиб олдим. Оллоҳга шукроналар айтиб, маърака ўтказдим.

Абу Муҳаммад ал-Муҳаллабий уйда зиёфат берган чоғларида улфатлари билан ёзилиб сўзлашиб ўтиришни жуда хуш кўрар, ўзи ҳам гоё сўзамол одам эди. Атрофга кўшгина уламолар, адиблар ва яқин кишиларини бир ерда жамулжам этиб, қизиқ-қизиқ ҳикоялар, латифалар айтиб беради.

Бир куни дастурхонга қовурилган булдуруқ гўштини олиб- келиб қўйишди. Шунда ал-Муҳаллабий деди:

— Амир сафдошларидан бири ар-Расибий айтиб берган қизиқ воқеа эсимга тушди. Ижозатингиз билан сизни баҳраманд этсам.

Ар-Расибий уйда тушлик қилардик. Зиёфатта бир кўп меҳмонлар ташриф бурган, улар орасида ар-Расибийга қарашли вилоят билан чегарадош ер-мулкларнинг соҳиби — курд қабиаларининг сардори ҳам бор эди. Бу одам илгари қароқчилик билан шуғуланган, кейинчалик ар-Расибийдан узрхоҳлик қилиб, унинг яқин кишисига айланган эди. Зиёфат давомида булдуруқ гўштини тортишди. Шунда ар-Расибий қовурилган гўшгдан бир парчасини курднинг

олдига ташлади. Ўша вақтларда замона зўрлари ўз қўл остидаги яқинларига шундай “илтифот” кўрғазиларди. Курд гўштини ўз олдига олиб қўйиб, оҳиста кула бошлади. Ар-Расибий, ҳайрон бўлиб, сардордан кулгисининг сабабини сўради.

Курд жавоб қилди:

— Бошимдан кечган бир воқеа булдурук гўштини кўриб, ёдимга келувди, кулишимнинг сабаби шу.

Ар-Расибий: “Айтиб бер”, деб буюрди. Курд ҳикоясини бошлади:

— Қароқчилик қилиб юрган кунларимдан бирида ингичка тоғ йўлидан ўтиб бораётган кишиларни кузатиб турардим. Қайбирининг йўлини тўссам экан, деб хаёл сурарканман, мен томон бир одам келаётганини кўрдим. Унинг олдида қулимаганда пайдо бўлиб, тўхташни буюрдим. Менга қаршилиқ кўрсатишга ҳоли қолмаганлигини сездим. То шишпийдон қилгунимга қадар индамай туриб берди. Ечинишни буюриб эдим, дарҳол айтганимни бажо қилди. Ва шу ҳолда кетишга отланди. Йўлда у бирон-бир одамни учратиб, ёрдам сўрашидан кўрқар эдим, шу боис уни шу ондаёқ бир ёқли қилиш ниятида боши устида қиличимни яланғочладим. Шу пайт у тилга кириб, деди: “Яна мендан нима истайсан? Бор-йўғимни тортиб олиб, яна қиличингни қинидан чиқарганинг нимаси!”

Сўзларига қулоқ ҳам солиб ўтирмай, қўлларини боғладим. Энди бошига қилич солмоқчи бўлиб турувдим, у тоғ чўққисида турган булдуруқни кўриб қолди ва жон ҳолатда унга бор овоз-ла хитоб қилди: “Эй булдурук! Узинг кўриб турибсан! Мени ёвузларча ўлдиришмоқчи! Қиёматда Оллоҳ олдида гувоҳлик қилурсан!”

У яна нималардир демоқчи эди, аммо мен бўйнига қилич солиб, ишни саранжом этдим. Шу топача бу воқеани эсламагандим, манави булдурук гўштини кўриб, ёдимга тушди ва беихтиёр кулиб юбордим...

Шунда ар-Расибийнинг газаби қўзғаб, туси ўзгарди ва курдга қараб бақирди:

— Эй малъун! Шуни билки, булдуруқнинг гувоҳлиги бу дунёда ҳам ўтади ва сен эҳтимол ўша қўшадан анча бурун, яъни шу бутуноқ Оллоҳ хузурига жунайсен! Қароқчилигингни кечириб юборгандим, аммо бир бегуноҳ қонини тўккан экансан, Оллоҳ буни асло кечирмагай! Мана ҳозир, айна бизнинг кўз ўнгимизда ўша қилган жиноятингни беихтиёр бўйнингга олдингки, бу ҳам Оллоҳнинг иродаси!

Ар-Расибий шундай деб, қулига буюрди:

— Манави қотилнинг бошини кес!

Қул хўжасининг вазоҳатидан кўрқиб, буйруқни бажаришга шошилди. Зиёфатда ўтирганлар ҳам ўринларидан тура солиб, курднинг бошига қилич ура кетишди. Ҳар ким унинг нақ бўйинини нишонга олишга тиришарди. Ниҳоят, курднинг боши ерга думалаб тушди. Қуллар жасадни судраб, ташқарига олиб чиқиб кетишди. Ар-Расибий зиёфати давом этди.

* * *

Басранинг машҳур тужжорларидан бири бўлмиш Абул Хасан Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Аббос ан-Нажжор /у хурмо савдоси билан шуғулланарди/ айтиб берган куйидаги ҳикоядан мени ҳам баҳраманд қилишган:

— Айтишларича, ан-Нажжор узоқ умр кўриб, турфа ривоят ва ҳикоятларни котибга айтиб туриб ёздирган экан, аммо бунисини кишилар оғзидан эшитганман. “Бизнинг қасабада бир одам яширди. Бир кун у кўчадан ўтаётиб, нотаниш, кўзи кўр гадойга садақа бермоқчи бўлган, аммо бир дарҳам ўрнига бир динор бериб юборган. Гадей ҳам буни бир дирҳам деб уйлаб, мижози бўлмиш боққолга бояги тангани узатган. /У қарздор эди/. Гадей шу дирҳамдан қарз қисмини олиб қолиб, қайтимини боққолдан сўраган. Боққол гадей берган тангани қўлига олиб кўриб, ҳайрон бўлган.:

— Бу тангани кимдан олдинг?

— Менга уни кеча фалончи садақа қилди.

— Сен буни дирҳам деб ўйласанг керак, шундайми? Аслида диндор экан.

Боққол шундай деб, тангани гадейга қайтиб берган.

Гадей эртасига садақа берган кишининг уйини топиб борган ва динорни қўлига тутқазиб, шундай деган:

— Менга бир дирҳам ўрнига бир динор садақа қилиб, адашган кўринасиз. Шу боис бу садақангизни қабул қилолмайман.

Бу одам ҳам мардлик кўрсатган:

— Шу динорни сенга тухфа қилганим бўлсин, — деган у. — Бундан кейин ҳар ҳафтанинг душанба кунини шу ерга келиб тургил. Ҳалоллигинг эвазига сени қуруқ қайтармасман.

Уша вақтдан буён гадоий ҳар ойнинг биринчи кунини шу уйга келиб, садақа олиб кетадиган бўлган.

Ан-Нажжорнинг айтишича, бу гадоий Қуръонни ёд олган бўлиб, уни етти хил қироат билан қоидасини келтириб ўқий олган. Туни билан Қуръон ўқиб чиқадиган пайтлари ҳам бўлган. У камбағаллиги туфайлигина кундузлари тиланчилик қилган. Кўпинча суфийларнинг шеърларини ўқиб, садақа сўраган, аммо бошқа гадоийлар сингари Қуръон оятларини ўқиб, тиланчилик қилмаган. ан-Нажжор бунинг сабабини сўраганида, гадоий:

— Мен муқаддас оятларни ўқиб умуман тиланчилик қилмаганман, — деб жавоб берган.

ИЗОҲЛАР

Абу ҲАНИФА/699-767/ — улуғ фақиҳ, ҳанафийлар мазҳабининг асосчиси.

Абу ЮСУФ/731-798/ — машҳур фақиҳ, Абу Ҳанифанинг шогирди.

Ал-МУВАФФАҚ/901 йилда вафот этган/ — халифа, ал-Муътаמידнинг биродари.

Динор — олгин танга, 4,25-4,55 грамм вазнга эга.

Дирҳам — кумуш танга, вазни 3,12 грамм атрофида.

Муиз ад-Давла/967 йилда вафот этган/ 945 йилда Бағдод ҳукмдори.

Ар-РАСИБИЙ — Али ибн Аҳмад /913 йилда вафот этган/ амир.

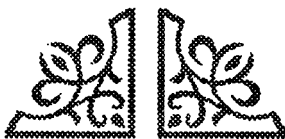
Саид ибн МАҲЛАД/889 йилда вафот этган/ амир, ал-Маваффақнинг котиби.

Исмоил ибн БУЛБУЛ—ал-Муваффақнинг вазири.

Фарсаҳ — олти - саккиз чақирим масофа.

Ал-ҲАВВОС Иброҳим /903 йилда вафот этган/ — суфийлар шайхи.

Ҳорун ар-РАШИД — аббосийлардан чиққан халифа, 786-809 йилларда ҳукмронлик қилган.

Ўзбек романи немис тилида

Ўзбекистон маданиятининг намуналари — мусиқа, бадиий тасвир, кинематограф, адабиёт маҳсули, хорижий мамлакатларда намоиш этилса, таржима қилинса, айниқса, асар оврупаликлардек маданий савияси баланд, диди юксак кишилар дилига йўл топса — бу қувонарли ҳол бўлиши билан бирга, дунё тан олган бадиий мезонлар талаби даражасига яқинлашганидан далолат. Асарнинг маҳиятини унинг бадиий-эстетик фазили белгилайди, бошқа ўлчов йўқ.

Учкун Назаровнинг “Чаён йили” романининг бевосита ўзбекчадан немис тилига таржима қилиниши, Германияда китоб бўлиб чиқиши — ана шунинг далилидир.

Роман чоп этилиши муносабати билан муаллиф Берлиндаги “Дунё маданиятлари Саройи” томонидан Германияга таклиф этилди ва тақдимот 16 апрел оқшомида “Сарой”нинг ҳашаматли биносида бўлиб ўтди.

Учкун Назаров ва роман таржимони, Гумбольд университетининг профессори Ингеборг Бальдауф кеча қатнашчиларининг талай саволларига жавоб қайтаришди, немис актёри романдан парчани ўз тилида ўқиб берди. Расмий учрашувдан кейин танишувлар бўлди, тақдимотга келтирилган роман нусхалари, қиммат бўлишига қарамай (ҳар бир нусха - 18 доллардан) ҳаммаси сотилди; — ёзувчи кўп мухбирларга интервью берди; эртасигаёқ энг нуфузли саналган “Франкфурт альгемайне”, “Берлинер цайтунг” ва бошқа газеталарда Учкун Назаровнинг сурати акс эттирилган суҳбатлари босилиб чиқди, бир неча немис радио тўлқинлари ёзувчининг мулоҳазаларини ўз эфирлари орқали дунёга тарқатишди.

Асар немис тилига таржима қилинганини эшитган Учкун Назаров дастлаб мамнун бўлди, кейин ўйлашиб қолди: роман Иккинчи жаҳон уруши йилларининг азоб-уқубатларини ифода қилгани ҳолда, асар тиғи фашистлар ёғдирган қиронга қаратилган, урушда эса немис-

лар қатнашган, демакки, романининг нафрати ҳам — фашист бўладими, йўқми — немисларга қаратилган, уларга асар қандай ботар экан, деган андиша оралаган. Малол келмасмикан?

— Йўқ, — деди таржимон Ингеборг Бальдауф. — Ҳа, дунё ҳам миллатимиз тарихининг бир саҳифаси — ўчириб ташлай олмаймиз. Фашизм немисларга ҳам офат келтирди. Бироқ асар таълашда биз бунақа ҳадикдан баланд туришимиз лозим.

Учрашув кечасида қатнашган баъзи нотиклар: “Биз шу дамгача Марказий Осиё ҳаётини Чингиз Айтматов асарлари орқали тасаввур этар эдик, — дейишди. — Энди эса “Чаён йили” романи мисолида у минтақанинг тақдирини эмас, тақдирларини ўта драматик, реал, шафқатсиз услубда ифода қилинганини кўрдик, қисматлар Европадами, Осиёдами — жуда ўхшашлиги, дардимиз ҳам, қувончимиз ҳам кўп ҳолларда монанд эканига яна бир қарра амин бўлдик”.

Яна бир жиҳат. Деярли ҳамма мухбирлар ёзувчи билан суҳбат олиб боришар экан, кўплари “биринчи китоб”, “биринчи таржима”, деган ибораларни ишлатишди, бунга Учкун Назаров: “Нега биринчи дейсизлар? Ўзбек адабиётининг баъзилари олдин ҳам таржима қилинган-ку”, деган эътирозига, улар: “Таржима қилингандир, — дейишди, — собиқ ГДРда. Улар қай категория асосида асар таълашгани маълум-ку: асар соцреализм талаблари, синфий ғоя, коммунистик ақидаларига муносиблигига қараб аниқланган. Бизга у принциплар тўғри келмайди. Биз учун асарнинг бадиий, профессионал моҳияти — ҳал қилувчи омил”.

— Маъқул, — деди Учкун Назаров, — бироқ менинг романим ўзбек тилида Совет Иттифоқи даврида нашр этилди. Бунга нима дейсиз?

— Сиз коммунистлар сафига кирганмисиз? — сўради мухбир.

— Йўқ, — деди ёзувчи. — Интиланманман.

¹ “Чаён йили” романи Берлиндаги “Тателъ” нашриётида 2002 йилда чоп этилди.

— Агар коммунист бўлганингизда, юқорида айтилган соцреализм, идеология принципларига чап бера олармидиниз?

— Бера олардим, мен учун бадийят категорияси идеология принципларидан юқори, — деди Учқун Назаров. — Биронта асаримда у идеологияга ён бериш аломати учрамайди, деб ўйлайман. Бироқ асар қанча жозибали ёзилмасин, унда концепция бўлмаса, ҳеч қандай қимматга эга эмас, бўш араванинг қалдирашига ўхшайди. Ёзувчининг айтадиган муҳим гапи бўлиши шарт — бу гап кимларгадир ёқмаса-да.

— Кўп бадий асарларда, совет даврини назарда тутмоқдан, — дейди мухбир, — коммунистик тузумни, партия ташкилоти фаолиятини идеаллаштириш, бўяб кўрсатиш тенденцияси ҳал қилувчи усулга айланиб қолганини пайқаймиз. Бу коммунистик химера (хаёлий, пуч нарса) эмасми?

— Афсуски, — дейди ёзувчи, — кўпчилик юқори савияли, талантли ёзувчиларимиз сиз айтган иллюзиядан қутула олишмади. Лекин “алам”ларини ҳикоялардан олишди. Расмий идеология ҳикояни писанд қилмас, баъзи ҳолларда роман айта олмаган нарсаларни фақат ҳикоя ифода қилар, маълум маънода, яхши ҳикоялар расмий идеологияга оппозиция тарзида турган, деса ҳам бўлади. Умуман, ҳикояга менинг ихлосим баланд. Парадокс: романга сиғмаган нарса, ҳикояга сиғса. Бироқ ҳар бир редакторни маълум даражада цензор дейиш ҳам мумкин, — ёқмаган жумлани, фикрни учиради, ёки мутлақо зид, ёзувчининг этикодига тескари мулоҳаза билан ўзгартиради ва ёзувчи номи билан чиқаради. Ёзувчи бу жумла ўзиники эмаслигини исбот эта олмайди, биров қўйган қашқабилан яшашга мажбур. Ёзувчи хато қилса, ўзи жавоб бериши керак. Ўз-ўзини назорат қилиш, яъни — ички цензура — шу қадар қонига сингиб кетганки, унинг заҳрини қуйиш эмас, суғуриб

олиш чораларини ўйлаш керак. Совет давридаги цензура гуллари ҳозир мевага айланган, ниҳол илдиэ отган, катта дарахт бўлиб, унинг сояси ҳеч нарсани ўстирмапти. Цензура бор жамиятда яхши асар пайдо бўлиши мушкул.

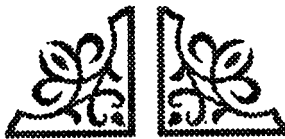
Учқун Назаров Германиядан қайтиб келгач, у ердан олган таассуротларини сўрадик.

— Нечта мухбири билан суҳбат ўтказган бўлсам, бир нарсага яхши маънода таажжубландим, — деди ёзувчи, — ҳаммалари беистисно романни ўқиб чиқинган экан.

— “Ажабланманг, — дейишди мухбирлар, — бу табиий нарса. Асари билан таниш бўлмай, ёзувчининг теран этиқодини билмай туриб у билан нима ҳақда гаплашиш мумкин? Малака тақозоси шу, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Бошқача бўлиши — нонсенс, профессионал нўноқлик, баҳс чиқмайди”.

— Яна мени қувонтирган нарса — асаримни бевосита ўзбек тилидан немисчага ўгирилиши. Таржимон Ингеборг Бальдауф ўзбек тилини шу қадар мукамал биладики, унинг таржимаси қандай чиққанидан шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Уларнинг профессионал савияси шунақаси, ишни ёмон бажариш қўлларидан келмайди. Умуман, немислар нима ишга қўл уришмасин, брак қилишмайди. Бунақа сўз лугатда бор, холос. Бехос ўз юртинг билан уларникини таққослагинг келади. Улар норентабель, яъни бефойда, беҳуда, зарар, исроф келтирадиган ишларни қилишмайди; гов бўладиган, ўлик урф-одатлардан кескин фориг бўлишади, риёкорлик йўқ, яхшини ёмон, ёмонни яхши дейиш улар учун гуноҳ билан тенг. Агар биз, — дейди ёзувчи фикрини давом эттириб, — ярамас, атрофдагиларга аллақачон аён, оёғимизга кишан бўлиб ёпишган урф-одатларимиздан қутула олмасак, ўша мурда русмларимизни миллий фазилатимиз, деб фахрланар эканмиз, цивилизациядан йироқлашаверамиз. Буни тан олмаслик — тушовдан мароқ олиш билан баробар.

Суҳбатни Дилбар РАШИДИЙ
ёзиб олди.

“ЖАҲОН АДАБИЁТИ” ЖУРНАЛИДА 2002 ЙИЛДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН АСАРЛАР

НАСР

- ЖАН ПОЛ РУ. Амир Темур. Эссе. №-1.
КАРЛОС ФУЭНТЕС. Артемио Крусинг ўлими. Роман. №-1-2-3.
Т.ҚАЙИПБЕРГЕНОВ. Сахро булбули. Драма. №-1.
ВИКТОР ПОГО. Шоҳона шпрат. Драма. №-1-2.
КОСТАС ВАРНАЛИС. Пенелопанинг кундалиги. Қисса. №-3.
ГЕОРГИЙ ГУЛИА. Фиръавн Эхнатон. Роман. №-4-5-6-7.
КИКУТИ КАН. Дайди роҳиб. Қисса. №-4.
СИГА НАОЯ. Ханнинг жипояти. Ҳикоя. №-4.
МИУРА ТЕЦУРО. Сабр дарёси. Ҳикоя. №-4.
УЛУФБЕК ҲАМДАМ. Муъозанат. Роман. №-5-6.
СУОТ ДАРВИШ. Фосфорли Жаврия. Роман. №-7-8.
ФАБИТ МУСРЕПОВ. Адиблар ҳаётидан. Ҳикоялар. №-7.
АБДУЛЛА АЪЗАМ. Жек Лондон эртагининг ниҳояси. Драма. №-8.
ВЛАДИМИР ВОЙНОВИЧ. Монуменгал тарғибот. Роман. №-9-10-11-12.
ТАВФИҚ АЛ-ҲАКИМ. Бехато отьлган ўқ. Пьеса. №-9.
ПЕДРО ДЕ АЛАРКОН. Учбурчакли иляна. Қисса. №-10.
АНДРЕЙ АНАНОВ. Ошиғим олчи бўлди. Қисса. №-10.
ҲЕРМАНН ҲЕССЕ. Чўл бўриси. Роман. №-11-12.

СЎНМАС СИЙМОЛАР

- У.УВАТОВ. Алюма ат-Термизий. №-3.
Ҳ.ЗАЙНИДДИН. Иби Батуга. №-8.

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- СУҲРОБ СИПЕҲРИЙ. Сувнинг қадам товуши. №-1.
Ўзбек шоирлари дафтарида. Бир кун Ватан дея юксалгай руҳим. №-3.
ЎЛЖАС СУЛАЙМОНОВ. Сурурли бир нидо. №-4.
Қибрис шоирлари ижодидан. Оқ денгиз тўлқинлари. №-5.
УБАЙД ЗАКОНИЙ. Бог ичра нигор насли. №-6.
ИВАН БУНИН. Димоғимда хушбўй ифоринг. №-7.
В.ХОДАСЕВИЧ. Борлигимни чулғайди севинч. №-8.

У.ВОРДСВОРТ. Хур ҳаёт қасидаси. №-8.
Афғонистонлик ўзбек шоирлари ижодидан. №-9.
АБДУЛЛА ОРИПОВ. Ўн биринчи дур. №-9.
АҲМАД ЯССАВИЙ. Ҳикматлар. №-10.
МИКЕЛАНЖЕЛО. Шеърлар. №-11.
САЙИДО НАСАФИЙ. Ғазалиар. №-11.
БЕРТОЛЬТ БРЕХТ. Шеърлар. №-12.

МАНГУЛИККА ДАҲҚДОР

А.ҲАЙИТМЕТОВ. Навоий ижоди ва жаҳон адабиёти. №-2.
Б.АКРАМ. Муборак “хасби ҳол”. №-2.

ПУБЛИЦИСТИКА

Х.ДҶУСТМУҲАММАД. Бурилиш палласи. №-1.
ГУЛОМ КАРИМ. Олмония таассуротлари. №-1.
А.АВТОКРАТОВ. Юк кўтарган кишилар. №-2.
МИХАИЛ КУРАЕВ. Халқ ва оломон. №-4.
АЛЕКСАНДР ТАРАСОВ. Тақирбошлар. №-5.
АНДРЕЙ ЗУБОВ. Кавказнинг сиёсий истиқболи. №-6-7.
ЭРКИН ВОҲИДОВ. Ташриф. Тарих. Тақдир. №-9.

ФАЛСАФА. СИЁСАТШУНОСЛИК

НИККОЛО МАКИАВЕЛЛИ. Ҳукмдор. №-9.

НОБЕЛ МАЪРУЗАЛАРИ

АЛЬБЕР КАМЮ, GERMAN ГЕССЕ. Ёзувчи бўлиш — шараф. №-2.
ПАБЛО НЕРУДА. Хотиралар. №-5.

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

Ш.ТУРДИЕВ. Профессор Иброҳим Ёрқин. №-6.
ИЁРҚИН Хотиралар. №-6.
МИХАИЛ СЕМИРЯГА. Катиндаги жиноят. №-11.
ЯКОВ РАПОПОРТ. “Шифокорлар иши” юзасидан эсдаликлар. №-12.

МОЗИЙДАН САДОЛАР

ШАРИФ ЮСУПОВ. Жўрабек жасорати ва фожиаси. №-2.
ФРАНСУА БЕРНЬЕ. Бобурийлар салтанатининг сўнги тарихи. №-8.
ЭДВАРД РТВЕЛАДЗЕ. Сўғдик денгизчилар. №-11.

АДАБИЙ ТАНҚИД

ЯН ПАРАНДОВСКИЙ. Сўз кимёси. №-1-2.
ЙЎЛДОШ СОЛИЖОНОВ. Умрбоқийлик сирлари. №-4.
ЖОН ГОЛСУОРСИ. Адиблар қиёфасига чизгилар. №-8-9.
МУЪТАБАР МУРТАЗОЕВА. Замонавий Миср ҳикоячилиги. №-9.

МУҲАББАТ ШАРАФИДДИНОВА. Абсурд театри ёхуд тақдир ҳазили. №-9.
М.ОДЕССКИЙ, Д.ФЕЛЬДМАН. Адабий стратегия ва сиёсий фитна. №-10.
РАЪНО ИБРОҲИМОВА. Жаҳон адабиёти ва фантастика. №-10.
КАВАБАТА ЯСУНАРИ. Гўзалликнинг каниф этилиши. №-11.
У.НОРМАТОВ, У.ҲАМДАМОВ. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи. №-12.
ҚУВОНЧБОЙ ЎРОЗИМБЕТОВ. Шеърят ва анъана. №-12

МАЪНАВИЯТ БУЛОҚЛАРИ

Р.ИНОМХЎЖАЕВ. Маърифат ва камолотга интилиб. №-2.
Қ.ТЎЛАМЕТОВ. Ўлжас. №-4.
БАҲОДИР КАРИМ. Қодирий қадри. №-6.

ХУСУСИЙ ХОТИРАЛАР

В.ПОНОМАРЁВА. Кўзимиздан пана космос. №-3-4.

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Қ.ЙЎЛДОШЕВ. Жаҳон билан бўйлашиб. №-3.
У.АБДУЛЛАЕВ, А.АШИРОВ. Вақтида айтылган сўз. №-4.
ФАТМА АЧИҚ. Туркистон тарихининг жонли саҳифалари. №-4.
САЙДУЛЛА МИРЗАЕВ. Ҳақиқатни тиклаган тадқиқот. №-5.
УЛУҒБЕК ДОЛИМОВ. Халқ доволиги хазинасидан. №-7.
ҒУЛОМ КАРИМ. “Абдулланом” ўзбек тилида. №-8.
ҲИДОЯТХОН АЗИМОВА. Буюк шахсият талқини. №-9.
ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ. Тарихий орзу-умидлар даври. №-10.
АБДУҚОДИР ҲАЙИТМЕТОВ. Адабиётшунос аллома мероси. №-11.

САРГУЗАШТ, ДЕТЕКТИВ, ФАНТАСТИКА

ЖЕЙМС ОЛДРИЖ. Фаройиб мўғул. Қисса. №-2-3.
ГЕНРИ КОК. Рутбалик маъпуқалар. №-4-5-6.
ДЭВИД ВЕЙС. Моцартнинг ўлими. Роман. №-7-8-9.
Қрим афсоналари. №-11.
КАРЕЛ ЧАПЕК. Новеллалар. №-12.
АБУ АЛИ АТ-ТАНУҲИЙ. Мароқли ҳикоятлар. №-12

ЖАҲОН КУЛАДИ

А.П.ЧЕХОВ. Ҳажвиялар ва юмористик ҳикоялар. №-1.

СЎЗ КЎРКИ

Абхаз халқ мақоллари ва маталлари. №-6.

SUMMARY

The december issue of the magazine is began with the novel by Vladimir Voynovich "Monumental propaganda". Magazine readers may read the last parts of this novel. The last part of the "Desert Wolf" by Hermann Hesse is also given in this number of the magazine.

So, Readers may read the samples of the poems by B.Brecht, recollections over the story "Doctors job" by Ya. Rapoport and an article of U.Normatov and U.Hamdorov "Necessity of realizing the world in a new style" in this number to.

We gave the stories of czech writer Carel Chapek to the attention of detective fans.

АЗИЗ ЖУРНАЛХОН!

«Жаҳон адабиёти» журналида 2003 йилда эълон қилинадиган асарлар рўйхатини эътиборингизга ҳавола қиламиз:

ПАУЛО КОЭЛЬО (Бразилия). «Алхимик». *Роман.*
ЯВУЗ БАҲОДИРЎҒЛИ (Туркия). «Хоразм ўт ичида». *Роман.*
УИЛКИ КОЛЛИНЗ (Англия). «Ойтош». *Роман.*
АМИН МААЛУФ (Франция). «Самарқанд». *Роман.*
МОРИС ДРЮОН (Франция). «Шато-Гайар асираси». *Роман.*
ПРЕМЧАНД (Ҳиндистон). «Фидойи». *Роман.*
РАДЕК ЙОН (Чехия). «Олтин игна». *Роман.*
НИКОЛАЙ ЭРДМАН (Россия). «Ўзимни отаман». *Драма.*
ТАРЪЕЙ ВЕСОС (Норвегия). «Кушлар». *Роман.*
ЯЦЕК РОЙ (Польша). *Қора от кечалари ўлдиради. Қисса.*

Булардан ташқари Фарб ва Шарқ шеъриятидан намуналар, фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

Муҳтарам муштарийлар!

«Жаҳон адабиёти» журналига обуна бўлишни унутманг!

Индекс:

Якка тартибда — 828

Ташкилотлар учун — 829

Хоҳловчилар «Жаҳон адабиёти» журналининг ўтган сонларини тахририятдан харид қилишлари мумкин.